МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

КАБІНЕТ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІОРЕСУРСІВ
І ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ

АГРАРНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

ПІДРУЧНИК

За загальною редакцією
В. М. ***Єрмоленка,*** *доктора юридичних наук, професора*

Затверджено Міністерством освіти і науки України

Київ
Юрінком Інтер
2010

ББК 67.9(4УКР)307я73
Д25

Затверджено Міністерством освіти і науки України
(лист № 1/11-1657 від 11 березня 2010 р.)
Рекомендовано вченою радою
Національного університету біоресурсів і природокористування України
(протокол № 4 від 18 листопада 2009 р.)

Рецензенти

Малишева Н. Р., доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України;
Статівка А. М., доктор юридичних наук, професор, член-кор. НАПрН України;
Майданник О. О., доктор юридичних наук, доцент

Авторський колектив

Єрмоленко В. М., доктор юридичних наук, професор (керівник авторського колективу) — *передмова, розділи 2,3, 4,5, 7, 15, 18,19,20,22;*
Гафурова О. В., кандидат юридичних наук, доцент — *розділи 8, 12,27, ЗО, 31 (§ § 1— 6), список рекомендованої літератури;*
Гребенюк М. В., кандидат юридичних наук - *розділи 11, 13, 14, 16, 17,25,35;*
Гориславська І. **В.,** асистент — *розділи 26, 28;*
Заріцька І. **М.,** кандидат юридичних наук — *розділ 1;*
Курило В. І., доктор юридичних наук, професор — *розділ 9 (у співавторстві з 0. Ю. Піддубним), Ю (у співавторстві з О. П. Світличним);*
Новак Т. С,, асистент — *роздіч 32;*
Панькова Л. О., кандидат юридичних наук, доцент - *розділи 23,24,31 (§ 7);*
Петлюк Ю. С., кандидат юридичних наук — *роздії 6;*
Піддубний О. Ю,, кандидат юридичних наук — *розділи 9 (у співавторстві з В. І. Курилом), 21;*
Світличний О. П., кандидат юридичних наук — *розділ 10 (у співавторстві з В. І. Курилом);*
Семчик В. І., доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України — *розділ 29;*
Старостенко Д. М., кандидат юридичних наук - *розділ 34;*
Шумак І- О., кандидат юридичних наук, доцент — *роздії 33.*

Аграрне право України: підручник / **В. М.** Єрмоленко, **О.** В. Гафурова, М. В. Гребенюк [та ін.]; за заг. ред. В. М. Єрмоленка. — К.; Юрінком Інтер, 2010. - 608 с.
А25
I5BN 978-966-667-421-3.

У підручнику висвітлено нормативний навчальний курс «Аграрне право» для ОКР «бакалавр» юридичних спеціальностей. Розділи підручника виокремлено у Загальну, Особливу та Спеціальну частини, структуровані за кредитно-модульною системою. Авторами зроблено спробу викласти якнайбільший обсяг тем з метою охоплення всіх особливостей правового регулювання сучасних аграрних відносин та їх проблематики.

Підручник буде корисним широкому колу читачів: студентам юридичних і аграрних спеціальностей, викладачам, аспірантам і науковцям, які працюють над аграрно-правовою та суміжною проблематикою. Матеріали підручника призначаються також практичним працівникам аграрної сфери та всім, хто цікавиться правовими проблемами сільського господарства України.

ББК 67.9(4УКР)307я73+67.307я73

Відтворення всієї книги чи якої-небудь її частини
будь-якими засобами або в якій-небудь формі, у тому числі в Інтернеті,
без письмового дозволу видавництва забороняється

© Колектив авторів, 2010
© Юрінком Інтер, 2010

I5BK 978-966-667-421-3

ЗМІСТ

Передмова 11

ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

Модуль 1. **Загальні положення аграрного права** 13

Розділ 1. Історія виникнення та розвиток аграрного законодавства в Україні 13
§ 1. Аграрне законодавство середини XIX — першої чверті XX ст. 13
§ 2. Аграрне законодавство доби української революції (1917-1921 рр.) 18
§ 3. Виникнення та становлення українського радянського аграрного законодавства 28
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки 41

Розділ 2. Аграрне право як самостійна галузь права України 43
§ 1. Поняття аграрного права як галузі права, науки та навчальної дисципліни 43
§ 2. Предмет аграрного права 48
§ 3. Характеристика методів аграрного права 54
§ 4. Принципи аграрного права 55
§ 5. Система аграрного права 62
§ 6. Поняття, види і зміст аграрних правовідносин 63
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки 65

Розділ 3. Джерела аграрного права 66
§ 1. Загальна характеристика джерел аграрного права 66
§ 2. Конституція України — правова основа джерел аграрного права 71
§ 3. Аграрні закони України 72
§ 4. Підзаконні нормативно-правові акти в системі джерел аграрного права 73
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки 78

Розділ 4. Загальна характеристика суб'єктів аграрного права 79
§ і. Характеристика учасників сільськогосподарського виробництва як суб'єктів аграрного права 79
§ 2. Поняття «сільськогосподарський товаровиробник» і «сільськогосподарське підприємство» 87
§ 3. Загальні засади створення і державної реєстрації сільськогосподарських товаровиробників 91

§ 4. Характеристика установчих документів сільськогосподарських підприємств . . . 93
§ 5. Особливості припинення сільськогосподарських підприємств . . . 95
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки . . . 102

Модуль 2. Правові засади реформування земельних та майнових відносин . . . 103

Розділ 5. Порядок і умови приватизації майна державних підприємств у АПК . . . 103
§ 1. Загальні засади правового регулювання приватизації у аграрному секторі економіки . . . 103
§ 2. Приватизація майна радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств . . . 107
§ 3. Приватизація майна несільськогосподарських підприємств . . . 113
§ 4. Особливості приватизації в окремих галузях АПК . . . 116
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки . . . 119

Розділ 6. Правове регулювання паювання земель в аграрному секторі економіки . . . **121**
§ 1, Етапи реформування земельних відносин у сільськогосподарських підприємствах та організаціях . . . 121
§ 2. Поняття земельної частки (паю). Право земельної частки (паю) . . . 124
§ 3. Правове регулювання договорів оренди земельної частки (паю) . . . 128
§ 4. Порядок виділення на місцевості земельної ділянки власнику земельної частки (паю) . . . 131
Контрольні запитання та завдання, для самоперевірки . . . 134

Розділ 7. Правове регулювання паювання майна . . . 136
§ 1. Правові засади паювання майна недержавного сільськогосподарського підприємства . . . 136
§ 2. Порядок перепаювання майна колективних сільськогосподарських підприємств . . . 140
§ 3. Поняття і ознаки майнового паю . . . 147
§ 4. Право на майновий пай . . . 149
§ 5. Правове регулювання використання майнових паїв . . . 152
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки . . . 157

Модуль 3. Правові засади управління в АПК та відповідальність за правопорушення . . . 158

Розділ 8. Правові засади державного регулювання сільського господарства . . . 158
§ 1. Поняття та зміст державного регулювання сільським господарством . . . 158
§ 2. Повноваження Міністерства аграрної політики України та його органів на місцях . . . 164
§ 3. Інші органи державного управління у галузі сільського господарства 168
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки . . . 174

Розділ 9. Державні сільськогосподарські інспекції - органи державного контролю в АПК . . . 176
§ 1. Загальна характеристика контрольно-інспекційних органів у АПК . . . 176
§ 2. Сільськогосподарські інспекції у рослинництві . . . 177
§ 3. Сільськогосподарські інспекції у тваринництві та рибницькій галузі— 184
§ 4, Контрольно-інспекційні органи в обслуговуючих галузях АПК . . . 187
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки . . . 190

Розділ 10. Юридична відповідальність за правопорушення в аграрному секторі економіки України . . . **191**
§ і. Загальні засади формування інституту аграрно-правової відповідальності . . . 191
§ 2. Дисциплінарна відповідальність осіб, зайнятих у сільському виробництві . . . 192
§ 3. Матеріальна відповідальність працівників сільськогосподарських підприємств . . . 193
§ 4. Адміністративна відповідальність за порушення у сільському господарстві . . . 197
§ 5. Майнова відповідальність за аграрні правопорушення . . . 199
§ 6. Аграрні правопорушення як підстави настання кримінальної відповідальності . . . 202
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки . . . 203

ОСОБЛИВА ЧАСТИНА

Модуль 4. Правове становище окремих суб'єктів господарювання в сільському господарстві . . . 205

Розділ 11. Правове становище державних сільськогосподарських підприємств 205
§ і. Поняття державного сільськогосподарського підприємства . . . 205
§ 2. Правовий режим майна та земель державних сільськогосподарських підприємств . . . 207
§ 3. Особливості здійснення господарської діяльності державними сільськогосподарськими підприємствами . . . 211
§ 4. Правові засади управлінської діяльності на державних сільськогосподарських підприємствах . . . 213
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки . . . 216

Розділ 12. Правові засади діяльності сільськогосподарських кооперативів . . . **217**
§ 1. Поняття, основні риси сільськогосподарських кооперативів та їх види 217
§ 2. Право членства в сільськогосподарських кооперативах . . . 221
§ 3. Порядок управління в сільськогосподарських кооперативах . . . 227
§ 4. Правовий режим майна та землі в сільськогосподарських кооперативах . . . 232
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки . . . 237

Розділ 13. Правове становище фермерських господарств 239
§ і. Поняття та порядок створення фермерського господарства 239
§ 2. Земельні та майнові відносини у фермерському господарстві 245
§ 3. Правове регулювання господарської діяльності фермерського господарства 248
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки 250

Розділ 14. Правове становище сільськогосподарських товариств 252
§ і. Поняття, правові ознаки та види сільськогосподарських товариств . . . 252
§ 2. Порядок та особливості утворення сільськогосподарського акціонерного товариства і товариства з обмеженою відповідальністю 256
§ 3. Правовий режим майна та землі сільськогосподарських товариств 259
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки 264

Розділ 15. Правові засади діяльності приватно-орендних сільськогосподарських підприємств 265
§ і. Поняття, ознаки і загальні юридичні засади виникнення приватно-орендних сільськогосподарських підприємств 265
§ 2. Правовий режим майна приватно-орендних сільськогосподарських підприємств 267
§ 3. Особливості юридичної відповідальності приватно-орендних сільськогосподарських підприємств 270
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки 271

Розділ 16. Правове регулювання ведення особистого селянського господарства 272
§ 1. Поняття та ознаки особистого селянського господарства 272
§ 2. Правовий режим земель та майна особистого селянського господарства 275
§ 3. Державна підтримка особистих селянських господарств 281
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки 283

***Модуль* 5. Правове регулювання виробничо-господарської та окремих видів діяльності у сільському господарстві** 284

Розділ 17. Правове регулювання виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських підприємств 284
§ 1. Поняття виробничо-господарської діяльності аграрних товаровиробників 284
§ 2. Поняття і види виробничо-господарської спеціалізації аграрних товаровиробників 287
§ 3. Правове регулювання діяльності промислів та підсобних промислових господарств 292
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки 296

Розділ 18. Правове регулювання якості та безпечності сільськогосподарської продукції 297
§ 1. Поняття і зміст якості та безпечності сільськогосподарської продукції 297
§ 2. Правове регулювання запровадження у виробництво сільськогосподарської продукції генетично модифікованих організмів 300
§ 3. Стандартизація і сертифікація як нормативні засади якісності й безпечності сільськогосподарської продукції 303
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки 309

Розділ 19. Правове регулювання рослинництва 310
§ 1. Загальна характеристика правового регулювання галузі рослинництва 310
§ 2. Правова охорона прав на сорти рослин 314
§ 3. Суб'єкти і об'єкти насінництва та розсадництва 323
§ 4. Порядок реалізації насіння і садивного матеріалу 327
§ 5. Правове регулювання захисту сільськогосподарських рослин 330
§ 6. Карантинний режим як прояв особливого режиму захисту рослин . . . 334
§ 7. Правові аспекти вирощування наркотичних рослин 338
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки 341

Розділ 20. Правове регулювання галузі тваринництва 343
§ 1. Загальна характеристика правового регулювання галузі тваринництва 343
§ 2. Правове регулювання племінної справи у тваринництві 345
§ 3. Правові засади виробництва молока і м'яса 355
§ 4. Правове регулювання виробництва рибної продукції 358
§ 5. Правове регулювання бджільництва 361
§ 6. Правове регулювання виробництва інших продуктів тваринництва — 365
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки 368

Розділ 21. Правове регулювання ветеринарної справи в Україні 370
§ 1. Правові засади ветеринарної справи 370
§ 2. Правовий статус фахівців ветеринарної медицини підприємств, господарств 373
§ 3. Правове регулювання виробництва ветеринарних препаратів, кормів та добавок 377
§ 4. Правові заходи дотримання біологічної безпеки у сільськогосподарському тваринництві 379
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки 382

Розділ 22. Правове забезпечення сільськогосподарського дорадництва 383
§ 1. Поняття, зміст і завдання сільськогосподарської дорадчої діяльності— 383
§ 2. Правові засади професійного навчання сільськогосподарських дорадників 386
§ 3. Юридичні підстави здійснення сільськогосподарської дорадчої діяльності 389
§ 4. Правові засади фінансування дорадчої діяльності 392
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки 395

Модуль 6. **Правове регулювання ринкових відносин в АПК** 396

Розділ 23. Правове регулювання аграрного ринку 396
§ 1. Правове регулювання аграрного ринку, його інфраструктура 396
§ 2. Правове становище Аграрної біржі 402
§ 3. Правове становище Аграрного фонду 405
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки 409

Розділ 24, Правове регулювання ринку зерна 410
§ і. Поняття зернових ресурсів. Державне регулювання ринку зерна та формування зернових ресурсів 410
§ 2. Порядок декларування зерна 412
§ 3. Договір складського зберігання зерна. Поняття складських документів 413
§ 4. Порядок здійснення заставних закупівель зерна 418
§ 5. Порядок здійснення форвардних закупівель зерна 421
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки 423

Розділ 25. Аграрно-договірні відносини 424
§ 1. Поняття та види аграрно-правових договорів 424
§ 2. Договори у сфері реалізації сільськогосподарської продукції 426
§ 3. Договори кредитування та фінансового лізингу за участю аграрних товаровиробників 433
§ 4. Договори виробничо-технічного обслуговування 437
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки 439

Розділ 26. Правове регулювання зовнішньоекономічної діяльності сільськогосподарських підприємств 441
§ 1. Поняття та види зовнішньоекономічної діяльності сільськогосподарських підприємств 441
§ 2. Правові засади тарифного регулювання експорту (імпорту) сільськогосподарської продукції 443
§ 3. Правові засади нетарифного регулювання експорту (імпорту) сільськогосподарської продукції 445
§ 4. Правове регулювання здійснення контролю за імпортом сільськогосподарської продукції 448
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки 452

Модуль **7. Правове регулювання фінансової діяльності сільськогосподарських підприємств** 453

Розділ 27. Правове регулювання сплати фіксованого сільськогосподарського податку 453
§ 1. Суб'єкти фіксованого сільськогосподарського податку 453
§ 2. Окремі вимоги до платників фіксованого сільськогосподарського податку 455
§ 3. Порядок реєстрації (зняття з реєстрації) платника фіксованого сільськогосподарського податку 458

§ 4. Об'єкт та ставка фіксованого сільськогосподарського податку 459
§ 5. Порядок нарахування та сплати фіксованого сільськогосподарського податку 460
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки 463

Розділ 28. Правове регулювання страхування у сільському господарстві 464
§ 1. Поняття та класифікація видів страхування у сільському господарстві 464
§ 2. Договір страхування за участю сільськогосподарських підприємств: поняття, зміст та специфіка 467
§ 3. Основні умови та порядок страхування майна сільськогосподарських підприємств 470
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки 475

Розділ 29. Правове регулювання інвестицій у сільське господарство 476
§ 1. Загальні правові засади формування аграрних інвестиційних відносин 476
§ 2. Поняття і зміст аграрних інвестиційних правовідносин 478
§ 3. Особливості правового режиму регулювання інвестиційної діяльності вітчизняних та іноземних інвестицій у сільському господарстві України 484
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки 490

Модуль 8. **Правове регулювання соціального розвитку села і аграрних трудових відносин** 491

Розділ ЗО. Правове регулювання соціального розвитку села 491
§ 1. Соціальний розвиток села як інститут аграрного права 491
§ 2. Правовий режим об'єктів соціальної інфраструктури села 495
§ 3. Правове регулювання житлового будівництва та комунального господарства на селі 499
§ 4. Правове регулювання побутового обслуговування жителів села 504
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки 507

Розділ 31. Особливості правового регулювання трудових відносин у сільськогосподарських підприємствах 509
§ 1. Загальна характеристика правового регулювання трудових відносин у сільськогосподарських підприємствах 509
§ 2. Порядок виникнення і припинення трудових відносин у сільськогосподарських підприємствах 512
§ 3. Особливості правового регулювання оплати праці в сільському господарстві 515
§ 4. Облік робочого часу в сільськогосподарських підприємствах. Підсумований облік робочого часу 521
§ 5. Право на відпочинок працівників сільського господарства 523
§ 6. Правове забезпечення додержання дисципліни праці на підприємствах АПК 525
§ 7. Правове забезпечення підготовки кадрів для села 526
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки 529

Розділ 32. Правове регулювання охорони праці в сільському господарстві 530
§ 1. Поняття та джерела охорони праці в сільському господарстві 530
§ 2. Організація охорони праці в сільськогосподарських підприємствах 532
§ 3. Охорона праці окремих категорій працюючих у сільському господарстві 537
§ 4. Особливості охорони праці в галузях сільського господарства 540
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки 544

Модуль 9. **Правове регулювання використання природних ресурсів у сільському господарстві** 546

Розділ 33. Правове регулювання використання природних ресурсів у сільському господарстві 546
§ і. Поняття, принципи та види використання природних ресурсів у сільському господарстві 546
§ 2. Особливості використання водних ресурсів та надр у сільському господарстві 549
§ 3. Особливості використання лісових ресурсів, рослинного та тваринного світу в сільському господарстві 553
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки 556

Розділ 34. Правовий режим земель сільськогосподарського призначення 557
§ 1. Поняття земель сільськогосподарського призначення 557
§ 2. Особливості суб'єктного складу у відносинах власності та користування землями сільськогосподарського призначення 559
§ 3. Особливості набуття прав на земельні ділянки сільськогосподарського призначення 561
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки 573

СПЕЦІАЛЬНА ЧАСТИНА

Модуль 10. **Аграрне законодавство зарубіжних країн** 574

Розділ 35. Аграрне законодавство країн-членів ЄС 574
§ 1. Сільське господарство України після вступу до СОТ 574
§ 2. Загальна характеристика аграрного законодавства держав ЄС 580
§ 3. Програми підтримки сільського господарства держав, які нещодавно набули права членства в СОТ 587
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки 593

Список рекомендованої літератури 594

Предметний покажчик 603

Присвячується видатному вченому-правознавцю, фундатору школи аграрного права в Україні, доктору юридичних наук, професору, академіку *ВАСИЛЮ ЗІНОВІЙОВИЧУ ЯНЧУКУ*

ПЕРЕДМОВА

Світові тенденції зростання населення планети у контексті глобалізаційннх інтеграційних процесів сталого розвитку людства висувають перед Україною як аграрною державою завдання стати провідним виробником сільськогосподарської продукції. Важливого значення при цьому набувають якість і безпечність продуктів харчування. Виконати таке завдання можливо лише шляхом підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва. Все це вимагає комплексного розвитку аграрних відносин, найефективнішим суспільним регулятором яких виступає саме аграрне право.

Аграрне право України є нормативною навчальною дисципліною, що вивчається у процесі підготовки фахівців юридичного профілю. Цей навчальний курс введено з метою опанування студентами особливостей механізму правового регулювання сучасних аграрних відносин, стрімкий розвиток яких викликав значне розширення і ускладнення джерельної бази галузі аграрного права.

«Аграрне право України» є логічним продовженням навчальних курсів із цивільного і господарського права. Базуючись на знаннях, одержаних під час вивчення зазначених навчальних дисциплін, «Аграрне право України» розкриває перед студентами особливості правового регулювання виробничо-господарської діяльності у такій специфічній сфері, як сільське господарство, соціального розвитку села тощо.

Завданням дисципліни «Аграрне право України» є вивчення теоретичних засад аграрно-правового регулювання, системи чинного аграрного законодавства, а також правових проблем, що виникають при утворенні, діяльності та припиненні суб'єктів аграрного права, визначення правового режиму майна цих підприємств, ознайомлення зі специфікою їх управління, вивчення відносин реформування майна та землі недержавних сільськогосподарських підприємств, способів захисту прав селян у процесі реформування, особливостей правового режиму земель сільськогосподарського призначення. У професійному аспекті завданням навчального курсу є поширення зазначених положень на сферу аграрних відносин, оскільки підготовка кваліфікованого фахівця юридичного профілю передбачає опанування ним певних правових знань як обов'язкову умову подальшої успішної професійної діяльності.

Студенту належить оволодіти відповідною сукупністю знань, умінь та навичок, зокрема: студент повинен засвоїти знання з теорії аграрного права; вміти правильно визначати місце і роль аграрного права в системі фундаментальних галузей вітчизняного права; давати визначення основних категорій аграрного права, відрізняти аграрно-правові відносини від інших відносин, що виникають у суспільному житті; вільно орієнтуватися у чинному аграрному законодавстві; орієнтуватися у поточних проблемах розвитку аграрного права на сучасному етапі; застосовувати теоретичні знання і приписи нормативно-правових актів у практичній діяльності. Після вивчення курсу аграрного права студент повинен набути навичок використовувати чинне аграрне законодавство для розширення свого правового кругозору, правової культури та вирішення питань, що виникають у процесі захисту інтересів сільськогосподарських товаровиробників.

Підручник створено відповідно до навчальної програми курсу «Аграрне право» для студентів юридичного факультету освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» Національного університету біоресурсів і природокористування України. Авторами підручника є викладачі кафедри аграрного, земельного та екологічного права імені академіка В. З. Янчука Національного університету біоресурсів і природокористування України, крім В. І. Курила (доктора юридичних наук, професора, декана юридичного факультету, завідувача кафедри адміністративного та фінансового права) та І. М. Заріцької (кандидата юридичних наук, старшого викладача кафедри конституційного права та правознавства).

Автори підручника висловлюють слова щирої вдячності за надання цінних порад і ґрунтовних зауважень рецензентам: **Н. Р. Малишевій,** доктору юридичних наук, професору, академіку НАПрН, заслуженому юристу України, провідному науковому співробітнику відділу проблем аграрного, земельного та екологічного права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; А. **М. Статівці,** доктору юридичних наук, професору, член-кореспонденту НАПрН, професору кафедри аграрного права Національної юридичної академії імені Ярослава Мудрого; **О. О. Майданник,** доктору юридичних наук, професору кафедри конституційного права і правознавства Національного університету біоресурсів і природокористування України.

Авторський колектив висловлює особливу вдячність ректорові Національного університету біоресурсів і природокористування України академіку НАН України Д. **О. Мельничуку** за створення сприятливих умов для реалізації творчих задумів науковцями університету та підтримку аграрно-правової науки і освіти.

ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

Модуль 1

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ АГРАРНОГО ПРАВА

Розділ 1

ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК АГРАРНОГО ЗАКОНОДАВСТВА В УКРАЇНІ

§ 1. Аграрне законодавство середини XIX — першої чверті XX а.

Початковим етапом становлення селянського (в сучасному розумінні — аграрного) законодавства в Україні слід вважати селянську реформу 1861 р. у Російській імперії, адже у той час переважна більшість українських земель входила до складу останньої. В адміністративно-територіальному відношенні ці землі входили до дев'яти губерній: Волинської, Катеринославської, Київської, Подільської, Полтавської, Таврійської, Харківської, Херсонської, Чернігівської. У складі Австро-Угорської монархії перебували західноукраїнські землі (колишні краї): Галичина, Буковина та Закарпаття. Злободенність аграрного питання зумовлювалася тим, що селяни в Україні, за даними перепису 1897 р., становили переважну більшість (17,2 млн осіб, або 81,1%) населення країни.

Як відомо, кріпосне право було скасоване нормами «Загального положення» від 19 лютого 1861 р., яке складалося з 22-х окремих нормативно-правових актів. На територію України поширювалися дев'ять, зокрема: «Маніфест», «Загальні положення», «Положення про устрій дворових людей, що вийшли із кріпосної залежності», «Положення про викуп», «Положення про губернських і повітових по селянським справам установах», «Правила про порядок приведення в дію Положення про селян», три «Місцеві положення про поземельний устрій

селян» (1. У Катеринославській, Таврійській, Херсонській і частині Харківської губернії. 2. У Чернігівській, Полтавській і частині Харківської губернії. 3. У Київській, Подільській і Волинській губерніях), додатково — правила про селян дрібнопомісних маєтків та про селян, які працювали на поміщицьких підприємствах. Відповідно до норм «Положення» за поміщиками зберігалося право власності на всю землю, частину якої селяни мали отримати у безстрокове користування відповідно до розмірів, зазначених у «Місцевих положеннях». Разом із цим на селян покладалося зобов'язання викупити надані їм наділи, а до викупу селяни перебували в стані тимчасовозобов'язаних і повинні були відробляти на користь пана оброк або панщину.

Отже, головною метою селянської реформи в Росії 1861 р. було створення общинної власності на землю, щоб община стала нижньою ланкою адміністративного управління на селі. Так, селянська реформа 1861 р. не знищила до кінця панщинну систему і в цілому не задовольнила потребу селян у землі, а навпаки дала поміщикам можливість зосередити у своїх руках чималі земельні маєтності за рахунок зменшення площ селянських земель, виділення їм неповних або дарчих наділів. Ще одним недоліком реформи було закріплення за поміщиками монопольного права на користування пасовищами, лісами, річками, озерами. Крім того, поміщики, намагаючись зберегти за собою кращі землі, свідомо створювали черезсмужжя, відводячи для селян ділянки найгіршої землі.

З 1861 р. масового поширення набуло виникнення селянських общин, які підпорядковувалися урядовим органам (мировим посередникам) на селі. Общинне землекористування передбачало розподіл землі поміж окремими господарствами, яку періодично розподіляли по душах. Всі члени общини щодо внесення платежів за землю та сплати податків були пов'язані круговою порукою. Проте слід зауважити, що селянські общини найбільшого поширення набули у Росії, а в Україні перевага надавалася одноосібним господарствам.

У свою чергу, введення в дію законодавчих актів реформи 1861 р. про ліквідацію кріпосного права та врегулювання аграрних відносин у сфері землеволодіння, землекористування, а також відробітку повинностей зумовило зміни у соціальній структурі суспільства. Тобто відбувся процес зрівняння у громадянських правах селян різних категорій (державні, дворові, тяглові, вільновідпущені землероби, однодвірські, економічні, коронні, банківські, відписні, поміщицькі, удільні та ін.), але, з іншого боку, було узаконено значну різницю в умовах їхнього існування (залежно від станової приналежності селян розподілялися

розміри земельного наділу), що започаткувало розшарування селянства на багатих і бідних.

Загалом нормативно-правові акти реформи 1861 р. та урядова політика пореформеного періоду до Столипінської аграрної реформи були позначені рядом позитивних та негативних аспектів. Так, скасування кріпосного права в тих умовах російської дійсності другої половини XIX ст. дало значний поштовх для формування капіталістичних відносин в Україні. У ході реформи вдалося зберегти селянське господарство як об'єкт експлуатації, але наявність великого та середнього поміщицького землеволодіння, яке і надалі залишалося одним з основних факторів господарського життя, було однією з причин тих соціальних конфліктів, які в подальшому призведуть до численних масових селянських виступів та буржуазної революції 1905 р.

Специфіка розвитку аграрних відносин в Україні полягала у тому, що зосередження землі в руках заможних селян відбувалося в прихованій формі, тобто заможні господарі змушували працювати на своїх наділах збіднілих унаслідок реформи односельців. Особливо це характерне було для лівобережних та правобережних губерній України, де переважало подвірне, а не общинне землекористування, в результаті чого селяни вважали отримані земельні наділи своєю приватною власністю.

Заснований у 1882 р. Селянський поземельний банк мав вирішити проблему селянського малоземелля шляхом надання кредитів селянам для придбання землі. Однак, ставши монополістом у сфері продажу земельних ділянок, банк почав встановлювати високі ціни на землю. Постійне зростання цін на землю унеможливлювало її купівлю середнім та бідним селянством, а навпаки сприяло збільшенню приватновласницьких заможних селянських господарств і збереженню площі великих поміщицьких господарств.

Ставало дедалі очевиднішим, що аграрне питання потребувало колосальних перетворень у всіх сферах: соціальній, економічній, а особливо в правовій, тобто підняти рівень правового регулювання відносин земельної власності та переробити колишнє законодавство такою мірою, щоб воно якомога повніше відображало реалії того часу. Так, наприклад, Російський статут цивільного судочинства 1864 р. допускав використання звичаєвого права у родинних, спадкових і земельних правовідносинах, щодо яких немає відповідного законодавчого регулювання[1]. Закон «Про обов'язкове застосування звичаєвого права при судових

[1] Правовий звичай як джерело українського права IX—XIX ст. / за ред. 1. Б. Усенка. — К.: Наукова думка, 2006. — С. 233.

розглядах селянських справ» від 12 липня 1889 р., ще раз засвідчує прогалини у законодавстві щодо врегулювання аграрних відносин.

Для покращення соціально-економічного становища в країні царським урядом було створено у 1902 р. «редакційні комісії» при Міністерстві внутрішніх справ для уточнення і внесення змін до селянського законодавства, а також «Особливу нараду з потреб сільськогосподарської промисловості», під головуванням С. Ю. Вітте.

Царський указ «Про доповнення деяких постанов діючого закону, що стосуються селянського землеволодіння і землекористування» від 9 листопада 1906 р., прийнятий на основі ст. 87 Зводу основних державних законів без обговорення в Державній Думі, заклав правові засади аграрної реформи та розпочав реалізацію нової земельної програми. Ініціатором і провідником аграрної реформи був голова Ради міністрів Російської імперії П. А. Столипін.

Мета Столипінської аграрної реформи передбачала здійснення таких заходів: вихід селян з общини і закріплення за ними землі у приватну власність, створення хутірського та відрубного господарства, переселенську політику. Для втілення в життя цих заходів урядом було підготовлено відповідну законодавчу базу, яка склала основу реформи. Можна виділити два напрями формування правових норм Столипінської реформи: 1) законодавство про зміну характеру землеволодіння та землевпорядкування; 2) законодавство про державну підтримку переселення на добровільних засадах сільських жителів до неосвоєних чи малонаселених регіонів Російської імперії.

Таким чином, до першого блоку законодавчих актів слід віднести: 1) царський указ «Про доповнення деяких постанов діючого закону, що стосуються селянського землеволодіння і землекористування» від 9 листопада 1906 р.; 2) затверджений царем і схвалений Державною Думою закон «Про зміну і доповнення деяких постанов щодо селянського землеволодіння» від 14 червня 1910 р.; 3) положення «Про землеустрій» від 29 травня 1911р.

Основний зміст царського указу «Про доповнення деяких постанов діючого закону, що стосуються селянського землеволодіння і землекористування» від 9 листопада 1906 р. полягав у наступному. Всі бажаючі землекористувачі («домогосподарі») отримували на підставі своїх заяв у приватну власність належні їм присадибні ділянки, а також і ті земельні ділянки, які були в общинному володінні^ але за умови, що вони були передані цим «домогосподарям» у постійне (не засноване на оренді) користування. Селяни, які виходили з общини, були вправі вимагати виділення у їх особисту власність замість декількох наділів єдину земельну ділянку (відруб) з можливістю відселення

на неї із подальшим утворенням самостійного хутора. Вийшовши з общини селяни зберігали за собою право користування громадськими неподільними угіддями (ліси, пасовища тощо) у попередньому порядку.

Закон від 14 червня 1910 р. містив у собі значні нововведення порівняно з указом від 9 листопада 1906 р. Стаття перша закону закріплювала автоматичний перехід всіх сільських общин, утворених до 1887 р. без проведення загальних внутрішніх переділів земельних ділянок, у приватне особисте або подвірне володіння незалежно від бажання членів общини. Отже, особиста заява селянина уже була непотрібна, а це на практиці значно прискорювало хід реформи. Стаття 56 встановлювала максимально допустимі розміри надільних земель в одних руках шляхом їх купівлі в межах одного повіту. При цьому передбачалася диференціація за регіонами (Великоросія, Малоросія, Бессарабія, північно-західні і південно-західні губернії). Розділ третій закону врегульовував права неповнолітніх селян на отримання земельних ділянок.

Положення «Про землеустрій» від 29 травня 1911 р. мало на меті значно прискорити землевпорядний процес у селах з різними видами землеволодіння: як з громадським, так і з подвірним. Розглядаючи «переселенське» законодавство слід сказати, що воно сформувалося напередодні революції 1905—1907 рр. Основним законодавчим актом переселенської політики були затверджені царем 6 червня 1904 р. «Тимчасові правила про добровільне переселення сільських жителів і міщан-землеробів». У першій статті окреслювалося коло осіб, на які розповсюджувалася дія закону. Йшлося про сільських мешканців (осіб селянського стану) і міщан (осіб недворянського і недуховного походження, які не належали до селянського стану), що особисто займалися землеробством. «Тимчасові правила» допускали два види переселення: 1) з дозволу уряду, тобто уряд чітко визначав райони майбутнього проживання для переселенців; 2) самовільне переселення, яке відтепер не потребувало спеціального дозволу уряду. Для самовільних переселенців встановлювалося заборона з приводу отримання компенсації від громади за свій наділ. Для «законних» переселенців було скасовано вимогу безкоштовної передачі свого наділу іромаді. Також для цієї категорії переселенців передбачалися окремі пільги, які полягали в наступному: звільнення від ряду платежів за казенними зборами; зменшення вартості залізничного проїзду; тимчасове звільнення від сплати окремих земельних податків; відстрочка від виклику на військову службу.

Фактично цим законом встановлювалося вільне переселення селян, яке мало знищити значну селянську потребу в землі. Підвищенню переселенського руху сприяв царський указ від 9 листопада 1906 р., який надав можливість селянам при переселенні продавати свої земельні наділи. Однак достатньої матеріальної підтримки селяни від уряду не отримали, а своїх заощаджень більшості переселенців ледь вистачало на дорогу.

Загалом можна сказати, що у ході здійснення реформи відбувся розклад общини, збільшився прошарок заможних селян, підвищився рівень виробництва сільськогосподарської продукції, але питання малоземелля так і не було вирішене. Аграрне законодавство тільки починало формуватися і являло собою розрізнені нормативні акти, розкидані по різних частинах Зводу законів Російської імперії. Такий земельно-правовий устрій Російської імперії, а відтак і в Україні, зберігався фактично до початку Лютневої революції 1917 р.

§ 2. Аграрне законодавство доби української революції (1917—1921 рр.)

У результаті Лютневої революції 2 березня 1917 р. був утворений, за згодою між лідерами Тимчасового комітету Державної Думи і керівництвом Петроградської Ради, Тимчасовий уряд Росії на чолі з князем Г. Є. Львовим. Разом з цим, у великих містах України почали утворюватися і діяти Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. Водночас на революційній хвилі народного піднесення 3 березня 1917 р. виник загальноукраїнський представницький орган — Українська Центральна Рада, головою якої було обрано М. С. Грушевського.

Перед Тимчасовим урядом постало безліч проблем, у тому числі й аграрна. У своїх перших постановах Тимчасовий уряд взагалі не згадує жодним словом про шляхи вирішення аграрного питання, проголошуючи свободу слова, друку, амністію політичним в'язням, негайне зібрання Установчих зборів і т. д. Тільки у кінці березня 1917 р., налякваний масовими виступами селян (понад 900 селянських виступів у перші місяці після лютого) уряд, маючи надію заспокоїти розбурхане селянство, у своїй постанові зазначає: «Заповітна мрія багатьох поколінь усього землеробського населення країни — аграрна реформа — є основною вимогою програм усіх демократичних партій. Вона, безсумнівно, постане на чергу в майбутніх Установчих зборах».

Регулювання аграрних відносин Тимчасовий уряд поклав на Міністерство хліборобства на чолі з А. Шингарьовим, яке співпрацювало з

земельними комітетами: головним і місцевими (губернськими, повітовими та волосними), створеними згідно з постановою «Про заведення земельних комітетів» від 21 квітня 1917 р. Того ж дня Тимчасовий уряд видає відозву, у якій: ще раз наголошує на «справедливому» розв'язанні земельного питання саме на Установчих зборах, скликаних на підставі загального, рівного, прямого і таємного голосування народу; роз'яснює повноваження земельних комітетів; наказує народу спокійно чекати нового землевпорядкування та застерігає селян від «свавільної діяльності» у землевпорядкуванні, яка може призвести до «земельної розрухи» і голоду в країні; заспокоює «величних вояків, оборонців рідної землі» і запевняє, що за їх відсутності та без їхньої участі ніхто не буде вирішувати земельного питання у рідній країні.

У цей час більшовицька партія, прагнучи прийти до влади, використовуючи незадоволення селян з приводу відтягування Тимчасовим урядом вирішення аграрного питання, на Сьомій Всеросійській конференції РСДРП (б) закликала селянське населення до організованого захоплення землі у поміщиків. Крім того, партія пролетаріату в «Резолюції в аграрному питанні» від 28 квітня 1917 р. постановила вимагати націоналізації всіх земель у державі, а також рішуче боротись як проти Тимчасового уряду, який своїми виступами нав'язує селянам «добровільну угоду з поміщиками», тобто переходом до насильства з боку меншості населення (поміщиків і капіталістів) проти більшості, — так і проти дрібнобуржуазних хитань більшості народників і меншовиків соціал-демократів, які радять селянам не брати всієї землі до Установчих зборів.

Але, незважаючи на гасла більшовиків, Тимчасовий уряд і надалі продовжував захищати інтереси поміщиків. Так, головнокомандувач Південно-Західного фронту, що проходив територією України, генерал від інфантерії А. Корнілов, 8 липня 1917 р. видав Обов'язкову постанову «Про порядок збирання врожаю у зоні фронту». У пункті «А» постанови зазначалося, що Тимчасовий уряд законом від 2 червня 1917 р. оголосив увесь врожай хліба державною власністю, та наголошувалося на негайному зібранні усього врожаю на території Південно-Західного фронту. Пункт «Б» містив у собі заборонні норми, а також встановлював порядок оплати селянської праці за збирання врожаю на поміщицьких землях. Так, заборонялося: а) перешкоджати збиранню хліба сільськогосподарськими машинами; б) знімати у господарствах полонених, всіх постійних та сторонніх робітників з роботи на полі казенних маєтків, приватних власників та інших господарств; в) насильно захоплювати посіви чи зібраний хліб, отаву та сіно; г) заважати якимось способом збиранню хліба й засіву трави, а також, молотьбі та пе-

ревезенню; ґ) перешкоджати підготовці поля під озимину та засіванню. За невиконання цієї постанови пунктом «В» передбачалося утримання під вартою у в'язниці до шести місяців або накладення штрафних санкцій у розмірі до 300 карбованців. Особи, які здійснили «насильницькі вчинки», підлягали кримінальній відповідальності з відібранням усіх особистих прав і привілеїв та направленням до виправно-арештантських відділень.

12 червня 1917 р. Тимчасовий уряд видає нову постанову, яка дозволяла купувати, продавати і заставляти землю сільськогосподарського призначення з дозволу місцевих Губернських земельних комітетів, що затверджувався міністром землеробства. Продавати земельне майно з публічних торгів можна було тільки після отримання дозволу від міністра землеробства, який разом з місцевими земельними комітетами мав право знімати це майно з торгів і передавати в тимчасове господарське управління відділень Селянського поземельного банку та Державного Дворянського земельного банку до остаточного вирішення питання щодо цих земель Установчими зборами. Для заспокоєння селян уряд вніс до постанови застереження, що акти про встановлення права власності на землю, які були здійснені після 1 березня 1917 р., ким би вони не здійснювалися і кого б вони не торкалися, не обмежували свободу дії Установчих зборів і не створювали будь-яких винятків та переваг при вирішенні земельного питання також для учасників цих актів.

У свою чергу, не гаючи часу, УЦР III Універсалом від 7 листопада 1917 р. проголосила створення Української Народної Республіки та скасування приватної власності «на землі поміщицькі та інші землі нетрудових хазяйств сільськогосподарського значення, а також на удільні, монастирські, кабінетські та церковні землі».

18 січня 1918 р. дев'ятою сесією УЦР було затверджено Тимчасовий земельний закон, який складався з 33 параграфів, об'єднаних трьома розділами: розділ I «Загатьні положення»; розділ II «Основні засади користування поверхнею землі»; розділ III «Переходові міри». Відповідно до § 1 даного проекту тимчасового земельного закону право власності на всі землі скасовувалося. Згідно з § 4 п. «б» закону землі міського користування відходили до компетенції органів міського самоврядування, а «інші землі», до яких входили і землі сільськогосподарського призначення — до компетенції сільських громад, волосних, повітових і губернських земельних комітетів. Відповідно до змісту § 6 можна виділити такі форми користування землями сільськогосподарського призначення: державне, громадське, приватнотрудове. Параграф 9 встановлював норму наділення для приватнотрудового господарства, під якою розумілася така кількість землі, на якій сім'я або товариство, здійснюючи господарювання звичайним для своєї місцевості способом, мали б прибутки, необхідні як для задоволення своїх споживчих потреб, так і для підтримання свого господарства, а також норма не повинна перевищувати таку кількість землі, яку могли обробити власною працею члени сім'ї або товариства. Земля передавалась у користування безоплатно, оподаткуванню підлягали тільки «лишки землі поверх встановленої норми». Строки користування землею встановлювалися сільськими громадами та товариствами, які несли відповідальність перед земельними комітетами.

Поряд з цим § 19 визначено ефективний напрям державної підтримки розвитку сільськогосподарських товаровиробників через надання кредитної підтримки. Проте законом не були визначені джерела формування фонду кредитування, що ставило під сумнів цю проголошену акцію держави.

Відповідно до § § 20—28 здійснювалося вилучення земель від попередніх власників понад ту кількість, яка необхідна їм для забезпечення власних потреб у продуктах харчування. Вилучені землі мали надходити у розпорядження земельних комітетів для подальшого розподілу між малоземельними селянами.

Політика УЦР щодо збереження надбань висококультурних господарств у насінництві, племінній справі визначалась § § 31—33 Тимчасового земельного закону. Землі таких господарств, які не вдалося передати для обробітку господарям, що не втратили б позитивних надбань цих господарств і продовжили їх розвиток, відходили у відання земельних комітетів. Останні змушені були вести господарство на них самі або передати названі землі органам місцевого самоврядування чи науково-дослідним установам.

Воєнні події 1918 р. спричинили швидку евакуацію УЦР, а загострення політичної ситуації посилилося вступом на територію України німецьких та австро-угорських військ (з 18 лютого 1918 р.). Німецький фельдмаршал Ейхгорн для того, щоб в Україні не зірвалася посівна компанія, видає наказ про примусовий засів землі від 6 квітня 1918 р., який вимагав виконання таких пунктів: 1) селянин, який братиме багато землі і буде не в змозі обробити її, чим заподіє українській державі і народові шкоду, яку вже неможливо буде виправити, підлягатиме заслуженій карі; 2) землі, які селяни не зможуть засіяти, переходять поміщикам, на яких покладається засів ланів, не порушуючи цим права на законний поділ землі земельними комітетами; 3) селяни, у вищеза-

значеному випадку, не повинні перешкоджати поміщикам у засіві ланів; 4) ґрунти, які вже поділені земельними комітетами з доручення державної влади, не братимуться в розрахунок з надією, іцо ці ґрунти будуть засіяні.

Суттєво новий етап розвитку аграрних відносин почався з приходом до влади 29 квітня 1918 р. правоконсервативного уряду П. П. Скоропадського. Перший законодавчий акт нового режиму — «Грамота до всього українського народу» — заклав фундаментальні основи аграрної реформи. Це, насамперед, відновлення права приватної власності на землю як фундамент культури і цивілізації; свобода укладення договорів з купівлі-продажу землі; відчуження земель за дійсною їх вартістю від великих власників та наділення земельними ділянками малоземельних селян. Даним документом скасовувалося законодавство «колишнього Українського уряду, а рівно Тимчасового уряду російського».

Перш ніж приступити до розроблення аграрної реформи уряду П. П. Скоропадського, довелося врегулювати наслідки реалізації наказу фельдмаршала Ейхгорна про засів ланів. Адже цілком закономірно постало питання, що з відновленням права приватної власності почали виникати суперечності щодо права на весняний врожай між тими особами, які засіяли землю, та тими, чиєю власністю вона була.

Гетьман і Рада міністрів не могли залишити дане питання без вирішення, тому 27 травня 1918 р. гетьман затвердив Закон «Про право на врожай 1918 року на території Української Держави». Перший пункт цього закону передавав право на врожай озимини, посіяної восени 1917 р., власникам цих земель. Врожай з орендованих земель належав орендарям, якщо виконувались умови оренди орендатором. Врожай ярини, засіяної 1918 р., законодавчо закріплювався за особами, що засіяли ці землі. За це названі особи мали виконувати такі зобов'язання: повернути власникам землі чи орендаторам усі господарські витрати, які ними були зроблені на цих землях після жнив 1917 р.; сплатити державні, земські податки та повинності за 1918 рік. Врожай із нив, оброблених та засіяних під керівництвом земельних комітетів, але із застосуванням ремаиенту та насіння, належного власникам чи орендаторам, відповідно передавався останнім. Вирішення спірних питань покладалося на новостворені особливі комісії, які складалися з голови, що призначався міністром земельних справ, та двох членів (по одному від землевласників та селян).

Так, 14 червня 1918 р. закон про право на врожай був доповнений новим законом про забезпечення цукрових заводів буряками врожаю

1918 р. Згідно зі змістом закону увесь урожай буряків, посіяних на землях цукрових заводів чи ними орендованих, визнавався власністю заводів незалежно від того, ким засіяна земля.

Того ж дня, 14 червня 1918 р., було ухвалено Закон «Про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями». Право продажу без обмеження розміру надавалося кожному власникові сільськогосподарських та лісових маєтностей у повітах. Державний земельний банк мав виключне право скуповувати сільськогосподарські та лісові маєтності без обмеження їх кількості, але за умови подальшого розпродажу земельних ділянок на підставах даного закону. Розмір куплених або набутих даруванням земельних ділянок не повинен був перевищувати 25 десятин. Сільськогосподарські товариства мали право придбати земельні ділянки з розрахунку не більше 25 десятин на кожного члена товариства. При цьому на земельні товариства покладалося зобов'язання розмежувати куплену землю між усіма членами товариства протягом двох років. Якщо таке розмежування не було проведене, то це зобов'язання перекладалося на відповідні повітові земельні комісії, рішення яких вважалося остаточним і оскарженню не підлягало. Та, щоб уникнути зловживань з боку земельних комісій, скарги про порушення нею норм цього закону подавалися до Генерального суду, який мав право скасовувати відповідну постанову комісії.

До компетенції Міністерства земельних справ належало вирішення питання щодо набування сільськогосподарських та лісових земельних ділянок у розмірах, які перевищують норму (25 десятин), якщо це було викликано громадськими, промисловими або іншими культурно-господарськими потребами, зазначеними у дозволі. Без обмеження розміру земельні ділянки можна було купувати, якщо вони продавалися з прилюдних торгів у разі примусового стягування іпотечних та приватних боргів. В обов'язковому порядку про такі торги банки, судові та інші установи мали повідомляти повітову земельну комісію, яка мала право опротестувати їх заявою, якщо торги проводилися не відповідно до норм даного закону. У разі такого протесту торги припинялися і справа передавалася до відповідного окружного суду. У випадку купівлі землі понад норму 25 десятин її надлишки переходили до казни за рішенням суду. Функція нагляду за виконанням норм закону доручалася повітовим і губернським земельним комісіям. Не змінювалося встановлене раніше право спадкування маєтностей як за законом, так і за заповітом. У загальному порядку без застосування норм, встановлених цим законом, підлягали затвердженню купчі і дарчі записи, складені до 31 грудня за старим стием.

Отже, основна мета закону полягала у регулюванні порядку купівлі земельних ділянок. Передбачалося встановити одноосібне господарювання на селі, а колективне ліквідувати, щоб створити середній клас селян-власників, які стануть опорою гетьманській владі. Проводячи історичну паралель слід зазначити, що аналогічне завдання мала Столипінська земельна реформа, правові норми якої скасовували обов'язкові «земельні общини», а кожному селянинові надавалося право вимагати виходу з общини з виділенням землі в єдиному масиві. Ці заходи, в свою чергу, дали б можливість створити стан заможних селян-власників.

Обов'язки контролю у сфері внутрішнього життя і праці сільського господарства покладалися на тимчасові земельні комісії відповідно до норм «Тимчасового закону про заходи боротьби з розрухою сільського господарства» від 8 липня 1918 р. На губернські земельні комісії покладалося видання обов'язкових постанов про примусове використання живого та мертвого сільськогосподарського реманенту, про норми платні за сільськогосподарську працю та про примусове виконання місцевим населенням сільськогосподарських робіт. Серед юридичних наслідків земельних правопорушень були сплата штрафу до 500 карбованців або позбавлення волі строком до трьох місяців. До примусових громадських робіт або позбавлення волі строком до одного року притягувалися ті громадяни, які навмисно псували та знищували посіви, урожай і зібраний хліб. Каралося також свавільне закриття чи припинення за попередньою згодою сільських робіт і підбивання до таких вчинків.

Подальший розвиток правового регулювання аграрних відносин пов'язаний зі створенням численних земельних комісій, які мали розробити законодавчу базу для проведення аграрної реформи.

У результаті антигетьманського повстання наприкінці 1918 р., що досягло успіху завдяки, передусім, підтримці широких верств селянського населення, до влади прийшов уряд Директорії. Цілком закономірно, що об'єктивна необхідність правового врегулювання аграрних відносин постала перед новим урядом з особливою гостротою.

Початком врегулювання аграрних відносин стала відозва від імені Головної команди Українських республіканських військ 16 листопада 1918 р., проголошена в Білій Церкві С. В. Петлюрою. Згідно зі змістом відозви велике поміщицьке землеволодіння планувалося новим майбутнім урядом скасувати, а землю віддати селянам, але за умови їх вступу до лав республіканських військ. Поміщиків планувалося притягнути до юридичної відповідальності за каральні експедиції та накладання контрибуцій на селян під час правління гетьманського уряду. Проголошувалося також скасування законів П. П. Скоропадського і відновлення чинності законів УНР.

На підтвердження зазначених гасел членами Директорії 21 листопада 1918 р. було видано «Наказ селянам № 1». Першочергове завдання аграрної справи новий уряд убачав у поверненні селянам усього майна, незаконно відібраного гетьманським урядом реквізиціями та контрибуціями на користь поміщиків. Для вирішення поставленого завдання члени Директорії планували зробити такі кроки: волосні управи по волостях мали негайно зробити перепис живого та мертвого інвентаря у поміщиків та орендарів, на користь яких гетьманським урядом було зроблено реквізиції або контрибуції; власність цих поміщиків відібрати і взяти під охорону; стежити за тим, щоб поміщики не продавали землю і не укладали довгострокових орендних договорів; селяни мали подати заяви до волосних управ, де зазначалися б збитки, завдані їм, приклавши точний список забраного в них майна; ці заяви волосні управи мали відіслати до повітових народних управ. Цілком слушним в умовах соціально-політичної нестабільності був у кінці наказу заклик нового уряду до дотримання порядку і спокою в країні.

«Розпорядження Директорії УНР» від 15 грудня 1918 р. заклало підвалини аграрної реформи. У ньому зазначалося, що верховне порядкування земельним фондом країни переходить до уряду Директорії. Всі приватновласницькі землі, крім трудових та дрібних селянських господарств, переходили в користування безземельних і малоземельних селян. Одразу ж було видано «Постанову Директорії УНР», згідно з якою землю заборонялося продавати, дарувати, закладати і здавати в оренду. У зв'язку з цим нотаріусам заборонялося затверджувати земельні угоди.

Уряд Директорії, узагальнюючи основні положення попередніх нормативно-правових актів з урегулювання аграрних відносин, видав «Декларацію Директорії УНР» від 26 грудня 1918 р. Остання, принаймні у галузі аграрних відносин, не містила нічого нового і фактично компілювала формулювання з актів, на яких вона базувалася («Наказ № 1», «Розпорядження Директорії УНР»), окрім пункту про право першочергового наділення землею тих, «хто пішов у війська Республіки для боротьби з Гетьманатом».

Закон «Про землю в Українській Народній Республіці» від 8 січня 1919 р. складався з трьох розділів: розділ I «Загальні положення», розділ II «Основні положення користування землею», розділ III «Перехідні закони». Положення Закону «Про землю в Українській Народній Республіці» об'єднувалися в 36 параграфів. У § 1 названого закону було підтверджено скасування «права приватної власності на всі землі

з їх водами, надземними і підземними природними багатствами та лісами в межах УНР». При цьому в § 2 було задекларовано, що земля стає «добром народу УНР» і переходить у розпорядження держави без викупу. Всі суб'єкти приватних земельних відносин мали право тільки на користування земельними ділянками у розмірах, визначених державою.

Нижня межа землекористування встановлювалась § 13 закону — 5—6 десятин кращої землі для середнього трудового господарства. Безземельні і малоземельні селяни з місцевості, де не вистачало землі на трудовий мінімум, одержувати землю в тих місцях, де є більше землі. Малоземельними вважалися такі хліборобські господарства, площа яких не задовольняла споживчих потреб їхніх сімей за ведення господарства звичайними для своєї місцевості засобами. Верхня межа землекористування відповідно до § 21 закону мата бути не більше 15 десятин на господарство. Для піщаників, солончаків, заболочених та облогових земель ця норма (15 десятин) могла підвищуватись за рішенням повітової земельної управи з затвердженням Міністерства земельних справ.

Закон «Про землю в Українській Народній Республіці» не встановлював строку землекористування. Лише для земель запасного земельного фонду УНР, що складались із нерозподілених земель і по суті є тотожними сучасним категоріям земель резервного фонду і запасу, дозволялося сільським громадам і товариствам встановлювати строки користування. Водночас обмежувався 10 роками мінімальний строк оренди земельних ділянок, що свідчило про дбайливе ставлення держави до своїх земельних ресурсів.

Загалом закон «Про землю в Українській Народній Республіці» був спрямований на задоволення потреб безземельних і малоземельних селян, що фактично приводило до створення дрібних селянських господарств, адже максимальна норма наділення становила 15 десятин, хоча законом і передбачалося створення кооперативних хліборобських спілок, але в основному для збереження неподільними культурних господарств.

Водночас уряд Директорії, намагаючись виконувати попередні обіцянки нагородити додатково селян землею за службу в Республіканській армії, затвердив закон «Про додаткове наділення землею козаків УНРА» від 18 січня 1919 р. Відповідно до його положень усі козаки, які служать у регулярній армії, окрім звичайного земельного наділу, зазначеного в земельному законі від 8 січня 1919 р,, негайно наділялися додатковою земельною ділянкою площею від 1 до 2 десятин. Понад це після закінчення війни кожний із козаків мав право отримати з Держ

жавної скарбниці на реманент безповоротну позику 2000 гривень та відсоткову позику на 5 років ще 2000 гривень.

Законом було передбачено, що під час перебування на військовій службі козак мав право самостійно або через свого уповноваженого здавати свій наділ в оренду. У разі смерті козака земля за законом переходила у користування його дружині і дітям, а якщо він не одружений, то його батькам, але у тому разі, якщо вони були на утриманні останнього. У § 7 закону закріплювалась першочерговість наділення землею козаків української республіканської армії, а вже потім решта землі надходила в користування трудового безземельного та малоземельного населення. Поряд з цим положення закону позбавляли земельного наділу всіх зрадників самостійної УНР, дезертирів з української республіканської армії та всіх засуджених до цього дисциплінарним військовим судом частини, в якій козак служив.

Враховуючи важке фінансове становище країни, викликане політичною нестабільністю, що виражалася у неодноразовій зміні урядів, урядом Директорії було видано в Проскурові 14 березня 1919 р. постанову «Про тимчасове користування землею в 1919 році», яка вводила продовольчу плату за землю. Відповідно до постанови у поточному році місцеве малоземельне і безземельне населення мало одержати землю із запасного державного земельного фонду в тимчасове користування. Однак у разі взяття землі під посів селяни мали віддати державі одну третину врожаю ярового хліба, сплатити вартість оранки, яку мали встановити повітові земельні управи, та сплатити всі належні державні податки. У примітці до пункту другого постанови зазначалося, що залежно від місцевих умов, зокрема родючості грунту, повітовим земельним управам надавалося право встановлювати меншу за третину врожаю оплату за користування землею.

Водночас листопадова криза уряду Директорії 1919 р. стала завершальним етапом домінування соціалістичних гасел у земельній політиці. Соціально-економічна та політична ситуація в країні вимагала негайного перегляду позиції провідних діячів Директорії стосовно таких питань, як введення приватної власності на землю та викуп за землю. Земельне питання знову набуло актуальності тільки з початком польсько-українського наступу та створенням наприкінці травня 1920 р. нового коаліційного уряду під головуванням В. К. Прокоповича. Але всі їхні спроби реформувати аграрні відносини виявилися марними. 21 березня 1921 р. у Ризі було укладено мирний договір, у якому передбачалося визнання польським урядом більшовицького уряду УСРР, що фактично означало закінчення доби Директорії УНР.

§ 3. Виникнення та становлення українського радянського аграрного законодавства

Першим нормативно-правовим актом радянської влади у сфері регулювання аграрних відносин, як видається, було «Положення про соціалістичний землеустрій та про заходи переходу до соціалістичного землеробства», прийняте Всеросійським Центральним виконавчим комітетом 14 лютого 1919 р. (далі — Положення про соціалістичний землеустрій).

Суттєвими особливостями Положення про соціалістичний землеустрій є перша спроба правової регламентації державних і суспільних форм землекористування та встановлення чіткого державного управління і контролю за їхньою діяльністю, яким присвячені окремі глави положення. Так, глави V—VI стосувались регулювання радянських господарств, а глави VII і VIII — відповідно сільськогосподарських комун та товариств зі спільного обробітку землі (далі — ТСОЗ). Згідно зі ст. ЗО радгоспам відводилися землі колишніх висококультурних господарств з найціннішими сільськогосподарськими культурами і тваринами, а також переробними промислами. Радгоспи перебували у безпосередньому віданні Наркомзему та його місцевих органів. При цьому в радгоспах запроваджувалася жорстка планова система ведення господарства (ст. 41).

Працівники радгоспів прирівнювались до робітників промисловості з нормованим робочим шестиденним тижнем. Жоден із робітників і службовців не мав права заводити особисте господарство, тобто не міг мати власних тварин, птицю та городи. Для здійснення ревізійних функцій у радгоспі створювався у обов'язковому порядку контрольний робочий комітет, який обирався з працівників господарства у кількості 3—5 членів. Відповідно до ст. 52 Положення про соціалістичний землеустрій засідання контрольного робочого комітету мали проводитися не рідше ніж двічі на місяць. Поряд із цим, держава згідно зі ст. 58 зобов'язувалася надавати серйозну підтримку радгоспам в організації ветеринарних пунктів, пунктів штучного осіменіння худоби, прокатних і насіннєвих пунктів, покращення стану місцевих доріг, організації агрономічної допомоги тощо.

Не менша увага приділялась і сільськогосподарським виробничим комунам. Зразковий статут комун вироблявся і опубліковувався Наркомземом. У ст. 62 Положення про соціалістичний землеустрій уперше у відкритій формі на законодавчому рівні викладено програмне завдання радянської влади у землеробстві — побудова землеробської промисловості на підвалинах усуспільнення засобів виробництва. Саме так закладалася колгоспна модель як різновид державних господарств і один із проявів державних промислових підприємств. Комуни створювались як перехідна форма до державних сільськогосподарських підприємств. Так, у тексті ст. 64 було прямо сказано, що інвентар колишніх крупних приватних господарств відводився комунам, якщо він не міг бути використаний для потреб ближніх радгоспів.

Комуни поряд із радгоспами підпорядковувалися контролю місцевих державних органів Наркомзему. У статтях 67 та 83 закладено основи організаційно-планової системи сільського господарства, за якими план комун затверджувався також місцевими земельними органами. Засоби і вироблена продукція комун підлягали обліку і контролю на загальних засадах. При цьому всі надлишки сільськогосподарської продукції підлягали реалізації державі. Місцевий земельний орган міг вилучити сортові зернові і племінну худобу, призначені для внутрішнього споживання комуни, в обмін на подібну продукцію нижчої якості без будь-яких доплат. Таким чином, комуни були не правомочні розпоряджатися результатами своєї праці, незважаючи на зовні демократичну форму організації господарства.

Нарешті щодо товариств спільної обробки землі встановлювався дещо інший правовий режим майна, ніж у сільськогосподарських комунах. Майнові режими різнилися ступенем усуспільнення майна. Якщо у комунах майно (в т. ч. земля) комунарів підлягало повному усуспільненню, то у ТСОЗах існувало часткове усуспільнення, оскільки частка майна учасників таких товариств залишалась для обробки землі особистих господарств. Поряд із цим, відчуження інвентаря від «заможніших» селян здійснювалося на безоплатній основі, а бідніших — на оплатній (ст. 115 Положення про соціалістичний землеустрій). Майно членів ТСОЗу вносилося до інвентарного фонду, який за своїми ознаками був прообразом неподільного фонду колгоспів. Відповідно до ст. 18 у разі припинення суспільного обробітку землі майно інвентарного фонду не могло бути розподілене без дозволу повітового земельного органу, що повністю суперечить принципу добровільності суспільного об'єднання та суспільної демократії. Не маючи майнових прав, члени ТСОЗів проте наділялися сукупністю обов'язків, зокрема щодо підвищення родючості оброблюваних спільних земель за рахунок одержуваних у особистих господарствах органічних добрив та сплати грошових внесків на купівлю мінеральних добрив. І останнє стосується визначеного ст. 133 порядку режиму повного контрою повітового земельного комітету за діяльністю ТСОЗів.

Таким чином, можна резюмувати, що «Положення про соціалістичний землеустрій та про заходи переходу до соціалістичного землеробства» як нормативно-правовий акт радянського аграрного законодавства заклало основу для подальшої диференціації форм землекористування у бік одержавлення, усуспільнення земельно-майнової власності сільськогосподарських виробників та створення із одноосібних селянських господарств колективних господарств, які виробляли сільськогосподарську продукцію.

Для врегулювання внутрішніх відносин колективних сільськогосподарських господарств (комуни, артілі, товариства спільної обробки землі) було вироблено моделі статутів. Так, у 1919 р. було розроблено Нормальний статут сільськогосподарської комуни, який у зв'язку із введенням НЕПу був замінений Примірним статутом сільськогосподарської комуни (1923 р.). Поряд із незначними нововведеннями, які полягали у тому, що майно, яке передавалося комуні у власність, попередньо оцінювалось, а сума, на яку оцінювалося майно, зараховувалася у вигляді внеску члена комуни у її засоби, який у разі виходу або при ліквідації комуни повертався власнику незмінним, і далі залишався зрівняльний принцип розподілу доходів.

За 1922—1923 рр. було також прийнято примірні статути сільськогосподарських артілей та ТСОЗів. У Примірному статуті сільськогосподарської артілі (1922 р.) зазначено, що мета артілі полягає в організації і веденні на загальній земельній ділянці спільною працею і засобами членів удосконаленого сільського господарства. Кожен член артілі повинен був внести пай (грошима або інвентарем чи іншим майном) і вступний внесок, який при виході з артілі поверненню не підлягав, на відміну від пайового внеску. Членам артілі дозволялось ведення особистого господарства у вільний від артільних обов'язків час і якщо воно не шкодило артільному господарству. Загальними зборами установлювався принцип розподілу доходів: за їдоками, відповідно до затраченої праці і т. д.

Примірний статут ТСОЗ (1923 р.) визначав мету товариства, яка полягала у підвищенні доходів господарства і його членів шляхом організації спільних польових робіт, загального користування сільськогосподарськими машинами та інших заходів, спрямованих на покращення господарства. Відповідно до норм Примірного статуту майно членів товариства не підлягало усуспільненню. Члени товариства, як і в артілі, вносили пай, який при виході з товариства повертався, та вступний внесок, який поверненню не підлягав. Товариство могло створювати усуспільнені засоби виробництва, купуючи сільськогосподарські машини та інший інвентар, що стимулювало вступ до товариства селян-

середняків, оскільки у них зберігалася приватна власність на засоби виробництва, які спільно використовувалися тільки під час «головних» сільськогосподарських робіт.

Подальший розвиток колективних форм господарювання відбувається у зв'язку з прийняттям спільної постанови ЦВК і РНК СРСР «Про сільськогосподарську кооперацію» від 22 серпня 1924 р. Згідно з нормами постанови товариства, артілі та комуни згруповувалися під назвою «кооперативні об'єднання», які набували статусу юридичної особи і могли здійснювати кредитні операції. Створювалися вони з метою спільного ведення сільськогосподарського виробництва на основі застосування прогресивніших технологій та засобів виробництва.

З метою організаційно-господарського зміцнення колгоспів спільною постановою ВУЦВК і РНК УСРР «Про організаційно-господарське зміцнення колгоспів» від 21 вересня 1927 р. було створено Всеукраїнську спілку сільськогосподарських колективів (Укрколгосп).

У тому ж 1927 р. були засновані машинно-тракторні станції (далі — МТС), які відіграли важливу роль у колгоспному будівництві. Правові засади діяльності МТС було встановлено постановою Ради праці і оборони «Про організацію машинно-тракторних станцій» від 5 червня 1929 р. Так, МТС складали матеріально-технічну базу колгоспного будівництва, яка ґрунтувалася на основі договірних відносин. Відповідно до норм постанови ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 25 червня 1933 р. Типовий договір МТС із колгоспом прирівнювався до закону, який підлягав обов'язковому і безумовному виконанню як колгоспами, так і МТС. Купувати колгоспам сільськогосподарську техніку було дозволено лише у березні 1958 р. Законом СРСР «Про подальший розвиток колгоспного ладу і реорганізацію машинно-тракторних станцій». Колгоспам надавалася можливість купувати стару сільськогосподарську техніку реорганізованих МТС, а також нову в разі їх платоспроможності. Створенню міцної матеріально-технічної бази колгоспів сприяла державна політика у сфері розширеного кредитування.

Після XV з'їзду ВКП(б) ЦВК СРСР були розроблені і затверджені 15 грудня 1928 р. «Загальні засади землекористування та землевпорядкування», за якими колгоспи і сільськогосподарські товариства виділялись як особливі землекористувачі. Колгоспам надавалося переважне право на одержання землі, окрім того кращої і найбільш зручно розташованої, землевпорядкування проводилося позачергово і за рахунок держави, встановлювалася система пільг і кредитування, передавались у безоплатне користування державні промислові і підсобні підприємства, будівлі тощо, розташовані на території колгоспу.

На підтримку курсу колективізації селянського землекористування проголошеної в СРСР наприкінці 20-х — на початку 30-х років було видано 5 січня 1930 р. постанову ЦК ВКП(б) «Про темпи колективізації та міри допомоги держави колгоспному будівництву». Цією постановою ЦК ВКП(б) доручав Наркомзему СРСР із залученням колгоспних організацій у найкоротший строк виробити Примірний статут сільськогосподарської колгоспної артілі, обов'язково врахувавши недопустимість прийняття «куркулів» до колгоспів.

Майже через місяць, 1 лютого 1930 р., було прийнято спільну постанову ЦВК і РНК СРСР «Про заходи щодо зміцнення соціалістичної перебудови сільського господарства в умовах суцільної колективізації та у боротьбі з куркульством», якою скасовувалося право оренди землі селянськими господарствами в районах суцільної колективізації, заборонялося використовувати найману працю у сільському господарстві, «куркулів» позбавлено прав на землю та ліквідовано земельні товариства у зв'язку із зменшенням кількості та ролі селянських господарств.

Примірний статут сільськогосподарської артілі, прийнятий Колгоспцентром і схвалений Наркомземом СРСР 1 березня 1930 р., законодавчо закріпив принцип добровільності створення колективних сільськогосподарських господарств. Поряд із усуспільненням всіх земельних угідь дозволялося в особистому користуванні членів артілі залишати присадибні ділянки (сади, городи і т. п.), дрібний сільськогосподарський інвентар, жилі будинки. До майнових активів артілі входили неподільний фонд та пайові внески, фонд на утримання непрацездатних, фонд поточних виробничих потреб, сімейний і фуражний фонди. Примірний статут закріпив повноваження внутрішніх органів управління сільськогосподарської артілі. До компетенції Загальних зборів як вищого органу управління артілі належало вирішення найважливіших справ, вибори правління і ревізійної комісії артілі, затвердження інструкції по їх роботі. Правління артілі являло собою виконавчий орган, який обирався терміном на один рік для вирішення поточних справ артілі. Примірним статутом було врегульовано також і взаємовідносини сільськогосподарської артілі та держави у сфері реалізації сільськогосподарської продукції, які базувалися на договорі контрактації.

Подальше правове регулювання сільськогосподарських відносин відбулося на VI з'їзді Рад СРСР у березні 1931 р., де було прийнято постанови «Про радгоспне будівництво» та «Про колгоспне будівництво». Відповідно до першої постанови радгоспи визначалися як державні господарства, де держава є повноцінним господарем з усіма випливаючими наслідками, і нічим з цієї точки зору не відрізняється від

іншої соціалістичної фабрики промислового типу. Колгоспи ж навпаки, вважалися господарствами, заснованими селянами на добровільних засадах, що усуспільнили засоби виробництва і ведуть своє господарство на землі, яка належить державі.

На підтримку колгоспного будівництва було прийнято 3 вересня 1932 р. постанову ЦВК і РНК СРСР «Про створення стійкості землекористування колгоспів», де зазначалося про закріплення за кожним колгоспом землі, яка знаходилася в його трудовому користуванні в існуючих кордонах, і про заборону переділів. Відтепер кордони землекористування колгоспів не могли змінюватися і при виході селян із членів колгоспу. Таким чином, селянин фактично втрачав свою земельну ділянку, яку передав колгоспу при вступі. У такому випадку він міг отримати земельну ділянку із вільного державного земельного фонду, але в жодному разі не за рахунок фактичного землекористування колгоспів.

Поряд із рядом заходів, спрямованих на укріплення організаційно-господарської діяльності колгоспів, держава намагалася забезпечити і правовий захист колгоспної власності. Так, постановою ЦВК і РНК СРСР від 25 червня 1932 р. «Про революційну законність» на місцеві органи Радянської влади покладалося зобов'язання притягувати до суворої відповідальності всіх посадових осіб, винних у самовільному розпорядженні майном колгоспів, їх продукцією, грошовими коштами і наданої в їх користування землею. На виконання вищевказаної Всесоюзної постанови РНК УРСР 2 листопада 1932 р. видає свою постанову «Про заборону оплати коштом колгоспів робіт та витрат, не пов'язаних безпосередньо з колгоспним господарством», якою заборонялося місцевим організаціям на кошти колгоспів утримувати працівників сільських рад та кооперації, сільських виконкомів та оплачувати витрати, не пов'язані з колгоспним виробництвом. На продовження курсу державної підтримки захисту колгоспної власності було видано постанову ЦВК і РНК УРСР від 4 червня 1933 р. «Про заборону місцевим органам влади, іншим державним органам та громадським організаціям свавільно розпоряджатися майном, продукцією та грошовими коштами колгоспів». Так, названим органам заборонялося розпоряджатися майном, продукцією, грошовими коштами і робочою худобою колгоспів, вилучати майно колгоспів та зобов'язувати колгоспи виділяти грошові й натуральні фонди на потреби, не передбачені статутами колгоспів та спеціальними постановами уряду, або брати на постачання осіб, що не мали жодного відношення до колгоспного виробництва. Розпоряджатися майном колгоспів могли лише безпосередньо власники цього майна згідно з чинним законодавством та статутами колгоспів.

Новий Примірний статут сільськогосподарської артілі був затверджений 17 лютого 1935 р. спільною постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б). Відповідно до норм даного статуту земля перебувала у загальнонародній державній власності та надавалася артілі у безстрокове (довічне) користування і не підлягала ні купівлі-продажу, ні здачі артіллю в оренду. Стаття 2 передбачала право користування закріпити шляхом видання районним виконавчим комітетом рад державного акта, де чітко зазначалися розміри і точні межі землі, яка знаходилась у користуванні артілі. Членам артілі не заборонялося мати в особистому користуванні присадибні земельні ділянки площею від 0,25 до 0,5 га, а в окремих місцевостях — до 1 га. Усуспільненню підлягали робоча худоба, сільськогосподарський інвентар (плуг, сівалка, борона, молотилка, косарка), насіннєві запаси, корми, господарські будівлі, необхідні для ведення артільного господарства, і всі підприємства з переробки продуктів сільського господарства. Вступаючи до артілі кожен член мав сплатити до неподільного фонду вступний грошовий внесок у розмірі від 20 до 40 карбованців на двір, залежно від міцності господарства. Розділ VII статуту регламентував організацію, оплату і дисципліну праці. Вся робота у господарстві артілі виконувалася особистою працею її членів відповідно до правил внутрішнього розпорядку, прийнятих Загальними зборами (вищий орган управління артілі). Із членів артілі Правління (виконавчий орган) утворювало виробничі бригади на чолі з бригадиром, який при розподілі роботи повинен був не допускати ніякого кумівства, сімейності та строго враховувати кваліфікацію, досвід і фізичну силу кожного. Розподіл доходів артілі між її членами відбувався виключно за кількістю вироблених трудоднів кожним членом артілі. Всі члени артілі зобов'язувалися берегти колгоспну власність і державні машини, працювати чесно, підкорятися вимогам статуту, постановам Загальних зборів і Правління, дотримуватися правил внутрішнього розпорядку, дисципліни праці.

З метою реалізації норм ст. 2 Примірного статуту сільськогосподарської артілі 7 липня 1935 р. було прийнято постанову РНК СРСР «Про видачу сільськогосподарським артілям державних актів на безстрокове (довічне) користування землею».

У зв'язку зі швидкими темпами розвитку колективізації сільськогосподарського виробництва було введено заборону щодо оренди земель сільськогосподарського призначення. Спочатку це стосувалося переселенців згідно з постановою ЦВК і РНК СРСР «Про заборону переселенцям здавати землю в оренду» від 21 березня 1931 р., а дещо пізніше — всім сільськогосподарським землекористувачам, що передбачалося постановою ЦВК і РНК СРСР від 4 червня 1937 р.

«Про заборону здавати в оренду землі сільськогосподарського значення».

Для закріплення досягнутих результатів колективізації було прийнято 19 квітня 1938 р. спільну постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про заборону виключення колгоспників із колгоспів», у якій зазначалося, що більшість виключень із колгоспів є цілком необгрунтованими. Постановою заборонялося проведення чистки колгоспів під будь-яким приводом, виключення із колгоспів членів сімей колгоспників у зв'язку з переходом одного із членів сім'ї на тимчасову чи постійну роботу до державного підприємства, виключення із колгоспів за порушення правил внутрішнього розпорядку. За порушення цієї постанови винні особи (голови колгоспів, члени правління колгоспів, районні партійні працівники) прирівнювались до кримінальних злочинців і притягувалися до кримінальної відповідальності.

З метою убезпечення громадських земель колгоспів від розбазарювання і розкрадання для збільшення особистих господарств колгоспників 27 травня 1939 р. було ухвалено спільну постанову ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про заходи охорони громадських земель колгоспів від розбазарювання». У п. 2 цієї постанови, зазначалося, що усуспільнені землі колгоспів є недоторканними і їх розміри у жодному разі не підлягають скороченню без особливого на те дозволу уряду СРСР, а можуть бути тільки збільшені.

У період Великої Вітчизняної війни територія УРСР перебувала під окупацією, тому подальше правове регулювання сільськогосподарських відносин відновилося після звільнення України від фашистських загарбників. Політика Радянської влади відразу ж набула спрямування на відновлення довоєнного колгоспного землекористування. Тому постановою РНК УРСР від 28 травня 1945 р. «Про відновлення державних актів на безстрокове (довічне) користування колгоспів землею і земельних шнурових книг у колгоспах Української РСР, визволених від німецько-фашистської окупації» покладено зобов'язання на Наркомзем УРСР і виконавчі комітети обласних і районних рад депутатів трудящих шляхом проведення землевпорядних робіт (не пізніше 1 червня 1945 р.) було передбачено відновлення довоєнного сільськогосподарського землекористування і його повторне закріплення за допомогою державних актів і записів у земельні шнурові книги не пізніше 1 червня 1946 р. З метою заохочення пришвидшення темпів праці землевпорядників, які успішно виконували і перевиконували установлені для них річні плани робіт із відновлення державних актів та земельно-реєстраційних документів у колгоспах, дозволялося преміювати у розмірі від одномісячного до трихмісячного окладу заробітної плати.

Для усунення зловживань у сфері майнових відносин колгоспів було прийнято постанову Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 вересня 1946 р. «Про заходи по ліквідації порушень статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах». Цю постанову було продубльовано постановою Ради Міністрів УРСР від 28 вересня 1946 р. «Про заходи до забезпечення виконання постанови Ради Міністрів Союзу РСР і ЦК ВКП(б) від 19 вересня 1946 р. «Про заходи по ліквідації порушень статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах».

У післявоєнний період в Україні було продовжено процес перетворення колгоспів на радгоспи. Про зміну існуючого порядку передачі колгоспного майна при перетворенні колгоспів на радгоспи свідчить постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 3 травня 1957 р. «Про порядок передачі колгоспного майна при переведенні колгоспів у радгоспи і про порядок розрахунків з колгоспниками». Цією постановою встановлювалася процедура безоплатної передачі майна колгоспів радгоспам, а видатки, пов'язані з виплатою колгоспникам зароблених ними трудоднів, розрахунками з організаціями і погашення заборгованості колгоспів за кредитними зобов'язаннями та іншими платежами, погашалися коштом держави. Перетворення колгоспів на радгоспи здійснювалося відповідно до постанови тільки на суворо добровільних засадах, за бажанням більшості колгоспників.

Звертає на себе увагу і ряд заходів держави, спрямованих на підвищення ефективності сільського господарства, впорядкування закупок державою сільськогосподарської продукції та поліпшення інфраструктури села. Про це свідчать нормативно-правові акти того часу, такі як постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР «Про заходи по зміцненню кормової бази, поліпшення племінної справи, підвищенню продуктивності тваринництва в колгоспах і радгоспах Української РСР» від 9 січня 1965 р., постанова Ради Міністрів УРСР «Про внесення деяких змін в Типовий договір контрактації сільськогосподарської продукції» від 10 серпня 1967 р,, указ Президії Верховної Ради СРСР «Про участь колгоспів, радгоспів, промислових, транспортних, будівельних та інших підприємств і господарських організацій у будівництві та ремонті автомобільних доріг» від 16 жовтня 1968 р.

27 листопада 1969 р. було прийнято новий Примірний статут колгоспу, який складався з 12 розділів. У першому розділі статуту зазначалися цілі і завдання колгоспу, які полягали у зміцненні і розвитку громадського господарства, неухильному підвищенні продуктивності праці та ефективності громадського виробництва. Розділ другий встановлював процедуру прийняття до колгоспу та права і обов'язки членів колгоспів. Членом колгоспу могли бути громадяни які досягли 16-річного віку. Кожному члену колгоспу видавалася «Трудова книжка колгоспника» єдиного зразка. Порядок користування колгоспами землею визначено у розділі III «Земля та її використання». Кожному колгоспові видавався державний акт на право користування землею, у якому зазначалися розміри і точні межі землі, закріплені за колгоспом, які ділилися на землі громадського користування і присадибні землі. Четвертим розділом «Власність колгоспу» закріплювалося майно колгоспу у його власність та чітко прописувалася правомочність колгоспу розпоряджатися своїм майном за власним рішенням. П'ятий розділ «Виробничо-господарська і фінансова діяльність колгоспу» вперше відокремлював майнову відповідальність колгоспу і його членів за зобов'язаннями. Форми організації виробництва і праці (дільниці, цехи, ферми, бригади, ланки) встановлювалися у ст. 26 розділу VI «Організація, оплата і дисципліна праці».

У колгоспі застосовувалася відрядна, акордна оплата праці за обсяг виконаних робіт, вироблену продукцію, почасова, почасово-преміальна та інші системи оплати праці. За порушення трудової дисципліни Примірного статуту колгоспу або Правил внутрішнього розпорядку членами колгоспу Загальні збори або Правління колгоспу могли накласти стягнення у вигляді осуду, догани, суворої догани, переведення на нижчеоплачувану роботу, звільнення із займаної посади, попередження про виключення з членів колгоспу. Розподіл валової продукції і доходів колгоспу визначено сьомим розділом. Так, передбачено було створення за рахунок одержуваного валового доходу власного фонду оплати праці. Наповнивши страхові і перехідні (насіннєвий, фуражний, продовольчий) фонди колгоспам дозволялося решту продукції реалізувати споживчій кооперації, на колгоспному ринку або використовувати на інші потреби на власний розсуд.

Заходи щодо соціального забезпечення колгоспників зазначені у восьмому розділі, полягали у одержанні пенсій по старості, інвалідності, у зв'язку із втратою годувальника. Малозабезпеченим сім'ям встановлювалася виплата допомоги на дітей. За рахунок централізованого фонду соціального страхування колгоспників надавалися путівки до санаторіїв та будинків відпочинку, а також допомога по тимчасовій непрацездатності.

У розділі IX «Культура, побут, благоустрій» встановлювалися заходи для поліпшення культурно-побутових умов життя колгоспників, які полягали у будівництві і обладнанні колгоспних клубів, бібліотек, спортивних споруд, сприянню батькам і школі у правильному вихованні дітей, наданні допомоги органам охорони здоров'я в проведенні у колгоспі лікувальних і профілактичних заходів і т. п.

Відповідно до положень розділу X «Підсобне господарство сім'ї колгоспника (колгоспного двора)» сім'я колгоспника (колгоспний двір) могла мати у власності жилий будинок, господарські будівлі, продуктивну худобу, птицю, бджіл і дрібний сільськогосподарський інвентар для робіт на присадибній ділянці, наданій в користування у межах норм, визначених статутом колгоспу.

Одинадцятим розділом статуту «Органи управління і ревізійна комісія колгоспу» визначалася компетенція Загальних зборів членів колгоспу, Правління колгоспу, Зборів уповноважених, Голови колгоспу, Ревізійної комісії. У XII розділі встановлювався порядок щодо прийняття і реєстрації статуту колгоспу.

Про подальше врегулювання з боку держави щодо продажу товаровиробниками сільськогосподарської продукції свідчать постанови Ради Міністрів УРСР «Про порядок прикріплення колгоспів, радгоспів та інших державних господарств до переробних підприємств і приймальних пунктів для здачі сільськогосподарської продукції» від 29 грудня 1970 р. та «Про розміри грошових сортових надбавок, що виплачуються колгоспам, радгоспам та іншим господарствам за гібриди і сортове насіння кукурудзи, що продаються державі» від 20 вересня 1971 р.

Порядок надання колгоспам та іншим сільськогосподарським підприємствам земель для тимчасового користування регулювався постановою Ради Міністрів УРСР «Про порядок надання не використовуваних промисловими, транспортними, лісогосподарськими, іншими несільськогосподарськими підприємствами, організаціями і установами земель для тимчасового користування для сільськогосподарських цілей» від 18 серпня 1983 р.

Утворення Державного агропромислового комітету УРСР (Держагропром УРСР) як центрального державного органу управління агропромисловим комплексом республіки було закріплене п. 1 постанови ЦК КП України та Ради Міністрів Української РСР «Про дальше вдосконалення управління агропромисловим комплексом Української РСР» від 10 грудня 1985 р. Систему Держагропрому УРСР утворювали агропромислові комітети областей, районні агропромислові об'єднання, колгоспи нарівні з радгоспами та іншими організаціями і установами. Рішення Держагропрому УРСР були обов'язковими для виконання всіма міністерствами і відомствами УРСР, а також установами, об'єднаннями, підприємствами і організаціями.

Закон СРСР «Про кооперацію в СРСР» від 26 травня 1988 р. суттєво змінив умови функціонування кооперативного руху, особливо в сільському господарстві. У п. 2 ст. 3 вперше було визначено два основні типи кооперативів (виробничі та споживчі). Позитивним поштовхом

для подальшого розвитку сільськогосподарських товаровиробників було закріплення ст. 36 власності колгоспів та інших сільськогосподарських кооперативів. Відтак усе майно сільськогосподарського кооперативу, вироблена продукція та одержані грошові кошти оголошувалися його власністю.

З урахуванням норм Закону СРСР «Про кооперацію в СРСР» було розроблено новий Примірний статут колгоспу, прийнятий Четвертим Всесоюзним з'їздом колгоспників 25 березня 1988 р. Цим статутом повною мірою відображено всі процеси, які відбувалися в політичній, економічній, соціально-культурній діяльності сільськогосподарських господарств того періоду. Він складався з XII розділів. На відміну від попереднього статуту, колгоспи визначалися уже не як суспільна форма соціалістичного господарства, а як кооперативна. Новелою першого розділу є визначення колгоспу як соціалістичного сільськогосподарського підприємства, що діє в умовах повної самостійності і самоврядування, госпрозрахунку і самофінансування на основі демократичних принципів і за сприяння держави. Нормами другого розділу встановлювалися права і обов'язки членів колгоспу. Так, колгоспи вже вправі були при прийнятті в члени колгоспу встановлювати випробувальний строк до трьох місяців. Не допускалося прийняття в члени колгоспу громадян, залучених для виконання тимчасової або сезонної роботи. У розвиток Закону «Про кооперацію в СРСР» відтепер член колгоспу одночасно міг бути членом споживчого кооперативу, а у вільний від роботи в колгоспі час брати участь на правах членства в іншому виробничому кооперативі. Порядок землекористування колгоспів залишався практично незмінним. Деяких змін зазнав розділ IV Примірного статуту, де власність колгоспу визнавалася недоторканною і перебувала під захистом держави. Майно колгоспів могло вилучатися тільки за рішенням суду. Стаття 14 забороняла нецільове використання коштів колгоспу.

Відповідно до норм ст. 16 розділу V виробничо-господарська і фінансова діяльність колгоспу здійснювалася на основі принципів соціалістичного господарювання і самофінансування, широкого використання товарно-грошових відносин. Поряд із сільськогосподарським виробництвом колгоспам надавалося право займатися без обмеження і іншими видами діяльності, не забороненими чинним законодавством: переробкою сільськогосподарської сировини, виробництвом продуктів харчування, товарів народного споживання, торгівлею, ремонтними і будівельними роботами та ін. (ст. 17).

Позитивом розділу VI «Організація, оплата, охорона і дисципліна праці» було зрівняння колгоспників у соціальних правах з працівника-

ми державного сектора народногосподарського комплексу СРСР. Рівень оплати праці колгоспників визначався їхнім трудовим внеском і розміром тієї частини валового доходу колгоспу, яка спрямовувалася на оплату праці. Недоброякісно виконана з вини колгоспника робота не оплачувалася або розмір оплати за неї відповідно зменшувався (ст. 36).

Стаття 49 розділу VII статуту врегульовувала порядок розподілу валового доходу колгоспу. Так, валовий дохід колгосп використовував для розрахунків за своїми зобов'язаннями перед бюджетом і банком, спрямовував на розширення виробництва, оплату праці, здійснення соціальних заходів, а також створення страхових фондів. Колгоспам дозволялося самостійно визначати види, розміри і порядок формування та використання фондів і резервів. Крім того, державні і кооперативні органи не встановлювали колгоспам нормативів їх утворення.

Розділом VIII вперше було введено новий вид аграрних відносин — відносин соціального розвитку колгоспу, які увібрали в себе подібні відносини, визначені попереднім статутом (1969 р.): спорудження та обладнання колгоспних клубів, бібліотек та інших культурних закладів, спортивних споруд, сприяння батькам і школі в правильному вихованні дітей, організація громадського харчування для колгоспників, надання житлової площі потребуючим її спеціалістам. При цьому відбулося зачне розширення змісту відносин соціального розвитку за рахунок розширення будівництва та обслуговування мережі оздоровчих закладів (санаторії-профілакторії, будинки відпочинку, піонерські табори), соціального забезпечення (будинки для людей похилого віку та інвалідів), надання послуг у будівництві житла колгоспникам, підготовки кадрів для села за кошти колгоспів тощо.

Особисте підсобне господарство відповідно до норм ст. 57 розділу IX визначалося як складова частина соціалістичного сільськогосподарського виробництва. Відтепер член колгоспу, який мав особисте підсобне господарство, міг на власний розсуд реалізовувати вироблену продукцію за договором з колгоспом, організаціями споживчої кооперації, іншими підприємствами та на ринку. У новому статуті розмір присадибної земельної ділянки встановлювався тільки з урахуванням трудової участі в громадському господарстві, а кількість членів сім'ї вже до уваги не бралась.

У розділі X цього статуту дещо було розширено права і обов'язки органів управління колгоспом із залишенням їх найменування та структуру без змін. Так, наприклад, відповідно до змісту попереднього статуту (1969 р.) голова колгоспу був наділений правом представляти колгосп у відносинах з державними органами та іншими установами і організаціями, а за статутом 1988 р. — крім зазначеного права додавалися права укладати договори, видавати розпорядження і вказівки, обов'язкові для всіх колгоспників і працівників, які залучалися за трудовим договором. Стосовно обов'язків голови колгоспу, то окрім здійснення повсякденного керівництва діяльністю колгоспу та забезпечення виконання рішень загальних зборів і правління колгоспу (статут 1969 р.), за новим статутом (1988 р.) додавалися обов'язки забезпечення своєчасного проведення загальних зборів колгоспників і засідань правління та несення особистої відповідальності перед колгоспниками за результати роботи господарства.

Новелою Примірного статуту колгоспу був розділ XI «Припинення діяльності колгоспу», у якому зазначалося, що реорганізація (злиття, приєднання, розділення, виділення, перетворення) та припинення діяльності (ліквідація) колгоспу проводиться за рішенням його загальних зборів у встановленому порядку. Нововведення розділу XII «Прийняття і реєстрація статуту колгоспу» полягало у встановленні місячного строку для подання статуту колгоспу на реєстрацію до виконавчого комітету районної (міської) Ради народних депутатів.

У цьому розділі розглянуто найголовніші, найвагоміші нормативно-правові акти аграрного законодавства до початку проголошення незалежності Української держави у 1991 р., за допомогою яких формувався механізм правового регулювання тодішніх аграрних відносин. З проголошенням незалежності розпочався новий етап розвитку аграрного законодавства відповідно до зміни соціальних, економічних, політичних умов розвитку нашого суспільства.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

1. У чому полягала головна мета селянської реформи 1861 р.?
2. У чому полягала головна мета Столипінської аграрної реформи 1906 р.?
3. Визначте два напрями формування правових норм Столипінської реформи.
4. Вкажіть джерела аграрного законодавства Тимчасового уряду.
5. Вкажіть спільні та відмінні риси правового регулювання аграрних відносин у добу української революції різними владними режимами.
6. Наведіть джерела аграрного законодавства радянського уряду.
7. Яку роль відіграли машинно-тракторні станції у колгоспному будівництві?

8. Який нормативно-правовий акт законодавчо закріпив принцип добровільності створення колективних сільськогосподарських господарств?
9. У чому полягала відмінність між колгоспами та радгоспами?
10. Який нормативно-правовий акт ввів заборону оренди земель сільськогосподарського призначення?
11. Якими нормативно-правовими актами забезпечувався ряд заходів держави, спрямованих на підвищення ефективності сільського господарства, впорядкування закупок державою сільськогосподарської продукції та поліпшення інфраструктури села?
12. Які два основні типи кооперативів було визначено за Законом СРСР «Про кооперацію в СРСР» від 26 травня 1988 р.?
13. Дайте порівняльну характеристику норм Примірного статуту колгоспу 1969 р. та Примірного статуту колгоспу 1988 р.
14. Зазначте основні зміни у правовому регулюванні аграрних відносин в УРСР.

Розділ 2
АГРАРНЕ ПРАВО

ЯК САМОСТІЙНА ГАЛУЗЬ

ПРАВА УКРАЇНИ

§ 1. Поняття аграрного права як галузі права, науки та навчальної дисципліни

Система національного права України складається з окремих галузей права, що становлять сукупності відповідних правових норм, об'єднаних за певними принципами. Традиційно ще з часів римського права відбувся поділ галузей права на публічне та приватне. У основу такого поділу первісно було покладено вид інтересів, які були покликані врегульовувати ці галузі права: публічні або приватні.

Публічними визнавалися інтереси держави, а приватними — інтереси окремих осіб. Це класична галузева диференціація, яка є дієвою й досі. У науковій літературі тривалий час ведуться спори щодо доцільності зазначеного галузевого поділу, проте прийнятніших критеріїв досі не запропоновано. Вже звичним стало віднесення до публічних галузей конституційного, адміністративного, кримінального права, а до приватних — цивільного, господарського (комерційного) права тощо. Ці галузі є класичними, які існували протягом століть і які є безперечними здобутками правової культури людства.

Проте еволюційний розвиток суспільних відносин, який набуває дедалі стрімкіших темпів, висуває необхідність появи нових правових норм для врегулювання нововиниклих суспільних відносин, які не охоплюються існуючими нормами права. Поява значної кількості однорідних суспільних відносин і відповідних норм, що їх врегульовують, зумовлюють їх об'єднання за галузевим принципом. Так виникають нові галузі права. Однією з таких галузей є аграрне право, яке пройшло у своєму розвитку Цілий ряд послідовних реструктуризаційних перетворень від селянського[1],

[1] Леонтьев А. А. Крестьянское право / А. А. Леонтьев. — СПб.: Законоведение, 1909. - 401 с.

колгоспного, сільськогосподарського до аграрного права у сучасному розумінні.

Відмітною рисою нововиниклих галузей права часто є суперечність їх віднесення до публічного чи приватного права. Вони уособлюють риси як одних, так і інших галузей, набуваючи узагальнюючого, інтегрованого характеру. Таким є й аграрне право. Якщо колгоспне й сільськогосподарське право чітко виражало інтереси держави у веденні ефективного сільськогосподарського виробництва, то безпосередньо аграрне право поєднало державні, суспільні та індивідуальні інтереси окремих аграрних товаровиробників у одержанні відповідної сільськогосподарської продукції. При цьому інтереси останніх виступають превалюючими щодо державних. Це означає, що аграрне право є приватно-публічною галуззю права, на що першим звернув увагу і обґрунтував В. Ю. Уркевич'.

Мабуть, жодна з галузей права у історії юридичної науки не викликала стількох суперечок, як аграрне право. Дискусії спрямовувалися переважно на визначення місця аграрного права у системі права, його атрибутивних ознак як галузі права, складу предмета та структури системи аграрного права. Загальновідомим є поділ галузей права на основні (традиційні) та похідні, що утворилися пізніше. Такі галузі за комплексом атрибутивних ознак у юридичній доктрині поділяються на самостійні та комплексні. Дослідження рівня і меж самостійності аграрного права дещо ускладнюється через його історичне своєрідне «правонаступництво» галузей колгоспного права і сільськогосподарського права та спричиненої такою зміною періодизації дослідження цього питання.

Навіть серед вчених юристів-аграрників не спостерігається єдності у підходах щодо визначення характеру аграрного права як галузі права. Загалом сформувалися полярні підходи до встановлення атрибутивних галузевих ознак аграрного права. Самостійною галуззю вважають аграрне право А. М. Статівка, А. І. Бобилєв, В. М. Єрмоленко та інші[2].

[1] Уркевич В. Ю. Проблеми теорії аграрних правовідносин : монографія / В. Ю. Уркевич. — Х.: Харків юридичний, 2007. — 496 с.

[2] Янчук В. З. Аграрне право (оглядові лекції, практичні завдання, нормативні акти) / В. З. Янчук, А. М. Статівка. — Х.: Ксілон, 2000. - С. 5; Бобьілев А. И. Аграрное право — самостоятельная отрасль российской системи права// Актуальніше проблеми аграрного права России: теория и практика : сб. науч. ст. — М.: Право и государство, 2004. — С. 27; Єрмоленко В. М. Теоретичні проблеми аграрних майнових правовідносин / В. М. Єрмоленко. — К.: Магістр—XXI сторіччя, 2008. - С. 35-48.

За комплексність аграрного права нині виступають відомі вчені М. І. Козир, Б. О. Воронін[1]. Поряд з цим, М. І. Козир раніше обґрунтовував ідею самостійної комплексної та інтегрованої галузі сільськогосподарського права[2]. Позицію самостійності, комплексності й інтегрованості щодо аграрного права посідали В. З. Янчук і В. В. Янчук[3]. Комплексною, інтегрованою і спеціалізованою галуззю вважає аграрне право О. О. Погрібний[4].

Як бачимо, у навчальній і науковій літературі склалася переважаюча думка про комплексний та інтегрований галузевий характер аграрного права. Таке твердження випливає з теоретичного розподілу галузей права на основні та комплексні (допоміжні). Не вдаючись до критичного аналізу такого розподілу слід зазначити, що комплексність аграрного права формується двояко. По-перше, критерієм комплексності виступає комплекс існуючих суспільних аграрних відносин, які опосередковують ведення сільськогосподарського виробництва, спрямованого на одержання сільськогосподарської продукції. Це сукупність таких аграрних відносин: земельних, майнових, членських, трудових, організаційно-управлінських та соціального розвитку села.

По-друге, комплексність формує сукупність аграрно-правових норм, покликаних врегульовувати зазначені аграрні відносини. Ці норми належать до різних галузей права. Наприклад, немає жодної потреби в дублюванні норм, що врегульовують процедуру створення, функціонування та припинення сільськогосподарських підприємств, адже це прерогатива інших галузей права, зокрема цивільного та господарського. Аграрно-правові норми, спираючись на загальні засади цивільно-правового, господарсько-правового регулювання тощо, відбивають аграрну специфіку сільськогосподарських товаровиробників: особливості сільськогосподарської діяльності; виробництво, зберігання та реа-

[1] Козьірь М. И. Аграрное право России: проблеми становлення и развития / М. И. Козьірь. — М.: Право и государство, 2003. — С. 23—29; Воронин Б. А. Аграрное право как отрасль права, отрасль науки, отрасль законодательства и учебная дисциплина / Б. А. Воронин // Актуальньїе проблеми аграрного права России: теория и практика: сб. науч. ст. — М.: Право и государство, 2004. — С. 8—9.

[2] Козьірь М. И. Советское сельскохозяйственное право: тенденции становления и развития / М. И. Козьірь // Советское государство и право. — 1973. — № 6. — С. 46, 49.

[3] Аграрне право України : підруч. / В. З. Янчук, В. І. Андрейцев, С. Ф. Василюк [та ін.]; за ред. В. З. Янчука. — 2-ге вид., перероб. і допов. — К.: Юрінком Інтер, 2000. - С. 12.

[4] Аграрне право України : підруч. / за ред. О. О. Погрібного. — К.: Істина, 2004. - С. 7-8.

лізацію сільськогосподарської продукції; формування внесків до статутних фондів сільськогосподарських підприємств за рахунок земельних ділянок, специфічних засобів виробництва та ін.

Аграрне право, вбираючи загально-правові і галузеві принципи й методи, доповнює їх через урахування специфіки аграрних відносин, створюючи таким чином особливий комплексний механізм правового регулювання. Інтегрованість означає, що між різними видами аграрних відносин як складовими комплексності існує стійкий взаємозв'язок. Тому комплексність та інтегрованість є нічим іншим, як атрибутивними ознаками, що виокремлюють особливості аграрного права як галузі права.

Поряд із цим, аграрне право як сукупність аграрно-правових норм є самодостатнім у можливостях врегулювання відповідних аграрних відносин, що становлять його предмет. За своєю природою аграрно-правові норми не є копіюванням змісту правових норм інших галузей права, покликаних врегульовувати подібні аграрним відносини (майнові, трудові, земельні, управлінські та інші), вони спрямовані на охоплення своїм впливом саме специфіки аграрних відносин. При цьому аграрно-правові норми виходять за межі дії подібних норм інших галузей права за рахунок особливостей аграрних відносин. Все це свідчить про самостійність галузі аграрного права. Таким чином, ***аграрне право — це самостійна галузь системи права України, яка об'єднує правові норми, що врегульовують аграрні відносини.***

Аграрне право виступає ще й у іншій іпостасі: науковій. Аграрне право як наука — це наявність системи знань про однойменну галузь права, що дають об'єктивне відображення закономірностей її виникнення, функціонування і розвитку, а також способів правового впливу на аграрні відносини. Аграрно-правова наука проявляє себе як сукупність концепцій, керівних ідей, наукових позицій і підходів до вирішення проблем, які виникають у сфері правового регулювання аграрних відносин. Свої погляди науковці юристи-аграрники викладають у дисертаціях на здобуття наукових ступенів кандидата і доктора юридичних наук, монографіях, статтях і виступах на конференціях, круглих столах, науково-методичних семінарах, засіданнях кафедр, відділів тощо.

Сьогодні аграрно-правові дослідження зосереджені у наукових установах і вищих навчальних закладах. Провідним науковим осередком є відділ проблем аграрного, земельного та екологічного права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. У вищих навчальних закладах комплексні дослідження проблем аграрного права здійснюють: кафедра аграрного права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого; кафедра аграрного, земельного та екологічного права імені академіка В. З. Яичука Національного університету біоресурсів і природокористування України; кафедра трудового, земельного і екологічного права Київського національного університету імені Тараса Шевченка; кафедра аграрного, земельного та екологічного права Одеської національної юридичної академії; кафедра трудового, аграрного та екологічного права Львівського національного університету імені Івана Франка.

Ще одним проявом аграрного права є його уособлення як навчальної дисципліни, яка належить до обов'язкових дисциплін, що вивчаються на юридичних факультетах та в юридичних закладах. У цьому сенсі аграрне право є викладенням систематизованого матеріалу про аграрне право як галузь права. Юридичні заклади готують, насамперед, фахівців правозастосовної сфери діяльності, які працюватимуть у судах, правоохоронних органах, адвокатурі та юридичних консультаціях, органах державної влади і безпосередньо в юридичних службах сільськогосподарських підприємств. Основним завданням усіх зазначених категорій працівників щодо сільського господарства є охорона і захист прав виробників сільськогосподарської продукції. Для цього необхідно мати щонайменше достатній теоретичний багаж знань у сфері правового регулювання аграрних відносин, що забезпечується вивченням навчальної дисципліни «Аграрне право України».

Аграрне право як навчальна дисципліна складається із Загальної, Особливої і Спеціальної частин. Загальна частина об'єднує навчальні розділи, у яких визначаються загальні засади правового регулювання аграрних відносин. Теми містять навчальний матеріал щодо: історичних витоків формування аграрного права; розгляду аграрного права як самостійної галузі; джерел аграрного права; узагальнюючих особливостей системи суб'єктів аграрного права; приватизації та паювання майна і земель сільськогосподарського призначення; державного регулювання сільською господарства та системи органів державного контролю в АПК; юридичної відповідальності за порушення аграрного законодавства.

До Особливої частини належать розділи про правове регулювання: виробничої і господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників; виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції та її якості й безпечності; аграрних ринкових відносин; особливостей аграрно-правового регулювання договірних відносин; трудових відносин; соціального розвитку села тощо.

Нарешті, у Спеціальній частині викладено сучасне аграрне законодавство країн—членів ЄС, що має значний рівень актуальності у контексті політичного курсу держави на євроінтеграцію.

§ 2. Предмет аграрного права

У загальному розумінні предметом є те, на що спрямовується діяльність людей. Переносячи це твердження на систему права, можна дійти висновку, що предметом будь-якої галузі права є певне коло однорідних суспільних відносин, які підлягають правовому регулюванню. Відповідно предметом аграрного права виступають суспільні аграрні відносини (членські, земельні, майнові, трудові, організаційно-управлінські та соціального розвитку села). Всі вони об'єднуються за родовою ознакою — належністю до аграрної сфери економіки нашої держави.

Існує усталена думка, що первісними у аграрних відносинах є земельні відносини, основою яких виступає специфіка земельних ділянок, що утворюється сукупністю природних, економічних, політико-правових, соціально-культурних та юридичних ознак[1]. Так, тільки у сільськогосподарському виробництві земля є не лише просторовим базисом формування і функціонування продуктивних сил, а й засобом виробництва, причому вис тупає водночас як знаряддя праці та як предмет праці. Знаряддям праці є те, за допомогою чого людина здійснює певний виробничий процес, а предметом праці — те, на що спрямовується трудова діяльність. Наприклад, вирощування рослинницької продукції здійснюється за допомогою землі, що робить її знаряддям праці, а трудова активність спрямовується безпосередньо на обробіток землі як предмет праці.

Земля є незношуваним і самовідтворювальним засобом виробництва у сільському господарстві. При цьому для потреб сільськогосподарської діяльності найважливішого значення набуває саме поверхневий родючий шар земельних ділянок — ґрунт, який складається з гумусу, що є вмістилищем поживних речовин, які й забезпечують розвиток культурних рослин. Ґрунтоутворення є об'єктивним природним процесом, який не залежить від волевиявлення людей. Необхідно відзначити складність і тривалість процесу накопичення гумусу. Для створення одного сантиметру ґрунту природі потребується сто років. Нескладний підрахунок дає змогу встановити, що метровий ґрунтовий шар, характерний для вітчизняних чорноземів, утворився протягом 10 тис. років. Жодна з відомих світових цивілізацій не нараховує такого строку існування. Не маючи впливу на формування природної родючості ґрунтів людина може лише підвищувати або знижувати вміст поживних речовин у ґрунті за рахунок штучних факторів її діяльності. Поряд із цим

[1] Правові основи майнових і земельних відносин : навч. посіб. / за заг. ред. В. М. Єрмоленка. — К.: Магістр—XXI сторіччя, 2006. — С. 61—74.

природа самостійно, хоча й за тривалий період, відновлює шкоду, завдану негативним антропогенним впливом якості землі. Це забезпечує самовідтворюваність і незношуваність земельних ресурсів сільськогосподарського призначення як основного і незамінного фактора і засобу виробництва у сільському господарстві.

У інших галузях виробничо-господарської діяльності земля забезпечує лише потребу просторового базису формування і функціонування продуктивних сил.

Таким чином, *аграрні земельні відносини виникають, здійснюються та припиняються щодо земельних ділянок сільськогосподарського призначення, які використовуються для виробництва продукції сільського господарства.* Цим вони відрізняються від інших видів земельних відносин, об'єктом яких виступають землі промисловості, будівництва, транспорту та ін., що повністю належать до предмета галузі земельного права.

Крім земель сільськогосподарського призначення, для успішного ведення сільськогосподарського виробництва необхідно мати достатню кількість іншого майна сільськогосподарського призначення, яке виступає системоутворюючим чинником аграрних майнових відносин. Вони забезпечують створення майнової основи господарювання, формуючи ознаку майнової відокремленості сільськогосподарських підприємств-товаровиробників. Відокремлене майно об'єднується у майновий комплекс, призначений для забезпечення сільськогосподарської діяльності. Склад і структура майнового комплексу визначаються технологічними зв'язками, а ті, у свою чергу, — специфікою тієї галузі сільськогосподарської діяльності, на виробництві продукції якої збирається спеціалізуватися відповідне сільськогосподарське підприємство. Загалом ефективне господарювання можливе лише у разі накопичення достатнього масиву основних і оборотних засобів, оптимально поєднаних у складі майнового комплексу відповідного сільськогосподарського підприємства.

Слід зазначити, що переважна більшість засобів виробництва в сільському господарстві також мають вузьке призначення: створення якісної сільськогосподарської продукції. Тому їх не можна використати з іншою метою. Якщо в результаті перепрофілювання інших галузей матеріального виробництва використовують одні й ті самі засоби виробництва (наприклад, при конверсії галузей колишнього військово-промислового комплексу, зміні профілю заводу, фабрики тощо), то зміна цільового призначення для більшості основних і оборотних засобів сфери сільськогосподарського виробництва неможлива. Це стосується насамперед виробничих будівель, споруд, спеціальної сільськогоспо-

дарської техніки та знарядь для передпосівної обробки ґрунту, посіву, садіння, догляду за врожаєм, заготівлі кормів, збирання і первісної обробки зернових тощо. Реальним підтвердженням зазначеного є те, що жодне з приміщень колишнього тваринницького комплексу сільгосппідприємств, які порожніють після розвалу галузі тваринництва, не використовують за іншим призначенням. Отже, ***аграрні майнові відносини опосередковують процес виробництва сільськогосподарської продукції, створюючи його матеріальну основу.***

Створивши відповідну майнову базу кожен сільськогосподарський товаровиробник повинен її «оживити» за допомогою залучення трудових ресурсів. Тому аграрні трудові відносини виступають наступною складовою предмета агарного права. Відмітною особливістю є те, що трудове законодавство радянських часів не розповсюджувало свою чинність на трудові відносини у колгоспах, які врегульовувалися за допомогою локальних актів аграрного законодавства, зокрема Правилами внутрішнього трудового розпорядку.

Законом УРСР «Про внесення змін і доповнень до Кодексу законів про працю Української РСР при переході республіки до ринкової економіки» від 20 березня 1991 р. було внесено кардинальні зміни у процес регулювання трудових відносин. Так, ч. 1 ст. 3 Кодексу законів про працю України від 10 грудня 1971 р. у редакції, внесеній зазначеним Законом, розповсюдила єдині загальні правила регулювання трудових відносин усіх підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, виду діяльності і галузевої належності, а також осіб, які працюють за трудовим договором з фізичними особами. Загалом це виглядає як уніфікація правового регулювання всіх видів трудових відносин незалежно від їх галузевої належності. Виникає видимість нібито відсутності галузевих особливостей предмета аграрного права у частині регулювання трудових відносин у сільському господарстві.

Проте вже ч. 2 ст. 3 цього Кодексу встановлює, що особливості праці членів кооперативів та їх об'єднань, колективних сільськогосподарських підприємств, фермерських господарств, працівників підприємств з іноземними інвестиціями визначаються законодавством та їх статутами. При цьому повинні визначатися гарантії щодо зайнятості, охорони праці, праці жінок, молоді, інвалідів повинні надаватись у порядку, передбаченому законодавством про працю. Подібний відступ від загальних правил закладено у трудове законодавство не випадково. Кодекс законів про працю України, як загальне, не може охопити своїм впливом конкретні особливості трудових відносин у різних галузях економіки України, що дає змогу виділяти специфіку умов праці у окремих різновидах трудових відносин, зокрема у аграрному секторі.

Особливість аграрних трудових відносин полягає у специфічному поєднанні трудових ресурсів із засобами праці. Насамперед, це соціальні умови виховання майбутніх працівників сільського господарства, коли переважна їх більшість зростає в умовах сільського побуту, а з раннього дитинства вони пов'язані з різними видами сільськогосподарської праці. Переважним соціально-виховним фактором тут виступає поведінка батьків, сусідів та сільської громади в цілому, близькість до біологічних процесів відтворення культурних рослин та тварин. З раннього дитинства закладаються трудові навички поводження з об'єктами рослинного і тваринного світу. На превеликий жаль, міські мешканці, як засвідчує практика сільськогосподарського виробництва, переважно так і не стають ефективними сільськими товаровиробниками попри їхнє прагнення до цього виду господарської діяльності. Приклади практики є важливим підґрунтям формування висновку про соціальну спроможність саме сільських вихідців до ефективного вкладення праці у сільському господарстві, а отже, формування особливостей аграрних трудових відносин. Якщо працівника у інших сферах економіки можливо навчити трудовим навикам незалежно від його соціального походження, то у сільському господарстві залишаються найефективнішими працівниками саме вихідці з села, побут яких з раннього дитинства і формує їхню трудову аграрну правосуб'єктність.

Крім наведених загальних особливостей аграрних трудових відносин, потребує особливого режиму правового регулювання праця підлітків та жінок у сільському господарстві. Якщо загальна мінімальна межа працездатності встановлена у віці 15-ти років, то спеціальним аграрним законодавством для фермерського господарства визначено найменший працездатний вік у 14 років. Так само накладає свої особливості фізіологія жінок щодо обслуговування тварин у окремі періоди, що вимагає специфічної організації праці та її охорони, на відміну від інших галузей економіки України. Особливої регламентації потребує також праця механізаторів у «пікові» періоди збирання врожаю, коли відповідні працівники в силу об'єктивних умов збирання врожаю змушені працювати світловий день, на відміну від нормованого трудового дня інших галузей економіки України. Такий порядок організації і оплати праці потребує специфічного правового регулювання, яке здійснюється за рахунок локальних правових актів сільськогосподарських підприємств у межах загального законодавства про працю. Подібні загальні особливості аграрних трудових відносин цілком логічно потребують специфічного режиму правового регулювання, у основу якого покладаються вищенаведені фактори їхнього формування. Таким чином, ***аграрні трудові відносини мають сво'їм об'єктом сільськогос-***

поварську працю, спрямовану на виробництво продукції сільського господарства.

Ще одним видом аграрних відносин у складі предмета аграрного права виступають аграрні організаційно-управлінські відносини. Накопичивши достатню кількість земель сільськогосподарського призначення, специфічного майна та кваліфікованих працівників власник сільськогосподарського підприємства стикається з проблемою ефективного поєднання цих виробничих ресурсів, що забезпечується реалізацією аграрних управлінських відносин. Навіть у найпримітивнішій формі здійснення сільськогосподарської діяльності первісно поєднується обов'язковість наявності земельної ділянки сільськогосподарського призначення, іншого майна сільськогосподарського призначення, необхідного і достатнього для ведення сільськогосподарського виробництва, можливість залучення трудових ресурсів (як найманих, так і власних) для «оживлення» наявної майнової бази, а також управлінських відносин, покликаних забезпечити поєднання майнової і трудової складової продуктивних сил сільськогосподарського товаровиробника. *Аграрні організаційно-управлінські відносини забезпечують оптимізацію процесу сільськогосподарського виробництва за рахунок визначення і усунення неефективних дій у процесі здійснення сільськогосподарської діяльності, застарілих технологій, способів використання засобів виробництва тощо, підвищуючи на цій основі продуктивність праці і загальну ефективність виробництва.*

Ще одним видом аграрних відносин є відносини *соціального розвитку* села. До соціальної сфери села належать об'єкти: сфери житлово-комунального господарства, включаючи благоустрій сільських територій; побутового обслуговування; охорони здоров'я; фізичної культури; народної освіти; культури і мистецтва. Соціальний розвиток села забезпечує підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва. Високий загальний культурно-освітній рівень працівників сприяє зростанню продуктивності праці, а отже, ефективності діяльності самих сільськогосподарських підприємств. Крім того, традиційний культурно-побутовий уклад селян, навіть у межах окремої сільської громади, формує відповідне ставлення до сільськогосподарської праці, що має значний вплив на стан культури землеробства і тваринництва, а тому призводить до підвищення або зниження рівня виробництва валової сільськогосподарської продукції.

Необхідно зазначити, що в Україні на початку 90-х років минулого століття було створено досить ефективну модель пріоритетності соціального розвитку села Законом України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» від 17 жовтня 1990 р., постановою Кабінету Міністрів України «Про вдосконалення формування інвестицій на соціальний розвиток села та агропромислового комплексу» від 29 липня 1992 р. за № 423. З метою забезпечення пріоритетності соціального розвитку села передбачалося виділення щорічних обсягів державних централізованих капітальних вкладень, що спрямовувалися на зміцнення матеріально-технічної бази соціальної сфери села та агропромислового комплексу. При цьому встановлювалася нижня межа розміру щорічного формування таких інвестицій не менше, ніж 15% національного доходу України, з яких не менше 50% повинні були спрямовуватись на будівництво об'єктів соціальної сфери. Інвестиційні ресурси таких обсягів дозволили б вирішити переважну більшість проблем соціального розвитку села. Проте цей механізм не спрацював, бо жодного року не було сформовано фондів зазначеного розміру. Як наслідок можна констатувати вже звичні для нас розбіжності між зовнішнім декларуванням і змістом економіко-правової моделі розвитку соціальної сфери села, закріпленої у чинному законодавстві.

Найгострішими проблемами на селі є відсутність мотивації до праці, бідність, трудова міграція, безробіття, занепад соціальної інфраструктури, поглиблення демографічної кризи та відмирання сіл. З метою надання пріоритетності соціальному розвитку села постановою Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. за № 1158 було затверджено «Державну цільову програму розвитку українського села на період до 2015 року». Розвиток соціальної сфери села та сільських територій передбачається здійснити за рахунок: забезпечення впровадження соціальних стандартів і нормативів у сільській місцевості; розвитку підприємництва і розв'язання проблем зайнятості на селі; розвитку транспортного сполучення та зв'язку; удосконалення інженерної інфраструктури; розвитку житлового будівництва та комунального господарства; розвитку освіти, медичного обслуговування і культурно-дозвільної діяльності в сільській місцевості; збереження і розвитку традиційної культури регіонів; поліпшення побутового обслуговування сільського населення; розвитку фізичної культури і спорт}' на селі, торговельного обслуговування сільського населення; створення умов для заохочення молоді до роботи і проживання у сільській місцевості; державної підтримки розвитку депресивних сільських територій; удосконалення системи управління розвитком сільських територій. Таким чином, *аграрні відносини з соціального розвитку села забезпечують зростання якості життя сільського населення у сферах побуту, освіти, охорони здоров 'я, фізкультури і спорту, культури і мистецтва, а також розвитку сільських територій.*

У деяких організаційно-правових формах сільськогосподарських виробників існує ще один різновид аграрних відносин — членські відносини. Вони виникають як у сільськогосподарських підприємствах (сільськогосподарських виробничих і обслуговуючих кооперативах, фермерських господарствах, колективних сільськогосподарських підприємствах), так і у особистих селянських господарствах. Аграрні відносини членства передбачають наявність обов'язкової частки майна у підприємстві чи господарстві, кожний член якого є одночасно його співвласником. Таке майно вноситься як частка кожного члена до статутного фонду (складеного капіталу) при вступі до підприємства. Наступною є вимога прийняття обов'язкової трудової участі у діяльності зазначених форм господарювання. Залежно від змісту статутних документів членство надає також право на участь в управлінні сільськогосподарським підприємством. Тому ***аграрні членські відносини — це вже реалізовані, чітко окреслені майнові, трудові та організаційно-управлінські права і обов'язки члена сільськогосподарського підприємства чи особистого селянського господарства.*** З припиненням членських відносин усі зазначені права і обов'язки зникають. Залишаються лише зовнішні майнові відносини з приводу витребування колишнім членом господарства своєї майнової (земельної) частки. При цьому зазначені відносини втрачають свій аграрний характер, стаючи цивільними майновими відносинами.

§ 3. Характеристика методів аграрного права

У сучасному розумінні правовий метод — це сукупність засобів, прийомів і способів правового впливу на відповідні суспільні відносини. Екстраполюючи зазначені положення на аграрне право можна визначити методи аграрного права як сукупність способів, прийомів і засобів, за допомогою яких здійснюється правове регулювання аграрних відносин.

Особливості аграрного права, як приватно-публічної галузі права, спричинюють свій належний вплив і на формування відповідного конгломерату методів аграрно-правового регулювання у оптимальному поєднанні приватноправових і публічно-правових методів.

Диспозитивний характер мають методи самостійних рішень, рекомендацій та локатьної нормотворчості. Метод самостійних рішень дає змогу суб'єктам аграрного права вільно обирати власну лінію поведінки при здійсненні сільськогосподарської діяльності у межах, визначених аграрним законодавством. Метод рекомендацій дає право вибору чи

відмови від розроблених державою пропозицій щодо врегулювання певних видів аграрних відносин. Широкого застосування цей метод набув у нормотворчій діяльності Міністерства аграрної політики України при розробці нормативно-правових актів, зокрема Рекомендацій щодо використання майна, яке перебуває у спільній частковій власності, затверджених наказом Мінагрополітики від 9 квітня 2001 р. № 97, Рекомендацій з уточнення вартості майна, що складає пайові фонди членів колективних сільськогосподарських підприємств, у тому числі реорганізованих, та форм документів для розрахунку уточненого пайового фонду та його структури, затверджених наказом Мінагрополітики від 21 червня 2001 р. № 174 тощо. Нарешті, метод локальної нормотворчості покладається у основу розробки і прийняття внутрішніх локальних нормативно-правових актів сільськогосподарських підприємств.

Метод імперативної вказівки застосовується у процесах державного регулювання сільського господарства. Це жорсткий метод, який не дає змоги суб'єктам аграрних правовідносин вільно обирати модель поведінки, а змушує діяти в межах, визначених відповідними імперативними нормативними приписами. Наприклад, ст. 3 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» визначено чіткий перелік об'єктів державного цінового регулювання, щодо яких встановлюються мінімальні або максимальні інтервенційні ціни. На інші види сільськогосподарської продукції такий порядок регулювання цін не розповсюджується. Чітко виражений імперативний характер мають приписи Указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» від 3 грудня 1999 р. щодо реформування протягом грудня 1999 — квітня 2000 р. колективних сільськогосподарських підприємств на засадах приватної власності на землю та майно.

§ 4. Принципи аграрного права

Загатом поняття принципу розкривається як основне висхідне положення, на якому базується певне наукове положення, висновок, концепція. Переносячи загальне наукове значення принципу на сферу дії галузі аграрного права, можна визначити принципи аграрного права як основні засади, на яких ґрунтується механізм правового регулювання аграрних відносин.

Існування принципів відіграє дуже важливу роль. По-перше, розробка нових нормативно-правових актів аграрного законодавства повинна базуватися на принципах аграрного права і випливати з них.

Неврахування основоположних засад, визначених принципами аграрного права, обов'язково призведе до неповного охоплення новоствореним нормативно-правовим актом специфіки аграрних відносин, які він покликаний врегульовувати, і, як наслідок, до його слабкої дієвості. По-друге, існування принципів дає змогу застосувати аналогію права у разі, коли існують аграрні відносини, не врегульовані жодним з чинних аграрних нормативно-правових актів. Регламентація таких відносин здійснюється саме за допомогою принципів аграрного права.

Природа правових принципів об'єктивна, тому вони не придумуються вченими, а виникають самостійно і незалежно від волевиявлення останніх та постійно уточнюються ними на основі узагальнень практики правового регулювання відповідних аграрних відносин. На сучасному етапі розвитку аграрних відносин актуальними є сукупність наведених нижче принципів.

1. Принцип забезпечення потреб населення і промисловості безпечною і якісною сільськогосподарською сировиною. Забезпечення природних потреб населення у відновленні щоденних енергетичних затрат, переробної промисловості сировиною є основним завданням сільськогосподарського виробництва. Водночас останнім часом особливої гостроти набуває питання якості й безпечності цієї продукції. Такий стан зумовлює необхідність підвищення юридичного впливу не лише на зростання кількості, а й на якісні та безпечні показники вироблюваної сільськогосподарської продукції. Такий вплив забезпечується втіленням у механізм аграрно-правового регулювання саме зазначеного принципу.

Не є секретом, що український продовольчий ринок заполонили низькопробні і небезпечні за вмістом харчові продукти імпортного виробництва, які не знаходять свого застосування у країні-виробнику або є результатом демпінгової політики цих країн. Для України як аграрної країни з великим ресурсним потенціалом земель сільськогосподарського призначення дотримання принципу забезпечення потреб населення і промисловості безпечною і якісною сільськогосподарською сировиною у формуванні ціннісних орієнтирів системи аграрних правовідносин щонайменше дає змогу забезпечити: 1) відтворення повноцінного генофонду населення країни; 2) зниження загального рівня захворюваності населення як важливої передумови зростання економіки; 3) формування продовольчого суверенітету держави; 4) створення позитивного сальдо зовнішньоторговельного балансу за рахунок зменшення зовнішніх закупівель продукції сільського господарства і зростання відповідних власних експортних можливостей; 5) досягнення уніфікації механізму аграрно-правового регулювання з відповідними стандартами ЄС та країн—членів СОТ.

2. ***Принцип забезпечення продовольчої безпеки держав*** тісно пов'язується з попереднім принципом. Продовольча безпека визначається зараз як такий стан економіки, при якому гарантується фізична і економічна доступність продовольства для всього населення у кількості, необхідній для активного і здорового життя. При цьому продовольча незалежність — це умова забезпечення продовольчої безпеки, за якої у разі припинення поставок продуктів харчування із-за кордону не виникає продовольчої кризи.

Необхідно відзначити публічно-правовий характер принципу забезпечення продовольчої безпеки держави. Він тісно пов'язаний з конституційним принципом економічного суверенітету України. З цього випливають завдання відповідних органів держави щодо забезпечення основних функцій держави. Проте забезпечення продовольчої безпеки держави випливає з принципу задоволення потреб населення і промисловості у якісній і безпечній сільськогосподарській продукції. Здійснюється виробництво такої продукції виключно у процесі сільськогосподарської діяльності при опосередкуванні цієї діяльності аграрними правовідносинами, без чого всяка сільськогосподарська діяльність втрачає сенс. Спостерігається і зворотний зв'язок: необхідність забезпечення продовольчої безпеки держави змушує останню до побудови ефективної моделі системи аграрних правовідносин.

3. Принцип урахування особливостей сільськогосподарської діяльності. Можна виокремити такі особливості сільськогосподарської діяльності, які чинять відповідний вплив на стан аграрних відносин і які необхідно обов'язково враховувати у процесі створення нормативно-правових актів аграрного законодавства: а) сільськогосподарська діяльність виступає не об'єктом, а матеріальним змістом аграрних майнових правовідносин; б) джерелом виникнення цього виду діяльності є суспільні потреби у продуктах харчування та сировині для промисловості; в) здійснюється сільськогосподарська діяльність за допомогою специфічного ресурсного потенціалу; г) діяльність складається із сукупності окремих дій всіх працівників відповідних сільськогосподарських товаровиробників, спрямованих на одержання, переробку та реалізацію сільськогосподарської продукції; ґ) ця діяльність здійснюється за допомогою специфічних засобів виробництва та у особливих природних, соціально-економічних і культурно-побутових умовах за допомогою опосередкування актами аграрного законодавства; д) метою сільськогосподарської діяльності є виробництво та первісна переробка виробленої продукції, а також її реалізація з метою одержання прибутку.

4. ***Принцип вільного обрання селянами форм і напрямів сільськогосподарської діяльності.*** Зазначений принцип ґрунтується на

конституційних засадах, визначених статтями 19, 42, 43 Конституції України. Насамперед, ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. Це означає, що селянин може вільно обирати рід трудової чи господарської діяльності, які не заборонені законом. Наприклад, вирощування опійного маку на присадибних ділянках особистих селянських господарств без ліцензії прямо заборонене законодавством. Якщо заборони щодо здійснення відповідної діяльності не існує, селянин має право будь-яким чином втілити в життя свої можливості, знання, кваліфікацію у виробництві сільськогосподарської продукції. При цьому можна реалізувати свій потенціал як у індивідуальній праці шляхом створення особистого селянського чи фермерського господарств, так і працюючи на сільськогосподарських підприємствах.

Можливі також варіанти створення одноосібно приватно-орендного сільськогосподарського підприємства або підприємств кооперативного (сільськогосподарські виробничі та обслуговуючі кооперативи) чи корпоративного (сільськогосподарські товариства) типу. Маючи свій майновий та земельний паї селянин може використовувати їх самостійно або здавати в оренду. При цьому обрання форми і напряму діяльності здійснюється селянами добровільно за відсутності жодного зовнішнього тиску з боку інших осіб або органів державної влади і місцевого самоврядування. Втілення цього принципу є важливою юридичною гарантією дотримання як особистих свобод селян, так і демократичного устрою аграрного господарювання.

5. ***Принцип забезпечення рівності учасників аграрних правовідносин.*** Цей принцип базується на конституційних засадах рівності прав і свобод громадян, а також прав на підприємницьку діяльність. Продовжують конституційні положення цивілістичні принципи свободи підприємницької діяльності та рівності прав усіх громадян незалежно від національної належності, майнового статусу, рівня освіти тощо.

Усі учасники аграрних правовідносин є рівними у своїх правах на здійснення сільськогосподарської діяльності незалежно від організаційно-правової форми і форми власності. Суб'єктами аграрних правовідносин виступають різні форми господарювання: сільськогосподарські виробничі й обслуговуючі кооперативи, фермерські господарства, сільськогосподарські товариства (сільськогосподарські відкриті й закриті акціонерні товариства, сільськогосподарські товариства з обмеженою і додатковою відповідальністю), приватно-орендні сільськогосподарські підприємства, особисті селянські господарства. Юридично закріпленою є рівність прав усіх зазначених сільськогосподарських товаровиробників на організацію виробництва сільськогосподарської продукції, її переробку, реалізацію, самостійне використання одержаних доходів, соціальний розвиток села, державну підтримку. Таким чином, рівність проявляється у створенні однакових умов діяльності для всіх учасників аграрних правовідносин.

6. Принцип підвищення ефективності державного регулювання аграрного сектора економіки. Вітчизняний досвід ведення сільськогосподарського виробництва, рівно як і досвід розвинутих зарубіжних країн, переконливо засвідчує необхідність державного регулювання аграрної сфери економіки. Це жодним чином не означає повернення до адміністративної системи управління сільським господарством, характерної для аграрної економіки радянського періоду. Практика підтверджує потребу в державному регулюванні сільськогосподарського виробництва. Державне регулювання аграрної сфери включає в себе комплекс заходів здійснення моніторингу стану виробництва сільськогосподарської продукції, прогнозування її обсягів, державного контролю та державної підтримки як безпосередніх товаровиробників, так і наукових розробок як основи інноваційного розвитку сільського господарства. Центральним державним органом виконавчої влади, який здійснює функції державного регулювання, є Міністерство аграрної політики України (Мінагрополітики). Водночас чинне законодавство неповною мірою враховує потреби сільського господарства як у державному регулюванні в цілому, так і у державній підтримці зокрема. Недостатнім є і розмір державного фінансування аграрної сфери, яке здійснюється з Державного бюджету України. Тому принцип підвищення ефективності державного регулювання аграрного сектора економіки потребує подальшого розвитку і втілення у відповідних нормативно-правових актах.

7. ***Принцип забезпечення інноваційного розвитку сільського господарства.*** Інноваційний розвиток передбачає широке й постійно зростаюче застосування у сільському господарстві досягнень інтелектуальної (науково-технічної) діяльності. Це стосується запровадження новітніх наукових розробок у всі сфери сільськогосподарського виробництва: селекцію й насінництво; створення нових високопродуктивних і ергономічних засобів виробництва; розробку і запровадження сучасних високоефективних технологій вирощування, переробки та зберігання одержуваної сільськогосподарської продукції тощо.

До стратегічних пріоритетних напрямів інноваційної діяльності, визначених ст. 7 Закону України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» від 16 січня 2003 р., включено й високотехнологічний розвиток сільського господарства і переробної промисловості. На жаль, ця норма не містить навіть приблизного переліку складових

цього напряму розвитку сільськогосподарської сфери. Водночас одним із середньострокових пріоритетних напрямів інноваційної діяльності, визначених п. 4 ст. 8 зазначеного Закону, є розвиток генно-інженерних технологій, генетично модифікованих культур та організмів (ГМО). Поряд з цим, щодо застосування генетично модифікованих організмів як у науковій, так і у періодичній літературі склалася досить неоднозначна думка, яка загалом зводиться до можливості існування потенційної загрози здоров'ю людини та генофонду нації в цілому.

Таким чином, принцип забезпечення інноваційного розвитку сільського господарства попри його прогресивність і нагальність ще не одержав належного впровадження у систему чинного аграрного законодавства.

8. ***Принцип пріоритетності соціального розвитку села.*** Найгострішими проблемами на селі нині є відсутність мотивації до праці, бідність, трудова міграція, безробіття, занепад соціальної інфраструктури, поглиблення демографічної кризи та відмирання сіл. З метою надання пріоритетності соціальному розвитку села постановою Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. за № 1158 було затверджено «Державну цільову програму розвитку українського села на період до 2015 року». Розвиток соціальної сфери села та сільських територій передбачається здійснити за рахунок: забезпечення впровадження соціальних стандартів і нормативів у сільській місцевості; розвитку підприємництва і розв'язання проблем зайнятості на селі; розвитку транспортного сполучення та зв'язку; удосконалення інженерної інфраструктури; розвитку житлового будівництва та комунального господарства; розвитку освіти, медичного обслуговування і культурно-дозвільної діяльності в сільській місцевості; збереження і розвитку традиційної культури регіонів; поліпшення побутового обслуговування сільського населення; розвитку фізичної культури і спорту на селі, торговельного обслуговування сільського населення; створення умов для заохочення молоді до роботи і проживання у сільській місцевості; державної підтримки розвитку депресивних сільських територій; удосконалення системи управління розвитком сільських територій.

Водночас, незважаючи на зовнішню закріпленість принципу пріоритетності соціального розвитку села у нормативно-правовій базі чинного аграрного законодавства, механізм фактичного втілення цього принципу поки що відзначається декларативністю.

9. ***Принцип екологізаціїсільського господарства.*** Сучасне виробництво сільськогосподарської продукції неможливе без застосування широкого спектра токсичних речовин хімічного чи біологічного походження, які містяться у мінеральних добривах, засобах захисту рослин,

засобах догляду за тваринами, відходах тощо. Потрапляючи через продукти харчування до організму людини ці речовини можуть спричинити серйозні масові отруєння, алергічні та хронічні захворювання. Так само небезпеку становить потрапляння хімічних речовин у навколишнє природне середовище — ґрунт, воду, атмосферне повітря, надра, рослини і організм тварин. Малодослідженою, але від того не менш небезпечною є й проблема неконтрольованих мутацій рослин і тварин під час потрапляння у навколишнє середовище генетично модифікованих організмів. Все це вимагає спрямовувати сучасне аграрне виробництво у напрямі екологізації штучних і природних виробничих факторів.

10. ***Принцип гарантованості захисту прав сільськогосподарських товаровиробників.*** В умовах розбудови ринкових відносин у аграрному секторі економіки України важливого значення набуває необхідність і дієвість державних гарантій захисту майнових, трудових, членських прав сільськогосподарських товаровиробників, а також їх прав на соціальний розвиток сільських територій. Це гарантування прав на: природні ресурси, зокрема землю; вільний вибір підприємницької діяльності у сільському господарстві; працю, достойну оплату і охорону праці; вибір професії та роду трудової діяльності; підготовку і перепідготовку відповідно до суспільних потреб; захист від безробіття і соціальний захист; одержання кваліфікованої юридичної допомоги тощо. Все це вимагає забезпечення процедури належного судового захисту прав селян, що грунтується на наданні пріоритету правам і свободам людини над правами держави.

11. ***Принцип постійного удосконалення механізму правового регулювання аграрних відносин.*** Сьогодні підвищення якості механізму правового регулювання аграрних відносин стає можливим лише за рахунок удосконалення відповідного аграрного законодавства. Цей процес полягає у створенні найвідповіднішого механізму законодавчого регулювання стану нинішніх аграрних відносин, виходячи з їх особливостей. Аграрні відносини як динамічніші, гнучкіші у своєму розвитку вимагають постійного пристосування до них приписів аграрного законодавства. Тому процес удосконалення полягає у взаємному узгодженні параметрів цих двох систем. Найоптимальнішим напрямом удосконалення законодавства, що врегульовує аграрні відносини, є його систематизація шляхом кодифікації.

12. ***Принцип запозичення позитивного досвіду правового регулювання аграрних відносин зарубіжними країнами.*** Нині спостерігаються світові тенденції інтеграції економічних систем окремих країн до єдиної світової економічної системи у контексті глобалізаційних цивілізаційних процесів. Не є винятком і аграрний сектор економіки

України. Так, 10 квітня 2008 р. Законом України за № 250-VI було ратифіковано Протокол про вступ України до Світової організації торгівлі (СОТ). Звичайно, правила міжнародної торгівлі, яких необхідно дотримуватися Україні як члену СОТ, не є аграрно-правовими. Водночас для вітчизняних виробників сільськогосподарської продукції, які виробляють її для продажу на експорт, діють стандарти країни-імпортера, яка є членом СОТ. Ці стандарти є частиною аграрного законодавства зазначених країн, яких необхідно дотримуватися, адже інакше у разі невідповідності продукції насамперед вимогам до якості й безпечності, остання реалізації не підлягатиме. Тому аграрне законодавство країн—членів Світової організації торгівлі потребує детального вивчення, а все краще й прийнятне у ньому доцільно рецепіювати до вітчизняного аграрного законодавства. Україна обрала незворотній курс на вступ до ЄС, що також вимагає вивчення і запозичення досвіду правового регулювання аграрних відносин. Наприклад, цікавим є досвід Франції у створенні Аграрного кодексу. Нарешті, слід постійно звертатися до досвіду розвитку аграрного права країнами СНД, системи права яких мають однакове походження з вітчизняною, а також які є найближчими у спробах подолати наслідки падіння рівня сільськогосподарського виробництва.

§ 5. Система аграрного права

У найзагальнішому розумінні системою є комплекс елементів, які перебувають у взаємозв'язку і взаємодії. З цього випливає, що будь-яка система є цілісним утворенням, яке складається з певної кількості взаємопов'язаних і взаємодіючих елементів, що формують структуру цієї системи. У теорії права під структурою галузі права розуміється об'єктивно зумовлена внутрішня організація норм права, які врегульовують однорідні суспільні відносини. Таким чином, систему аграрного права складають правові норми, об'єднані за критерієм їх належності до механізму регулювання аграрних відносин. ***Аграрно-правові норми*** мають особливості: вони не дублюють дію норм іншої галузевої належності, а спираючись на них, охоплюють своїм впливом специфіку аграрних відносин.

Аграрно-правові норми є первісними елементами системи аграрного права. Водночас вони не існують відокремлено, а об'єднуються у більш вагомі утворення — інститути аграрного права. Саме диференціація галузі аграрного права на інститути виступає першою ланкою її внутрішньої організації. Один аграрно-правовий інститут відрізняється від іншого тим, що він об'єднує аграрно-правові норми, які врегульовують найоднорідніші аграрні відносини. Такими інститутами, що інтегрують особливості різних видів аграрних відносин, є приватизація майна державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, паювання землі та майна, державне регулювання сільського господарства, сільськогосподарське дорадництво тощо.

Стрімкий розвиток джерел аграрного права, зокрема аграрного законодавства, дає підстави вести мову про поділ галузі на загальну і особливу частини, а тому — про існування інститутів загальної й особливої частин. Інститути загальної частини містять правові норми, які мають узагальнений характер дії і є спільними для всіх видів аграрних відносин, які підлягають правовому регулюванню. Вищеназвані інститути паювання, державного регулювання сільського господарства, а також правового статусу суб'єктів аграрного права, правового режиму земель сільськогосподарського призначення тощо містять узагальнені норми. Наприклад, норми щодо створення, державної реєстрації і припинення є спільними для всіх суб'єктів аграрних правовідносин. Тому немає потреби їх дублювати при створенні підприємств різних організаційно-правових форм.

Водночас норми інститутів особливої частини спрямовуються на врахування особливостей різних видів аграрних відносин. Для прикладу, правові режими майна різних сільськогосподарських підприємств (кооперативів, фермерських господарств, сільськогосподарських товариств тощо) мають свої особливості. Так само існують відмінності у правовому регулюванні виробничої діяльності різних організаційно-правових суб'єктів аграрних правовідносин тощо. Цю специфіку і відображають норми особливої частини.

§ 6. Поняття, види і зміст аграрних правовідносин

У процесі правового регулювання аграрні відносини набувають форми аграрних правовідносин. Таким чином, ***аграрні правовідносини — це суспільні аграрні відносини, врегульовані нормами права.*** Можливі випадки, коли виникають принципово нові аграрні відносини, механізм правового регулювання яких визначено. За своїм характером ці нововиниклі аграрні відносини не є правовідносинами. У цьому разі перед компетентним державним органом виникає завдання щодо їх врегулювання шляхом прийняття відповідного нормативно-правового акта. Наприклад, виникнення на початку 2000-х років у сільському господарстві відносин дорадництва призвело до потреби надання їм

форми аїрарииих правовідносин прийняттям Закону України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» від 17 червня 2004 р.

Існують дві найпоширеніші класифікації аграрних правовідносин: 1) розподіл за видами аграрних відносин, які виступають матеріальною основою аграрних правовідносин; 2) поділ на внутрішні й зовнішні, які відрізняються спрямованістю правового впливу відповідно «всередину» та «назовні».

За видами відносин, які лежать у основі їх виникнення, аграрні правовідносини поділяються на членські, земельні, майнові, трудові, організаційно-управлінські та соціального розвитку села. Вони відрізняються між собою особливостями, наведеними вище, та характером правових норм, за допомогою яких вони врегульовуються.

Зовнішні аграрні правовідносин забезпечують функціонування сільськогосподарського виробника у навколишньому ринковому середовищі. Тому одним із суб'єктів зовнішніх аграрних правовідносин обов'язково виступає певний сільськогосподарський виробник, а його контрагентами — інші фізичні особи, підприємства, організації та установи. Таким чином, цілком зовнішніми можна визнати аграрні правовідносини соціального розвитку села.

Внутрішні аграрні правовідносини виникають всередині сільськогосподарських підприємств під час їх заснування, здійснення виробничо-господарської та фінансової діяльності. Відповідно суб'єктами цих правовідносин виступають члени (учасники) сільськогосподарських підприємств, трудовий колектив або окремі працівники. Тому до сугубо внутрішніх належать членські та трудові аграрні правовідносини.

Інші види аграрних правовідносин (земельні, майнові та організаційно-управлінські) можуть бути як внутрішніми, так і зовнішніми залежно від ролі, яку вони виконують. Так, земельні та майнові аграрні правовідносини можуть бути внутрішніми, наприклад, при формуванні майнової основи господарювання засновниками сільськогосподарських підприємств або при використанні земельних ділянок та майна у процесі сільськогосподарського виробництва. Або навпаки у процесі купівлі-продажу виробленої сільськогосподарської продукції або іншого майна виникають зовнішні майнові або земельні аграрні правовідносини. Так само при виході особи з числа членів або учасників сільськогосподарського підприємства між нею і підприємством виникають вже зовнішні майнові правовідносини з приводу повернення майна, внесеного як вклад до статутного фонду підприємства на момент його створення. Аграрні організаційно-управлінські правовідносини також можуть виникати як усередині підприємства, так і зовні, наприклад, якщо сільськогосподарське підприємство є державним.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

1. Дайте визначення аграрного права як галузі права.
2. У чому полягають особливості аграрно-правових норм?
3. Розкрийте сутність комплексності та інтегрованості аграрного права.
4. У чому полягає особливість аграрного права як науки?
5. Розкрийте значення аграрного права як навчальної дисципліни.
6. Що є предметом галузі аграрного права?
7. Наведіть структуру предмета аграрного права.
8. Виокреміть особливості аграрних відносин.
9. Дайте визначення і назвіть методи аграрного права.
10. Наведіть принципи аграрного права.
11. Визначте структуру і особливості структурних елементів системи аграрного права.
12. Визначте поняття аграрних правовідносин.
13. Класифікуйте аграрні правовідносини.
14. Розкрийте сутність внутрішніх аграрних правовідносин.
15. Які функції виконують зовнішні аграрні правовідносини?

Розділ 3
ДЖЕРЕЛА АГРАРНОГО ПРАВА

§ 1. Загальна характеристика джерел аграрного права

Філологічне тлумачення поняття «джерело» розкриває його сутність як те, що дає початок чомусь, з чого випливає, черпається певний процес або явище. У царині права — це вихідне начало, з якого починається, випливає як право в цілому, так і окремі його галузі. Загалом право випливає з об'єктивної потреби встановлення певних правил поведінки, необхідних для нормального функціонування суспільства, закріплених у відповідній доступній і зрозумілій формі. У межах галузі права ці правила поведінки спрямовуються на врегулювання якісно однорідних суспільних відносин. Таким чином, *джерела аграрного права — це форми зовнішнього виразу і закріплення правових норм, що врегульовують аграрні відносини.* Тому в навчальній літературі поняття «джерела» і «форми» права зазвичай ототожнюються. Водночас у сучасній теорії права ці поняття розрізняються за формальною ознакою. До форм права відносять джерела, які формально визначені, тобто мають відповідну структуру і викладені переважно на паперових або інших матеріальних носіях. За цією ознакою до форм права не належать усні джерела, наприклад норми звичаєвого та природного права.

У теорії права виділяють такі джерела права: правовий звичай; нормативно-правовий акт; правовий прецедент; нормативний договір; міжнародні договори; принципи права; релігійні пам'ятки; природне право.

Визнання *правового звичаю,* зокрема звичаю ділового обороту джерелом приватного права, одержало нині нормативне закріплення у чинному ЦК України. За аналогією до ст. 7 ЦК України *аграрно-правовий звичай* можна визначити як правило поведінки, яке не встановлене актами законодавства, але є усталеним у певній сфері аграрних відносин. Усталеним певне правило звичаєвої поведінки стає у разі його відповідності таким ознакам: 1) визнання усім або більшістю населення сільського населеного пункту або регіону, на території яких розповсюджено такий звичай; 2) існування звичаю протягом значного проміжку часу, який може нараховувати декілька століть; 3) наслідком порушення звичаю, крім морального суспільного осуду, є настання певної матеріальної відповідальності. Наприклад, у селі зазвичай спільна череда випасається почергово кожним із власників тварин замість найму професійних пастухів. Договір про таке випасання не укладається навіть в усній формі, але у разі нанесення шкоди худобі під час випасання кожен із пастухів несе матеріальну відповідальність у вигляді відшкодування завданої шкоди. Для звичаю існує єдине обмеження, щоб він не суперечив актам чинного законодавства.

Правовий звичай як джерело аграрного права має нині досить локальне застосування. Звичаї у сільській місцевості є залишковим явищем, яке дісталося у спадщину від общинної організації ведення сільського господарства. Застосовуються правові звичаї переважно у аграрних відносинах, що виникають між особистими селянськими господарствами у процесі здійснення сільськогосподарської діяльності. Наприклад, межі між земельними ділянками окремих селянських господарств встановлювалися споконвіку і призначалися для забезпечення вільного доступу до сусідніх земельних ділянок. Таке розмежування здійснювалося завжди і фактично здійснюється й зараз на підставі норм саме звичаєвого права. Зазначені аграрні відносини, будучи за своєю сутністю сервітутними, лише нещодавно одержали нормативне закріплення у чинних Цивільному та Земельному кодексах України. Подібні відносини існують і щодо відведення земель для прогону, годівлі, напування худоби тощо.

Нормами звичаєвого права досі врегульовуються і деякі аграрно-трудові відносини між членами особистих селянських господарств. Так, серед селян дотепер розповсюджені відносини щодо взаємної допомоги у «пікові» періоди посівних і збиральних робіт, кормозаготівлі та обслуговування худоби. Така допомога є безоплатною і здійснюється переважно на зворотній відробітковій основі. Звичаєвим правом також встановлюються розмір і види оплати праці за виконання робіт і надання сільськогосподарських послуг. Як правило — це натуральні та відробіткові види оплати. Поряд із цим необхідно відзначити існування значних відмінностей у правових звичаях, які врегульовують відповідні аграрні відносини, залежно від регіональних традицій сільських громад: соціально-економічних, культурно-побутових, суспільно-моратьних особливостей та ін.

Правовий прецедент як джерело аграрного права не має такого значення і поширення, як у країнах з прецедентною (англосаксонською)

системою права, де судочинство здійснюється на основі вже існуючих подібних рішень, які відбулися у судовій практиці. У вітчизняній системі права правові прецеденти набувають обмеженої форми тлумачень (роз'яснень), здійснюваних відповідними вищими судовими органами в межах своєї компетенції. До судових роз'яснень як джерел аграрного права можна віднести постанову Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ» від 16 квітня 2004 р. за № 7 у частині, що стосується земель сільськогосподарського призначення. Важливе значення також має постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України «Практика розгляду судами земельних спорів» від 1 вересня 2003 р., де узагальнюється практика вирішення земельних спорів, що виникли внаслідок реформування колективних сільськогосподарських підприємств, та ін.

Аграрний нормативний договір — це домовленість двох або більше суб'єктів аграрних відносин, яка базується на нормах аграрного права. Аграрний нормативний договір є формою аграрних правовідносин. Переоцінити значення аграрних договорів досить тяжко, адже вони пронизують всі види аграрних правовідносин, які опосередковують виробничо-господарську діяльність сільськогосподарських підприємств: земельні, майнові, членські трудові та організаційно-управлінські відносини. Насамперед, це договори у сфері опосередкування аграрного майнового обороту, трудових договорів. Різновидом нормативного договору є засновницький договір, договори про спільну діяльність. Можливе також застосування ліцензійного договору, за яким надається дозвіл на використання об'єктів права інтелектуальної власності, зокрема у сфері використання селекційних досягнень.

Міжнародний договір України — це укладений у письмовій формі договір з іноземною державою або іншим суб'єктом міжнародного права, який регулюється міжнародним правом, незалежно від того, міститься договір в одному чи декількох пов'язаних між собою Документах, і незалежно від його конкретного найменування (договір, угода, конвенція, пакт, протокол тощо). Відповідно до ст. 9 Конституції України та ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 р. за № 1906-IУ чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства. При цьому міжнародні договори мають пріоритет над нормами вітчизняного законодавства у разі розбіжності їх змісту. Так, якщо міжнародним

договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору.

Принципи аграрного права, їх класифікацію і особливості розглянуто вище. Існування принципів аграрного права дає змогу досягти: 1) уніфікації механізму правового регулювання аграрних відносин за рахунок уникнення колізійності норм аграрного законодавства; 2) врегулювання нововиниклих аграрних відносин при існуванні певних прогалин у законодавстві на основі відповідних принципів аграрного права.

Релігійні нам 'ятки як джерела права притаманні сучасній мусульманській правовій системі. У європейському (континентальному) праві, представником якого є вітчизняна система права, основним джерелом виступає нормативно-правовий акт, який складається з норм права. Релігійні норми у нашій країні визнаються нормами моралі. Вони не мають правового впливу і не створюють юридичних наслідків, тому не є джерелами права в цілому та аграрного права зокрема. Релігійні пам'ятки становлять відповідний інтерес у історико-правових дослідженнях як одні з досить ефективних чинників суспільного регулювання у період, коли церква не була відділена від держави, а також у той час, коли була ще не сформована нормативна база правового регулювання аграрних відносин. Водночас не можна відкидати і взаємний вплив релігійних норм і норм звичаєвого права.

Природне право кожної людини (серед джерел аграрного права) розкривається, насамперед, як право на одержання якісних і безпечних продуктів харчування і предметів побуту, які виробляються з сільськогосподарської сировини. Забезпечується воно дотриманням медико-біологічно обґрунтованих вимог до безпечності продукції сільського господарства, а також стандартів її якості. Іншим природним правом людини є право на екологічно чисте навколишнє середовище. Інтенсифікація сучасного сільськогосподарського виробництва безумовно є техногенним фактором, який сприяє засміченню природних ресурсів шкідливими хімічними речовинами, хвороботворними мікроорганізмами і відходами. Тому кожний житель нашої країни вправі вимагати від сільськогосподарських товаровиробників дотримання своїх природних прав. Задовольнити зазначені потреби можна за рахунок розвитку органічного виробництва. Слід зазначити, що перелічені природні права людини-громадянина України закріплені на конституційному рівні.

Попри існування досить широкого переліку джерел права, все ж слід визнати, що найбільшою і найструктурованішою їх складовою є ***аграрні нормативно-правові акти.*** Особливо визначальним переважання цих джерел є саме для аграрного права, яке виникло і розвивалося, виходячи з нормативно-правових актів колгоспного законодавства. Тому найпоширенішою класифікацією нормативно-правових актів як джерел права загалом та аграрного права зокрема є їхня ієрархічна побудова за юридичною силою у межах структури відповідної галузі законодавства.

Існує також поділ аграрних нормативно-правових актів на уніфіковані та диференційовані. При цьому уніфікація здійснюється за предметом правового регулювання, а диференціація — за суб'єктами аграрних правовідносин. ***Уніфіковані*** акти приймаються з метою приведення аграрно-правового регулювання до єдиної основи. Уніфіковані акти врегульовують широке коло аграрних відносин, як правило, в межах одного або декількох інститутів. Наприклад, уніфікований акт, яким є Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України» визначає основи державної політики у бюджетній, кредитній, ціновій, страховій, регуляторній та інших сферах державного управління щодо стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції та розвитку аграрного ринку, а також забезпечення продовольчої безпеки населення. У цьому Законі зібрано правові норми, які містилися раніше у різних нормативно-правових актах і були спрямовані на врегулювання державної підтримки сільського господарства. Як наслідок, всі інші нормативно-правові акти цієї сфери, що приймаються пізніше, повинні відповідати положенням цього Закону.

Диференційований аграрний нормативно-правовий акт є наслідком розподілу правового впливу залежно від особливостей правового становища суб'єктів аграрного права. До таких актів належать Закони України «Про фермерське господарство», «Про особисте селянське господарство» та ін.

Знаходячи свій зовнішній вираз, свою формальну визначеність у статтях кодексів, законів, постанов Верховної Ради України, указів Президента України, декретів і постанов Кабінету Міністрів України, актів галузевих міністерств і відомств, органів місцевого самоврядування і місцевих органів державної влади, локальних правових актів, норми аграрного права формують загальну систему аграрного законодавства України. Іншими словами аграрні нормативно-правові акти у своїй сукупності формують систему аграрного законодавства. Нормативно-правові акти, які складають систему чинного законодавства, поділяються за юридичною силою у нижченаведеному порядку.

§ 2. Конституція України — правова основа джерел аграрного права

Найвищою юридичною силою наділена Конституція України, норми якої є нормами прямої дії. Це означає, що навіть не знаючи і не звертаючись до інших нормативно-правових актів, будь-яка особа на підставі конституційних норм може звернутися до адміністративних, правоохоронних чи судових органів із заявою про порушення і захист своїх охоронюваних законом прав та інтересів і зазначені органи державної влади повинні прийняти цю заяву і вирішити справу по суті. Наступною особливістю конституційних норм є те, що всі інші нові норми права і нормативно-правові акти системи чинного законодавства повинні прийматися відповідно до норм Конституції України.

Сільськогосподарська діяльність, насамперед, пов'язана з використанням природних ресурсів, основним з яких виступає земля як незамінний і самовідтворюваний засіб виробництва. По-перше, в Україні на конституційному рівні було введено і закріплено приватноправовий режим власності на землі сільськогосподарського призначення і водні ресурси, які є основними природними факторами сільськогосподарського виробництва. По-друге, було конституційно закріплено принцип «власність зобов'язує». Це означає, що використання землі й інших природних ресурсів у сільському господарстві повинне бути раціональним, а також не повинне здійснюватися на шкоду людині та суспільству. По-третє, відбулася відмова від принципу безмежності прав на земельні ділянки, тобто правовий режим об'єктів природних ресурсів може містити певні обмеження, встановлені законом. Насамперед, це обмеження розміру ресурсів у приватній власності: 100 га земель сільськогосподарського призначення та 3 га водних об'єктів, мораторій на відчуження земель сільськогосподарського призначення. По-четверте, встановлено гарантії непорушності права власності на майно сільськогосподарського призначення як сільськогосподарських підприємств, так і особистих селянських господарств. По-п'яте, створено умови вільного вибору виду праці, заборони примусової праці, гарантування захисту від незаконного звільнення. По-шосте, конституційно закріплено модель прав на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Це накладає на сільськогосподарських товаровиробників конституційний обов'язок здійснювати свою виробничу діяльність з найменшою шкодою як для навколишнього природного середовища, так і для здоров'я населення країни. Останній фактор забезпечується, насамперед, за рахунок виробництва якісної та безпечної сільськогосподарської продукції.

§ 3. Аграрні закони України

На другому місці за юридичною силою перебувають закони, які повинні прийматися відповідно до норм Конституції України. Закон — це нормативно-правовий акт найвищої юридичної сили, який приймається Верховною Радою України і тому виражає делеговане волевиявлення всього або більшої частини населення країни, і який врегульовує найважливіші суспільні відносини.

Особливістю норм аграрного права є те, що вони містяться як у безпосередньо аграрних законах, так і у законодавчих актах іншої галузевої належності. Наприклад, для аграрного права немає потреби дублювати загальну процедуру створення і припинення сільськогосподарського підприємства, загальні положення про юридичну особу і підприємство, порядок укладення і виконання господарських договорів і трудових договорів, процес притягнення до юридичної відповідальності тощо. Всі ці положення вже містяться у Цивільному і Господарському кодексах України, Кодексі законів про працю України, Кодексі України про адміністративні правопорушення та інших кодифікованих актах, які складають загальне законодавство. Зокрема, норми чинного Земельного кодексу України застосовуються у частині використання земель сільськогосподарського призначення, контролю за використанням і правовою охороною ґрунтів.

Окремі норми загального характеру містяться також у окремих спеціальних законах, які утворюють спеціальне законодавство. Для прикладу, до таких законів належать закони України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців» від 15 травня 2003 р., «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» в редакції Закону від ЗО червня 1999 р., «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень» від 1 липня 2004 р. та інші, які створюють загальну правову основу створення, діяльності і припинення сільськогосподарського підприємства. Аграрні закони охоплюють своїм впливом виключно аграрні відносини, виокремлюючи при цьому специфіку їх правового регулювання.

Юридичною силою закону наділені й декрети Кабінету Міністрів України. Це сталося внаслідок того, що з грудня 1992 р. по червень 1993 р., коли приймалися декрети, бурхливо розвивалися принципово нові суспільні відносини, викликані переходом України до ринкової економіки. Законодавець (Верховна Рада України) не встигав видавати законодавчі акти, тому вимагалась більш швидка процедура реагування держави на виникнення нових суспільних відносин. На підставі

Закону України «Про тимчасове делегування Кабінету Міністрів України повноважень видавати декрети в сфері законодавчого регулювання» від 18 листопада 1992 р. за № 2796-XII з метою оперативного вирішення питань, пов'язаних зі здійсненням ринкової реформи, Верховна Рада України постановила делегувати Кабінету Міністрів України тимчасово, строком до 21 травня 1993 р., повноваження видавати декрети в сфері законодавчого регулювання щодо відносин власності, підприємницької діяльності, соціального і культурного розвитку, державної митної, науково-технічної політики, кредитно-фінансової системи, оподаткування, державної політики оплати праці і ціноутворення.

Значна кількість декретів, зокрема аграрно-правового спрямування, втратила чинність. Проте деякі з декретів зі змінами та доповненнями чинні й зараз і є частиною загального законодавства, що врегульовує аграрні відносини: «Про акцизний збір» від 26 грудня 1992 р. № ДІ8-92; «Про державне мито» від 21 січня 1993 р. № 7-93; «Про стандартизацію і сертифікацію» від 10 травня 1993 р. № 46-93. Важливе значення досі має й декрет Кабінету Міністрів України «Про перелік майнових комплексів державних підприємств, організацій, їх структурних підрозділів основного виробництва, приватизація або передача в оренду яких не допускається» від 31 грудня 1992 р. за № д26-92 у частині заборони приватизації водосховищ і водогосподарських каналів комплексного призначення, міжгосподарських меліоративних систем, гідротехнічних захисних споруд.

§ 4. Підзаконні нормативно-правові акти в системі джерел аграрного права

Далі систему аграрного законодавства України за їх юридичною силою формують підзаконні нормативно-правові акти, до яких включаються укази і розпорядження Президента України, постанови Верховної Ради України, постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України, накази міністерств і відомств України. Підзаконними названі правові акти є саме тому, що вони в ієрархічній структурі системи законодавства перебувають під законами і наділені меншою юридичною силою, ніж закони.

Постанови Верховної Ради України, спрямовані на врегулювання аграрних відносин, є також джерелами аграрного права. Однією з особливістей постанов Верховної Ради України є їх програмний характер, коли відповідні органи державної влади та місцевого самоврядування зобов'язуються розробити певні концепції розвитку аграрних відносин, проекти законів, спрямованих на врегулювання таких відносин,

прийняти інші нормативно-правові акти у межах компетенції цих органів. Наприклад, постановою Верховної Ради України «Про виконання земельного законодавства при реформуванні аграрного сектора економіки» від 11 січня 2000 р. № 1364-XIУ Кабінет Міністрів України було зобов'язано розробити та подати на розгляд .Верховної Ради України проект Концепції (основних засад) ефективного функціонування та розвитку аграрного сектора України, а також внести на розгляд нову редакцію проекту Земельного кодексу України і цілу низку законопроектів щодо врегулювання аграрних відносин.

Іншою особливістю постанов Верховної Ради України є введення в дію окремих законів або відхилення прийняття проектів відповідних законів. Наприклад, постановою Верховної Ради України від 14 лютого 1992 р. № 2115-XII було введено в дію Закон України «Про колективне сільськогосподарське підприємство». Водночас постановою Верховної Ради України від 9 липня 1999 р. №901-XIУ було відхилено проект Закону України «Про розмір плати за оренду земельної частки (паю)».

Ще однією особливістю постанов Верховної Ради України є розширювальний характер дії їх окремих положень. Так, уже згадувана постанова «Про порядок введення в дію Закону України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» розширює дію цього закону за рахунок включення норми про те, що об'єкти соціально-побутового призначення поділу (паюванню) між членами колективного сільськогосподарського підприємства не підлягають.

Постанови Верховної Ради України можуть також встановлювати заборону на вчинення певних дій, які становлять перешкоди у забезпеченні розвитку певного виду аграрних відносин. Такою є постанова ВР України «Про впровадження мораторію на закриття загальноосвітніх навчальних закладів у сільській місцевості» від 19 грудня 2008 р. за № 778-УІ, якою виражається неприпустимість дій щодо закриття сільських загальноосвітніх навчальних закладів через брак коштів на їх утримання. Тому до кінця 2009 р. було введено мораторій на закриття таких навчальних закладів у сільській місцевості.

Іноді постанови Верховної Ради України виражають ставлення законодавця до певних негативних, на його думку, суспільних процесів у сфері аграрних відносин, наслідком чого є позитивне зобов'язування певного органу державної влади. Наприклад, у постанові «Про недопущення закриття об'єктів соціально-культурного призначення в сільській місцевості» від 6 вересня 2005 р. за № 2794-IУ виражається позиція Верховної Ради України щодо неприпустимості закриття шкіл, клубів, фельдшерсько-акушерських пунктів, дільничних лікарень, інших об'єктів соціально-культурного призначення в сільській місцевості без відповідного рішення територіальної громади. Як наслідок, Кабінет Міністрів України зобов'язано вжити невідкладних заходів щодо недопущення скорочення та відновлення діяльності зазначених об'єктів із визначенням необхідних джерел їх фінансування.

Укази Президента України. Президент України відповідно до ч. 3 ст. 106 Конституції України видає укази і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України. Якщо укази містять правові норми, які встановлюють, змінюють і припиняють певні аграрні правовідносини і стосуються широкого кола осіб, то розпорядження є актами застосування норм права, які мають індивідуальну спрямованість на конкретних осіб. Таким чином, укази Президента України є нормативно-правовими актами, на відміну від розпоряджень, які мають характер індивідуальних правових актів. Виходячи зі змісту розпоряджень Президента України, вони не врегульовують аграрні відносини, а тому не є актами аграрного законодавства. Навпаки, спрямованість саме указів Президента України на врегулювання аграрних відносин робить їх частиною аграрного законодавства. Як правило, укази Президента України містять норми права, що розкривають і конкретизують норми аграрних законів, приймаються на підставі цих законів, а їх дія спрямована на їх виконання.

Нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України. Відповідно до ст. 117 Конституції України Кабінет Міністрів України в межах своєї компетенції видає постанови і розпорядження, які є обов'язковими до виконання. Поряд із цим розпорядження переважно мають одноразове застосування і не створюють нових норм, що врегульовують аграрні відносини. У зв'язку з цим важливого значення у сфері регулювання аграрних відносин набувають саме постанови Кабінету Міністрів України.

Постанови Кабінету Міністрів України посідають важливе місце у системі нормативно-правових актів аграрного законодавства через їх правову природу, що полягає у конкретизації загальних положень механізму правового регулювання аграрних відносин, який міститься у вищих за юридичною силою нормативно-правових актах.

Ще однією складовою системи аграрного законодавства є ***відомчі нормативні акти*** відповідних галузевих міністерств, комітетів і відомств. Міністерством, що здійснює державне управління та контроль у галузі аграрних відносин, є Міністерство аграрної політики України, створене Указом Президента України «Питання Міністерства аграрної політики України» від 7 червня 2000 р. за № 772/2000. Відповідно до п. 7 зазначеного положення Мінагрополітики України в межах своїх

повноважень на основі та на виконання актів законодавства видає накази, які є обов'язковими для виконання центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями незалежно від форми власності і громадянами.

Наступними є акти Державного комітету ветеринарної медицини, утвореного постановою Кабінету Міністрів України «Питання Державного департаменту ветеринарної медицини» від ЗО серпня 2007 р. № 1075. Відповідно до п. 8 затвердженого зазначеною постановою Положення про Державний комітет ветеринарної медицини Держкомветмедицини у межах своїх повноважень видає накази, обов'язкові для виконання центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями незалежно від форми власності і громадянами.

Ще одним органом, який видає нормативно-правові акти аграрного законодавства у формі наказів, є Міністерство охорони здоров'я України. Зазначені акти мають комплексний характер, але їх спрямованість на врегулювання аграрних відносин робить їх нормативно-правовими актами аграрного законодавства.

Акти органів місцевого самоврядування видаються на підставі Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р. за № 280/97-ВР. Компетенцію сільських, селищних і міських рад розкриває ст. 26, їхніх виконавчих органів — статті 27—40, голів цих рад — ст. 42, а районних і обласних рад — ст. 43 зазначеного Закону. Для аграрних відносин це повноваження щодо: затвердження програм соціально-економічного та культурного розвитку відповідних сільських адміністративно-територіальних одиниць; вирішення питань регулювання земельних відносин у частині земель сільськогосподарського призначення; надання дозволів на спеціальне використання природних ресурсів місцевого значення, а також про скасування такого дозволу; прийняття рішень про організацію територій і об'єктів; затвердження в установленому порядку місцевих містобудівних програм, генеральних планів забудови відповідних населених пунктів, іншої містобудівної документації.

Місцеві ради в межах своїх повноважень приймають нормативні акти у формі рішень. Виконавчі комітети цих рад у межах своїх повноважень також приймають рішення. Сільський, селищний, міський голова, голова районної у місті, районної, обласної ради видає розпорядження.

Акти місцевих органів державної влади. Одним із основних завдань місцевих державних адміністрацій є забезпечення виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку села, програм охорони довкілля, а також виконання відповідних місцевих програм. Окремо слід зазначити, що повноваження місцевих органів виконавчої влади в галузі правового регулювання земельних відносин визначаються ст. 17 ЗК України. Голова місцевої державної адміністрації в межах своїх повноважень видає розпорядження, які є обов'язковими для виконання на відповідній території всіма органами, підприємствами, установами та організаціями, посадовими особами та громадянами. Нормативні акти місцевих органів державної влади, як правило, є комплексними, тобто приймаються з широкого кола проблемних питань, серед яких перебувають і аграрні відносини. Поряд з цим приймаються й акти, спрямовані на врегулювання суто аграрних відносин.

Локальні нормативно-правові акти сільськогосподарських підприємств є також складовими системи аграрного законодавства. Локальними такі акти називаються через вузький ареал поширення їх дії в межах одного підприємства. Це означає, що локальні правові акти одного сільськогосподарського підприємства не мають юридичного значення для інших підприємств, бо не створюють жодних прав і обов'язків. Тому локальні акти належать до внутрішніх нормативно-правових актів сільськогосподарських підприємств.

Локальні нормативно-правові акти сільськогосподарських підприємств мають такі ознаки: 1) існування лише на сільськогосподарських підприємствах, які є юридичними особами. Наприклад, у особистих селянських господарствах локальні правові акти не приймаються; 2) належність до внутрішніх правових актів, тобто спрямування на врегулювання внутрішніх членських, майнових, трудових, організаційно-управлінських і соціальних відносин; 3) санкціонований характер норм локальних актів. Це означає, що держава не приймає безпосередньо норми локальних документів, а покладає повноваження (санкціонує) щодо їх прийняття на відповідні органи сільськогосподарських підприємств (загальні збори та інші органи управління) і визнає правовий характер цих норм. При цьому висувається вимога відповідності норм локальних актів законам і підзаконним актам, що приймаються державою; 4) відповідність певній процедурі прийняття (наприклад, затвердження більшістю голосів (часток, акцій) співвласників від 2/3 присутніх на зборах); 5) загальнообов'язковість дотримання всіма членами і найманими працівниками відповідного сільськогосподарського підприємства.

До локальних правових актів сільськогосподарських підприємств доцільно застосувати таку класифікацію: 1) акт, що визначає основи

локальної нормотворчості (Положення про порядок розробки і прийняття локальних нормативних актів); 2) установчі документи (статут, засновницький договір); 3) акти регулювання трудових відносин (Правила внутрішнього трудового розпорядку, колективний договір, Інструкція з охорони праці); 4) організаційно-управлінські акти (рішення загальних зборів, правлінь, накази і розпорядження керівників підприємства, Положення про ревізійну комісію, Положення про правління, Положення про генерального директора (або директора) тощо; 5) акти фінансово-економічного змісту (Положення про розподіл (використання) прибутку, Положення про порядок нарахування і оплати дивідендів, Положення про фонди і резерви та ін.).

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

1. Дайте визначення джерела аграрного права.
2. Наведіть структурні елементи джерел аграрного права і їхні особливості.
3. У чому полягають особливості конституційно-правових норм як джерел аграрного права?
4. Розкрийте роль законів як джерел аграрного права.
5. Яке місце у структурі джерел аграрного права посідають декрети Кабінету Міністрів України?
6. Наведіть ієрархічну структуру підзаконних нормативно-правових актів за юридичною силою?
7. Розкрийте особливості постанов Верховної Ради України як джерел аграрного права.
8. У чому полягає роль указів Президента України у регулюванні аграрних відносин?
9. Які нормативно-правові акти аграрного законодавства видає Кабінет Міністрів України?
10. Які існують відмінності між відомчими нормативно-правовими актами аграрного законодавства і актами місцевих органів влади і місцевого самоврядування?
11. Дайте визначення локальних нормативно-правових актів сільськогосподарських підприємств.
12. Перелічіть ознаки локальних нормативно-правових актів сільськогосподарських підприємств.
13. Класифікуйте локальні нормативно-правові акти сільськогосподарських підприємств.

Розділ 4
ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СУБ'ЄКТІВ АГРАРНОГО ПРАВА

§ 1. Характеристика учасників сільськогосподарського виробництва як суб'єктів аграрного права

Поняття «суб'єкт» має латинське походження і складається з двох частин: «зиЬ» означає «під, до», а «іес» — «акт, акція, дія». Отже, суб'єкт перебуває перед певною дією. Тому під суб'єктом розуміється особа, наділена властивістю здійснювати певні дії, діяльність, В юридичному значенні суб'єкт розглядається як носій відповідних прав і обов'язків. Обсяг прав і обов'язків визначає правовий статус або правове становище суб'єкта (особи). У теорії права під суб'єктом права розуміється абстрактна особа (фізична чи юридична), передбачена правовими нормами, яку наділено певним обсягом абстрактних юридичних прав і обов'язків. Таким чином, суб'єктом аграрного права є особа, визначена законодавством, яка наділена сукупністю прав і обов'язків, достатніх для забезпечення участі у аграрних відносинах.

Відповідно й суб'єкти аграрного права мають найзагальніший поділ на фізичних і юридичних осіб. До фізичних осіб—суб'єктів аграрного права належать члени особистих селянських господарств, автори селекційних досягнень (сорту рослин чи породи тварин), суб'єкти насінництва і розсадництва, садівництва, бджолярі-пасічники тощо.

Особисте селянське господарство відповідно до однойменного закону «Про особисте селянське господарство» — це господарська діяльність, яка проводиться без створення юридичної особи фізичною особою індивідуально або особами, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживають, з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків та надання послуг з використанням майна особистого селянського господарства, у тому числі й у сфері сільського зеленого туризму. Члени особистого селянського господарства здійснюють діяльність на свій розсуд і ризик у межах вста-

новленого правового господарського порядку. При цьому діяльність, пов'язана з веденням особистого селянського господарства, не належить до підприємницької діяльності через можливість ведення не товарного, а простого натурального виробництва сільськогосподарської продукції (для забезпечення потреб свого господарства).

У ст. 1 Закону України «Про охорону прав на сорти рослин» від 21 квітня 1993 р. (у редакції Закону від 17 січня 2002 р. № 2986-III) автор сорту (селекціонер) — це людина, яка безпосередньо вивела або виявила і поліпшила сорт. Згідно зі ст. 3 Закону України «Про насіння і садивний матеріал» від 26 грудня 2002 р. до суб'єктів насінництва та розсадництва належать фізичні особи, яким надане право займатися виробництвом, реалізацією та використанням насіння і садивного матеріалу відповідно до законодавства України. Відповідно до ст. 5 Закону України «Про племінну справу у тваринництві» від 15 грудня 1993 р. (у редакції Закону від 21 грудня 1999 р. № 1328-XIV) фізичними особами—суб'єктами племінної справи у тваринництві можуть бути власники племінних (генетичних) ресурсів та власники неплемінних тварин—споживачі племінних (генетичних) ресурсів та замовники послуг з племінної справи у тваринництві. Так само під пасічником у Законі України «Про бджільництво» від 22 лютого 2000 р. розуміється фізична особа, яка займається утриманням та розведенням бджіл, виробництвом і первинною переробкою продуктів бджільництва. Перелічені фізичні особи можуть бути як членами особистого селянського господарства, так і виступати окремими суб'єктами аграрного права, які не здійснюють підприємницької діяльності, адже у протилежному разі вони як фізичні особи—підприємці будуть прирівнюватися у своєму правовому статусі до сільськогосподарських підприємств.

Юридичними особами як суб'єктами аграрного права є сільськогосподарські підприємства, організації й установи. Крім сільськогосподарських підприємств, які безпосередньо здійснюють виробництво, переробку й реалізацію сільськогосподарської продукції, суб'єктами аграрного права є організації та установи, які здійснюють функції організаційно-управлінського та матеріально-технічного забезпечення аграрної політики.

Організаційно-управлінські функції у сфері здійснення аграрної політики здійснюють органи державної виконавчої влади та місцевого самоврядування. Таким центральним спеціальним галузевим органом виконавчої влади є Мінагрополітики України, утворений Указом Президента України «Питання Міністерства аграрної політики України» від 7 червня 2000 р. за № 772/2000, яке діє на основі Положення про

Міністерство аграрної політики України затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 1 листопада 2006 р. № 1541. Мінагрополітики України є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади з питань формування та забезпечення реалізації державної аграрної політики, продовольчої безпеки держави, державного управління у сфері сільського господарства, садівництва, виноградарства, харчової промисловості, рибного господарства, переробки сільськогосподарської продукції.

Державний комітет ветеринарної медицини України створено постановою Кабінету Міністрів України від ЗО серпня 2007 р. № 1075, якою затверджене й положення про цей Комітет. Державний комітет ветеринарної медицини України (Держкомветмедицини) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через міністра аграрної політики. Здійснює державний ветеринарно-санітарний контроль та нагляд за здоров'ям тварин, безпечністю та якістю харчових продуктів, підконтрольних державній службі ветеринарної медицини, неїстівних продуктів тваринного походження, кормів та інших товарів, охорони території України від занесення збудників особливо небезпечних хвороб з територій інших держав або карантинних зон.

Державний комітет рибного господарства України (Держкомриб-госп), створений постановою Кабінету Міністрів України від 2 листопада 2006 р. № 1523, забезпечує проведення державної політики у галузі рибного господарства і рибної промисловості, охорони, використання і відтворення водних живих ресурсів. Державний комітет рибного господарства України здійснює свої повноваження на основі Положення, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 січня 2007 р. № 42.

Окремі ділянки сільськогосподарського виробництва контролюють державні інспекції та служби, організаційно і функціонально пов'язані з Міністерством аграрної політики України. Такими інспекційними органами є:

1) Українська державна насіннєва інспекція (Положення затверджене наказом Мінагрополітики України від 23 березня 2004 р. № 97, зареєстроване в Міністерстві юстиції України 8 квітня 2004 р. за №452/9051);

2) Українська державна помологічно-ампелографічна інспекція (Положення затверджене наказом Мінагрополітики України від 31 жовтня 2007 р. № 770, зареєстроване в Міністерстві юстиції України 16 листопада 2007 р. за № 1279/14546);

3) Головна державна інспекція захисту рослин «Головдержзахист» (Положення затверджене наказом Мінагрополітики України від 18 червня 2007 р. № 422, зареєстроване в Міністерстві юстиції України 2 серпня 2007 р. за № 880/14147);

4) Головна державна інспекція з карантину рослин України (Положення затверджене наказом Мінагрополітики України від 21 грудня 2005 р. № 727, зареєстроване в Міністерстві юстиції України 18 січня 2006 р. за №35/11909);

5) Державна служба з охорони прав на сорти рослин (Положення затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2002 р. № 1182);

6) Головна державна племінна інспекція Міністерства аграрної політики України, що входить до структури центрального апарату міністерства, керівником якої є начальник Департаменту ринків продукції тваринництва Мінагрополітики України;

7) Державна інспекція охорони, відтворення водних живих ресурсів та регулювання рибальства (Положення затверджене наказом Мінагрополітики України 12 травня 2005 р. № 198, зареєстроване в Міністерстві юстиції України 25 травня 2005 р. за № 575/10855);

8) Державна інспекція з контролю якості сільськогосподарської продукції та моніторингу її ринку (Положення затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 22 січня 2004 р. № 65);

9) Інспекції державного технічного нагляду обласної, Київської та Севастопольської міської державних адміністрацій (Типове положення затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 1996 р. № 59 (у редакції постанови Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2004 р. № 1533).

Відносини органів місцевого самоврядування з сільськогосподарськими підприємствами, що перебувають у комунальній власності відповідних територіальних громад, врегульовуються ст. 17 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р. Ці відносини будуються на засадах їх підпорядкованості, підзвітності та підконтрольності органам місцевого самоврядування.

Виробництво, первісну переробку й реалізацію власновирібленої сільськогосподарської продукції здійснюють ***сільськогосподарські підприємства,*** які можна класифікувати за такою схемою: залежно від форм власності; залежно від способу утворення (заснування) та формування статутного фонду; залежно від кількості працюючих та обсягу валового доходу від реалізації продукції.

1. *Залежно від форм власності,* передбачених законом, в Україні можуть діяти сільськогосподарські підприємства таких видів:

— ***приватне*** (приватно-орендне) підприємство, що діє на основі приватної власності громадян чи суб'єкта господарювання (юридичної особи);

— ***комунальне*** підприємство, що діє на основі комунальної власності територіальної громади;

— ***державне*** підприємство, що діє на основі державної власності;

— підприємство, засноване на ***змішаній формі власності*** (на базі об'єднання майна різних форм власності);

— ***іноземне*** підприємство, внески до статутного фонду якого становлять сто відсотків. Якщо іноземні внески становлять не менше десяти відсотків, таке сільськогосподарське підприємство визнається підприємством з іноземними інвестиціями.

2. Залежно від способу утворення (заснування) та формування статутного (складеного) фонду (капіталу) в Україні діють підприємства кооперативні, корпоративні та унітарні.

Сільськогосподарські підприємства кооперативного типу створюються на основі Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» від 17 липня 1997 р. і мають дві організаційно-правові форми: сільськогосподарський виробничий кооператив і сільськогосподарський обслуговуючий кооператив. ***Сільськогосподарський виробничий кооператив*** — це юридична особа, утворена шляхом об'єднання фізичних осіб, які є сільськогосподарськими товаровиробниками, для спільного виробництва продукції сільського, рибного і лісового господарства на засадах обов'язкової трудової участі у процесі виробництва. ***Сільськогосподарський обслуговуючий кооператив*** — кооператив, створений для надання послуг переважно членам кооперативу та іншим особам з метою провадження їх сільськогосподарської діяльності.

Корпоративними сільськогосподарськими підприємствами визнаються господарські товариства. ***Сільськогосподарськими товариствами*** є підприємства або інші суб'єкти господарювання, створені юридичними особами та/або громадянами шляхом об'єднання їх майна і участі в підприємницькій діяльності товариства з метою одержання прибутку. Господарське товариство може діяти у складі одного учасника у разі викупу ним всіх акцій чи часток у статутних фондах інших видів господарських товариств.

Правовою основою створення і діяльності сільськогосподарських товариств є закони України «Про господарські товариства» від 19 вересня 1991 р. та «Про акціонерні товариства» від 17 вересня 2008 р. Господарським товариством є юридична особа, статутний (складений) капітал якої поділений на частки між учасниками. Сільськогосподарські товариства створюються переважно у формі акціонерних товариств в"

та товариств з обмеженою і додатковою відповідальністю. Існують поодинокі випадки створення повних і командитних сільськогосподарських товариств. Слід зазначити, що тимчасово до травня 2011 р. діє дозвіл на функціонування вже створених відкритих і закритих сільськогосподарських товариств. При досягненні зазначеного терміну набуде чинності вимога зміни їх форми на публічні або приватні акціонерні товариства. Щодо новостворюваних акціонерних товариств така вимога діє з кінця жовтня 2008 р. При цьому публічним є акціонерне товариство, яке може здійснювати публічне та приватне розміщення акцій, тоді як приватне акціонерне товариство — тільки приватне розміщення акцій.

Унітарне сільськогосподарське підприємство створюється одним засновником, який виділяє необхідне для того майно, формує відповідно до закону статутний фонд, не поділений на частки (паї), затверджує статут, розподіляє доходи, безпосередньо або через керівника, який ним призначається, керує підприємством і формує його трудовий колектив на засадах трудового найму, вирішує питання реорганізації та ліквідації підприємства. Наділяючи унітарні підприємства відокремленим майном і надаючи їм прав юридичної особи, держава тим самим включає їх у майновий оборот з юридично забезпеченою можливістю виступати в ньому від власного імені. Унітарними є підприємства державні, комунальні та підприємства, засновані на власності об'єднання громадян, релігійної організації або на приватній власності засновника.

Діяльність державних унітарних сільськогосподарських підприємств базується на положеннях ст. 73 ГК України, а комунальних — ст. 78 ГК України. Позитивом є те, що розроблено Примірний статут державного підприємства, віднесеного до сфери управління Міністерства аграрної політики України, затверджений наказом Міністерства аграрної політики України від 12 грудня 2008 р. № 826.

Приватними унітарними сільськогосподарськими підприємствами є ***приватні сільськогосподарські підприємства*** (ПСП) та ***приватно-орендні сільськогосподарські підприємства*** (ПОСП), які сьогодні займають значну частку серед діючих сільськогосподарських підприємств. Перше із названих підприємств виникло з досить нечіткої конструкції «приватне підприємство», введене ст. 2 Закону України «Про підприємства в Україні» від 27 березня 1991 р. (нині закон втратив чинність на підставі Господарського кодексу України), а інше — з указів Президента України, спрямованих на реформування аграрного сектора економіки. Вживання цих назв є не зовсім відповідним. Посилання

на «приватність» свідчить лише про форму власності підприємства, а не про його вид. Адже приватними є й кооперативи, сільськогосподарські товариства, фермерські господарства тощо. Водночас якісна ознака «орендне» відбиває лише один із способів формування відокремленого майна сільськогосподарського підприємства і тому застосовна до різних його організаційно-правових форм. Реалії сьогодення свідчать, що переважна більшість нинішніх сільськогосподарських підприємств застосовує у своїй діяльності оренду часток майнових комплексів реформованих КСГІ. При цьому у назві цих сільськогосподарських підприємств (сільськогосподарський виробничий кооператив, фермерське господарство або сільськогосподарське товариство), визначених окремими спеціальними законами, відсутня вказівка на орендну основу їх господарювання, що не змінює сутності названих організаційно-правових форм та їх структури.

Зараз відсутні будь-які правові акти, що визначають правовий статус приватних і приватно-орендних сільськогосподарських підприємств. Тому ці суб'єкти аграрного права належать до підприємств із невизначеним правовим статусом. їх діяльність базується на загальних засадах, визначених ст. 113 (щодо приватних підприємств) та ст. 115 ГК України (щодо орендних підприємств).

Приватним сільськогосподарським підприємством є ***фермерське господарство.*** Спеціальний однойменний Закон України «Про фермерське господарство» визначає фермерське господарство як форму підприємницької діяльності громадян зі створенням юридичної особи, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, займатися її переробкою та реалізацією з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм для ведення фермерського господарства, відповідно до закону.

За своєю правовою природою фермерське господарство є унітарним підприємством. Так, фермерське господарство може бути створене одним громадянином України, засновник є, як правило, головою фермерського господарства, який представляє його перед органами державної влади, підприємствами, установами, організаціями та окремими громадянами чи їх об'єднаннями відповідно до закону, а також укладає від імені господарства угоди та вчиняє інші юридично значимі дії.

Водночас при створенні фермерського господарства одним із членів сім'ї інші члени сім'ї, а також родичі можуть стати членами цього фермерського господарства після внесення змін до його Статуту. У цьому разі фермерське господарство набуває рис як корпоративного, так і кооперативного типу. Наприклад, при існуванні кількох членів (особ-

ливо за наявності серед них родичів) майно фермерського господарства набуває режиму спільної часткової власності, що є характерним для підприємств корпоративного типу. Так само обов'язкова вимога прийняття особистої трудової участі членами у діяльності фермерського господарства накладає на це підприємство кооперативні ознаки.

3. Залежно від кількості працюючих та обсягу валового доходу від реалізації продукції підприємства можуть бути віднесені до малих, середніх або великих. Малими (незалежно від форми власності) визнаються підприємства, в яких середньооблікова чисельність працюючих за звітний (фінансовий) рік не перевищує 50 осіб, а обсяг валового доходу від реалізації продукції (робіт, послуг) за цей період не перевищує 70 млн гривень, а великими, відповідно, — якщо перевищує 250 осіб та 100 млн гривень. Усі інші підприємства визнаються середніми.

Слід відзначити, що у чинному законодавстві існують визначення ***малих сільськогосподарських підприємств*** у тваринництві, віднесення яких саме до малих підприємств ставиться у пряму залежність від величини наявного в них поголів'я тварин. Ветеринарно-санітарні правила для птахівничих господарств і вимоги до їх проектування, затверджені наказом Головного державного інспектора ветеринарної медицини України від 3 березня 2001 р. № 53, зареєстровані у Міністерстві юстиції України 5 липня 2001 р. за № 565/5756 під малим сільськогосподарським підприємством визначають виробничий об'єкт сільськогосподарського призначення для вирощування, зберігання та переробки окремих видів сільськогосподарської продукції, а також для утримання обмеженої кількості сільськогосподарських тварин та птиці. Ферми, які входять до складу сільськогосподарських підприємств та селянських (фермерських) господарств, уважаються малими, якщо вони мають обмежену кількість поголів'я: птахоферми — до 700 голів птиці; великої рогатої худоби — до 200 голів із приплодом; свиноферми — до 200 голів із приплодом; вівцеферми — до 400 голів із приплодом; кролеферми — до 400 голів.

Ще одним суб'єктом аграрних правовідносин є сільськогосподарські дорадчі служби, які здійснюють свою діяльність на основі Закону України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» від 17 червня 2004 р. Сільськогосподарською дорадчою діяльністю є сукупність дій та заходів, спрямованих на задоволення потреб особистих селянських та фермерських господарств, господарських товариств, інших сільськогосподарських підприємств усіх форм власності і господарювання, а також сільського населення у підвищенні рівня знань та вдосконаленні практичних навичок прибуткового ведення господарства.

§ 2. Поняття «сільськогосподарський товаровиробник» і «сільськогосподарське підприємство»

Сільськогосподарська діяльність об'єднує відносини з виробництва, первісної переробки і реалізації сільськогосподарської продукції. Таким чином, суб'єктами аграрного права, насамперед, виступають особи, що здійснюють виробництво сільськогосподарської продукції.

Поняття виробника сільськогосподарської продукції (сільськогосподарський виробник) міститься у ст. 1 Закону України «Про сільськогосподарський перепис» від 23 вересня 2008 р. Виробники сільськогосподарської продукції — це юридичні особи всіх організаційно-правових форм господарювання та їх відокремлені підрозділи, а також фізичні особи (фізичні особи—підприємці, домогосподарства), які займаються сільськогосподарською діяльністю, передбаченою класифікацією видів економічної діяльності, мають у володінні, користуванні або розпорядженні землі сільськогосподарського призначення чи сільськогосподарську худобу і птицю. Національний класифікатор видів економічної діяльності України ДК 009:2005, затверджений наказом Держспоживстандарту України від 26 грудня 2005 р. № 375, до сільськогосподарської діяльності відносить рослинництво і тваринництво. При цьому діяльність з перероблення сільськогосподарської продукції зазначений класифікатор відносить не до сільськогосподарської, а до продукції переробної промисловості, крім переробки власновиробленої продукції, що здійснюється безпосередньо у господарстві-виробнику. Чинне аграрне законодавство у Законі України «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001—2004 років» від 18 січня 2001 р. ототожнює сільське господарство (сільськогосподарське виробництво) з сільськогосподарською діяльністю, під якою розуміється вид господарської діяльності з виробництва продукції, яка пов'язана з біологічними процесами її вирощування, призначеної для споживання в сирому і переробленому вигляді та для використання на нехарчові цілі.

Отже, ***сільськогосподарським виробником є фізична або юридична особа, яка здійснює виробництво і самостійну переробку власновиробленої продукції рослинництва і тваринництва.*** Це визначення пов'язується лише з виробництвом і переробкою сільськогосподарської продукції незалежно від її подальшої долі (використання у власному господарстві або реалізації).

У ст. 1 Закону України «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001—2004 років» розкривається визначення

сільськогосподарського товаровиробника, яким є фізична або юридична особа, що займається виробництвом сільськогосподарської продукції, переробкою власновирібленої сільськогосподарської продукції та її реалізацією. Значно змістовнішим є визначення, надане Законом України «Про сільськогосподарську кооперацію». Сільськогосподарський товаровиробник — це фізична або юридична особа незалежно від форми власності та господарювання, в якої валовий доход, отриманий від операцій з реалізації сільськогосподарської продукції власного виробництва та продуктів її переробки, за наявності сільськогосподарських угідь (ріллі, сіножатей, пасовищ і багаторічних насаджень тощо) та/або поголів'я сільськогосподарських тварин у власності, користуванні, в тому числі й на умовах оренди, за попередній звітний (податковий) рік перевищує 75 відсотків загальної суми валового доходу.

Як бачимо, наведене визначення є результатом поєднання процесів виробництва і реалізації сільськогосподарської продукції. Згідно зі ст. 1 Закону України «Про фіксований сільськогосподарський податок» від 17 грудня 1998 р. товарна сільськогосподарська продукція — це продукція сільськогосподарського виробництва, призначена для реалізації. Таким чином, товарність сільськогосподарського виробництва прямо пов'язується з виробництвом продукції як товару, тобто кінцевою метою такої діяльності є відчуження сільськогосподарської продукції власного виробництва. У цьому й полягає основна відмінність між сільськогосподарськими виробником і товаровиробником. При цьому кожен сільськогосподарський товаровиробник є одночасно й виробником продукції сільського господарства. І навпаки сільськогосподарський виробник не завжди є товаровиробником.

Існує ще один, найпоширеніший, різновид суб'єктів аграрного права — сільськогосподарські підприємства. Це поняття є родовим, яке складається з двох окремих понять «підприємство» і «сільськогосподарське», серед яких основним змістоутворюючим є перше поняття. Зміст поняття «підприємство» розкриває ст. 62 ГК України. Підприємство — це самостійний суб'єкт господарювання, створений компетентним органом державної влади або органом місцевого самоврядування, або іншими суб'єктами для задоволення суспільних та особистих потреб шляхом систематичного здійснення виробничої, науково-дослідної, торговельної, іншої господарської діяльності в порядку, передбаченому законодавством. При цьому підприємства можуть створюватись як для здійснення підприємництва, так і для некомерційної господарської діяльності. Підприємство є юридичною особою, має відокремлене майно, самостійний баланс, рахунки в установах банків, печатку зі своїм найменуванням та ідентифікаційним кодом. Однією з ознак підприємства як юридичної особи є те, що воно не може мати у своєму складі інших юридичних осіб.

Таким чином, підприємство виступає родовим поняттям, що об'єднує певну кількість майна, немайнових цінностей і людської праці, спрямованих на досягнення статутних цілей. На основі родового поняття формуються видові, які відбивають вид підприємства залежно від сфери його діяльності: промислові, транспортні, сільськогосподарські тощо. Тому уточнююча категорія «сільськогосподарське» виступає конкретнішою — типологічною ознакою різних окремих проявів загального поняття підприємства. Таким чином, категорія «сільськогосподарське» є передусім якісною ознакою, що засвідчує сферу діяльності, участі підприємства у суспільному розподілі праці, спрямованої на виробництво сільськогосподарської продукції.

Визначення сільськогосподарського підприємства містить фінансове (податкове) законодавство. Так, відповідно до п. 8-1.6 Закону України «Про податок на додану вартість» від 3 квітня 1997 р. сільськогосподарським вважається підприємство, основною діяльністю якого є поставка вироблених (наданих) ним сільськогосподарських товарів (послуг) на власних або орендованих виробничих потужностях, в якій питома вага вартості сільськогосподарських товарів (послуг) становить не менше 75 відсотків вартості всіх товарів (послуг), поставлених протягом попереднього звітного податкового року.

Згідно зі ст. 2 Закону України «Про фіксований сільськогосподарський податок» від 17 грудня 1998 р. сільськогосподарськими є підприємства різних організаційно-правових форм, які займаються виробництвом (вирощуванням), переробкою та збутом сільськогосподарської продукції, а також рибницькі, рибальські та риболовецькі господарства, які займаються розведенням, вирощуванням та виловом риби у внутрішніх водоймах (озерах, ставках та водосховищах), у яких сума, одержана від реалізації сільськогосподарської продукції власного виробництва та продуктів її переробки за попередній звітний (податковий) рік, перевищує 75 відсотків загальної суми валового доходу.

Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» від 14 травня 1992 р. (у редакції Закону від ЗО червня 1999 р. № 784-ХІУ) у ст. 44 під сільськогосподарськими підприємствами розуміє юридичні особи, основним видом діяльності яких є вирощування (виробництво, виробництво та переробка) сільськогосподарської продукції, виручка яких від реалізації вирощеної (виробленої, виробленої та переробленої) ними сільськогосподарської продукції складає не менше п'ятдесяти відсотків загальної суми виручки.

Ще одне визначення міститься у ст. 1 Закону України «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001—2004 років» від 18 січня 2001 р. Сільськогосподарське підприємство (включаючи фермерське, рибальське та рибницьке господарства) — юридична особа, основним видом діяльності якої є вирощування та переробка сільськогосподарської продукції, виручка від реалізації якої складає не менше 50 відсотків загальної суми виручки.

Між наведеними законодавчими визначеннями існують як схожі, так і відмінні положення. Схожими є такі ознаки: 1) спрямованість на виробництво й реалізацію сільськогосподарської продукції (товарність виробництва); 2) виробництво й реалізація сільськогосподарської продукції повинна складати певну частку (не менше 50 відсотків). Розрізняються наведені визначення за таким: 1) у першому випадку частка сільськогосподарської продукції обраховується від вартості всіх товарів, поставлених (реалізованих) підприємством, у другому — від загальної суми валового доходу, у останніх — від загальної суми реалізації; 2) у другому й останньому визначеннях до сільськогосподарських підприємств включено рибницькі, рибальські та риболовецькі господарства; 3) величина часток сільськогосподарської продукції варіюється від 50 до 75 відсотків.

З приводу першої відмінності можна зауважити, що валовим доходом згідно зі ст. 4 Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств» від 28 грудня 1994 р. (у редакції Закону від 22 травня 1997 р. № 283/97-ВР) є загальна сума доходу платника податку від усіх видів діяльності, отриманого протягом звітного періоду в грошовій, матеріальній або нематеріальній формах як на території України, її континентальному шельфі, виключній (морській) економічній зоні, так і за її межами. Це є нічим іншим як валовими надходженнями виручки за реалізовану продукцію. У такому розумінні величина валового доходу повністю співпадає з вартістю всіх товарів, поставлених (реалізованих) підприємством і загальною сумою реалізації. Таким чином, одна з відмінностей у законодавчому формулюванні сільськогосподарських підприємств знімається через тотожність наведених положень.

Значно складнішою для пояснення є інша відмінність щодо включення до переліку сільськогосподарських підприємств рибницьких, рибальських та риболовецьких господарств. Так, вищезгаданий Національний класифікатор видів економічної діяльності України ДК 009:2005 не відносить рибальство і рибництво до сільськогосподарської діяльності, а розглядає їх як самостійний вид економічної діяльності. Крім того, у законодавстві міститься окреме визначення рибогосподарського підприємства, надане Загальнодержавною програмою розвитку рибного господарства України на період до 2010 р., затвердженою Законом України від 19 лютого 2004 р. Рибогосподарське (рибницьке, рибальське, рибопереробне) підприємство — це суб'єкт підприємницької діяльності, основними видами діяльності якого є вилов (збирання), відтворення, вирощування, переробка риби та інших водних живих ресурсів і продукції з них, а сума, одержана від її реалізації або її окремого виду, перевищує 50 відсотків загальної суми валового доходу підприємства.

Колізійність у визначеннях сільськогосподарської продукції все ж таки пояснювана і переборна. По-перше, код 01.25.10 Державного класифікатора продукції та послуг ДК 016-97 відносить риб та водяних безхребетних до продукції тваринництва. Крім того, за загальним правилом, норми спеціального нормативно-правового акта мають пріоритет над нормами загального законодавства. Закони України «Про податок на додану вартість» і «Про фіксований сільськогосподарський податок» є фінансово-правовими за галузевою належністю, а тому надані в них визначення сільськогосподарської продукції належать до загальних норм, тоді як визначення, надане Законом України «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001—2004 років», належить до спеціального аграрного законодавства, що надає йому переваг. До того ж, останнє визначення є найпізнішим за датою прийняття. У сукупності зазначені моменти формують стійкий пріоритет визначення сільськогосподарської продукції, наданого Законом України «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001—2004 років».

Таким чином, ***сільськогосподарське підприємство — юридична особа, основним видом діяльності якої є вирощування та переробка власновиробленої сільськогосподарської продукції (включаючи рибницьку), виручка від реалізації якої становить не менше 50 відсотків загальної суми грошових надходжень за рік.***

§ 3. Загальні засади створення і державної реєстрації сільськогосподарських товаровиробників

Створення сільськогосподарських підприємств здійснюється загальними способами. Так, за особливостями волевиявлення при створенні розрізняють способи: розпорядчий; нормативно-явочний; дозвільний.

Розпорядчий спосіб застосовується для створення підприємств— юридичних осіб публічного права. Сутність цього способу полягає в

тому, що компетентний орган державної влади або місцевого самоврядування приймає рішення про створення юридичної особи і затверджує статут. Щодо сільськогосподарських підприємств таким органом є Міністерство аграрної політики України як спеціальний орган державної виконавчої влади та його територіальні органи або відповідна рада як орган місцевого самоврядування. У першому випадку таким чином створюють державні, а у другому - комунальні сільськогосподарські підприємства. Безальтернативно розпорядчим способом створюються публічні акціонерні товариства. До розпорядчих способів створення сільськогосподарського підприємства належать і створення шляхом примусового поділу (виділу) за рішенням суду у випадках банкрутства або порушення антимонопольного законодавства.

Нормативно-явочним способом створюються приватні сільськогосподарські підприємства. Для їх створення необхідне рішення власника (власників) чи уповноваженої особи, яке відбивається в установчих документах. Для легалізації свого вільного волевиявлення засновникам необхідно з'явитися до органу державної реєстрації і зареєструвати установчі документи.

Дозвільний спосіб передбачає необхідність згоди (дозволу) відповідного органа або іншого підприємства. Наприклад, при добровільному приєднанні, виділі чи поділі сільськогосподарського підприємства необхідна наявність дозволу власників цього підприємства. Так само при приватизації державного сільськогосподарського підприємства і перетворенні його на колективне сільськогосподарське підприємство або акціонерне товариство необхідний дозвіл (згода) відповідного територіального органу Фонду держмайна України.

У ст. 81 ЦК України визначено такі особливості створення юридичних осіб: об'єднання осіб та (або) майна. Шляхом об'єднання майна створюються сільськогосподарські товариства у формі акціонерних товариств, а також товариств з обмеженою і додатковою відповідальністю. Об'єднанням осіб (персональні підприємства) створюються повні й командитні товариства. Нарешті, об'єднанням майна і осіб створюються сільськогосподарські виробничі й обслуговуючі кооперативи, фермерські господарства, приватно-орендні сільськогосподарські підприємства.

Сільськогосподарське підприємство вважається створеним з дня його державної реєстрації. Підприємство як юридична особа підлягає державній реєстрації у порядку, встановленому Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб—підприємців» від 15 травня 2003 р. Державна реєстрація сільськогосподарських підприємств — це засвідчення факту створення або припинення цього підприємства, а також вчинення інших реєстраційних дій, передбачених законодавством, шляхом внесення відповідних записів до Єдиного державного реєстру, відкритого для загального ознайомлення. Єдиний державний реєстр — автоматизована система збирання, накопичення, захисту, обліку та надання інформації про юридичних осіб та фізичних осіб—підприємців.

Державна реєстрація сільськогосподарських підприємств проводиться державним реєстратором у районній державній адміністрації за місцезнаходженням сільськогосподарського підприємства, яким є адреса органу або особи, які відповідно до установчих документів чи закону виступають від його імені.

Діяльність, пов'язана з веденням особистого селянського господарства, не належить до підприємницької діяльності, тому не підпадає під режим державної реєстрації юридичних осіб та фізичних осіб—підприємців. Особисті селянські господарства згідно зі ст. 4 Закону України «Про особисте селянське господарство» підлягають обліку, який здійснюють сільські, селищні, міські ради за місцем розташування земельної ділянки в порядку, визначеному центральним органом виконавчої влади з питань статистики.

§ 4. Характеристика установчих документів сільськогосподарських підприємств

Для створення юридичної особи її учасники (засновники) розробляють установчі документи, які викладаються письмово і підписуються всіма учасниками (засновниками), якщо законом не встановлений інший порядок їх затвердження. Установчими документами відповідно до ст. 57 ГК України є рішення суб'єкта господарювання про його утворення, або ***засновницький договір***, а у випадках, передбачених законом, ***статут*** (положення) суб'єкта господарювання.

Вимога укладання засновницького договору при створенні нового сільськогосподарського підприємства як юридичної особи визначається ст. 87 ЦК України. Слід зазначити, що у цій статті не досить чітко прописано необхідність укладання цього виду договору. Загалом юридичні особи поділяються на договірні, які діють на підставі лише засновницького договору (повні й командитні товариства), і статутні, обов'язковим документом для яких є статут (інші організаційно-правові форми підприємств). Цивільне законодавство не висуває чіткої вимоги до статутних юридичних осіб щодо обов'язковості підписання засновницького договору. Так само ст. 4 Закону України «Про господарські товариства» від 19 вересня 1991 р. не вимагає укладення засновницького

договору для статутних товариств (акціонерних товариств, товариств з обмеженою і з додатковою відповідальністю). Нещодавно прийнятий Закон України «Про акціонерні товариства» від 17 вересня 2008 р. у ст. 9 визначає, що засновниками може укладатися засновницький договір, який не є установчим документом товариства і діє до дати реєстрації Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку звіту про результати закритого (приватного) розміщення акцій. Водночас ст. 57 ГК України встановлює обов'язковість укладання засновницького договору або рішення про утворення суб'єкта господарювання, яке за своїм змістом є також засновницьким договором.

Виходячи з наявної колізійності обов'язковості процедури укладання засновницького договору для всіх організаційно-правових форм підприємств слід зазначити, що підписання засновницького договору на момент створення кожного сільськогосподарського підприємства є доцільним з боку деяких практичних моментів. Насамперед, це засвідчення вільного волевиявлення співзасиовників до створення певного сільськогосподарського підприємства. По-друге, засновницький договір дає змогу вже на початковому етапі узгодити всі умови функціонування підприємства, що зменшує кількість спірних питань, які можуть виникнути у подальшому між співвласниками підприємства.

Засновницький договір не укладається у разі заснування підприємства однією особою, тобто у фермерських господарствах, сільськогосподарських товариствах із одним засновником, приватно-орендних сільськогосподарських підприємствах (ПОСП).

У засновницькому договорі засновники зобов'язуються утворити суб'єкт господарювання, визначають порядок спільної діяльності щодо його утворення, умови передачі йому свого майна, порядок розподілу прибутків і збитків, управління діяльністю суб'єкта господарювання та участі в ньому засновників, порядок вибуття та входження нових засновників, інші умови діяльності суб'єкта господарювання, які передбачені законом, а також порядок його реорганізації та ліквідації відповідно до закону.

Статут суб'єкта господарювання повинен містити відомості про його найменування, мету і предмет діяльності, розмір і порядок утворення статутного та інших фондів, порядок розподілу прибутків і збитків, про органи управління і контролю, їх компетенцію, про умови реорганізації та ліквідації суб'єкта господарювання, а також інші відомості, пов'язані з особливостями організаційної форми суб'єкта господарювання, передбачені законодавством. Статут може містити й інші відомості, що не суперечать законодавству. Статут затверджується власником майна (засновником) суб'єкта господарювання чи його

представниками, органами або іншими суб'єктами відповідно до закону.

За свідченням практики важливе значення має процедура уніфікації статутних документів у межах кожної організаційно-правової форми сільськогосподарських підприємств. Зовнішньою формою такої уніфікації є вироблення Типових або Примірних статутів. При цьому слід пам'ятати, що затвердження Типових документів (статутів, договорів тощо) належить до компетенції Кабінету Міністрів України, а Примірних — до компетенції центральних галузевих органів виконавчої влади. На жаль, у аграрній сфері поки що не розроблено і не затверджено жодних типових статутів. Примірні статути також розроблено лише для окремих організаційно-правових форм: Примірний статут державного підприємства, віднесеного до сфери управління Міністерства аграрної політики України, затверджений наказом Мінагрополітики України від 12 грудня 2008 р. № 826; Примірний статут сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу та Примірний статут сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу-агроторгового дому, затверджені наказом Міністерства аграрної політики України від 26 червня 2003 р. № 191.

§ 5. Особливості припинення сільськогосподарських підприємств

Процесом, прямо протилежним утворенню сільськогосподарського підприємства, є процедура його припинення. За характером волевиявлення припинення буває двох видів: добровільне або примусове. ***Добровільне*** припинення відбувається за рішенням власників сільськогосподарських підприємств або уповноважених ними осіб чи правонаступників. Для цього достатньо зазначеним особам проявити ініціативу.

Примусовим є припинення, рішення про яке прийняв вищестоящий за галузевим підпорядкуванням державний або орган місцевого самоврядування (щодо державних і комунальних сільськогосподарських підприємств), спеціальний центральний орган державної виконавчої влади або відповідний судовий орган. Спеціальним центральним органом державної виконавчої влади є Міністерство аграрної політики України. Державними органами з аналогічними повноваженнями є також Державний комітет рибного господарства України, Фонд держмайна України та ін.

Рішення окремих державних органів щодо припинення підприємства, наприклад, Антимонопольного комітету України, потребує дуб-

лювання відповідним рішенням суду. Підставами для постановлений судового рішення щодо припинення підприємства є: 1) визнання недійсним запису про проведення державної реєстрації через порушення закону, допущені при створенні підприємства, які не можна усунути; 2) провадження підприємством діяльності, що суперечить установчим документам, або такої, що заборонена законом; 3) невідповідність мінімального розміру статутного фонду підприємства вимогам закону; 4) неподання протягом року органам державної податкової служби податкових декларацій, документів фінансової звітності відповідно до закону; 5) наявність в Єдиному державному реєстрі запису про відсутність підприємства за вказаним його місцезнаходженням. Нарешті, виключно на підставі судового вердикту здійснюється процедура банкрутства сільськогосподарських підприємств.

Підсумовуючи сказане можна узагальнити підстави добровільного припинення сільськогосподарського підприємств, якими є:

— ініціатива власника (власників);

— закінчення строку, на який створювалося підприємство;

— досягнення мети, для якої створювалося підприємство.

Так само можна визначити й підстави примусового припинення сільськогосподарського підприємства:

— порушення антимонопольного законодавства;

— прийняття рішення про приватизацію;

— визнання підприємства банкрутом;

— скасування державної реєстрації.

Припинення може відбуватися ***з правонаступництвом*** (злиття, приєднання, поділ, перетворення) або ***без правонаступництва*** (ліквідація). Слід зазначити, що злиття, приєднання і поділ сільськогосподарських підприємств не мають значних відмінностей від підприємств у інших сферах економіки. Специфіка, належна суб'єктам аграрного права, проявляється при перетворенні сільськогосподарських підприємств. Нагадаємо, що ***перетворення —*** це зміна організаційно-правової форми підприємства, при якій до нового підприємства переходять усе майно, усі права та обов'язки попереднього сільськогосподарського підприємства.

Прикладом зазначених особливостей перетворення є процес приватизації державних сільськогосподарських підприємств, започаткований декретом Кабінету Міністрів України «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі» від 17 травня 1993 р. Цим нормативио-правовим актом було запроваджено порядок перетворення державних несільськогосподарських підприємств і організацій агропромислового комплексу на відкриті акціонерні товариства, а радгоспів і орендних підприємств — на колективні сільськогосподарські підприємства або відкриті акціонерні товариства. Цей загальний порядок відтворено у нині чинному Законі України «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі» від 10 липня 1996 р. та іншому законодавстві про приватизаційні процеси у сільському господарстві.

Іншим видом є запроваджене Указом Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» від 3 грудня 1999 р. ***перетворення*** колективних сільськогосподарських підприємств (КСП) шляхом паювання їхнього майна та створення на їх основі приватних (приватно-орендних) підприємств, фермерських господарств, господарських товариств, сільськогосподарських кооперативів та інших суб'єктів господарювання, заснованих на приватній власності. При цьому процес розпаювання супроводжувався запровадженням обов'язкового укладання новоствореними підприємствами договорів оренди земельної частки (паю) та майнового паю з їх власниками, тобто створення приватних сільськогосподарських підприємств на орендній основі.

Існують також особливості припинення сільськогосподарських підприємств шляхом ***банкрутства.*** Ці особливості виокремлено у ст. 44 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» від 14 травня 1992 р. (у редакції Закону від ЗО червня 1999 р. № 784-ХІУ).

1. У разі продажу об'єктів нерухомості, які використовуються для цілей сільськогосподарського виробництва та є у власності сільськогосподарського підприємства, що визнане банкрутом, за інших рівних умов переважне право на придбання зазначених об'єктів належить сільськогосподарським підприємствам і фермерським господарствам, розташованим у даній місцевості. Такий підхід є результатом реалізації загального правила цільового й раціонального використання майна сільськогосподарського призначення. Справа в тому, що жоден з учасників торгів з приводу продажу майна аграрного підиріємства-банкрута, не зможе ефективніше, ніж сільськогосподарські товаровиробники, використати таке майно.

2. У разі ліквідації сільськогосподарського підприємства у зв'язку з визнанням його банкрутом рішення щодо земельних ділянок, які є у власності такого підприємства, надані йому в постійне чи тимчасове користування, у тому числі на умовах оренди, приймається відповідно до Земельного кодексу України. Так, п. г) ст. 141 ЗК України підставою примусового припинення прав на земельну ділянку передбачає примусове звернення стягнень на земельну ділянку за зобов'язаннями

її власника. Така земельна ділянка підлягає продажу на земельних торгах, що проводяться у формі аукціону. Звернення стягнення на земельні ділянки, призначені для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, допускається у випадках, коли у власників таких ділянок відсутнє інше майно, на яке може бути звернене стягнення, якщо інше не запропоновано власником земельної ділянки.

3. При введенні процедури розпорядження майном боржника аналіз фінансового становища сільськогосподарського підприємства повинен здійснюватися з урахуванням сезонності сільськогосподарського виробництва та його залежності від природно-кліматичних умов, а також можливості задоволення вимог кредиторів за рахунок доходів, які можуть бути одержані сільськогосподарським підприємством після закінчення відповідного періоду сільськогосподарських робіт. Згадаємо, що розпорядження майном боржника — це система заходів щодо нагляду та контролю за управлінням та розпорядженням майном боржника з метою забезпечення збереження та ефективного використання майнових активів боржника та проведення аналізу його фінансового становища. Розпорядником майна виступає фізична особа, на яку покладаються повноваження щодо нагляду та контролю за управлінням та розпорядженням майном боржника на період провадження у справі про банкрутство. Таким чином, проведення найпростіших аналітичних розрахунків, здійснення яких належить до завдань розпорядника майном, показує, що сезонність грає у товарності сільськогосподарської продукції, особливо рослинницької, найзначнішу роль. Товарність прямо пов'язана з можливістю одержувати додаткові доходи. Такий порядок дає шанс не тільки погасити заборгованість, а й зберегти майновий комплекс підприємства-банкрута.

4. Наступною особливістю є те, що рішення про звернення з клопотанням до господарського суду про санацію сільськогосподарських підприємств приймається комітетом кредиторів за участю представника органу місцевого самоврядування відповідної територіальної громади. Така процесуальна особливість пояснюється необхідністю представництва суспільних інтересів у збереженні функціонуючого сільськогосподарського підприємства на території села. У переважній більшості сільських населених пунктів будь-яке крупне сільськогосподарське підприємство є «містоутворюючим», ліквідація якого має несприятливі соціально-економічні наслідки. Це, насамперед, зменшення фіскальних надходжень до бюджету відповідної сільської громади, підвищення рівня безробіття сільського населення, зростання рівня злочинності, погіршення матеріальної підтримки соціальної інфраструктури села тощо. Усе разом це висуває завдання збереження діючих сільськогосподарських підприємств на території кожної з сільських рад для підтримання балансу приватних, суспільних і державних інтересів.

5. Санація сільськогосподарського підприємства вводиться на строк до закінчення відповідного періоду сільськогосподарських робіт з урахуванням часу, необхідного для реалізації вирощеної (виробленої, виробленої та переробленої) сільськогосподарської продукції. Санацією є система заходів, що здійснюються під час провадження у справі про банкрутство з метою: 1) запобігання визнанню боржника банкрутом та його ліквідації; 2) оздоровлення фінансово-господарського становища боржника; 3) задоволення в повному обсязі або частково вимог кредиторів шляхом кредитування, реструктуризації підприємства, боргів і капіталу та (або) зміну організаційно-правової та виробничої структури боржника. Наведена особливість є логічним продовженням критерію сезонності робіт і свідчить про реальну можливість за рахунок відстрочення процедури санації до моменту одержання найбільших грошових надходжень від реалізації продукції припинити процедуру банкрутства взагалі. Ще однією особливістю є те, що строк санації не може перевищувати п'ятнадцяти місяців. Це при тому, що для підприємств іншої галузевої належності санація вводиться на строк не більше дванадцяти місяців.

6. Нарешті, якщо протягом строку санації погіршилося фінансове становище сільськогосподарського підприємства у зв'язку зі стихійним лихом, з епізоотіями та іншими несприятливими умовами, загальний строк санації, вказаний вище, може бути продовжений на один рік. Для всіх несільськогоснодарських підприємств існує правило, що за клопотанням комітету кредиторів чи керуючого санацією або інвесторів цей строк може бути продовжено ще до шести місяців або скорочено. Таким чином, максимально можливим для сільськогосподарських підприємств є строк санації розміром у 2 роки й 3 місяці проти півторарічного строку для несільськогосподарських підприємств.

Поряд із наявністю нібито суттєво збільшеного для сільськогосподарських підприємств (супроти інших підприємств) строку санації слід зазначити, що для містоутворюючого підприємства існує можливість значно збільшеного строку санації. Так, за клопотанням органу місцевого самоврядування або центрального органу виконавчої влади, які є учасниками провадження у справі про банкрутство, за умови укладення ними договору поруки за зобов'язаннями боржника, строк процедури санації містоутворюючого підприємства може бути продовжений господарським судом до десяти років. Боржник і його поручитель у цьому разі зобов'язані розрахуватися з кредиторами протягом трьох

років. Щодо сільськогосподарських підприємств, які фактично виступають «містоутворюючими» підприємствами для села, такі преференції не передбачені.

Окремо чинне законодавство визначає особливості ***банкрутства фермерського господарства***, які виокремлює ст. 50 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом». Аналіз положень зазначеної статті дає змогу дійти висновку про існування специфічного механізму захисту фермерських господарств від банкрутства порівняно з іншими формами підприємств, зокрема й сільськогосподарських. Наприклад, підставою для визнання будь-якого підприємства банкрутом є неспроможність виконати свої грошові зобов'язання перед кредиторами протягом *трьох* місяців після настання встановленого строку їх сплати, тоді як для фермерського господарства підставою є його неспроможність задовольнити вимоги кредиторів протягом *шести* місяців після закінчення відповідного періоду сільськогосподарських робіт.

Заява про порушення справи про банкрутство подається підприємством-боржником будь-якої галузевої належності у письмовій формі і підписується керівником боржника чи іншою уповноваженою особою. Заява фермерського господарства також підписується його головою, але потребує наявності письмової згоди всіх членів фермерського господарства.

До заяви голови фермерського господарства про порушення справи про банкрутство, крім загальнообов'язкових для процедури банкрутства документів, додаються документи, які містять відомості: 1) про склад і вартість майна фермерського господарства; 2) про склад і вартість майна, яке належить членам фермерського господарства на праві власності; 3) про розмір доходів, які можуть бути одержані фермерським господарством після закінчення відповідного періоду сільськогосподарських робіт.

За загальним правилом, розпорядник майна призначається на строк не більше шести місяців. У той самий час для фермерського господарства процедура розпорядження майном вводиться на строк закінчення відповідного періоду сільськогосподарських робіт з урахуванням часу, необхідного для реалізації виробленої сільськогосподарської продукції. Зазначений строк не може перевищувати п'ятнадцяти місяців. У разі якщо після введення процедури розпорядження майном погіршилося фінансове становище фермерського господарства у зв'язку зі стихійним лихом, епізоотіями та іншими несприятливими умовами, строк процедури розпорядження майном може бути продовжено на один рік. Таке положення існує лише для фермерського господарства.

Інші підприємства, включаючи сільськогосподарські, таких привілеїв не мають.

Відповідно до ч. 3 ст. 13 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» розпорядником майна може бути призначено лише таку особу, яка має ліцензію арбітражного керуючого. Для здійснення процедури розпорядження майном фермерського господарства господарським судом призначається розпорядник майна, який може й не мати ліцензії розпорядника майна. Закон навіть надає можливість здійснювати повноваження розпорядника майна голові фермерського господарства за погодженням з призначеним розпорядником майна.

За загальним правилом продаж будь-якого майна банкрута здійснюється на відкритих торгах і лише у разі надходження двох і більше пропозицій щодо придбання майна банкрута ліквідатор проводить конкурс (аукціон). Щодо нерухомого майна, включеного до ліквідаційної маси фермерського господарства, діє вимога продажу тільки за конкурсом, обов'язковими умовами якого є збереження цільового призначення сільськогосподарських об'єктів, що продаються. Така вимога є логічним продовженням застосування правила цільового і раціонального використання майна сільськогосподарського призначення.

Важливою відмінністю є також те, що господарський суд направляє копію постанови про визнання фермерського господарства банкрутом не лише до органу, який здійснив його державну реєстрацію, а й до органу місцевого самоврядування за місцезнаходженням фермерського господарства.

Слід зазначити, що держава здійснює відповідні заходи щодо запобігання неплатоспроможності та банкрутству державних сільськогосподарських підприємств, надаючи при цьому пріоритет саме правовим заходам. Так, наказом Мінагрополітики України «Про деякі заходи запобігання банкрутству підприємств, установ, організацій, що належать до сфери управління Міністерства аграрної політики України» від 28 березня 2007 р. № 222 зобов'язано Департамент правової та законопроектної роботи здійснити такі заходи: взяти під контроль розрахунки за договорами, сума яких перевищує сто мінімальних розмірів заробітної плати; забезпечити реєстрацію зазначеної категорії договорів згідно з додатком до наказу; організувати моніторинг договірної роботи підприємств; здійснювати узагальнення практики та доцільності укладання відповідних договорів. Звісно, це не виключні юридичні заходи, що призведуть до суцільного уникнення процедури банкрутства державних сільськогосподарських підприємств, але їх ефективність очевидна.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

1. Дайте визначення суб'єкта аграрного права.
2. Наведіть суб'єктів аграрного права фізичних осіб.
3. Диференціюйте суб'єктів аграрного права, які є юридичними особами.
4. Які державні організації й установи виступають суб'єктами аграрного права?
5. Класифікуйте сільськогосподарські підприємства як суб'єктів аграрного права.
6. Дайте визначення сільськогосподарського товаровиробника.
7. Яке підприємство є сільськогосподарським?
8. У яких нормативно-правових актах міститься визначення сільськогосподарського підприємства?
9. У чому полягає різниця між сільськогосподарським виробником і товаровиробником?
10. Які існують способи створення сільськогосподарських підприємств?
11. Розкрийте призначення і відмінності у засновницьких документах сільськогосподарських підприємств.
12. Наведіть підстави добровільного припинення сільськогосподарського підприємства.
13. Наведіть підстави примусового припинення сільськогосподарського підприємства.
14. У чому полягають особливості банкрутства сільськогосподарських підприємств?

Модуль 2

ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕФОРМУВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ТА МАЙНОВИХ ВІДНОСИН

Розділ 5

ПОРЯДОК І УМОВИ ПРИВАТИЗАЦІЇ МАЙНА ДЕРЖАВНИХ ПІДПРИЄМСТВ У АПК

§ 1. Загальні засади правового регулювання приватизації у аграрному секторі економіки

Приступаючи до викладення матеріалу цієї теми слід зазначити, що приватизацію об'єктів державного майна як у цілому, так і у аграрному секторі економіки переважно завершено. Про це побічно свідчить факт відсутності останнім часом нових Державних програм приватизації, які містять пропозиції щодо обсягів підготовки до приватизації об'єктів, що належать до сфери управління виконавчої влади. Відповідно до ст. 4 Закону України «Про приватизацію державного майна» від 4 березня 1992 р. (у редакції Закону від 19 лютого 1997 р. № 89/97-ВР) Державна програма приватизації визначає цілі, пріоритети та умови приватизації, розробляється Фондом державного майна України і затверджується Верховною Радою України законом України один раз на три роки та діє до затвердження чергової Державної програми приватизації. Між тим, в Україні й зараз діє Державна програма приватизації на 2000—2002 рр., затверджена Законом України від 18 травня 2000 р. Це означає, що приватизаційний курс, обраний державою, дотримано, обсяги приватизації досягнуті, а основні об'єкти державної власності знайшли іншого свого власника.

Водночас не знімається необхідність вивчення приватизаційного законодавства, зокрема у аграрній сфері, адже кожен кваліфікований

юрист повинен знати загальний порядок приватизації, визначений відповідними актами законодавства. У разі виникнення спірних питань між співвласниками приватизованого майна або претензій щодо законності приватизації з боку органів виконавчої влади чи правоохоронних органів постає потреба у фаховому захисті законних інтересів сторін майнового спору.

Насамперед слід зазначити, що у навчально-науковій літературі, як і у законодавстві, часто зустрічаються два терміни: роздержавлення і приватизація. Наприклад, у свій час були прийняті Рекомендації по складанню проектів роздержавлення і приватизації земель сільськогосподарських підприємств і організацій, затверджені 15 травня 1992 р. спільно Державним комітетом України по земельних ресурсах, Міністерством сільського господарства і продовольства України та Міністерством у справах роздержавлення власності і демонополізації виробництва України. Таким чином, існувало навіть спеціальне Міністерство у справах роздержавлення власності і демонополізації виробництва України, появу якого зумовила відповідна постанова Кабінету Міністрів Української РСР від 16 серпня 1991 р. за № 147. Щоправда, існувало це міністерство недовго — до березня 1993 р. і постановою Кабінету Міністрів України від 6 березня 1993 р. № 166 його було включено до складу новоствореного Міністерства економіки України.

На жаль, законодавство не надає роз'яснення поняття «роздержавлення», що вимагає його доктринального тлумачення. Роздержавлення є поняттям ширшим, ніж приватизація і включає останнє як одну зі складових. Так, відповідно до ст. 1 Закону України «Про приватизацію державного майна» приватизація — це відчуження майна, що перебуває у державній власності, на користь фізичних та юридичних осіб з метою підвищення соціально-економічної ефективності виробництва та залучення коштів на структурну перебудову економіки України.

Взагалі слід відзначити однобокість наведеного визначення, у якому приватизація стосується лише державного майна. Вже ст. 146 ГК України розуміє приватизацію як відчуження не тільки державного, а й комунального майна на користь громадян чи недержавних юридичних осіб, що є повнішим за охопленням форм власності й правильнішим за рахунок уточнення складу суб'єктів, які можуть приватизувати майно, адже крім недержавних юридичних осіб можуть існувати юридичні особи публічного права, які не можуть бути учасниками приватизаційних процесів. Таким чином, ***роздержавлення*** майна означає зміну державної власності на таке майно на інші форми власності, зокрема комунальну й приватну. Передача майна з державної і комунальної власності у приватну власність є ***приватизацією.*** Отже, у аграрній сфері приватизації підлягають лише державні (в т. ч. радгоспи) і комунальні сільськогосподарські й обслуговуючі підприємства (переробні, постачальницькі та ін).

У економічному розумінні існує два способи приватизації: ***оплатний*** і ***безоплатний.*** Вже згадувана ст. 146 ГК України у ч. 3 визначає шляхи приватизації державних (комунальних) підприємств чи їх майна: 1) купівля-продаж об'єктів приватизації на аукціоні, за конкурсом, іншими способами, що передбачають конкуренцію покупців; 2) викуп цілісного майнового комплексу державного (комунального) підприємства, зданого в оренду, у випадках та порядку, передбачених законом; 3) викуп майна державного (комунального) підприємства в інших випадках, передбачених законом. Усе перераховане охоплює оплатний спосіб приватизації, тобто викуп державного (комунального) майна.

Водночас широкого розповсюдження у 90-х роках минулого століття набув безоплатний спосіб приватизації. Насамперед, це приватизація майна за рахунок його обміну на ***приватизаційні папери,*** якими відповідно до ч. 1 ст. 1 Закону України «Про приватизаційні папери» від 6 березня 1992 р. № 2173-XII є особливий вид державних іменних цінних паперів, що засвідчують право власника на безоплатне одержання у процесі приватизації частки майна державних підприємств і земельного фонду (приватизаційні майнові сертифікати) та державного житлового фонду (житлові чеки). Іншим шляхом є безоплатна передача кожному члену колективу працівників державного сільськогосподарського підприємства майна у розмірі середньої по регіону (області) майнової частки (паю), які припадали кожному члену колективного сільськогосподарського підприємства (КСП) з пайового фонду. Правовою основою безоплатної приватизації майна у розмірі, що дорівнює середньому по області майновому паю колишніх членів КСП, є ст. 6 Закону України «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі» від 10 липня 1996 р. за № 290-1996, а також постанова Кабінету Міністрів України «Про розрахунок частки державного майна (акцій), яка безоплатно передається у процесі приватизації працівникам радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств» від 22 серпня 2000 р. № 1327.

Проте не всі державні підприємства агропромислового комплексу можна приватизувати. У додатку 1 до Закону України «Про перелік об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації» від 7 липня 1999 р. за № 847-XIV у цілому по АПК України було визначено 494 таких об'єкти. Серед них наукові центри з агроекології, проектно-пошукові станції хімізації сільського господарства, станції захисту рослин, ветеринарно-санітарні утилізаційні заводи, виноробні радгос-

пи-заводи і державні підприємства, селекційні центри, державні племзаводи, спиртзаводи та інші об'єкти.

Не підлягають приватизації також об'єкти соціально-культурної та побутової сфери, культових споруд. Так, відповідно до ст. 19 Закону України «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі» від 10 липня 1996 р. за № 290-1996 у процесі приватизації майна державних підприємств об'єкти соціально-побутового призначення, інженерні мережі та споруди комунального господарства, включаючи побудовані за рахунок коштів фонду соціального розвитку, повинні передаватися органами приватизації у комунальну власність за згодою власників підприємств. Заклади фізкультурно-спортивного призначення можуть передаватися на таких самих умовах, без зміни їх профілю, сільським спортивним товариствам. У ч. 1 п. 10 Положення про переприватизаційну підготовку підприємств, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 10 грудня 2003 р. № 1301 міститься важливе уточнення, що перед приватизацією передбачається обов'язкове виявлення об'єктів соціально-культурної та побутової сфери, культових споруд, визначення умов їх подальшого функціонування і передачу в установленому порядку цих об'єктів у власність відповідних територіальних громад, релігійних організацій. У разі неможливості такої передачі зазначене майно передається державним органам приватизації для подальшого продажу відповідно до законодавства.

Існують також об'єкти державної власності сільськогосподарського призначення, які не підлягають навіть оренді. Згідно з Переліком майнових комплексів державних підприємств, організацій, їх структурних підрозділів основного виробництва, передача в оренду яких не допускається, затвердженого Декретом Кабінету Міністрів України від 31 грудня 1992 р. № Д26-92, не можна орендувати водосховища і водогосподарські канали комплексного призначення, міжгосподарські меліоративні системи, гідротехнічні захисні споруди.

Безумовно, що такі кроки держави є необхідними й раціональними з боку збереження державних центрів селекційної роботи у тваринництві й рослинництві, станцій захисту рослин, збереження спиртової монополії держави тощо, тобто дотримання балансу державних, суспільних і приватних інтересів у забезпеченні розвитку культурного сільськогосподарського виробництва і переробки виробленої сільськогосподарської продукції, а також соціального розвитку села.

Інструктивним листом від 12 червня 1996 р. № 10-30-5931 та розпорядженням від 12 червня 1996 р. №97-р Фонду державного майна України «Щодо ініціювання органами приватизації процесів приватизації в агропромисловому комплексі» роз'яснюється, що органи приватизації вправі приймати рішення про приватизацію об'єктів за власною ініціативою стосовно всіх підприємств агропромислового комплексу, що підлягають приватизації, за винятком: підприємств зі змішаною формою власності; орендних підприємств; радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств, проекти планів приватизації яких не підлягають погодженню з Кабінетом Міністрів України; несільськогосподарських підприємств агропромислового комплексу, вартість майна яких недостатня для формування статутного фонду акціонерного товариства.

Процедура приватизації підприємств агропромислового комплексу детально регламентована наказом Фонду держмайна України «Про затвердження положень з питань приватизації майна в агропромисловому комплексі» від 17 серпня 2000 р. № 1718, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 29 вересня 2000 р. за № 666/4887. Зазначеним наказом затверджено цілий ряд положень, які мають кардинальне значення у приватизаційних процесах у сільському господарстві: 1) Положення про план приватизації несільськогосподарських підприємств і організацій агропромислового комплексу; 2) Положення про порядок приватизації несільськогосподарських підприємств і організацій агропромислового комплексу; 3) Положення про порядок приватизації майна радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств, а також заснованих на їх базі орендних підприємств. Усі наведені Положення деталізують загальний механізм правового регулювання приватизаційних процесів у АПК, визначений Законами України «Про приватизацію державного майна» і «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі».

§ 2. Приватизація майна радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств

Приватизація майна радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств, а також заснованих на їх базі орендних підприємств (далі — держгоспи) здійснюється відповідно до статей 5—8 Закону України «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі», а також Положення про порядок приватизації майна радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств, а також заснованих на їх базі орендних підприємств, затвердженого наказом Фонду держмайна України від 17 серпня 2000 р. № 1718, зареєстрованого у Міністерстві юстиції України 29 вересня 2000 р. за № 666/4887.

Поняття «радгосп» є скороченням словосполучення «радянське господарство», яке застосовувалось для позначення назви державних сільськогосподарських підприємств. Звичайно, це поняття є рудиментом радянської системи господарювання, але воно увійшло у широкий вжиток старшого покоління на рівні підсвідомості, коли звичні слова сприймають, не замислюючись над їхньою сутністю. Крім того, сьогодні ці назви стали відомими як в Україні, так і за її межами брендами, наприклад, «Радгосп-завод «Коктебель», «Радгосп-завод «Лівадія», «Радгосп «Гурзуф», «Радгосп-завод «Алушта», «Шовкорадгосп «Пологівський» та ін.

Згідно зі ст. 115 ГК України орендним підприємством визнається підприємство, створене орендарем на основі оренди цілісного майнового комплексу існуючого державного або комунального підприємства чи майнового комплексу виробничого структурного підрозділу (структурної одиниці) цього підприємства з метою здійснення підприємницької діяльності. Орендарем при цьому є юридична особа, утворена членами трудового колективу підприємства чи його підрозділу, майновий комплекс якого є об'єктом оренди. У агропромисловому комплексі також існують орендні підприємства, які через свого значимість для економіки держави не підлягають приватизації, але оренда яких не заборонена. Це орендні підприємства «Одеський коньячний завод», «Одеський виноробний завод», «Одеський завод шампанських вин» та інші.

Приватизації підлягає майно радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств і організацій, а також створених на їх базі орендних підприємств, які за основним напрямом своєї господарської діяльності здійснюють виробництво сільськогосподарської продукції. Об'єктом приватизації є майно цих підприємств як цілісних майнових комплексів. При цьому державний житловий фонд, об'єкти соціально-побутового призначення, інженерні мережі та споруди комунального господарства, включаючи побудовані за рахунок коштів фонду соціального розвитку, передаються органами приватизації в комунальну власність за згодою власників підприємств. Заклади фізкультурно-спортивного призначення можуть передаватися на таких самих умовах, без зміни їх профілю, сільським спортивним товариствам. Об'єктом приватизації орендних підприємств, створених на базі радгоспів, є частка майна, що належить державі.

Приватизація майна радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств здійснювалася шляхом перетворення їх на колективні сільськогосподарські підприємства або на відкриті акціонерні товариства за рішенням загальних зборів (зборів уповноважених). При цьому таке колективне сільськогосподарське підприємство або відкрите акціонерне товариство ставало правонаступником майнових прав та зобов'язань радгоспу, що приватизувався.

Радгоспи, що приватизуються за погодженням з Кабінетом Міністрів України або створені на базі міжгосподарських підприємств, заснованих колгоспами та іншими недержавними сільськогосподарськими підприємствами, радгоспами, а також орендні підприємства, створені на базі радгоспів, підлягали приватизації шляхом їх перетворення на відкриті акціонерні товариства, якщо вартість їх майна достатня для його створення. У протилежному разі вони перетворювалися на колективні сільськогосподарські підприємства.

Такий порядок існував раніше. Нині у разі приватизації радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств, організаційно-правові форми підприємств, на які необхідно перетворити приватизовані підприємства, будуть дещо іншими, ніж раніше, внаслідок зміни законодавства. ***По-перше,*** незважаючи на чинність Закону України «Про колективне сільськогосподарське підприємство», цей вид господарювання втратив свою практичну значимість внаслідок реформування, здійсненого на підставі Указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» від 3 грудня 1999 р. Це означає, що створення КСП навіть на базі приватизованого державного сільськогосподарського підприємства уявляється хоча й можливим, але досить проблематичним. Після створення КСП виникатиме проблема реформування його у іншу організаційно-правову форму, визначену наведеним Указом Президента України. Замість по суті подвійного створення і державної реєстрації сільськогосподарського підприємства простіше було б внести зміни до відповідного законодавства про заміну КСП на іншу організаційно-правову форму, наприклад сільськогосподарський виробничий кооператив, який не має суттєвих відмінностей з КСП. Проте за умови відсутності внесення зазначених змін до приватизаційного законодавства, будемо виходити із положень, які вимагають при перетворенні державних підприємств обрання форми саме КСП.

По-друге, чинним Законом України «Про акціонерні товариства» від 17 вересня 2008 р. змінено поділ акціонерних товариств з відкритих та закритих на публічні акціонерні товариства та приватні акціонерні товариства. Цілком природним є те, що приватизовані державні сільськогосподарські підприємства підлягатимуть перетворенню саме на приватні акціонерні товариства. Водночас таке перетворення викликатиме певні труднощі, адже кількісний склад акціонерів приватного акціонерного товариства не може перевищувати 100 акціонерів, а колектив працівників державних сільськогосподарських підприємств,

що приватизуються, є значно більшим. Як тимчасовий вихід можна запропонувати створення декількох приватних акціонерних товариств у межах одного майнового комплексу, але це порушуватиме технологічні зв'язки між окремими складовими майнового комплексу державного підприємства, що приватизується. Іншим виходом є викуп частиною засновників приватного акціонерного товариства (не більше 100 осіб) майнових часток, що належать іншим працівникам державних сільськогосподарських підприємств, що підлягають процедурі приватизації.

Може виникнути закономірне запитання: чому законодавець обрав саме такі організаційно-правові форми, як колективне сільськогосподарське підприємство і акціонерне товариство? Цьому є раціональне і цілком логічне пояснення. Справа в тому, що саме КСП і ВАТ найоптимальніше відповідають моделі правового регулювання, закладеній у процедуру приватизації державних сільськогосподарських підприємств. Обрання конкретної форми (КСП чи ВАТ) залежить від можливості працівників приватизувати державне сільськогосподарське підприємство безоплатно.

Держава передала майно колишніх колективних сільськогосподарських підприємств працівникам цих підприємств шляхом паювання, тобто розподілу вартості пайового фонду на окремі майнові частки (паї) кожному працівнику КСП залежно від його трудового внеску. Керуючись принципом соціальної справедливості законодавець вирішив урівняти у майнових правах і можливостях колишніх працівників КСП і радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств. Відповідно до ст. б Закону України «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі» дозволена безоплатна передача кожному члену колективу працівників державного сільськогосподарського підприємства майна цього підприємства у розмірі середньої по області майнової частки (паю), які припали кожному члену КСП. Розмір середнього маїнового паю по області розраховується досить просто. Загальна кількість майна (що підлягало паюванню) усіх розпайованих КСП по області ділиться на сумарну кількість колишніх працівників цих КСП, які взяли участь у розпаюванні. Одержана величина і відображатиме розмір середнього майнового паю по області.

Якщо помножити величину середнього майнового паю на кількість працівників конкретного держгоспу, буде одержано певну грошову суму, на яку держава дозволила безоплатну приватизацію (так звані приватизаційні пільги). Тут можливими є два варіанта: 1) розмір сумарного безоплатного приватизаційного фонду (пільг) є більшим або дорівнює вартості майна держгоспу, що приватизується; 2) сумарна кількість приватизаційних пільг працівників для безоплатної приватизації є меншою за вартість майна держгоспу, що приватизується. У першому випадку можливість безоплатної приватизації (пільг) повністю покриває вартість майна радгоспу, тому доцільно перетворити його на колективне сільськогосподарське підприємство, адже майновий пай кожного засновника цього підприємства вже визначено. При цьому в разі перевищення розміру пільг, що надаються працівникам держгоспу та прирівняним до них особам, над вартістю майна держгоспу, що приватизується, виплата державою компенсації за таке перевищення не передбачається.

У випадку коли при розробці проекту плану приватизації держгоспу шляхом перетворення на колективне сільськогосподарське підприємство виявляється, що розміру пільг його працівників та прирівняних до них осіб недостатньо для безоплатного одержання всього майна держгоспу, що приватизується, комісія з приватизації може запропонувати працівникам держгоспу відстрочку платежів недостатньої суми терміном до 5 років (без нарахування відсотків, але з урахуванням змін цін на момент викупу).

У разі відсутності згоди загальних зборів (зборів уповноважених) щодо здійснення таких платежів, комісія з приватизації пропонує органу приватизації прийняти рішення щодо приватизації цього держгоспу шляхом перетворення його на акціонерне товариство. Не викуплена таким чином частка майна держгоспу залишається у власності держави і обмінюється на відповідну кількість акцій, роблячи державу в особі відповідного територіального органу Фонду держмайна України акціонером новоствореного сільськогосподарського підприємства у формі акціонерного товариства. У подальшому ці акції підлягають вільному продажу.

У історії аграрного законодавства є період, коли *радгоспи створювалися замість існуючих збиткових колгоспів.* Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 3 травня 1957 р. було затверджено Положення про порядок передачі радгоспам земель і громадського майна колгоспів при перетворенні їх на радгоспи і про порядок розрахунків з колгоспниками. Цим положенням передбачалася процедура передачі колгоспного майна радгоспам без викупу. Лише у разі коли частина членів колгоспу, що припиняв свою діяльність, вступала до іншого колгоспу, перерахуванню цьому колгоспові підлягала пропорційна частина коштів неподільного і пайового фондів.

З проголошенням курсу на приватизацію майна радгоспів на початку 90-х років минулого століття склалася прямо протилежна ситуація,

коли вже ***на основі радгоспів необхідно було створювати приватні підприємства.*** Такий шлях приватизації також має свої особливості. Приватизація майна радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств, створених на базі колгоспів без викупу державою їх майна, які за період своєї діяльності не одержували бюджетних коштів для придбання основних фондів і будівництва, здійснюється шляхом перетворення їх за рішенням загальних зборів (зборів уповноважених) на КСП або акціонерні товариства з наступною безоплатною передачею майна працівникам підприємств засновників.

У разі використання бюджетних коштів на зазначені цілі створена за їх рахунок частка майна приватизується на загальних умовах і в порядку, наведених вище. Якщо пільговий приватизаційний фонд перевищує вартість майна держгоспу, що приватизується, все майно, в тому числі й створене за рахунок бюджетних коштів, передається працівникам підприємства на безоплатній основі. Якщо право безоплатної приватизації поширюється лише на частину майна держгоспу, інша частина, включаючи й створену за рахунок бюджетних коштів, підлягає викупу на загальних підставах.

Існує також ціла група радгоспів, що приватизуються ***за погодженням з Кабінетом Міністрів України.*** їх перелік наведено у додатку до постанови Верховної Ради України «Про порядок введення в дію Закону України «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі» від 10 липня 1996 р. № 291/96-ВР. Якщо таке погодження буде отримано, то у проекті плану приватизації радгоспів, що приватизуються за погодженням з Кабінетом Міністрів України, першочергово визначається пакет акцій, що залишається у державній власності тимчасово терміном на три роки. Розмір пакета акцій, що тимчасово залишається у державній власності, становить:

1) вартість багаторічних насаджень, але не менше ніж 25 відсотків розміру статутного фонду плюс одна акція — для сільськогосподарських підприємств, які спеціалізуються на вирощуванні багаторічних насаджень (хміль, ефіроолійні та лікарські рослини тощо);

2) не менше 51 відсотка розміру статутного фонду — для дослідних господарств, експериментальних виробництв і інших підприємств, підпорядкованих навчальним та науково-дослідним установам;

3) для всіх інших радгоспів, приватизація яких здійснюється за погодженням з Кабінетом Міністрів України, — 25 або 50 відсотків статутного фонду плюс одна акція відповідного ВАТ.

Решта акцій підлягає розміщенню на загальних підставах безоплатної приватизації у межах пільг або викупу акцій у разі нестачі таких пільг.

§ 3. Приватизація майна несільськогосподарських підприємств

У агропромисловому комплексі України, крім державних сільськогосподарських підприємств, існує ціла низка державних підприємств, які безпосередньо не виробляють сільськогосподарську продукцію, а лише обслуговують сільське господарство, а тому об'єднуються під назвою державні (комунальні) ***несільськогосподарські підприємства.*** Це підприємства харчової промисловості, які переробляють сільськогосподарську сировину, підприємства борошномельно-круп'яної та комбікормової промисловості, а також сервісні, будівельні, фірмові торговельні, інші несільськогосподарські підприємства й організації агропромислового комплексу, які виконують роботи і надають послуги сільськогосподарським товаровиробникам.

Як будь-яке державне підприємство, що входить до агропромислового комплексу, такі підприємства також підлягають приватизації на основі Закону України «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі». Деталізацію механізму приватизації цих підприємств здійснено у Положенні про порядок приватизації несільськогосподарських підприємств і організацій агропромислового комплексу, затвердженому наказом Фонду держмайна України від 17 серпня 2000 р. за № 1718, зареєстрованому у Міністерстві юстиції України 29 вересня 2000 р. за № 666/4887.

Приватизація несільськогосподарських підприємств незалежно від їх балансової вартості (яка повинна бути не меншою від необхідної для створення статутного фонду акціонерного товариства згідно з законодавством України) здійснюється шляхом їх ***перетворення на відкриті акціонерні товариства.*** Якщо вартість майна підприємства недостатня для створення акціонерного товариства, то його майно може бути запропоновано для викупу господарському товариству, створеному працівниками цього підприємства та прирівняними до них особами.

Перетворення несільськогосподарських підприємств, що приватизуються, на акціонерні товариства відбувається на основі плану приватизації підприємства, який розробляється у порядку, визначеному Положенням про план приватизації несільськогосподарських підприємств і організацій агропромислового комплексу, затвердженим наказом Фонду держмайна України від 17 серпня 2000 р. за № 1718, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 29 вересня 2000 р. за № 667/4888.

На виконання затвердженого плану приватизації державний орган приватизації приймає рішення одноособово або разом з іншими засноВ-

никами про створення на базі майна підприємства, яке приватизується, акціонерного товариства відповідно до Порядку перетворення у процесі приватизації державних, орендних підприємств і підприємств зі змішаною формою власності на відкриті акціонерні товариства, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 11 вересня 1996 р. за № 1099,

У плані приватизації визначається розподіл акцій (пакетів акцій) акціонерного товариства, що створюється в процесі приватизації, у такій послідовності: 1) визначається розмір пакета акцій, що тимчасово залишається у державній власності (для підприємств, що приватизуються за погодженням з Кабінетом Міністрів України); 2) визначаються пакети акцій, що передаються недержавним засновникам акціонерного товариства відповідно до розміру їх внесків до статутного фонду цього товариства (для акціонерних товариств, створених на базі орендних та міжгосподарських підприємств); 3) встановлюються квоти акцій, що підлягають безоплатній передачі сільськогосподарським підприємствам, та визначається кількість акцій у цій квоті, що підлягають продажу працівникам цих сільськогосподарських підприємств і прирівняним до них особам за власні кошти; 4) розраховується кількість акцій, що підлягають пільговому продажу працівникам підприємства, що приватизується, та прирівняним до них особам за власні кошти.

На підставі укладених договорів про безоплатну передачу акцій, договорів купівлі-продажу акцій орган приватизації видає розпорядження реєстроутримувачу щодо внесення змін до реєстру власників іменних цінних паперів акціонерного товариства. Термін продажу акцій на пільгових умовах не повинен перевищувати 12 місяців. Не викуплені на пільгових умовах протягом зазначеного терміну акції в межах квот, установлених у плані приватизації, підлягають відкритому продажу на загальних підставах.

При перетворенні підприємства, яке приватизується, на відкрите акціонерне товариство, згідно з планом приватизації, може проводитися його реструктуризація відповідно до Положення про порядок реструктуризації підприємств, затвердженого наказом Фонду державного майна України від 6 лютого 2007 р. № 201, зареєстрованого у Міністерстві юстиції України 23 квітня 2007 р. за № 404/13671. Відповідно до цього Положення реструктуризація підприємства — це здійснення комплексу організаційно-господарських, фінансово-економічних, правових, технічних заходів, спрямованих на пі двищення інвестиційної привабливості об'єкта приватизації, збільшення обсягів випуску конкурентоспроможної продукції, підвищення ефективності виробництва. Водночас необхідно пам'ятати, що при проведенні робіт з реструктуризації підприємства, яке приватизується, повинна зберігатися профільність, технологічна єдність виробництв та цілісність майнових комплексів і технологій.

Держава висунула одну з суттєвих вимог до післяприватизаційної спеціалізації несільськогосподарських підприємств. Так, відповідно до ст. 18 Закону України «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі» передбачається збереження виробничої спеціалізації таких підприємств протягом не менш як 10 років.

Приватизації підлягає також частка державного майна у *міжгосподарських підприємствах.* Міжгосподарськими є підприємства, засновані у свій час відповідно до рішень партії й уряду колгоспами для забезпечення соціального розвитку сільської місцевості або здійснення діяльності, що не належить до сільськогосподарської. Таким чином створювалися міжколгоспні цегельні, будівельні організації, міжгосподарські лісгоспи для догляду за колгоспними лісами тощо. Частка кожного колгоспу-співвласника відповідного міжгосподарського підприємства формувалася шляхом внесення грошових або майнових внесків до статутного фонду створюваного підприємства. Державна частка формувалась, як правило, внаслідок надання певної бюджетної допомоги таким міжгосподарським підприємствам для розвитку матеріально-технічної бази. Тому приватизації підлягає лише державна частка, адже інше майно перебуває у спільній власності колгоспів-засновників або їх правонаступників.

Здійснюється приватизація державної частки відповідно до Положення про порядок приватизації акцій (часток, паїв), що належать державі в майні міжгосподарських підприємств та в статутних фондах створених на їх базі господарських товариств, затвердженого наказом Фонду держмайна України від 15 вересня 2000 р. № 1935, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 6 жовтня 2000 р, за № 690/4911.

Якщо вартість майна міжгосподарського підприємства, яке належить до агропромислового комплексу, недостатня для створення акціонерного товариства, то приватизація державної частки (паю, акцій) у цьому майні здійснюється шляхом її викупу працівниками цього підприємства та прирівняними до них особами в порядку, визначеному Положенням про порядок приватизації несільськогосподарських підприємств і організацій агропромислового комплексу, затвердженим наказом Фонду державного майна України від 17 серпня 2000 року № 1718 та зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 29 вересня 2000 року за № 666/4887. "

Приватизація державних часток (паїв, акцій) у майні міжгосподарських підприємств, які не належать до об'єктів агропромислового ком-

плексу, а також у разі відсутності згоди інших засновників на їх перетворення на акціонерні товариства, здійснюється в порядку, передбаченому Положенням про порядок здійснення підготовки до приватизації та продажу часток (паїв, акцій), що належать державі в майні підприємств з іноземними інвестиціями та господарських товариств, затвердженим наказом Фонду держмайна України від 16 червня 1999 р. № 1138 і зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 3 серпня 1999 р. за № 525/3818. За аналогією до зазначеного Положення передбачається викуп державної частки міжгосподарських підприємств сільськогосподарськими підприємствами-правонаступниками колгоспів-засновників цього міжгосподарського підприємства або його працівниками. У разі наявності нереалізованих часток (паїв) їх продаж проводиться за грошові кошти на аукціоні, за конкурсом, на фондових біржах та іншими способами, що передбачають загальнодоступність та конкуренцію покупців.

§ 4. Особливості приватизації в окремих галузях АПК

Інші питання приватизації підприємств агропромислового комплексу врегульовують Закон України «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі», а також окремі підзаконні нормативно-правові акти з питань приватизації відповідних міністерств і відомств. Загалом для всіх державних підприємств агропромислового сектора діє єдина схема приватизації шляхом перетворення на колективне сільськогосподарське підприємство або акціонерне товариство. Водночас існують деякі особливості механізму приватизації залежно від галузевої належності об'єктів агропромислового комплексу.

Так, приватизація майна ***сільськогосподарських підприємств, які спеціалізуються на вирощуванні багаторічних насаджень*** (хміль, ефіроолійні та лікарські рослини), здійснюється шляхом перетворення їх на акціонерні товариства. При цьому акції на суму вартості зазначених багаторічних насаджень тимчасово залишаються у власності держави у розмірі не менше 25 відсотків. Приватизація майна державних сільськогосподарських підприємств, що виробляють вино та інші алкогольні напої, здійснюється шляхом перетворення їх на відкриті акціонерні товариства із збереженням у власності держави майна структурних підрозділів по виробництву готових алкогольних напоїв.

Приватизація майна ***дослідних господарств, експериментальних виробництв, проектно-конструкторських та інших підприємств, підпорядкованих навчальним та науково-дослідним установам, радгоспів-технікумів*** здійснюється за погодженням з Кабінетом Міністрів України шляхом перетворення їх на акціонерні товариства. При цьому частка державного майна (акцій), що тимчасово залишається в державній власності, повинна становити не менше 51 відсотка загальної вартості майна.

Приватизація ***рибогосподарських державних підприємств*** (далі — рибгоспи) здійснюється на основі Положення про порядок приватизації майна підприємств і організацій рибної галузі, затвердженого спільним наказом Фонду держмайна України і Міністерства аграрної політики України від 12 вересня 2000 р. № 1898/175, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 27 вересня 2000 р. за № 661/4882. При цьому в планах приватизації зазначених підприємств та організацій комісією з приватизації визначається пакет акцій розміром 25 або 50 відсотків статутного фонду плюс одна акція відповідного ВАТ, який тимчасово, терміном на 3 роки, залишається у власності держави.

Приватизація державного майна рибних господарств здійснюється шляхом перетворення їх на відкриті акціонерні товариства або на колективні сільськогосподарські підприємства. Перетворенню на відкриті акціонерні товариства підлягають рибгоспи, вартість майна яких є достатньою для формування статутних фондів відкритих акціонерних товариств, умови створення яких підлягають погодженню з Кабінетом Міністрів України. Рибні господарства, вартість майна яких недостатня для формування статутного фонду акціонерного товариства, приватизуються шляхом перетворення їх на КСП без погодження умов їх приватизації з Кабінетом Міністрів України.

У плані приватизації визначається квота для безоплатної передачі акцій недержавним сільськогосподарським підприємствам (КСП, спілки селян, колгоспи, спілки кооперативів, акціонерні товариства, фермерські господарства та інші суб'єкти сільськогосподарських, рибних підприємств недержавних форм власності) та рибним господарствам (після їх приватизації), які забезпечують сировиною ці підприємства або користуються їхніми послугами, а також квота для продажу акцій за власні кошти та компенсаційні сертифікати працівникам відповідних товаровиробників. Перетворення рибних підприємств на відкриті акціонерні товариства на виконання плану приватизації здійснюється відповідно до Порядку перетворення у процесі приватизації державних, орендних підприємств і підприємств зі змішаною формою власності на відкриті акціонерні товариства, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 11 вересня 1996 р. № 1099.

Усі зазначені види державних підприємств входять до переліку організацій, які приватизуються за погодженням Кабінету Міністрів

України. Загальною вимогою для них є збереження за державою тимчасово, на 3 роки, пакету акцій у межах від 25 до 51 відсотка залежно від форми приватизованих підприємств. Працівники та прирівняні до них особи держгоспу, що приватизувався, мають право у разі продажу пакета акцій відповідного підприємства, що тимчасово залишався у державній власності, на пільги щодо безоплатного передання пакета акцій, не реалізованого в повному обсязі під час розміщення решти акцій цього підприємства.

Приватизація майна *радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств, які знаходяться у зоні гарантованого добровільного відселення* внаслідок аварії на Чорнобильській атомній електростанції та в зонах відселення у зв'язку з державними і громадськими потребами, незалежно від джерел придбання майна, здійснюється шляхом перетворення їх на колективні сільськогосподарські підприємства з повною безоплатною передачею майна їх працівникам. Підставою є включення населених пунктів держгоспу до відповідних переліків зони гарантованого добровільного відселення внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС, визначених п. 3 додатку 1 до постанови Кабінету Міністрів УРСР від 23 липня 1991 р. № 106.

Об'єкти *незавершеного будівництва* агропромислового комплексу, які не були приватизовані відповідно до законодавства України з питань приватизації, можуть передаватися органами приватизації сільськогосподарським підприємствам (у тому числі недержавним) для завершення їх будівництва з наступним пріоритетним правом викупу працівниками зазначених підприємств частки державного майна цих об'єктів. Детальніше порядок приватизації зазначених об'єктів регламентовано Положенням про порядок приватизації об'єктів незавершеного будівництва, затвердженим наказом Фонду держмайна України від 11 вересня 2000 р. № 1894, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 28 вересня 2000 р. за № 664/4885.

Обов'язковими умовами приватизації об'єктів незавершеного будівництва є: 1) встановлення строку завершення будівництва об'єкта незавершеного будівництва (у разі продажу під розбирання — строку розбирання); 2) у разі продажу під розбирання — додержання умов здачі земельної ділянки органам місцевого самоврядування, якщо покупець відмовляється від права придбання земельної ділянки; 3) забезпечення вимог екологічної безпеки, охорони навколишнього природного середовища під час добудови та подальшого введення в експлуатацію або під час розбирання.

Ще одним видом приватизації є *придбання земель несільськогосподарського призначення* відповідно до Порядку викупу земельних ділянок громадянами (понад норму, яка приватизується безкоштовно) для ведення фермерського або особистого підсобного господарства, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 січня 2000 р. № 118. Нагадаємо, що членам фермерських господарств (які ще не реалізували своє право на земельний пай) передаються безоплатно у власність надані їм у користування земельні ділянки у розмірі земельної частки (паю) члена сільськогосподарського підприємства, розташованого на території відповідної ради. Особистим селянським господарствам надається безоплатно у власність земельна ділянка розміром до 2,0 га. Земельні ділянки, площа яких перевищує зазначений розмір, передаються громадянам у приватну власність для ведення фермерського і особистого селянського господарств на підставі цивільно-правових договорів, переважно купівлі-продажу.

Хлібоприймальні й зернопереробні підприємства у процесі приватизації були реорганізовані у відкриті акціонерні товариства. Постановою Кабінету Міністрів України «Про прискорення приватизації хлібоприймальних і хлібозаготівельних підприємств» від 5 листопада 1997 р. № 1218 рекомендувалося Фонду держмайна України передбачати в планах приватизації зазначених об'єктів продаж на конкурентних засадах лише за гроші акцій, що залишаються після розподілу їх між сільськогосподарськими товаровиробниками та членами трудових колективів підприємств, що приватизуються.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

1. Дайте визначення і розкрийте сутність приватизації у сільському господарстві.
2. Як співвідносяться роздержавлення і приватизація державних сільськогосподарських підприємств?
3. Які способи приватизації застосовуються в аграрній сфері?
4. Назвіть об'єкти, які не підлягають приватизації.
5. Перелічіть основні нормативно-правові акти, які врегульовують процес приватизації державних підприємств у сільському господарстві.
6. Майно яких сільськогосподарських підприємств підлягає приватизації?
7. На які організаційно-правові форми перетворювалися державні сільськогосподарські підприємства під час приватизації?
8. Які радгоспи підлягали приватизації за погодження з Кабінетом Міністрів України?

9. Які підприємства об'єднуються під назвою «несільськогосподарські підприємства»?
10. Наведіть особливості приватизації несільськогосподарських підприємств.
11. Розкрийте суттєву вимогу держави до післяприватизаційної спеціалізації несільськогосподарських підприємств.
12. Які особливості існують при приватизації частки державного майна у міжгосподарських підприємствах?
13. Яким чином здійснюється приватизація майна сільськогосподарських підприємств, які спеціалізуються на вирощуванні багаторічних насаджень?
14. Як здійснюється приватизація державного майна рибних господарств?
15. Наведіть особливості приватизації майна об'єктів незавершеного будівництва.

Розділ 6
ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПАЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ

§ 1. Етапи реформування земельних відносин у сільськогосподарських підприємствах та організаціях

Реформування земельних відносин у сільськогосподарських підприємствах та організаціях України відбувається у контексті загальнодержавної земельної реформи, яка розпочалася з прийняттям постанови Верховної Ради Української РСР «Про земельну реформу» від 18 грудня 1990 р. № 563-XII. Цим нормативно-правовим актом орган законодавчої влади УРСР постановив, що з 15 березня 1991 р. усі землі Української РСР стають об'єктом земельної реформи.

Одним з основних напрямів реформування земельних відносин у агропромисловому комплексі України було здійснення приватизації земель сільськогосподарських підприємств та організацій, тобто передача їх із державної власності у приватну власність громадян. Таким чином, дотримувався головний принцип реформування земельних відносин у сільськогосподарській сфері: передача землі у власність тим, хто її обробляє. Однак здійснення приватизації земель сільськогосподарських підприємств та організацій не передбачало безпосередню передачу цих земель у приватну власність громадян. Законодавством було встановлено поетапний процес приватизації земель підприємств та організацій АПК.

На початковому етапі реформування земельних відносин було прийнято низку нормативно-правових актів: закони України «Про форми власності на землю» від ЗО січня 1992 р,, «Про колективне сільськогосподарське підприємство» від 14 лютого 1992 р. та «Про внесення змін і доповнень до Земельного кодексу Української РСР» від 13 березня 1992 р., з якими було пов'язане законодавче закріплення в Україні колективної та приватної власності на землю. Запровадження цих форм власності на землю призвело до забезпечення участі в процесі

приватизації земель сільськогосподарських підприємств та організацій великої кількості суб'єктів.

Наступним етапом у процесі забезпечення приватизації сільськогосподарських угідь було здійснення паювання земель сільськогосподарських підприємств та організацій. Нормативну базу цього процесу склали: Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва» від 10 листопада 1994 р. № 666/94, Указ Президента України «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям» від 8 серпня 1995 р. № 720/95, постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження форми сертифіката на право на земельну частку (пай) і зразка Книги реєстрації сертифікатів на право на земельну частку (пай)» від 12 жовтня 1995 р. №801, наказ Держкомзему України «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям» від 20 лютого 1996 р. (втратив чинність на підставі наказу Держкомзему України від 8 листопада 2005 р.) та ін.

Відповідно до п. 2 Указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва» місцевим Радам народних депутатів за участю Держкомзему України рекомендується вжити заходів щодо прискорення передачі безоплатно у колективну власність земель колективним сільськогосподарським підприємствам, сільськогосподарським кооперативам, сільськогосподарським акціонерним товариствам, у тому числі створеним на базі радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств, трудові колективи яких виявили бажання одержати землю у власність. Згідно з п. 1 Указу Президента України «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям», паюванню підлягають сільськогосподарські угіддя, передані у колективну власність колективним сільськогосподарським підприємствам, сільськогосподарським кооперативам, сільськогосподарським акціонерним товариствам, у тому числі створеним на базі радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств.

Паювання земель радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств здійснювалося після перетворення їх на колективні сільськогосподарські підприємства. Паювання земель передбачало визначення розміру земельної частки (паю) у колективній власності на землю кожного члена колективного сільськогосподарського підприємства, сільськогосподарського кооперативу, сільськогосподарського акціонерного товариства без виділення земельних ділянок у натурі (на місцевості).

На третьому етапі приватизації земель сільськогосподарських підприємств і організацій передбачалося виділення земельних ділянок в натурі (на місцевості), яке здійснювалося відповідно до п. 4 Указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва» від 10 листопада 1994 р., пунктів 6, 7 Указу Президента України «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям» від 8 серпня 1995 р., наказу Держкомзему України, Міністерства сільського господарства і продовольства України, Української академії аграрних наук від 4 червня 1996 р., яким затверджувалися Методичні рекомендації щодо порядку передачі земельної частки (паю) в натурі із земель колективної власності членам колективних сільськогосподарських підприємств і організацій.

Встановлювалося, що кожний член колективного сільськогосподарського підприємства, сільськогосподарського кооперативу, сільськогосподарського акціонерного товариства мав право безперешкодно вийти з нього та одержати безкоштовно у приватну власність свою частку землі (пай) у натурі (на місцевості), що засвідчується державним актом на право приватної власності на землю. Власникам земельних ділянок було надано право добровільно створювати на базі належних їм земельних ділянок спільні сільськогосподарські підприємства, асоціації, спілки, акціонерні товариства, інші кооперативні підприємства і організації, передавати ці ділянки у спадщину, дарувати, обмінювати, здавати під заставу, надавати в оренду і продавати громадянам України без зміни цільового призначення земельних ділянок.

Разом із тим, встановлювався граничний розмір загальної площі земельної ділянки, що може бути у приватній власності громадянина, який не повинен перевищувати норм, установлених ЗК України для селянських (фермерських) господарств. У разі виходу власника земельної частки (паю) з колективного сільськогосподарського підприємства, сільськогосподарського кооперативу, сільськогосподарського акціонерного товариства за його заявою здійснювалося відведення земельної ділянки в натурі і видавався державний акт на право приватної власності на цю земельну ділянку. Після видачі громадянинові державного акта на право приватної власності на земельну ділянку сертифікат на право на земельну частку (пай) повертався до районної державної адміністрації.

Протягом 1992—1999 рр. майже всі сільськогосподарські підприємства України отримали землю у колективну власність, а їх члени — пра-

во на земельну частку (пай). Відповідно до Указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» від 3 грудня 1999 р., виданого з метою забезпечення реалізації державної аграрної політики, прискорення реформування та розвитку аграрного сектора економіки на засадах приватної власності, переважна більшість таких підприємств була реорганізована у сільськогосподарські підприємства ринкового типу (приватні підприємства, товариства з обмеженою відповідальністю, фермерські господарства), які здійснюють діяльність на засадах приватної власності. Згідно з вищезазначеним актом, громадянам та селянським (фермерським) господарствам надається право вільного викупу земельних ділянок, що надані їм у користування (понад норму, яка приватизується безкоштовно). Реформування колективних сільськогосподарських підприємств на засадах приватної власності на землю та майно, відповідно до підпункту а) п. 1 вищезазначеного акта, мало бути проведено шляхом забезпечення всім членам колективних сільськогосподарських підприємств права вільного виходу з цих підприємств із земельними частками (паями) і майновими паями та створення на їх основі приватних (приватно-орендних) підприємств, селянських (фермерських) господарств, господарських товариств, сільськогосподарських кооперативів, інших суб'єктів господарювання, заснованих на приватній власності.

Норми Указу Президента були спрямовані на досягнення пріоритетної мети в сільському господарстві — становлення реального та повноправного власника землі та засобів виробництва, а також на запровадження ефективних форм господарювання на засадах приватної власності на землю і майно. З прийняттям Земельного кодексу України 25 жовтня 2001 р. права на земельні частки (паї) поряд із землями в межах території України та земельними ділянками й правами на них були віднесені до об'єктів земельних відносин.

На сьогодні набули право на земельну частку (пай) 6,91 млн громадян, з яких 6,82 млн (98,6%) отримали сертифікати на земельну частку (пай). Усього оформлено та видано державних актів на право власності на землю 6,19 млн сертифікатів, що складає 91% від числа громадян, які отримали сертифікати на право на земельну частку (пай).

§ 2. Поняття земельної частки (паю). Право земельної частки (паю)

Земельне законодавство не містить чіткого визначення поняття земельної частки (паю). При розумінні сутності поняття «земельна частка (пай)» насамперед варто керуватися законодавством, зокрема, ст. 25 і «Перехідними положеннями» Земельного кодексу України, «Перехідними положеннями» Закону України «Про оренду землі» від 6 жовтня 1998 р. (в редакції від 2 жовтня 2003 р.), Законом України «Про порядок виділенння в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)», Указом Президента України «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам та організаціям» від 8 серпня 1995 р. № 720, постановою Кабінету Міністрів України «Про організацію робіт і методику розподілу земельних ділянок між власниками земельних часток (паїв)» від 4 лютого 2004 р. № 122, постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження форми сертифікату на право на земельну частку (пай) і зразка Книги реєстрації сертифікатів на право на земельну частку (пай)» від 12 жовтня 1995 р. № 801.

Уперше до земельного законодавства України поняття «земельна частка (пай)» було внесено Указом Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва». Зокрема в п. 2 вищезазначеного нормативно-правового акта вказано на те, що організаціям землеустрою необхідно здійснити поділ земель, які передано у колективну власність, на земельні частки (паї) без виділення їх у натурі (на місцевості), а п. 3 закріплюється норма про те, що право на земельну частку (пай) може бути об'єктом купівлі-продажу, дарування, міни, успадкування, застави.

Земельна частка (пай) е правом на умовну земельну частку в гектарах з відповідною грошовою оцінкою без виділення у загальному масиві земель. Поняття «земельна частка (пай)» безпосередньо повязане з паюванням земель сільськогосподарського призначення, тцо належали власникам на праві колективної власності. Тому саме паювання цих земель розпочалося після прийняття 13 березня 1992 р. нової редакції ЗК України, яким була законодавчо закріплена колективна власність на землю. Указом Президента України «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям» від 8 серпня 1995 р. № 720 при паюванні земель було передбачено визначення розміру земельної частки (паю) у колективній власності на землю кожного члена колективного сільськогосподарського підприємства, сільськогосподарського кооперативу, сільськогосподарського акціонерного товариства без виділення земельних ділянок у натурі (на місцевості).

Відповідно до ст. 5 ЗК України 1992 р. земля належала громадянам на праві колективної власності. Суб'єктами права колективної

власності на землю були колективні сільськогосподарські підприємства, сільськогосподарські кооперативи, садівничі товариства, сільськогосподарські акціонерні товариства, в тому числі створені на базі радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств.

У колективну власність можуть бути передані землі колективних сільськогосподарських підприємств, сільськогосподарські кооперативи, сільськогосподарські акціонерні товариства, у тому числі створені на базі радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств, землі садівничих товариств — за рішенням загальних зборів цих структур.

У цьому кодифікованому акті також зазначалося, що землі у колективну власність передаються безоплатно.

Паювання земель як встановлений земельним законодавством порядок визначення розміру земельної частки (паю) у колективній власності на землю кожного члена колективного сільськогосподарського підприємства, сільськогосподарського кооперативу, сільськогосподарського акціонерного товариства в умовних кадастрових гектарах, законодавчо забезпечене: пунктами 8, 9, 14—17 Перехідних положень ЗК України, ст. 25 ЗК України (щодо паювання земель державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій), Законом України «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв) від 5 червня 2003 р. № 899, постановою Кабінету Міністрів України «Про організацію робіт та методику розподілу земельних ділянок між власниками земельних часток (паїв)» від 4 лютого 2004 р. № 122 тощо.

Передача земельних ділянок здійснюється відповідно до встановленого порядку паювання земельних ділянок із встановленням права кожного члена вищезазначених суб'єктів сільськогосподарського виробництва на частку земельної ділянки у колективній власності і юридичного посвідчення їх правового статусу через видачу сертифіката на право на земельну частку (пай). Разом з тим чітко визначено умови паювання земель.

1. Паюванню підлягають сільськогосподарські угіддя, передані у колективну власність колективним сільськогосподарським підприємствам, сільськогосподарським кооперативам, сільськогосподарським акціонерним товариствам, у тому числі створеним на базі радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств.

2. Паювання земель радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств здійснюється після їх перетворення їх на колективні сільськогосподарські підприємства.

3. Рівне право у процесі паювання усіх членів сільськогосподарських підприємств, сільськогосподарських кооперативів, сільськогосподарських акціонерних товариств на вартість і розміри в умовних кадастрових гектарах земельних часток (паїв).

4. Вартість земельної частки (паю) для кожного із підприємств, кооперативів, акціонерних товариств визначається виходячи з грошової оцінки переданих у колективну власність сільськогосподарських земель, що обчислювалися за методикою грошової оцінки земель, затвердженої Кабінетом Міністрів України, та кількості осіб, які мали право на земельну частку (пай).

5. Визнання права на земельну частку (пай) на першому етапі суб'єктом купівлі-продажу, дарування, міни, успадкування, застави з подальшим обмеженням форм його відчуження до прийняття нового Земельного кодексу України.

6. Землі, передані у колективну власність, підлягають поділу на земельні частки (паї) без виділення у натурі (на місцевості) організаціями землеустрою.

Законом визначене ***коло осіб, які мають право на земельну частку (пай).*** Згідно зі ст. 1 Закону України «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)», право на земельну частку (пай) мають такі категорії осіб:

1) колишні члени колективних сільськогосподарських підприємств, сільськогосподарських кооперативів, сільськогосподарських акціонерних товариств, у тому числі створених на базі радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств, а також пенсіонери з їх числа, які отримали сертифікати на право на земельну частку (пай);

2) громадяни—спадкоємці права на земельну частку (пай), посвідченого сертифікатом;

3) громадяни та юридичні особи України, які відповідно до законодавства України набули право на земельну частку (пай);

4) громадяни України, евакуйовані із зони безумовного відчуження або зони гарантованого добровільного відселення, а також громадяни України, що самостійно переселилися з територій, які зазнали радіоактивного забруднення і які на момент евакуації, відселення або самостійного переселення були членами колективних або інших сільськогосподарських підприємств, а також пенсіонерами з їх числа, які проживають у сільській місцевості;

5) громадяни, право на земельну частку (пай), яких встановлене судом.

Для забезпечення реалізації права на земельну частку (пай) власник земельної частки (паю) зобов'язаний підтвердити наявність такого права. Основним документом, що посвідчує право на земельну частку (пай), є сертифікат на право на земельну частку (пай), що видається районною (міською) державною адміністрацією кожному члену підприємства, кооперативу, товариства із зазначенням у ньому розміру частки (паю) в умовних кадастрових гектарах, а також у вартісному виразі.

Кабінет Міністрів України постановою «Про затвердження форми сертифікату на право на земельну частку (пай) і зразка Книги реєстрації сертифікатів на право на земельну частку (пай)» від 12 жовтня 1995 р. затвердив форму сертифікату, яка дає змогу фіксувати в ньому прізвище (для громадян) чи назву (для юридичних юсіб) нового власника земельної частки (паю), якому вона відчужена особою, що отримала право на земельну частку (пай) у статусі члена відповідного сільськогосподарського підприємства.

Крім сертифікату, документами, що посвідчують право на земельну частку (пай), відповідно до ст. 2 Закону України «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв) є:

1) свідоцтво про право на спадщину;

2) договори купівлі-продажу, дарування, міни, посвідчені у встановленому законом порядку, до яких додається сертифікат на право на земельну частку (пай);

3) рішення суду про визнання права на земельну частку (пай);

4) трудова книжка члена колективного або іншого сільськогосподарського підприєства чи нотаріально посвідчена виписка з неї (для громадян України, евакуйованих із зони безумовного відчуження або зони гарантованого добровільного відселення, а також громадян України, що самостійно переселилися з територій, які зазнали радіоактивного забруднення, і які на момент евакуації, відселення або самостійного переселення були членами колективних або інших сільськогосподарських підприємств, а також пенсіонерів з їх числа, які проживають у сільській місцевості).

§ 3. Правове регулювання договорів оренди земельної частки (паю)

Земельним законодавством України передбачена можливість реалізації прав на землю через укладення договору оренди земельної частки (паю). Указом Президента України «Про невідкладні заходи

щодо прискорення реформування аграрного сектора екйноміки» від 3 грудня 1999 р. було передбачено запровадження обов'язкового укладання договорів оренди земельної частки (паю) з виплатою орендної плати у натуральній або грошовій формах на рівні не менше одного відсотка визначеної відповідно до законодавства вартості земельної частки (паю). Згодом Указом «Про додаткові заходи щодо соціального захисту селян — власників земельних ділянок та земельних часток (паїв)» від 2 лютого 2002 р. граничний розмір орендної плати було встановлено на рівні не менше 1,5 відсотка вартості земельної частки (паю), а Указом «Про невідкладні заходи щодо захисту власників земельних ділянок та земельних часток (паїв)» від 19 серпня 2008 р. — у розмірі не менше 3 відсотків.

Отже, громадяни—власники сертифікатів на право на земельну частку (пай) до виділення їм у натурі (на місцевості) земельних ділянок мають право укладати договори оренди земель сільськогосподарського призначення, місце розташування яких визначається з урахуванням вимог раціональної організації території і компактності землекористування, відповідно до цих сертифікатів з дотриманням вимог Закону України «Про оренду землі». Однак укладення договору оренди права на земельну частку (пай) не може перешкодити громадянину реалізувати вимогу про виділення земельної частки (паю) в натурі навіть до закінчення терміну дії договору.

На виконання Указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» від 3 грудня 1999 року та доручення Кабінету Міністрів України наказом Державного комітету по земельних ресурсах від 17 січня 2000 р. була затверджена Типова форма договору оренди земельної частки (паю).

Відповідно до Порядку реєстрації договорів оренди земельної частки (паю), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 січня 2000 р. № 119, реєстрація договорів проводиться безоплатно виконавчим комітетом сільської, селищної, міської ради за місцем розташування земельної частки (паю). Для реєстрації договору земельної частки (паю) орендодавець подає особисто або надсилає поштою до відповідного органу місцевого самоврядування сертифікат на право на земельну частку (пай) і договір оренди в 2-х примірниках.

У дводенний термін виконавчий комітет сільської, селищної, міської ради перевіряє подані документи, реєструє або готує обгрунтований висновок про відмову у реєстрації. Рішення про відмову у реєстрації може бути оскаржене у судовому порядку.

Договір оренди реєструється у Книзі записів реєстрації договорів оренди земельних часток (паїв). Датою реєстрації договору оренди є

дата внесення відповідного запису до цієї Книги. На обох примірниках договору оренди ставиться штамп із зазначенням дати реєстрації та номера запису, а також з підписом особи, яка зареєструвала договір. У разі внесення змін до договору оренди земельної частки (паю) він підлягає перереєстрації.

Варто зазначити, що Типова форма договору оренди земельної частки (паю) визначає певну кількість умов, які обов'язково мають бути враховані при укладенні договору оренди. Зокрема встановлено, що земельна частка (пай) передається в оренду для сільськогосподарських потреб, а у разі переходу права власності до інших осіб договір оренди зберігає чинність для нового власника. Після виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв) договір оренди землі переукладається відповідно до державного акта на право власності на земельну ділянку на тих самих умовах, що і раніше укладений, і може бути змінений лише за згодою сторін. Законом визначені також права та обов'язки сторін договору оренди земельної частки (паю).

Орендодавець зобов'язаний:

— не втручатися у виробничу діяльність орендаря;

— не створювати орендарю будь-яких перешкод при виконанні умов договору.

Орендар зобов'язаний:

— протягом дії договору не змінювати цільове призначення земельної частки (паю);

— не допускати погіршення екологічного стану й родючості земельної ділянки;

— відповідати і платити за всі витрати, пов'язані з використанням ними земельної ділянки;

— своєчасно сплачувати орендну плату, визначену у договорі;

— після закінчення терміну договору оренди повернути орендодавцю орендовані землі в стані, придатному для використання за цільовим призначенням;

— за несвоєчасну сплату орендної плати — сплачувати пеню у розмірі 0,2% від суми недоїмки за кожен день прострочення;

— здійснювати комплекс заходів щодо охорони орендованих земель згідно з чинним законодавством.

Орендодавець і орендар мають право: у разі закінчення дії договору до закінчення польових робіт термін оренди земельної частки (паю) продовжити до повного завершення збирання врожаю; вносити зміни та доповнення у договір за згодою обох сторін у письмовій формі.

§ 4. Порядок виділення на місцевості земельної ділянки власнику земельної частки (паю)

Основною метою виділення земельних часток (паїв) в натурі (на місцевості) є надання та забезпечення селянинові юридичного статусу власника землі. Позитивними явищами цього процесу є те, що селянин стає повноправним власником земельної ділянки, отримавши державний акт на право приватної власності на землю, а також набуває можливості повного розпорядження цією земельною ділянкою, тобто самостійного визначення її юридичної долі.

Організаційно-правові засади виділення власникам земельних часток (паїв) земельних ділянок у натурі (на місцевості) із земель, що належали сільськогосподарським підприємствам, на праві колективної власності, а також порядок обміну цими земельними ділянками визначає Закон України «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)», який був прийнятий Верховною Радою України 5 червня 2003 р. і набув чинності 9 липня 2003 р.

Процес правового регулювання земельних приватновласницьких відносин формально розпочався з прийняттям Закону України «Про форми власності на землю» від ЗО січня 1992 р., за яким однією із форм власності на землю визнавалася приватна. Однак реформування відносин на засадах приватної власності на землю здійснювалося повільно. Прискорення перетворень у цій сфері земельних відносин спонукало видання Президентом України Указу «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям» від 8 серпня 1995 р. Указом встановлювалося, що паюванню підлягають сільськогосподарські угіддя, передані у колективну власність сільськогосподарським підприємствам, сільськогосподарським кооперативам, сільськогосподарським акціонерним товариствам, у тому числі створеним на базі радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств.

На виконання вищезазначеного Указу Президента України та постанови Кабінету Міністрів України «Про стан реформування земельних відносин» від 12 лютого 1996 р., наказом голови Державного комітету по земельних ресурсах, Міністерства сільського господарства і продовольства України, Української академії аграрних наук від 4 червня 1996 р. затверджені «Методичні рекомендації щодо порядку передачі земельної частки (паю) в натурі із земель колективної власності членам колективних сільськогосподарських підприємств і організацій», які не мали юридичної сили нормативно-правового акта, але відіграли

значну роль у регулюванні відносин щодо виділення земельної частки (паю) в натурі до прийняття відповідного закону.

Згідно із вищезазначеними Рекомендаціями передача в натурі земельної частки (паю) здійснюється громадянину України, що має сертифікат на право на земельну частку (пай), згідно з його заявою, після складання «Схеми поділу земель колективної власності на земельні частки (паї)». Місце розташування та першочерговість виділення земельних ділянок визначається з урахуванням вимог раціональної організації території, компактності землекористування відповідно до проектів роздержавлення і приватизації земель сільськогосподарських підприємств і організацій та іншої технічної документації. Складанню Схеми передують підготовчі роботи, які містять аналіз земельно-кадастрових, статистичних і планово-картографічних матеріалів, результатів польових вишукувань і обстежень земельного фонду з метою встановлення фактичного стану використання земель підприємства та здійснення розрахунків проведеного паювання земель.

Юридичними підставами для виділення земельних ділянок у натурі (на місцевості), згідно зі ст. 3 Закону України «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)» власникам земельних часток (паїв) є рішення відповідної сільської, селищної, міської ради чи районної державної адміністрації. Для прийняття такого рішення необхідно, щоб власник земельної частки (паю) виявив бажання виділити її у натурі (на місцевості). Виявлення такого бажання власника виражається у формі письмової заяви, яку він подає до відповідного органу місцевого самоврядування чи органу державної влади.

Сільські, селищні, міські ради приймають рішення щодо виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв) у межах населених пунктів, а районні державні адміністрації — поза їх межами.

Відповідно до ст. 5 вищезазначеного акта сільські, селищні, міські ради та районні державні адміністрації в межах їх повноважень щодо виділення земельних часток (паїв) у натурі (на місцевості):

— розглядають заяви власників земельних часток (паїв) щодо виділення їм у натурі (на місцевості) земельних ділянок і видачі документів, що посвідчують право власності на земельну ділянку;

— приймають рішення щодо виділення земельних часток (паїв) у натурі (на місцевості);

— уточнюють місце розташування, межі і площі сільськогосподарських угідь, які підлягають розподілу між власникими земельних часток (паїв);

— укладають із землевпорядними організаціями договори на виконання робіт із землеустрою щодо виділення земельних часток (паїв) у натурі (на місцевості) та виготовлення технічної документації, яка необхідна для складання документів, що посвідчують право власності на земельну ділянку, якщо роботи виконуються за рахунок місцевого бюджету;

— розглядають та погоджують проекти землеустрою щодо організації території земельних часток (паїв);

— організовуть проведення розподілу земельних ділянок між особами, які мають право на виділення їм земельних часток (паїв) у натурі (на місцевості);

— оформляють матеріали обміну земельними частками (паями), проведеного за бажанням їх власників до моменту видачі державних актів на право власності на земельну ділянку;

— приймають рішення про видачу документів, що посвідчують право власності на земельну ділянку, власникам земельних часток (паїв).

Земельна частка (пай) (ч. 3 ст. 3) виділяється її власнику в натурі (на місцевості), як правило, однією земельною ділянкою. Однак за бажанням власника земельної частки (паю) йому можуть бути виділені в натурі (на місцевості) дві земельні ділянки з різним складом сільськогосподарських угідь (рілля, багаторічні насадження, сінокоси або пасовища). Якщо одна і та сама особа має дві чи більше земельних часток (паїв), то вона має право, об'єднавши паї, виділити їх у натурі (на місцевості) однією земельною ділянкою.

У разі подання заяв про виділення земельних часток (паїв) у натурі (на місцевості) більшості власників земельних часток (паїв) у межах одного сільськогосподарського підприємства відповідна сільська, селищна, міська рада чи районна державна адміністрація приймає рішення про розробку проекту землеустрою щодо організації території земельних часток (паїв). Однак, незважаючи на те, що закон вимагає прийняття рішення відповідними органами за умови подання заяв більшістю власників земельних часток (паїв) у межах одного підприємства, на практиці подання такої заяви меншістю чи навіть одним власником також обумовлює необхідність розробки проекту землеустрою щодо організації території земельних часток (паїв).

Роботи по землеустрою щодо виділення земельної частки (паю) в натурі (на місцевості), які виконуються землевпорядними організаціями, здійснюються на договірній основі. Організаціям, що виконують такі роботи, органи виконавчої влади, місцевого самоврядування, державні та інші землевпорядні організації повинні надавати безоплатно

всі геодезичні та картографічні матеріали й документи, необхідні для виконання робіт по землеустрою щодо виділення земельної частки (паю) в натурі (на місцевості).

У проекті землеустрою щодо організації територій земельних часток (паїв) визначається місце розташування земельних ділянок, їх межі та площі сільськогосподарських угідь, які підлягають розподілу між власниками земельних часток (паїв), їх цільове призначення, наявність обмежень (обтяжень) при користуванні земельними ділянками, в тому числі земельних сервітутів (ч. 2 ст. 7 Закону України «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)»).

Із площі земельних ділянок, які підлягають розподілу, вилучаються:

— деградовані, малопродуктивні, а також техногенно забруднені сільськогосподарські угіддя, що підлягають консервації;

— заболочені землі;

— інші землі, які недоцільно використовувати для сільськогосподарських потреб.

Незважаючи на те, що законодавством заборонено використовувати деградовані, малопродуктивні та техногенно забруднені землі для розподілу та виділення в натурі як окремої земельної ділянки, на практиці склалася така ситуація, що до складу земель, які були розпайовані, включено близько 5 млн га саме таких земель.

Проект землеустрою щодо організації територій земельних часток (паїв) зберігається у відповідній сільській, селищній, міській раді за місцем проживання більшості власників земельних часток (паїв) і в районному відділі земельних ресурсів.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

1. Наведіть поняття земельної частки (паю).
2. Визначте коло осіб, які мають право на земельну частку (пай).
3. Які документи посвідчують право на земельну частку (пай)?
4. Назвіть підстави для виділення земельних ділянок у натурі (на місцевості) власникам земельних часток (паїв).
5. Яким чином здійснюється розробка і затвердження проекту землеустрою щодо організації території земельних часток (паїв).
6. Наведіть особливості виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок єдиним масивом у спільну власність власникам земельних часток (паїв).

7. Надайте поняття паювання земель.
8. Назвіть етапи реформування земельних відносин у сільськогосподарських підприємствах та організаціях України.
9. У чому полягає порядок виділення на місцевості земельної ділянки власнику земельної частки (паю)?
10. Який порядок приватизації земель державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій.
11. Окресліть коло прав і обов'язків орендодавця земельної частки (паю).
12. Назвіть права і обов'язки орендаря земельної частки (паю).

Розділ 7
ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПАЮВАННЯ МАЙНА

§ 1. Правові засади паювання майна недержавного сільськогосподарського підприємства

З прийняттям 14 лютого 1992 р. Закону України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» усі колгоспи, яких налічувалося 10,5 тис., поступово протягом декількох років було перетворено на нову організаційно-правову форму — колективні сільськогосподарські підприємства (КСП). Загалом прийняття зазначеного Закону знаменувало принципово новий етап у розвитку аграрних відносин. По-перше, існування й діяльність цієї колективної форми господарювання на селі було вперше закріплено на законодавчому рівні. Правовим підґрунтям функціонування колгоспу був Примірний статут колгоспу, прийнятий Четвертим Всесоюзним з'їздом колгоспників 25 березня 1988 р. Статут кожного конкретного колгоспу розроблявся на основі й відповідно до Примірного статуту. По-суті це означало, що виробничо-господарська діяльність колгоспів врегульовувалась локальним правовим актом, яким є статут. По-друге, відбулося значне наближення селян—членів КСП до засобів виробництва.

Колгоспники, будучи фактично найманими працівниками, не мали жодних майнових прав на майно колгоспу. При виході колгоспника з членів колгоспу, за аналогією до державного підприємства він одержував лише несплачену заборгованість по оплаті праці, жодним чином не претендуючи на майно господарства. Попри задекларовану «колгоспно-кооперативну» форму власності майно колгоспів було одержавлене. Зовсім інші майнові відносини встановлювалися в КСП. Вже ст. 4 Закону України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» передбачала принципи формування спільної власності та права членів щодо неї, а ст. 7 встановлювала спільну часткову власність на майно підприємства та можливість одержання частини його майна при виході з КСП.

Поряд із цим, процес реформування відносин колгоспно-кооперативної власності, здійснений Законом України «Про колективне сільськогосподарське підприємство», не слід змішувати з приватизацією. Попри зовнішню змістовну схожість, що полягає у закріпленні майнових прав членів КСП як фізичних осіб на майно підприємства, зазначені процеси мають суттєві відмінності. Так, згідно із Законом України «Про приватизацію майна державних підприємств» від 4 березня 1992 р. приватизація стосувалась лише майна держаних і комунальних підприємств, тоді як у КСП відбулася трансформація «одержавленої» колгоспно-кооперативної власності у спільну часткову власність членів колективних сільськогосподарських підприємств. Приватизація майна державних підприємств здійснювалася за плату, а в КСП майно за його членами закріплювалося на безоплатній основі. Для проведення приватизації потребувалося рішення відповідних територіальних органів Фонду державного майна України, для реформування в КСП достатньо було рішення загальних зборів колгоспу. Таким чином, застосування поняття приватизації до КСП є некоректним. До процесів реформування відносин колгоспної власності, здійснене в КСП внаслідок реорганізації (реструктуризації) колгоспів, доречно застосовувати поняття «паювання майна».

Правовою основою процесу паювання майна стало ***створення пайового фонду майна членів КСП,*** визначене ст. 9 Закону України «Про колективне сільськогосподарське підприємство», який складався з вартості основних виробничих і оборотних фондів, створених за рахунок діяльності підприємства, цінних паперів, акцій, грошей та відповідної частки від участі в діяльності інших підприємств і організацій. Такою участю на момент розпаювання були частки майна, які перебували як пайові внески до статутних фондів міжгосподарських підприємств, створених реформованими колгоспами. Міжгосподарські підприємства створювалися за участю декількох колгоспів для переробки сільськогосподарської продукції, сільського будівництва, догляду за колгоспними лісами тощо.

У зазначеному Законі не було визначено долю об'єктів соціально-побутового призначення колективних сільськогосподарських підприємств. Тому важливе значення мала постанова Верховної Ради України «Про порядок введення в дію Закону України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» від 14 лютого 1992 р. № 2115-XII, п. 5 якої було встановлено, що об'єкти соціально-побутового призначення поділу (паюванню) між членами колективного сільськогосподарського підприємства не підлягають.

Пайовий фонд майна членів КСП складався з суми індивідуальних паїв кожного окремого члена підприємства. При цьому на кожен пай розповсюджувалося право власності члена підприємства. Проте право розпорядження своїм паєм член підприємства набував лише після припинення членства в підприємстві і виділення його в натурі. Відмітним є те, що в основу формування індивідуальних паїв було покладено трудовий критерій. Право членів підприємства на пайовий фонд майна було поставлено у залежність від їх трудового внеску. Величина паю залежача від кількості та якості (кваліфікації) праці, які колишні колгоспники вклали у створення майна колгоспу, на базі якого створювалося колективне сільськогосподарське підприємство.

Одержаний підприємством у кінці року прибуток підлягав розподілу і нарахуванню кожному члену КСП залежно від величини його паю. При цьому одержувані дивіденди за бажанням власника можна було спрямувати на збільшення номінального розміру індивідуального паю. У разі виходу з підприємства його членам надавалося право одержати пай натурою, грішми, цінними паперами або в іншій, за згодою сторін, формі.

Суттєвим недоліком цього етапу паювання майна можна назвати відсутність нормативно закріпленої методики розпаювання. Процес паювання здійснювався на основі Методичних рекомендацій по приватизації майна колективних сільськогосподарських підприємств, розроблених Інститутом аграрної економіки УААН і схвалених спільно секцією економіки Науково-технічної ради Міністерства сільського господарства і продовольства України та Українською академією аграрних наук 2 жовтня 1992 р. Серед недоліків цієї методики можна назвати: 1) розробку науково-дослідним інститутом, тобто організацією, яка не має нормотворчих повноважень, без наступного затвердження державним органом, наділеним відповідною компетенцією (Кабінет Міністрів України або Мінсільгосппрод); 2) застосування у назві Методичних рекомендацій поняття «приватизація», що у контексті вищезазначених відмінностей між приватизацією і паюванням майна є некоректним; 3) індикативний (рекомендаційний) характер документа, який не мав обов'язковості щодо застосування, що, у свою чергу, надавало керівництву КСП невиправдану можливість суб'єктивно використовувати цю методику на власний розсуд або розробляти і впроваджувати власні моделі розпаювання, не виключаючи можливості зловживань; 4) відсутність нормативно закріпленої форми документа, що засвідчував право не майновий пай.

Проте за відсутності відповідного підзаконного регулювання практика розпаювання сприйняла механізм, що пропонували зазначені Методичні рекомендації. Загальна схема об'єднувала такі послідовні операції. Визначення контингенту осіб, які мали право на майновий пай. Таким правом наділялися усі члени колективу КСП: працюючі; пенсіонери за віком; інваліди, що одержали ушкодження здоров'я у колгоспі, правонаступником якого стало КСП. Права на майновий пай могли набути також колишні члени колгоспу, зокрема призвані на строкову військову службу, обрані на виборні державні посади, направлені на навчання та на роботу до інших підприємств і організацій за умови їх повернення і поновлення у членстві (для пенсіонерів — при поверненні їх на постійне проживання у даному селі). За згодою членів трудового колективу майнові паї могли бути визначені також працівникам об'єктів соціальної і комунально-побутової сфери села.

Після визначення кола осіб, які претендували на одержання майнового паю, наступним кроком було обирання загального календарного періоду, за який здійснювалися розрахунки, і варіанту обчислення трудового внеску кожного з претендентів. Варіантів обчислення індивідуального трудового внеску пропонувалося два: 1) на основі фактичних затрат робочого часу, тобто за кількістю відпрацьованих людино-днів або нарахованих трудоднів (протягом 1946—1965 рр. оплата праці здійснювалася натурою, розмір якої залежав від кількості фактично відпрацьованих трудоднів); 2) на основі суми одержаної оплати праці кожного з членів колгоспу і КСП. Зауважимо, що останній варіант є прогресивнішим, оскільки оплата праці враховує не лише кількість, а й якість (кваліфікацію) праці. Щодо загального календарного періоду обрахування трудових внесків, то на розсуд загальних зборів пайовиків пропонувався період 25—40 років.

Далі уточнювалася загальна вартість пайового фонду колективного сільськогосподарського підприємства. При цьому передбачалася можливість резервування його частки для наділення майновими паями осіб, які не були включені до складу пайовиків. Нарешті, останнім кроком був поділ вартості пайового фонду на загальний фонд оплати праці чи трудових затрат, залежно від обраного варіанту, розрахунок розміру майнового паю кожного з членів КСП і затвердження результатів паювання на загальних зборах.

Слід відзначити формальність процесів паювання в цей період у значній кількості колективних сільськогосподарських підприємств, які відбулися переважно на папері. Цьому сприяли недостатня роз'яснювальна робота з боку відповідних державних органів, нерозуміння й інертність селян, які звикли «жити колгоспом», двоїстість державної аграрної політики, яка поряд з розвитком приватних засад у сільському господарстві бажала зберегти крупні господарства, тощо. Проте

первісний процес паювання майна як передумови виникнення приватного власника на селі все таки було здійснено, причому в подальшому він одержав цілком логічне продовження й удосконалення, які виразилися у перепаюванні майна колективних сільськогосподарських підприємств.

§ 2. Порядок перепаювання майна колективних сільськогосподарських підприємств

Процес паювання майна багато в чому мав формальний характер, а тому його основної мети так і не було досягнуто. Мета паювання майна КСП була багатофункціональною і полягала у досягненні: спрощення процесу адаптації колективних форм господарювання до ринкового середовища; наближення селян до усуспільнених засобів виробництва; розширення сегменту приватних форм господарювання в сільському господарстві; підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва за рахунок зростання продуктивності праці членів КСП; покращення матеріального становища селян і їхнього соціального захисту.

Такий стан на фоні загального падіння ефективності сільськогосподарського виробництва на кінець 1999 року спричинив застосування значно радикальніших заходів у сфері розширення приватних засад у розвитку аграрних відносин в Україні. Початок ґрунтовних перетворень у сільському господарстві поклав Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» від 3 грудня 1999 р. за № 1529/99, який було прийнято з метою забезпечення реалізації державної аграрної політики на засадах приватної власності. Указ містив імперативну вказівку щодо реформування протягом грудня 1999 — квітня 2000 р. колективних сільськогосподарських підприємств на засадах приватної власності на землю та майно. Такий захід передбачалося втілити в життя шляхом забезпечення всім членам колективних сільськогосподарських підприємств права вільного виходу з цих підприємств із земельними частками (паями) і майновими паями та створення на їх основі приватних (приватно-орендних) підприємств, селянських (фермерських) господарств, господарських товариств, сільськогосподарських кооперативів, інших суб'єктів господарювання, заснованих на приватній власності.

Проте здійснити перетворення колективних форм господарювання на приватні було можливим лише за умови виділення майнових

паїв у натурі. Для цього, щонайменше, необхідно чітко знати вартість майнових паїв кожного члена КСП. Майно пайових фондів колективних сільськогосподарських підприємств за час, що минув з початку паювання, зношувалося як фізично, так і морально. Як наслідок відбувалося щорічне знецінення як загального пайового фонду майна, так і, відповідно, індивідуальних паїв окремих членів КСП. Цілком природно, що процес реформування колективних сільськогосподарських підприємств вимагав уточнення розміру пайового фонду і здійснення повторного паювання, тобто фактичного перепаювання майна КСП.

Складність і тривалість процесу перепаювання майна КСП спричинили появу ще одного Указу Президента України «Про заходи щодо забезпечення захисту майнових прав селян у процесі реформування аграрного сектора економіки» від 29 січня 2001 р. за № 62/2001. Цим Указом передбачалося здійснити протягом поточного року ряд послідовних основних організаційних заходів щодо: 1) уточнення складу і вартості пайових фондів майна членів КСП; 2) визначення розмірів паїв колишніх членів КСП, що не були ними одержані в натурі, грішми або цінними паперами при припиненні членства, а також встановлення осіб, які є їх власниками; 3) запровадження документального посвідчення права власності на паї шляхом видачі свідоцтв про право власності на пай члена КСП (майнових сертифікатів); 4) виділення власникам паїв чи їх правонаступникам індивідуально визначених об'єктів зі складу майна реорганізованих колективних сільськогосподарських підприємств.

Указом доручалося Кабінету Міністрів України у місячний строк затвердити: 1) методику уточнення складу і вартості пайових фондів майна членів КСП, у тому числі реорганізованих; 2) порядок визначення розмірів паїв та документального посвідчення права власності на паї; 3) форму свідоцтва про право власності на пай члена КСП (майнового сертифікату); 4) типове положення про комісію з організації вирішення майнових питань, що виникають у процесі реформування аграрного сектора економіки. При цьому надання офіційних роз'яснень щодо здійснення зазначених заходів було покладено на Міністерство аграрної політики України.

З метою конкретизації положень зазначеного Указу Кабінетом Міністрів України було прийнято постанову «Про врегулювання питань щодо забезпечення захисту майнових прав селян у процесі реформування аграрного сектору економіки» 28 лютого 2001 р. за № 177, якою було затверджено цілу низку нормативних документів з питань перепаювання майна КСП: 1) Методику уточнення складу і вартості пайових фондів майна членів колективних сільськогосподарських підприємств,

у тому числі реорганізованих; 2) Порядок визначення розмірів майнових паїв членів колективних сільськогосподарських підприємств та їх документального посвідчення; 3) Типове положення про комісію з організації вирішення майнових питань, що виникають у процесі реформування аграрного сектору економіки.

Зазначена методика була розроблена з метою уточнення складу і вартості пайових фондів майна членів КСП, у тому числі реорганізованих, у яких не було завершено процес паювання майна і не здійснено належного оформлення та реалізації цих прав. Інвентаризація активів і зобов'язань підлягала проведенню комісією з організації вирішення майнових питань на основі матеріалів бухгалтерського обліку підприємства, результати якої підлягали затвердженню рішенням загальних зборів колишніх членів реорганізованого підприємства, тобто зборами співвласників.

Наступним основним етапом було уточнення вартості активів підприємства шляхом їх переоцінки на дату перепаювання, яке здійснювалося комісією за результатами інвентаризації. Далі на підставі переліку уточненого складу і вартості майна здійснювався розрахунок уточненого пайового фонду майна членів КСП. При цьому визначався перелік і вартість майна, яке не включалося до складу уточненого пайового фонду: що передбачалося для задоволення боргів; соціальної інфраструктури; майна, яке не підлягало паюванню.

До уточненого переліку майна соціальної інфраструктури включалися: об'єкти житлового фонду; табори для відпочинку і оздоровлення дітей, об'єкти культури і спорту, приміщення будинків-інтернатів для людей похилого віку та інвалідів, об'єкти побуту, охорони здоров'я тощо; дитячі дошкільні заклади, заклади середньої та середньої професійно-технічної освіти, дитячі музичні та художні школи, школи мистецтв; мережі електро-, тепло-, газо- і водопостачання, водовідведення, а також інженерні будівлі та споруди, призначені для обслуговування житлового фонду і об'єктів соціальної інфраструктури.

Наведений перелік майна соціальної інфраструктури стосувався майна, яке залишилося на балансі КСП і не було передане у комунальну власність відповідних сільських територіальних громад як того вимагала постанова Кабінету міністрів України «Про поетапну передачу у комунальну власність об'єктів соціальної сфери, житлового фонду сільськогосподарських, переробних та обслуговуючих підприємств, установ і організацій агропромислового комплексу, заснованих на колективній та інших формах недержавної власності» від 5 вересня 1996 р. за № 1060. При цьому з переліку майна соціальної інфраструктури, складеного на дату реорганізації підприємства, виключалися об'єкти,

передані до комунальної власності в період між датою реорганізації та датою уточнення складу і вартості пайового фонду.

Методика визначала склад майна, що взагалі не підлягало розпаюванню. До нього належало майно, яке неможливо виділити в натурі в рахунок майнового паю: дороги загального користування, побудовані за рахунок колективних господарств; капітальні вкладення на поліпшення земель (меліоративні, осушувальні, іригаційні та інші роботи, гідротехнічні споруди, ставки, багаторічні насадження, лісосмуги); інші об'єкти, які перебували у загальному користуванні.

Як бачимо, в основу визначення переліку майна, яке виключалося з пайового фонду, було покладено критерій підлягання загальному користуванню. Цим забезпечувався принцип оптимізації індивідуальних і суспільних інтересів. Дійсно, набуття у приватну власність частини школи, будинку культури, проїжджої частини дороги чи зрошувальної системи так чи інакше порушує баланс між приватними і суспільними інтересами. Уточнені таким чином склад і вартість пайового фонду майна КСП давали змогу перейти до визначення розміру персональних майнових паїв кожного із співвласників.

Загальну процедуру уточнення майнових паїв співвласників КСП розкриває вищенаведений Порядок визначення розмірів майнових паїв членів колективних сільськогосподарських підприємств та їх документального посвідчення, затверджений постановою Кабінету Міністрів України «Про врегулювання питань щодо забезпечення захисту майнових прав селян у процесі реформування аграрного сектору економіки» від 28 лютого 2001 р. за № 177. Визначення розмірів майнових паїв членів КСП передбачало здійснення таких етапів: 1) розробки і затвердження Положення про порядок паювання майна; 2) уточнення списку осіб, які мають право на майновий пай; 3) безпосереднього обрахування розміру вартості персональних майнових паїв.

У основі обчислення вартості майнових паїв залишається критерій індивідуального трудового внеску працівника у створення майнової основи КСП. Трудовий внесок кожної особи повинен визначатися з урахуванням розміру всіх форм оплати праці за період членства у цьому підприємстві. За своєю сутністю процес перепаювання майна становив уточнення вартості майнових паїв, уже визначених у ході паювання.

Дуже важливим моментом було затвердження єдиної форми Свідоцтва про право власності на майновий пай члена колективного сільськогосподарського підприємства (майнового сертифікату). Це є свідченням державного визнання і посвідчення майнових прав селян колишніх членів КСП з метою надання їм юридичного значення.

Видачу майнових сертифікатів було віднесено до компетенції відповідних за територіальною ознакою органів місцевого самоврядування. Сільські, селищні або міські ради оформлювали майнові сертифікати на безоплатній основі згідно зі списком осіб, які мали право на майновий пай підприємства. Факт оформлення майнового сертифікату підлягав засвідченню гербовою печаткою та підписом голови відповідної ради. Крім того, видача сертифікатів підлягала реєстрації у книзі обліку свідоцтв про право власності на майновий пай члена колективного сільськогосподарського підприємства.

Усі зміни щодо власників майнових сертифікатів внаслідок повного або часткового відчуження майна підлягають реєстрації у книзі обліку свідоцтв про право власності на майновий пай члена колективного сільськогосподарського підприємства. У разі втрати чи пошкодження свідоцтва видається дублікат, про що робиться відповідний запис на бланку свідоцтва.

Поряд із цим, механізм перепаювання, затверджений постановою Кабінету Міністрів України «Про врегулювання питань щодо забезпечення захисту майнових прав селян у процесі реформування аграрного сектору економіки» від 28 лютого 2001 р. за № 177, не зміг охопити всі сторони цього складного процесу. Зокрема невизначеними залишилися питання регламентації порядку затвердження рішень з перепаювання майна, а також використання майнових наїв, що залишилися невитребуваними їх власниками.

Зазначену прогалину заповнили акти Міністерства аграрної політики України. Так, наказом Мінагрополітики України від 7 лютого 2001 р. № 16 було затверджено Рекомендації щодо проведення загальних зборів колишніх членів реорганізованого колективного сільськогосподарського підприємства. Цими рекомендаціями право затверджувати всі результати процесу перепаювання майна було надано зборам колишніх членів реорганізованого колективного сільськогосподарського підприємства, які є співвласниками його майна (Зборам Співвласників). Таким чином, Збори Співвласників визнавалися вищим представницьким органом управління майном, основним завданням якого визначалася організація процесу врегулювання майнових відносин між користувачами майна реорганізованого колективного сільськогосподарського підприємства та співвласниками цього майна, а також оформлення майна пайового фонду в спільну часткову власність.

Позитивним моментом зазначених рекомендацій є регламентація напрямів і компетенції Зборів Співвласників. Недоліком є невстановлення правомочності рішень таких зборів. Правомочність зборів складають визначення: 1) представницької квоти, тобто частини співвласників, присутність якої є достатньою для визнання рішень зборів легітимними (така частка може становити 3/4, 2/3 від загальної кількості або інша частка, яка вважається достатньою для представництва і вираження інтересів усіх членів певного об'єднання); 2) кількості голосів від присутніх на зборах, достатньої для прийняття рішень з окремих питань (можливо, простою більшістю). Такий стан дає змогу окремим групам осіб лобіювати свої власні інтереси на шкоду інтересам інших співвласників, що у підсумку призводить до зловживань та правопорушень.

Наступним наказом Міністерства аграрної політики України від 29 березня 2001 р. № 86 були затверджені Рекомендації щодо обчислення трудових внесків членів колективних сільськогосподарських підприємств, у тому числі реорганізованих. Необхідність прийняття зазначених рекомендацій викликалася потребою деталізації загальних положень Порядку визначення розмірів майнових паїв членів колективних сільськогосподарських підприємств та їх документального посвідчення, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України «Про врегулювання питань щодо забезпечення захисту майнових прав селян у процесі реформування аграрного сектору економіки» від 28 лютого 2001 р. № 177.

Вибір порядку визначення індивідуальних трудових внесків та календарного періоду залежить від різних чинників, зокрема наявності необхідної документації, кваліфікованих спеціалістів для проведення складних розрахунків і умов для цього. Крім того, уточнення індивідуального трудового внеску кожного колишнього члена КСП значно ускладнюється різними видами та розмірами оплати праці, які вони одержували за час своєї трудової діяльності. Так, колгоспники до 1965 р. одержували натуральну оплату, яка обраховувалася на підставі нарахованих трудоднів. До 1991 р. оплата праці здійснювалася у радянських карбованцях, розмір якої за цей період варіювався поряд із значним зростанням у другій половині 80-х років минулого століття. У 90-х роках швидко змінювався як номінальний розмір оплати, так і вид національної валюти. Спочатку національною грошовою одиницею були купоно-карбованці, потім українські карбованці, на зміну яким у 1997 р. прийшла гривня. Внаслідок гіперінфляційних процесів у економіці України за період 1992—1997 рр. номінальний розмір щомісячної оплати праці зростав від тисяч до десятків мільйонів карбованців. У цих умовах визначення співвідношення оплати праці за періодами 1946—1965 рр. (трудодні), 1966—1990 рр. (радянські карбованці), 1991—1999 рр. (національні грошові одиниці) є складним процесом, що вимагав уніфікації методик визначення індивідуального трудового внеску

працівника в межах усієї країни. Така узагальнена методика й була наведена у Рекомендаціях щодо обчислення трудових внесків членів колективних сільськогосподарських підприємств, у тому числі реорганізованих.

Нарешті, наказом Міністерства аграрної політики «Про затвердження Рекомендацій щодо обчислення розмірів індивідуальних майнових паїв членів колективних сільськогосподарських підприємств, у тому числі реорганізованих» від 27 червня 2003 р. № 208 було уточнено методику визначення майнових паїв. При цьому було відмінену попередню методику, затверджену наказом Мінагрополітики України від 29 березня 2001 р. за № 85.

Розширену методику з уточнення вартості майна пайових фондів для подальшого уточненого розрахунку майнових паїв надали Рекомендації з уточнення вартості майна, що складає пайові фонди членів колективних сільськогосподарських підприємств, у тому числі реорганізованих, та форм документів для розрахунку уточненого пайового фонду та його структури, затверджені наказом Міністерства аграрної політики України від 21 червня 2001 р. за № 174. Рекомендації визначили: 1) порядок перевірки облікової вартості та результатів індексації основних засобів; 2) критерії, підстави, етапи та особливості проведення робіт з уточнення вартості майна; 3) методи оцінки та особливості визначення відновної вартості окремих об'єктів; 4) оцінку залишкової вартості основних засобів; 5) уточнення вартості оборотних активів; 6) уточнення розміру зобов'язань; 7) оформлення результатів уточнення вартості майна.

Попри сприйняття практикою паювання та перепаювання усіх вищенаведених рекомендацій і методик, затверджених наказами Міністерства аграрної політики, все ж необхідно зазначити, що всі вони є нелегітимними через незатвердження у Міністерстві юстиції України. Відповідно до Указу Президента України «Про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади» від 3 жовтня 1992 р. акти міністерств підлягають державній реєстрації, яке здійснює Міністерство юстиції України. Такої державної реєстрації зазначені накази Мінагрополітики України не мають. Водночас це не означає, що проведене перепаювання не має законної сили, адже рекомендації були сприйняті колективом співвласників майнових паїв, а їхня дійсність базувалася на загальноцивілістичному принципі дозволу всього, що прямо не заборонено законом.

Мабуть, враховуючи вищезазначені фактори Міністерство аграрної політики України запропонували остаточний варіант Методики визначення трудових внесків членів колективних сільськогосподарських

підприємств, у тому числі реорганізованих, затвердженої наказом від 21 червня 2005 р. № 274, зареєстрованої в Міністерстві юстиції України 3 серпня 2005 р. за № 854/11134. У зв'язку з цим попередні методики обчислення розмірів індивідуальних майнових паїв членів колективних сільськогосподарських підприємств втратили чинність. Слід зазначити, що принципових змін у процес перепаювання нова методика не внесла.

І 3. Поняття і ознаки майнового паю

Поняття майнової частки (паю) ввів до юридичного обороту Закон України «Про колективне сільськогосподарське підприємство». Формування цього поняття безпосередньо пов'язане з існуванням пайового фонду майна членів КСП. В інстигуціональному розумінні майновий пай розглядається як частка у пайовому фонді КСП. У функціональному значенні майновий пай є належною конкретному члену КСП частиною майна підприємства, яка використовується у виробничому процесі для забезпечення досягнення статутних цілей.

Водночас Закон України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» не надає чіткого формулювання майнового паю, наводячи лише загальні положення щодо залежності права членів підприємства на пайовий фонд майна від їх трудового внеску, а також щодо визнання паю власністю члена підприємства. З цього випливає висновок про економічну сутність поняття майнового паю, закріпленого зазначеним законом. Економічна природа майнового паю походить з його розуміння як еквівалента трудової участі кожного працівника КСП у створенні майнової основи функціонування підприємства.

Критерієм виокремлення розміру кожного індивідуального паю виступає вартісна оцінка трудової участі його набувача через рівень одержаної ним оплати праці. Такий критерій визначення індивідуалізованого обсягу уречевленої праці у загальній вартості єдиного майнового комплексу КСП на момент розпаювання господарства безсумнівно є економічним.

Існують й інші легальні взаємодоповнюючі визначення майнового паю, які засвідчують нормативне закріплення саме економічного розуміння цього поняття: 1) майновий пай — це грошовий еквівалент трудового внеску кожного працівника в колективне надбання (майно) за період роботи в господарстві (на дату паювання) (Методичні рекомендації про порядок отримання майнового паю при виході із колективного сільськогосподарського підприємства його членів, розроблені Мінію-

стерством сільського господарства і продовольства України, Інститутом агарної економіки УААН); 2) майновий пай — частка майна члена підприємства у пайовому фонді, виражена у грошовій формі та у відсотках розміру пайового фонду (Методика уточнення складу і вартості пайових фондів майна членів колективних сільськогосподарських підприємств, у тому числі реорганізованих, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2001 р. № 177); 3) майновий пай — це вартісна частина у майні КСП окремого працівника, яка фіксується на певну дату (розпаювання) (Лист Міністерства аграрної політики України від 5 липня 2001 р. № 37-25-3-15/5879); 4) майновий пай — частка майна у пайовому фонді колишнього колективного сільськогосподарського підприємства, що належить члену такого підприємства або іншій особі, яка має на нього право, виражена в грошовій формі та у відсотках розміру пайового фонду (п. 1.2 Рекомендацій щодо порядку здійснення права спільної часткової власності власниками майнових паїв колишніх колективних сільськогосподарських підприємств, затверджених наказом Міністерства аграрної політики України від 20 травня 2008 р. № 315).

За юридичною природою ***майновий пай*** — це закріплене у спеціальному документі (майновому сертифікаті) право особи на одержання частки майна колишнього КСП в натурі, визначене залежно від його індивідуального трудового внеску у вартісному виразі.

Розуміння природи будь-якого складного процесу, явища чи речі спрощується, якщо виділити його сутнісні ознаки. При визначенні кваліфікаційних ознак майнового паю їх доцільно диференціювати на фізичні, соціальні, економічні та юридичні ознаки.

Фізичною ознакою є те, що майновий пай не є матеріальним, тобто не має речового наповнення. Конкретними речами майновий пай стає лише тоді, коли особа виходить зі Спілки співвласників і одержує свій пай у натурі. При цьому сам майновий пай припиняє своє існування.

Соціальна ознака полягає у тому, що майновий пай сприяє розвитку почуття власника у селян. Слугує підставою одержання додаткових засобів для задоволення природних потреб сільського населення у одязі, їжі, кормах для худоби тощо.

Наступними можна виділити ***економічні*** ознаки: а) майновий пай є частиною пайового фонду майна реорганізованого колективного сільськогосподарського підприємства, який пізніше перейшов у власність Спілки співвласників; б) майновий пай існує лише у вартісному виразі. Грошова оцінка майнового паю здійснюється за балансовою вартістю основних і оборотних засобів на момент передачі пайового фонду майна до Спілки співвласників з урахуванням його фізичного зносу; в) розмір майнового паю залежить від персонального трудового внеску кожного колишнього працівника КСП.

Нарешті, до ***юридичних*** ознак майнового паю належать такі ознаки: а) підставою виникнення права на майновий пай є юридичний факт членства у відповідному КСП на момент паювання майна; б) право на майновий пай засвідчується відповідним документом — майновим сертифікатом; в) відсутність юридичного зв'язку з конкретним індивідуалізованим майном до його виділення в натурі.

Вищенаведене дозволяє зробити такі узагальнюючі висновки. Правова природа майнового паю розкривається через його розгляд як сукупності речей щодо яких можуть виникати суб'єктивні права і обов'язки в межах відповідного правового режиму. Іншою складовою виступає розуміння майнового паю як суб'єктивного майнового права вимоги власника майнового сертифікату на: одержання частки доходів від використання; виділення майнового паю в натурі; відшкодування шкоди, завданої протиправними діями інших осіб всьому пайовому фонду або його частині. У таку двоступінчасту структуру повністю вписуються всі юридичні особливості майнових паїв.

§4. Право на майновий пай

Перелік осіб, які мають право на майновий пай, містить п. 4 Порядку визначення розмірів майнових паїв членів колективних сільськогосподарських підприємств та їх документального посвідчення, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2001 р. за № 177. До списку осіб, які мають право на майновий пай, включаються всі ***члени підприємства,*** які працювали на момент здійснення процедури паювання та перепаювання. У розрахунок вартості індивідуального майнового паю включається вся оплата праці (грошова, натуральна), адже вона засвідчує трудовий внесок кожного працівника, що є матеріальним чинником зростання пайового фонду майна співвласників. Водночас існує перелік інших осіб, за якими відповідно до законодавства зберігається право на майновий пай.

Пенсіонери також мають право на майновий пай, бо вони своєю колишньою працею створювали пайовий фонд майна. Це стосується непрацюючих пенсіонерів. У разі продовження пенсіонером після виходу на пенсію праці у колишньому колгоспі чи КСП, у розрахунок розміру його трудового внеску включаються й суми оплати праці, одержаної за час виконання ним відповідних трудових функцій.

Особи, призвані для проходження строкової військової або альтернативної служби. Відповідно до абз. 2 и. 1 ст. 8 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20 грудня 1991 р. № 2011-XII час перебування громадян України на військовій службі зараховується до їх страхового стажу, стажу роботи, а також стажу роботи за спеціальністю. Крім того, згідно зі ст. 3 Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» від 12 грудня 1991 р. № 1975-XII за працівником, який проходив альтернативну службу, також зберігається право на попередню роботу (посаду), яку він виконував (обіймав) до направлення на службу.

Особи, призвані на військові збори. За призваними на збори військовозобов'язаними та резервістами відповідно до ст. 29 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» від 25 березня 1992 р. № 2232-XII на весь період зборів, включаючи час проїзду до місця їх проведення і назад, зберігаються місце роботи, а також займана посада та середній заробіток на підприємстві, в установі, організації незалежно від підпорядкування і форм власності.

Особи, які проходять підготовку з відривом від виробництва у навчальних закладах Товариства сприяння обороні України та в інших подібних навчальних закладах. Відповідно до ч. 1 ст. 10 та ч. 1 ст. 13 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» від 25 березня 1992 р. № 2232-ХП за громадянами України, які проходять підготовку з військово-технічних спеціальностей з відривом від виробництва у професійно-технічних навчальних закладах міністерств, інших центральних органів виконавчої влади та у навчальних закладах Товариства сприяння обороні України, на весь час підготовки, включаючи час проїзду до місця підготовки та у зворотному напрямку, зберігаються місце роботи, а також займана посада та середній заробіток на підприємстві, в установі, організації, незалежно від підпорядкування і форм власності.

Особи, направлені підприємством для навчання до професійно-технічних та вищих навчальних закладів усіх рівнів акредитації. У ст. 38 Закону України «Про професійно-технічну освіту» від 10 лютого 1998 р. № 103/98-ВР зазначено, що час навчання у професійно-технічному навчальному закладі зараховується до трудового стажу учня, слухача, у тому числі до безперервного і до стажу роботи за спеціальністю. Також відповідно до п. д) ч. 3 ст. 56 Закону України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 р. № 1788-XII час навчання у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах, в училищах і на курсах по підготовці кадрів, підвищенню кваліфікації та перекваліфікації в аспірантурі й докторантурі зараховується до загального та спеціального трудового стажу.

Особи, направлені для підвищення кваліфікації з відривом від виробництва. При направленні працівників для підвищення кваліфікації з відривом від виробництва відповідно до ст. 122 КЗпП України за ними зберігається місце роботи (посада) і провадяться виплати, передбачені законодавством.

Особи, обрані на виборчі посади органів місцевого самоврядування та органи державної влади, а також профспілкових організацій. Відповідно до статей 118, 119 КЗпП України за працівниками, звільненими від роботи внаслідок обрання їх на виборні посади в державних органах, а також у профспілкових та інших громадських організаціях, зберігається після закінчення їх повноважень за виборною посадою попередня робота (посада).

Жінки, що знаходяться у відпустці у зв'язку з вагітністю та пологами. За час відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами за жінками зберігається місце попереднього працевлаштування (ст. 179 КЗпП України).

Особи, які знаходяться у відпустці по догляду за дитиною. Відповідно до ст. 181 КЗпП України відпустка для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку зараховується як до загального, так і до безперервного стажу роботи і до стажу роботи за спеціальністю.

Особи, які втратили працездатність внаслідок каліцтва або іншого ушкодження здоров 'я, що було пов 'язано з виконанням трудових обов 'язків на цьому підприємстві. Пунктом г) ст. 21 Закону України встановлено виплату пенсії по інвалідності внаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання. Крім того, такі особи відповідно до ст. 173 КЗпП та ст. 1195 ЦК України мають право на відшкодування шкоди, завданої каліцтвом чи ушкодженням здоров'я. У разі одержання такої шкоди безпосередньо у колгоспі чи КСП суми відшкодування (щомісячні чи одноразові) зараховуються на збільшення розміру персонального трудового внеску працівника, який виступає основою визначення індивідуального майнового паю.

Особи, які припинили трудові відносини з підприємством, але не отримали при цьому належного їм майнового паю натурою, грошима або цінними паперами. За особами, які одержали право на майновий пай, але після цього припинили трудові відносини з підприємством, майновий пай зберігається. Такі майнові паї належать до невитребуваних. Відповідно до п. 1 Рекомендацій щодо порядку здійснення

права спільної часткової власності власниками майнових паїв колишніх колективних сільськогосподарських підприємств, затверджених наказом Міністерства аграрної політики України від 20 травня 2008 р. № 315 невитребуваний майновий пай — це майновий пай члена колективного сільськогосподарського підприємства або іншої особи, що має на нього право, які невідомі або не отримали в установленому порядку право власності на майновий пай. Невитребуваний майновий пай особа, яка має на нього право, може витребувати у натурі, грошима або цінними паперами чи стати співвласником майна пайового фонду колишнього КСП.

Спадкоємці померлих осіб, які мали право на майновий пай. Спадкування майнового паю здійснюється на підставі ст. 1226 ЦК України, за якою частка у праві спільної сумісної власності спадкується на загальних підставах. Суб'єкт права спільної сумісної власності має право заповідати свою частку в праві спільної сумісної власності до її визначення та виділу в натурі. За відсутності заповіту спадкування майнових паїв здійснюється за законом.

Список осіб, які мають право на майновий пай, складається комісією і затверджується зборами співвласників. За рішенням зборів співвласників до списку осіб, що мають право на майновий пай, можуть бути внесені й інші категорії осіб, наприклад такі, що відпрацювали у господарстві довгий час і вибули з поважних причин, а також особи, які мають право на пайовий фонд майна, але з різних причин не були включені до списку. До останніх можуть включатися, зокрема, працівники соціальної сфери села, які безпосередньо обслуговували населення відповідного населеного пункту, на території якого функціонувало реорганізоване колективне сільськогосподарське підприємство, а також перебувають майнові паї у складі майна пайового фонду. Проте включення зазначених осіб до переліку осіб, які мають право на майновий пай, можливе лише за умови їхнього затвердження загальними зборами співвласників.

Загалом внесення всіх перелічених осіб до зазначеного списку здійснюється на підставі їхньої особистої заяви до зборів співвласників майна пайового фонду колишнього колективного сільськогосподарського підприємства.

§ 5. Правове регулювання використання майнових паїв

Іншою нагальною проблемою, що потребувала вирішення, було визначення подальшої долі майнових паїв, не витребуваних у натурі

їх власниками. На той час витребували майно з пайового фонду лише окремі власники майнових паїв або їх спадкоємці. Причин такого стану є декілька. ***По-перше,*** високоліквідного майна (грошові кошти, трактори й автомобілі, поголів'я тварин, насіннєвий фонд, корми тощо), яке можна ефективно використати після одержання в рахунок майнового паю, фізично не може вистачити порівну для всіх селян—співвласників майнового комплексу колишнього КСП. ***По-друге,*** низьколіквідне майно (як-то тваринницькі приміщення та обладнання для них), частка якого у пайовому фонді завдяки високій балансовій вартості є значною, складно використовувати поодинці. Наприклад, у результаті перепаювання власнику майнового сертифікату у рахунок паю було виділено десяту частину корівника. Безсумнівним є той факт, що великої потреби у цьому майні особа—співвласник майна КСП не відчуває, адже його ефективне використання за цільовим призначенням можливе лише у разі цілісного застосовування за умови повного заповнення худобою. ***По-третє,*** вагома кількість майнових паїв залишилася невитребуваною внаслідок смерті поодиноких осіб похилого віку за відсутності спадкоємців. ***По-четверте,*** через відсутність достатньої роз'яснювальної роботи з боку державних органів, а також відому інертність селянських мас до нововведень майнові паї так і залишилися невитребуваними.

У результаті велика частина засобів виробництва виявилася незадіяною у процесі сільськогосподарського виробництва. З метою подолання зазначених негативних наслідків процесу перепаювання Міністерством аграрної політики України було прийнято цілу низку рекомендаційних актів. Наказом від 6 квітня 2001р. № 96 було затверджено Рекомендації щодо передачі майна пайового фонду реорганізованого колективного сільськогосподарського підприємства у спільну часткову власність та організації управління таким майном.

Для врегулювання відносин між співвласниками невитребуваного майна Рекомендаціями запропоновано укладення договору про спільне володіння, користування і розпорядження майном, що знаходиться у спільній частковій власності. У цьому договорі визначається особа, уповноважена від імені всіх співвласників майна на представлення їх інтересів при укладанні в подальшому цивільно-правових договорів. Укладання таких договорів, спрямованих на використання майна пайового фонду відбувається за рішенням зборів співвласників, які доручають уповноваженому їх підписання від імені співвласників. Форму договорів про спільне володіння, користування і розпорядження майном, що знаходиться у спільній частковій власності, наведено у додатку до зазначених Рекомендацій.

Способи використання майна співвласників було визначено Рекомендаціями щодо використання майна, яке перебуває у спільній частковій власності, затвердженими наказом Міністерства аграрної політики України від 9 квітня 2001 р. № 97 (зі змінами, внесеними згідно з наказом Мінагрополітики від 1 липня 2003 р. № 210): 1) частина інвентарних об'єктів, які задіяні у виробничому процесі, передається в оренду суб'єкту підприємницької діяльності на підставі договору оренди, форма якого наводиться у додатку; 2) частина інвентарних об'єктів, які не використовуються у виробництві в даний час, але надалі можуть бути використані, передається користувачеві майна на зберігання на підставі договору схову; 3) частина інвентарних об'єктів, які не задіяні у виробничому процесі і не мають перспективи використання, за рішенням співвласників може бути демонтована і ліквідована. При цьому матеріали від демонтажу за їх ліквідаційною вартістю включаються до пайового фонду або видаються співвласникам у рахунок їх майнових паїв.

Оборотні засоби, які ввійшли до пайового фонду, підлягають викупу орендарем на умовах товарного кредиту. Договір оренди частини майна, яке перебуває у спільній частковій власності, рекомендовано укладати на термін, який відповідає терміну оренди землі. Форми договорів оренди, схову та купівлі-продажу майна, що знаходиться у спільній частковій власності, наведені у додатках до Рекомендацій.

Рекомендовано також диференціювати орендну плату за користування майном на дві частини: 1) премію власнику майна в розмірі не менше 1% від вартості паю, яка виплачується власнику майна в грошовій, натуральній формі чи послугами за домовленістю сторін; 2) амортизаційну складову в розмірі амортизаційних відрахувань на орендоване майно, яка є джерелом формування фонду відтворення орендованих основних засобів. Під амортизацією розуміється щорічна вартість зносу основних засобів. Наприклад, за технічними характеристиками заводу-виготовлювача трактор вартістю 200 тис. грн має максимальний строк експлуатації 10 років. Це означає, що вартість такого трактора буде щорічно пропорційно переноситися на вартість виробленої продукції. Кожен рік вартість трактора зменшуватиметься на 20 тис. грн аж до повного його зносу через 10 років.

Тому пропозиція покласти на орендаря обов'язок створювати фонд відтворення орендованого майна є прогресивною. Під час експлуатації основні засоби посилено зношуються і тому потребують капітального і поточного ремонтів. Цілком логічним є те, щоб орендар відраховував кошти у спеціальний фонд у розмірі щорічного зносу орендованих основних засобів.

Порядок використання фонду відтворення орендованих основних засобів регламентується Тимчасовим положенням про фонд відтворення орендованих основних засобів, затвердженим зазначеним наказом Мінагрополітики України від 9 квітня 2001 р. № 97. Відповідно до цього положення розмір відрахувань встановлюється договором оренди залежно від складу і вартості орендованого майна. Кошти Фонду можуть використовуватись як для реконструкції та поліпшення орендованих основних засобів, так і для розширення виробництва, тобто придбання нових основних засобів чи модернізації діючих.

Пізніше наказом Міністерства аграрної політики України від 1 липня 2003 р. № 210 Тимчасове положення про фонд відтворення орендованих основних засобів було перейменоване на Примірне положення про фонд відтворення орендованих основних засобів. При цьому зміни відбулися лише щодо назви фонду: зміст обох положень залишився ідентичним.

Одним із напрямів використання майнових паїв є запропонований Мінагрополітики України шлях створення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів відповідно до Рекомендацій щодо створення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів з використанням майнових паїв або часток в майні, що знаходиться у спільній частковій власності колишніх членів реорганізованих колективних сільськогосподарських підприємств, затверджених наказом від 18 березня 2003 р. № 67. Рекомендації застосовуються у випадках, коли співвласники майна пайового фонду або майна спільної часткової власності колишніх членів реорганізованих КСП разом отримують у натурі належні їм майнові паї або частки у спільному майні і мають намір створити неприбуткові сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи, в яких власник майнових паїв або частки у спільному майні та споживач цих послуг поєднуються в одній особі.

Нарешті, 20 травня 2008 р. Міністерство аграрної політики України прийняло Рекомендації щодо порядку здійснення права спільної часткової власності власниками майнових наїв колишніх колективних сільськогосподарських підприємств (далі — Рекомендації), затверджені наказом № 315 на зміну попередніх рекомендацій, затверджених наказом від 6 квітня 2001 р. № 96. На відміну від минулих рекомендацій, не йдеться про Спілку співвласників. Вищим органом співвласників майнових паїв визнаються збори. Визначено правомочність цих зборів, рішення яких приймається за згодою не менш як 2/3 співвласників, крім рішень щодо відчуження майна та виділення в натурі частки з майна, які приймаються одностайно.

При цьому обов'язковість обрання Уповноваженого як особи, наділеної найвищими виконавчими повноваження з розпорядження спільним майном, втратило імперативність. Віддаючи можливість обрання Уповноваженого на розсуд зборів співвласників, Рекомендації, крім фізичних осіб—співвласників майнових паїв, дали змогу обирати Уповноваженим будь-яку фізичну чи юридичну особу. Також, якщо раніше вихід зі Спілки співвласників здійснювався на загальних засадах, визначених законодавством, то тепер процедуру виділення майнових паїв у натурі регламентовано окремим розділом Рекомендацій. Щодо інших положень принципових розбіжностей не спостерігається.

Позитивним моментом є те, що у додатку до Рекомендацій щодо використання майна, яке перебуває у спільній частковій власності, затверджених наказом Міністерства аграрної політики України від 9 квітня 2001 р. № 97, наведено форму договору оренди спільного майна співвласників майнових паїв. Договір не є типовим, але він має важливе значення в умовах сьогодення. По-перше, застосування цієї форми договору дає змогу уніфікувати механізм правового регулювання оренди майнових паїв у цілому на території України. По-друге, чинний цивільно-правовий договір майнового найму не відбиває особливостей такого специфічного предмета, як майнові паї, що вимагає його аграрно-правового регулювання.

Водночас орендна модель, закладена у форму договору, не позбавлена окремих недоліків. Наприклад, предметом договору визначено лише основні засоби (індивідуалізовані речі), за що передбачена орендна плата. Проте до складу майнових паїв входять як основні, так і оборотні засоби. Як свідчить практика аграрно-орендних відносин, орендарі користуються оборотними засобами (поголів'ям продуктивних тварин, насінням, кормами тощо), не сплачуючи за них. Такий стан ущемляє права власників майнових наїв, дозволяючи орендарям за їх рахунок одержувати додаткові доходи.

Законодавство передбачає варіант викупу орендарем оборотних засобів на умовах товарного кредиту за договором купівлі-продажу майна, що знаходиться в спільній частковій власності, форма якого також наведена у додатку до Рекомендацій щодо використання майна, яке перебуває у спільній частковій власності, затверджених наказом Міністерства аграрної політики України від 9 квітня 2001 р. № 97. Проте ця норма має індикативний (рекомендаційний) характер, а тому не береться орендарем до уваги. Це становить ще один негативний момент, адже згадувані договори не мають нормативного характеру через відсутність реєстрації у Міністерстві юстиції України.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

1. Чим відрізняються приватизація і паювання майна у сільському господарстві?
2. Розкрийте сутність пайового фонду КСП.
3. Які методики було застосовано у процесі розпаювання майна КСП?
4. У чому полягає зміст перепаювання майна КСП?
5. Перелічіть основні нормативно-нравові акти, які врегульовують процес перепаювання майна КСП.
6. Дайте визначення майнового паю.
7. Наведіть ознаки майнового паю.
8. Які особи мають право на майновий пай?
9. Перелічіть причини невитребування майнового паю в натурі.
10. Розкрийте особливості правового регулювання використання майнових паїв.

Модуль 3

ПРАВОВІ ЗАСАДИ УПРАВЛІННЯ В АПК ТА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПРАВОПОРУШЕННЯ

Розділ 8

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

§ 1. Поняття та зміст державного регулювання сільським господарством

Пріоритетність розвитку агропромислового комплексу України в національній економіці зумовлюється винятковою значущістю та незамінністю вироблюваної продукції сільського господарства в життєдіяльності людини і суспільства. Виходячи зі статусу України як повноцінного члена Світової організації торгівлі (СОТ) та в умовах здійснення євроінтеграції важливим завданням держави є контроль та управління аграрним сектором економіки. Зважаючи на те, що процеси реформування майнових та земельних відносин, не тільки не принесли відчутних позитивних економічних результатів, а навпаки загострили ситуацію на селі, значно підвищується роль держави у забезпеченні ефективного регулювання аграрним сектором економіки. Основними складовими державної аграрної політики є комплекс правових, організаційних і економічних заходів, спрямованих на підвищення ефективності функціонування аграрного сектору економіки, розв'язання соціальних проблем сільського населення та забезпечення комплексного і сталого розвитку сільських територій.

Державно-правове регулювання аграрного сектора економіки традиційно складає самостійний інститут аграрного права. Воно становить сукупність заходів щодо визначення системи органів державного

управління, які відають цією складовою народного господарства, прийняття і належного виконання аграрних законів і нормативно-правових актів про сільське господарство, закріплення кола повноважень (компетенції) цих органів.

Державно-правове регулювання сільського господарства здійснюється на засадах, передбачених Конституцією України, ГК України, законами України: «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві», «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року», «Про державну підтримку сільського господарства України», іншими нормативно-правовими актами аграрного законодавства, а також законодавства, яким регулюється діяльність органів державного управління та контролю в цілому.

Слід зазначити, що законодавець розширив сферу, на яку розповсюджуються засади державної аграрної політики: це як безпосередньо сільське, так і рибне господарство, харчова промисловість і переробления сільськогосподарських продуктів, аграрна наука і освіта, соціальна сфера села, їх матеріально-технічне та фінансове забезпечення (ст. 1 Закону України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року»).

Напрями державного регулювання безпосередньо залежать від особливостей сільськогосподарського виробництва, його сезонності, впливу природно-кліматичних умов і, як наслідок, високого характеру ризику такого виду діяльності, його збитковості, низької інвестиційної привабливості, що, в свою чергу, вимагає здійснення постійної державної підтримки суб'єктів господарювання в цій галузі.

Існує декілька основних напрямів участі держави в регулюванні аграрних відносин, а саме: реалізація аграрної реформи, яка пов'язується з процесами паювання та приватизації майна і землі сільськогосподарських підприємств; продовження структурних змін в аграрному секторі і пов'язане з цим уточнення правового становища сільськогосподарських товаровиробників; визначення особливих умов участі сільськогосподарських підприємств у фінансових відносинах, у тому числі оподаткуванні, і заходи державної підтримки учасників сільськогосподарського виробництва; державне регулювання окремих видів сільськогосподарської діяльності, зокрема рослинництва, тваринництва тощо; особливості використання земель сільськогосподарського призначення; формування ринкових відносин на договірних засадах, зокрема шляхом укладення договорів купівлі-продажу, контрактації, поставки сільськогосподарської продукції; про надання послуг сільськогосподарським товаровиробникам; про матеріально-технічне забезпечення сільсько-

господарського виробництва; контроль над якістю і безпекою сільськогосподарського виробництва; підтримка наукових досліджень, підготовки кадрів для села; розвиток сільських територій.

Серед стратегічних цілей державної аграрної політики особливо необхідно виділити гарантування продовольчої безпеки держави. Поняття «продовольча безпека» міститься в Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України», згідно з яким — це захищеність життєвих інтересів людини, яка виражається у гарантуванні державою безперешкодного економічного доступу людини до продуктів харчування з метою підтримання її звичайної життєвої діяльності (п. 2.13 ст. 2). Вона визначається за такими критеріями: достатність продовольчого споживання як відношення фактичного рівня споживання основних харчових продуктів на одну особу до науково обґрунтованих (медично рекомендованих) норм здорового харчування; доступність продовольчого споживання як відношення вартості річного набору харчових продуктів на одну особу, що відповідає науково обґрунтованим нормам здорового харчування, до річного розміру доходу на одну особу; продовольча незалежність, тобто частка продовольчого імпорту в загальному обсязі продовольчого споживання. На сьогоднішній день всі ці показники не забезпечуються. Так, перший показник за найважливішими харчовими продуктами (молочними і м'ясними), зокрема у 2005 р., складав лише 49—59 відсотків. Що стосується рівня споживання всіх продуктів, то він в Україні значно нижчий, ніж у розвинутих країнах світу. І останнє: в умовах вступу України до СОТ, а також кризового стану агропромислового комплексу зросла частка імпорту продуктів харчування, які до того ж є не найкращої якості, що ставить під загрозу продовольчу незалежність країни.

Наступним стратегічним завданням державної аграрної політики є перетворення аграрного сектору на високоефективний, конкурентоспроможний на внутрішньому та зовнішньому ринках сектор економіки держави. Для цього необхідним є підтримка наукових досліджень зі створення та впровадження нових екологічно чистих ресурсозберігаючих технологій вирощування, поглибленої переробки сільськогосподарської сировини та виготовлення з неї конкурентоспроможної вітчизняної продукції. Зважаючи на відсутність у сільськогосподарських підприємств достатніх фінансових ресурсів для реалізації наукових розробок та високих технологій, а також високий комерційний ризик інвестування в інноваційну сферу, особливо на початковому етапі впровадження інновації, тривалий строк окупності таких інвестицій, особлива увага повинна приділятися питанням їх державної фінансової підтримки.

Також до стратегічних завдань державної аграрної політики належить збереження селянства як носія української ідентичності, культури і духовності нації; комплексний розвиток сільських територій та розв'язання соціальних проблем на селі. В країні, де практично третину населення складають селяни, забезпечення їх прав набуває особливого значення. На жаль, українське селянство завжди потерпало від зневажливого ставлення до його проблем з боку держави. Нічого не змінилося і на сьогодняшній день. Проголошені Законом України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» напрями державної підтримки сільськогосподарського товаровиробника, зокрема щодо державного інвестування розвитку соціальної сфери села та агропромислового комплексу, забезпечення соціальної захищеності селян, залишились лише на папері і не отримали реальної матеріальної підтримки з боку держави. Незважаючи на цілу низку нормативно-правових актів, які були прийняті з моменту проголошення незалежності України, село продовжує вимирати. Рівень народжуваності сільського населення в розрахунку на 1000 осіб знизився з 13,7 до 9,4 осіб, рівень смертності підвищився з 14,4 до 20,5 осіб і перевищив аналогічний показник смертності міського населення в 1,4 раза (п. 1 Державної цільової програми розвитку українського села на період до" 2015 року, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. № 1158).

Реалізація напрямів державної аграрної політики здійснюється відповідно до державних цільових програм. Метою розроблення державних цільових програм є сприяння реалізації державної політики на пріоритетних напрямах розвитку держави, окремих галузей економіки та адміністративно-територіальних одиниць; забезпечення концентрації фінансових, матеріально-технічних, інших ресурсів, виробничого та науково-технічного потенціалу, а також координації діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій для розв'язання найважливіших проблем. Так, з метою розв'язання проблеми низької конкурентоспроможності вітчизняної сільськогосподарської продукції, внаслідок чого вона може бути витіснена з ринку, що зумовлено вступом України до СОТ, постановою Кабінету Міністрів України від 3 червня 2009 р. № 562 було затверджено Державну цільову програму створення оптових ринків сільськогосподарської продукції.

Закон України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» від 11 вересня 2003 р. визначає правові основи для здійснення регулювання господарських відносин, а також адміністративних відносин між регуляторними органами або

іншими органами державної влади та суб'єктами господарювання, недопущення прийняття економічно недоцільних та неефективних регуляторних актів, зменшення втручання держави у діяльність суб'єктів господарювання та усунення перешкод для розвитку господарської діяльності.

Відповідно до законодавства в аграрній підприємницькій діяльності регуляторними органами виступають; Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, Міністерство аграрної політики України, Міністерство економіки України, Державний комітет України з питань технічного регулювання та споживчої політики, Державний комітет України із земельних ресурсів тощо. Так, до регуляторних актів Міністерства аграрної політики України належать накази, інструкції, зокрема наказ Міністерства аграрної політики України «Питання діяльності Аграрного фонду на організованому аграрному ринку у 2009/2010 маркетинговому році» від 24 січня 2009 р. № 50 тощо.

В умовах світової економічної кризи держава в особі Кабінету Міністрів України відповідає за реалізацію антикризових заходів, у тому числі і в аграрному секторі економіки. У цих умовах завданням Уряду є забезпечення ефективного функціонування агропромислового комплексу, продовольчої безпеки і продовольчої незалежності країни, підвищення експорту продукції агропромислового комплексу, а також розвиток сільської місцевості.

Таким чином, державне регулювання сільського господарства передбачає запровадження заходів політики аграрного протекціонізму — державної підтримки вітчизняних аграрних товаровиробників шляхом забезпечення стабільного фінансування підприємств агропромислового комплексу за бюджетними програмами підтримки їх розвитку, насамперед спрямованих на надання фінансової підтримки підприємствам агропромислового комплексу із застосуванням механізму здешевлення кредитів, забезпечення державної підтримки оновлення машинно-тракторного парку за напрямами та в обсягах, що передбачені Державною цільовою програмою реалізації технічної політики в агропромисловому комплексі на період до 2011 року, сприяння створенню і функціонуванню сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів у галузях тваринництва, рослинництва та переробки сільськогосподарської продукції, стимулювання виробництва та використання біологічних видів палива, забезпечення виконання заходів, спрямованих на охорону земель, збереження і відтворення родючості ґрунтів, раціонального та ефективного використання земель сільськогосподарського призначення тощо.

Суб'єктами державного управління сільського господарства є ті органи державного управління, що здійснюють державне регулювання сільським господарством, забезпечують належне виконання положень аграрного законодавства, здійснення повсякденного управління підлеглими по вертикалі управлінськими структурами, виробничо-господарськими, виробничо-обслуговуючими сільське господарство службами, а також органи сільськогосподарських інспекцій і контролю за діяльністю сільськогосподарських підприємств і об'єднань.

Об'єктами державного регулювання сільського господарства є матеріальні засоби і форми ведення сільськогосподарського виробництва. До них належать насамперед землі сільськогосподарського призначення, що становлять основу сільськогосподарського виробництва, а також галузі сільського господарства (рослинництво, тваринництво, рибництво), соціальна сфера села тощо.

До принципів державного регулювання аграрного сектору економіки належать як загальні, так і спеціальні принципи. Перші передбачені Конституцією України, яка гарантує право власності Українського народу на землю, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України (ст. 13); право кожного володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41); право кожного на підприємницьку діяльність, не заборонену законом (ст. 42) тощо. Крім того, ГК України визначає такі принципи, як забезпечення державою: захисту конкуренції у підприємницькій діяльності; екологічної безпеки та підтримання екологічної рівноваги на території України; належних, безпечних і здорових умов праці, захисту прав споживачів (ст. 5); економічної багатоманітності та рівного захисту державою усіх суб'єктів господарювання; вільного руху капіталів, товарів та послуг на території України; обмеження державного регулювання економічних процесів у зв'язку з необхідністю забезпечення соціальної спрямованості економіки, добросовісної конкуренції у підприємництві; захисту національного товаровиробника; заборони незаконного втручання органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб у господарські відносини (ст. 6).

До інших можна віднести: аграрний протекціонізм; пріоритетність соціального розвитку села; взаємозв'язок економічних і соціальних цілей сільськогосподарських підприємств; вільний вибір сільськогосподарськими товаровиробниками форм власності і напрямів трудової та господарської діяльності (ст. 15 Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві»); рівність суб'єктів господарювання на селі, а також

їх рівні можливості у доступі до державної фінансової підтримки; невтручання органів виконавчої влади у вибір форм господарювання та господарську діяльність суб'єктів підприємництва (ч. 3 ст. 2 Закону України «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001—2004 років»); пріоритетність використання земель сільськогосподарського призначення для виробництва сільськогосподарської продукції, що безпосередньо закріплено в Земельному кодексі України.

§ 2. Повноваження Міністерства аграрної політики України та його органів на місцях

Головним органом у системі центральних органів виконавчої влади з питань забезпечення реалізації державної аграрної політики, продовольчої безпеки держави, державного управління у сфері сільського господарства, садівництва, виноградарства, харчової і переробної промисловості та комплексного розвитку сільських територій є Міністерство аграрної політики України. Його діяльність регулюється Конституцією України, Указом Президента України «Питання Міністерства аграрної політики України» від 7 червня 2000 року № 772, постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Міністерство аграрної політики України» від 1 листопада 2006 року № 1541 та іншими нормативно-правовими актами.

Міністерство аграрної політики України (Мінагрополітики) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України. Міністерство очолює Міністр, який призначається на посаду і звільняється з посади в установленому порядку Верховною Радою України за поданням Прем'єр-міністра України.

Основними завданнями Мінагрополітики є:

— формування та реалізація державної аграрної політики, організація розроблення та здійснення заходів із забезпечення продовольчої безпеки держави;

— здійснення державного управління у сфері сільського господарства, садівництва, виноградарства, харчової і переробної промисловості;

— розроблення і здійснення заходів, спрямованих на комплексний розвиток галузей агропромислового виробництва і сільських територій;

— участь у формуванні та реалізації інноваційної, інвестиційної і соціальної політики у сільській місцевості;

— координація діяльності органів виконавчої влади з питань реалізації державної аграрної політики, забезпечення продовольчої безпеки держави та удосконалення структури галузей агропромислового виробництва.

Свої ***повноваження Мінагрополітики*** здійснює відповідно до покладених на нього завдань. Так, зазначений орган державного регулювання розробляє: основні напрями державної аграрної політики, стратегії та механізмів її реалізації; проекти нормативно-правових актів, що стосуються регулювання відносин у галузях агропромислового виробництва; державні цільові та інші програми розвитку галузей агропромислового виробництва, комплексного розвитку сільських територій; заходи щодо розвитку інфраструктури аграрного та продовольчого ринку, зокрема аграрних бірж, аукціонів живої худоби та птиці, оптових продовольчих ринків, обслуговуючих сільськогосподарських кооперативів, кредитних спілок, страхових компаній, виставок, ярмарків тощо; заходи щодо формування Аграрним фондом державного продовольчого резерву; галузеві програми поліпшення безпеки і гігієни праці та виробничого середовища; умови експлуатації внутрішньогосподарських меліоративних систем підприємствами галузей агропромислового виробництва.

Крім того, Мінагрополітики забезпечує: проведення цінового моніторингу внутрішнього і зовнішнього аграрного та продовольчого ринку; сертифікацію зернових складів на відповідність стандартам якості послуг із зберігання зерна та продуктів його переробки, ведення реєстрів складських документів на зерно та зерна, прийнятого на зберігання, декларування зерна суб'єктами його зберігання; реалізацію державної політики у сфері виробництва продуктів дитячого та лікувально-профілактичного харчування; державний захист прав покупців сільськогосподарської техніки та користувачів послуг з технічного сервісу; відомчу реєстрацію та облік тракторів, самохідних шасі, сільськогосподарської техніки, інших машин і обладнання незалежно від форми власності, що підлягають експлуатації на вулично-дорожній мережі загального користування (крім механічних транспортних засобів, реєстрація та облік яких здійснюються відповідно до законодавства іншими органами); ліцензування окремих видів господарської діяльності; розвиток виробництва і використання біодизелю, біоетанолу, інших альтернативних видів палива та відновлювальних джерел енергії; державне управління племінною справою у тваринництві, атестацію спеціалістів, які виконують роботи, пов'язані з веденням первинного обліку продуктивності худоби та птиці, здійсненням офіційної класифікації (оцінки) тварин, отриманням, ідентифікацією і зберіганням сперми, ембріонів, яйцеклітин, штучним осіменінням маток і трансплантацією ембріонів; виконання програм підтримки індивідуального житлового будівниц-

тва, реформування і розвитку комунального господарства у сільській місцевості.

До повноважень міністерства також відноситься здійснення: формування і реалізації державної технічної політики, розвитку ринку сільськогосподарської техніки, зокрема на умовах фінансового лізингу, нагляду за технічним станом машин і обладнання, а також з питань охорони праці, пожежної безпеки і безпеки дорожнього руху; регулювання сільськогосподарської дорадчої діяльності; роботи, спрямованої на розвиток насінництва, розсадництва, племінної справи у тваринництві, проведення комплексної оцінки (бонітування) худоби та птиці; державного управління у сфері насінництва та розсадництва; організаційного та методичного забезпечення підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації працівників у навчальних закладах, підприємствах, установах і організаціях, що належать до сфери його управління.

Мінагрополітики організовує: державний контроль та нагляд за якістю та безпекою сільськогосподарської продукції, сировини і продовольства, їх зберіганням і продажем; радіаційний контроль і проведення заходів щодо організації сільськогосподарського виробництва на територіях, забруднених хімічними, радіоактивними та іншими шкідливими речовинами; державний контроль за дотриманням законодавства про захист рослин, застосування агрохімікатів та регуляторів росту рослин; державний контроль за якістю сільськогосподарської техніки, інших машин і обладнання, запасних частин, насіння і садивного матеріалу, племінних (генетичних) ресурсів тощо. Також міністерство організовує та координує: роботу з раціонального ведення лісового господарства і використання лісових ресурсів, наданих у постійне користування підприємствам галузей агропромислового виробництва, що належать до сфери його управління; роботу, спрямовану на захист вітчизняних підприємств галузей агропромислового виробництва від недобросовісної конкуренції, дискримінаційних умов діяльності, ефективне застосування антидемпінгового законодавства; сертифікацію продукції рослинництва, тваринництва, у тому числі племінних (генетичних) ресурсів, птахівництва, харчових та переробних галузей.

До важливих повноважень Мінагрополітики належать: затвердження положення про державні книги племінних тварин і Державний племінний реєстр, забезпечення ведення зазначених книг та Реєстру, дотримання вимог щодо якості племінних (генетичних) ресурсів, показників племінного обліку, згідно з якими ведеться документація з племінної справи у тваринництві; ведення реєстру атестованих виробників молока, молочної сировини і молочних продуктів; встановлення

порядку надання відповідного статусу суб'єктам племінної справи у тваринництві, що провадять діяльність відповідно до загальнодержавних програм селекції у тваринництві, видача відповідних свідоцтв (сертифікатів).

Необхідно відмітити також, що міністерство виконує у встановленому законодавством порядку функції з управління майном, що перебуває у державній власності і належить до сфери його управління, бере участь у формуванні Єдиного реєстру об'єктів державної власності, проводить моніторинг родючості ґрунтів та агрохімічну паспортизацію земель сільськогосподарського призначення, координує роботу з відновлення їх продуктивної цінності, запроваджує систему ведення органічного сільського господарства та виконує інші функції.

Органами, що здійснюють управління сільським господарством на місцях, є: ***Головне управління агропромислового розвитку*** обласної, управління агропромислового розвитку Севастопольської міської державних адміністрацій та управління агропромислового розвитку районної державної адміністрації. Вони діють на підставі відповідних Типових положень, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 25 липня 2007 р. № 967. Ці органи підзвітні та підконтрольні голові відповідної адміністрації та Міністерству аграрної політики України.

Основними завданнями головного управління є:

— забезпечення реалізації державної аграрної політики, розроблення та виконання регіональних інноваційно-інвестиційних та інших програм і прогнозів розвитку галузей агропромислового виробництва;

— участь у формуванні та реалізації соціальної політики на селі, сталого розвитку регіонального агропродовольчого ринку і сільських територій регіону;

— організація роботи з питань насінництва і розсадництва, сортовипробування і захисту рослин, племінної справи, наукового і кадрового забезпечення, стандартизації, карантинного режиму, охорони праці та техніки безпеки.

Управління очолює начальник, який призначається на посаду і звільняється з посади головою відповідної державної адміністрації за погодженням з міністерством.

Управління агропромислового розвитку районної держадміністрації є її структурним підрозділом, підзвітним та підконтрольним голові районної державної адміністрації, Головному управлінню агропромислового розвитку обласної держадміністрації і Міністерсту аграрної політики України.

Основними завданнями управління є:

— участь у реалізації державної аграрної та соціальної політики на селі, проведення аналізу тенденцій і прогнозування процесу розвитку галузей агропромислового виробництва і сільських територій;

— створення належних умов для організації виробництва і збуту сільськогосподарської продукції та продовольства, сприяння розвитку ринкової інфраструктури, а також проведення моніторингу агропродовольчого ринку;

— участь у межах своїх повноважень у здійсненні заходів з питань збереження, відтворення та раціонального використання земельних, водних та інших природних ресурсів, охорони праці і техніки безпеки.

Управління очолює начальник, який призначається на посаду і звільняється з посади головою районної державної адміністрації за погодженням із заступником голови обласної держадміністрації та начальником Головного управління агропромислового розвитку обласної держадміністрації.

Зазначені Управління є юридичними особами, мають самостійний баланс, рахунки в органах Державного казначейства, печатку із зображенням Державного Герба України та своїм найменуванням.

§ 3. Інші органи державного управління у галузі сільського господарства

У сучасних умовах забезпечення виробництва екологічно чистої сільськогосподарської продукції та формування належних умов екологобезпечного середовища проживання, праці та відпочинку населення є найважливішим завданням держави. Тому серед органів державного управління в галузі сільського господарства пріоритетне місце посідає ***Міністерство охорони навколишнього природного середовища України (Мінприроди),*** яке діє на підставі постанови Кабінету Міністрів України від 2 листопада 2006 р. № 1524. Це міністерство є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади з питань охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів, здійснення державного контролю за використанням та охороною земель, екологічної безпеки.

До основних завдань Мінприроди належать: забезпечення реалізації державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення та охорони природних ресурсів (землі, надр, поверхневих та підземних вод, атмосферного повітря, лісів, тваринного і рослинного світу та природних ресурсів територіальних вод, континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони України), розвитку мінерально-сировинної бази, заповідної справи, формування, збереження та використання екологічної мережі, геологічного вивчення надр, топографо-геодезичної та картографічної діяльності; здійснення державного контролю за додержанням вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища, раціональне використання, відтворення та охорону природних ресурсів, зокрема за використанням та охороною земель,

Оскільки першочерговим завданням сільського господарства України є забезпечення національної продовольчої безпеки, то контроль за якістю і безпечністю сільськогосподарської продукції належить також до компетенції ***Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики (Держспоживстандарт),*** утвореного Указом Президента України від 18 березня 2003 р. № 225.

Держспоживстандарт у межах своїх повноважень: розробляє проекти нормативно-правових актів тцодо впровадження відповідно до міжнародних стандартів систем управління якістю та систем управління довкіллям на підприємствах, а також стосовно державної підтримки їх впровадження; організовує та проводить моніторинг якості продукції, впровадження систем управління якістю на підприємствах; організовує інформаційне забезпечення підприємств з питань управління якістю та довкіллям; встановлює порядок атестації виробництва підприємств, що здійснюють переробку, утилізацію або знищення вилученої з обігу неякісної та небезпечної продукції, організовує та проводить таку атестацію; здійснює державну реєстрацію нормативних документів, що встановлюють порядок і умови використання, утилізації та знищення неякісної та небезпечної продукції, атестації підприємств, що здійснюють переробку, утилізацію або знищення вилученої з обігу такої продукції; здійснює в межах своєї компетенції контроль за додержанням законодавства у сфері регулювання виробництва і торгівлі спиртом етиловим, коньячним і плодовим, алкогольними напоями та тютюновими виробами; вживає в межах своєї компетенції заходів щодо вдосконалення зовнішньоекономічної діяльності, захисту інтересів вітчизняних товаровиробників на зовнішньому ринку; бере участь у роботі відповідних міжнародних організацій із захисту прав споживачів, стандартизації, метрології, підтвердження відповідності, якості продукції; здійснює заходи щодо галузевого співробітництва України з Європейським Союзом (ЄС), у межах своїх повноважень забезпечує виконання Україною зобов'язань за Угодою про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами, адаптацію законодавства України до законодавства

ЄС, виконання інших заходів щодо інтеграції України до ЄС, виконання інших функцій.

Держспоживстандарт України має право: давати суб'єктам господарської діяльності обов'язкові для виконання приписи про припинення порушень прав споживачів; розглядати відповідно до законодавства справи про адміністративні правопорушення; перевіряти та обстежувати відповідно до законодавства виробничі, складські, торговельні та інші приміщення суб'єктів господарської діяльності сфери торгівлі, громадського харчування і послуг; відбирати в установленому порядку у суб'єктів господарської діяльності сфери торгівлі, громадського харчування і послуг зразки товарів, сировини, матеріалів, напівфабрикатів, комплектуючих виробів для перевірки їх якості на місці виробництва; припиняти відвантаження і реалізацію товарів, що не відповідають вимогам нормативних документів, додержання яких відповідно до законодавства є обов'язковим, технічних регламентів з підтвердження відповідності, технічних регламентів — до усунення суб'єктами господарської діяльності виявлених недоліків; забороняти суб'єктам господарської діяльності реалізовувати споживачам продукцію, яка підлягає підтвердженню відповідності в законодавчо регульованій сфері, в разі: відсутності сертифіката відповідності та/або декларації про відповідність чи свідоцтва про визнання відповідності (або копій цих документів); невідповідності продукції вимогам нормативних документів, зазначеним у декларації про відповідність або у сертифікаті відповідності чи свідоцтві про визнання відповідності тощо.

Умовно всі інші центральні органи виконавчої влади, які здійснюють державне управління у галузі сільського господарства, можна розподілити на ті, діяльність яких координується міністром аграрної політики, та ті, діяльність яких координується Кабінетом Міністрів України через міністра охорони навколишнього природного середовища. До першої групи можна віднести Державний комітет ветеринарної медицини України (Держкомветмедицини) та Державний комітет рибного господарства України (Держкомрибгосп), які раніше входили до складу Міністерства аграрної політики України на правах урядових органів державного управління.

До другої групи можна віднести Державний комітет із земельних ресурсів (Держкомзем), Державний комітет України по водному господарству (Держводгосп) та Державний комітет лісового господарства України (Держкомлісгосп). Діяльність зазначених органів лише опосередковано пов'язана з сільськогосподарським виробництвом.

Всі вони є юридичними особами, мають самостійний баланс, рахунки в органах Державного казначейства, печатку із зображенням Державного Герба України та своїм найменуванням. Комітети очолює Голова, якого призначає на посаду та звільняє з посади Кабінет Міністрів України за поданням Прем'єр-міністра України.

Згідно із Законом України «Про ветеринарну медицину» функції адміністрації ветеринарної медицини України здійснює ***Державний комітет ветеринарної медицини України (Держкомветмедицини),*** положення про який затверджене постановою Кабінету Міністрів України від ЗО серпня 2007 р. № 1075.

Основними завданнями Держкомветмедицини є:

— забезпечення реалізації державної політики в галузі ветеринарної медицини, проведення державного ветеринарно-санітарного контролю та нагляду за здоров'ям тварин, безпечністю та якістю харчових продуктів, неїстівних продуктів тваринного походження, кормів та інших товарів, охорони території України від занесення збудників особливо небезпечних хвороб, включених до списку Міжнародного епізоотичного бюро, з територій інших держав або карантинних зон;

— аналіз причин і умов виникнення та поширення хвороб тварин, участь у локалізації та ліквідації спалаху заразних хвороб, спільних для тварин і людей, підготовка пропозицій щодо профілактики та боротьби з такими хворобами;

— проведення моніторингу поширення та визначення біологічної характеристики збудників особливо небезпечних хвороб тварин, включених до списку Міжнародного епізоотичного бюро, з метою вжиття заходів, пов'язаних з епізоотичною та епідеміологічною діагностикою спалаху заразних хвороб;

— спрямування та координація діяльності державних органів ветеринарної медицини із забезпечення ветеринарно-санітарного та епізоотичного благополуччя, захисту життя і здоров'я людей та тварин від ризику, пов'язаного з хворобами тварин, включаючи зоонози, додержання порядку здійснення державного ветеринарно-санітарного контролю та нагляду;

— розроблення, затвердження та здійснення в межах своїх повноважень санітарних і ветеринарно-санітарних заходів;

— здійснення державного ветеринарно-санітарного контролю та нагляду за тваринами, харчовими продуктами, неїстівними продуктами тваринного походження, репродуктивним матеріалом, біологічними продуктами, патологічним матеріалом, ветеринарними препаратами, субстанціями, кормовими добавками, премісами та кормами, засобами ветеринарної медицини, засобами догляду за тваринами та супутніми об'єктами, а також потужностями (об'єктами), що використовуються для їх виробництва, переробки, зберігання та обігу;

— здійснення державного ветеринарно-санітарного контролю та нагляду на державному кордоні та транспорті за тваринами, харчовими продуктами, неїстівними продуктами тваринного походження, репродуктивним матеріалом, біологічними продуктами, патологічним матеріалом, ветеринарними препаратами, субстанціями, кормовими добавками, premіксами та кормами, засобами ветеринарної медицини, призначеними для вирощування тварин та догляду за ними, що не мають лікувальної і профілактичної дії; супутніми об'єктами;

— сприяння впровадженню системи ідентифікації тварин, постійному навчанню та підвищенню кваліфікації спеціалістів ветеринарної медицини, широкому впровадженню досягнень науки і передового досвіду;

— виконання загальнодержавної програми проведення моніторингу залишкової кількості ветеринарних препаратів та забруднюючих речовин у живих тваринах, харчових продуктах і кормах.

Держкомветмедицини здійснює свої повноваження безпосередньо та через головні управління ветеринарної медицини в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, управління ветеринарної медицини в містах обласного значення, районах, регіональні служби державного ветеринарно-санітарного контролю та нагляду на державному кордоні та транспорті, інші державні установи ветеринарної медицини.

Проведення державної політики у галузі рибного господарства і рибної промисловості, охорони, використання і відтворення водних живих ресурсів забезпечує ***Державний комітет рибного господарства України (Держкомрибгосп)***, положення про який затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 24 січня 2007 р. № 42.

Основними завданнями Держкомрибгоспу є:

— участь у формуванні та забезпечення проведення державної політики у галузі рибного господарства і рибної промисловості;

— розроблення та здійснення комплексних заходів щодо забезпечення пріоритетного розвитку рибництва, охорони, використання і відтворення водних живих ресурсів у рибогосподарських водоймах України, вивчення стану їх запасів та організація рибальства у виключній (морській) економічній зоні і на континентальному шельфі України, а також у водах за межами юрисдикції України відповідно до міжнародних договорів України;

— здійснення державного управління, регулювання та контролю у сфері охорони, використання і відтворення водних живих ресурсів;

— здійснення державного нагляду за безпекою мореплавства флоту рибного господарства, контролю за ефективністю функціонування системи моніторингу риболовних суден.

Державне управління землями сільськогосподарського призначення, забезпечення реалізації державної політики та управління у сфері регулювання земельних відносин, використання, відтворення, охорони та проведення моніторингу земель, ведення державного земельного кадастру, а також міжгалузеву координацію та державне регулювання у сфері встановлення меж області, району, міста, району в місті, села і селища здійснює ***Державний комітет України із земельних ресурсів,*** положення про який затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 19 березня 2008 р. № 224.

Основними завданнями Держкомзему є:

— розроблення пропозицій щодо формування державної політики у сфері регулювання земельних відносин, використання, відтворення, охорони та проведення моніторингу земель, ведення державного земельного кадастру, здійснення землеустрою, встановлення меж області, району, міста, району в місті, села і селища та забезпечення її реалізації, проведення земельної реформи та подання їх Кабінетові Міністрів України через Міністра охорони навколишнього природного середовища;

— координація роботи з проведення земельної реформи;

— здійснення державного контролю за використанням та охороною земель;

— організація і забезпечення ведення державного земельного кадастру, підготовка земельно-кадастрової документації;

— здійснення землеустрою і проведення моніторингу земель;

— розроблення державних, галузевих і регіональних програм з питань регулювання земельних відносин, встановлення меж області, району, міста, району в місті, села і селища, раціонального використання земель, їх відтворення та охорони, проведення моніторингу земель, відтворення родючості ґрунтів, ведення державного земельного кадастру і територіального планування;

— проведення державної експертизи програм і проектів з питань землеустрою, ведення державного земельного кадастру, охорони земель, реформування земельних відносин, а також техніко-економічного обґрунтування таких програм і проектів.

Певні функції у галузі сільського господарства здійснює ***Державний комітет України по водному господарству (Держводгосп),*** який діє на підставі положення, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 27 червня 2007 р. № 882.

Основними завданнями Держводгоспу є:

— участь у формуванні та забезпечення реалізації державної політики з питань розвитку водного господарства і меліорації земель, управ-

ління галуззю та здійснення єдиної технічної політики, впровадження досягнень науки і техніки, нових технологій та передового досвіду роботи;

— регулювання відносин у сфері використання і охорони вод та відтворення водних ресурсів, розроблення та участь у реалізації відповідних загальнодержавних, міждержавних і регіональних програм;

— задоволення потреби населення і галузей національної економіки у водних ресурсах та проведення їх міжбасейнового перерозподілу;

— здійснення заходів, пов'язаних із запобіганням шкідливій дії вод і ліквідацією її наслідків, включаючи протипаводковий захист сільських населених пунктів і земель.

Центральним органом виконавчої влади з питань лісового, мисливського господарства та полювання є ***Державний комітет лісового господарства України (Держкомлісгосп)***, положення про який затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 27 червня 2007 р. № 883.

Основними завданнями Держкомлісгоспу е:

— підготовка і внесення Міністрові охорони навколишнього природного середовища пропозицій щодо формування державної політики у сфері лісового і мисливського господарства, полювання та мисливського собаківництва, а також охорони, захисту, раціонального використання та відтворення лісових ресурсів, мисливських тварин, підвищення ефективності лісового і мисливського господарства та забезпечення її реалізації;

— здійснення державного управління, регулювання та контролю у сфері лісового і мисливського господарства та полювання;

— розроблення та організація виконання державних і регіональних (місцевих) програм у сфері охорони, захисту, раціонального використання та відтворення лісових ресурсів, а також участь у розробленні та виконанні програм з питань охорони, використання і відтворення мисливських тварин, розвитку мисливського господарства.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

1. Що являє собою державно-правове регулювання сільського господарства?
2. Визначте основні пріоритети державної аграрної політики.
3. Деталізуйте основні напрями вдосконалення системи державного регулювання в аграрному секторі економіки України.
4. Що є метою державного регулювання сільського господарства?

5. Наведіть приклад регуляторного акта, який регламентує сферу аграрної підприємницької діяльності.
6. Визначте заходи політики аграрного протекціонізму.
7. Назвіть центральні органи виконавчої влади, які здійснюють державне управління у галузі сільського господарства.
8. Визначте компетенцію Міністерства аграрної політики України та його органів на місцях.
9. Визначте структурні підрозділи центрального органу виконавчої влади, який здійснює управління у сфері сільського господарства.
10. Діяльність яких органів державного управління у галузі сільського господарства координується міністром аграрної політики? Назвіть їх повноваження.
11. Діяльність яких центральних органів виконавчої влади, що здійснюють державне управління у галузі сільського господарства, координується Кабінетом Міністрів України через міністра охорони навколишнього природного середовища? Визначте їх компетенцію.
12. Визначте повноваження Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики.

Розділ 9

ДЕРЖАВНІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ ІНСПЕКЦІЇ - ОРГАНИ ДЕРЖАВНОГО КОНТРОЛЮ В АПК

§ 1. Загальна характеристика контрольно-інспекційних органів у АПК

Законодавством України передбачено створення і функціонування низки органів (інспекції, служби, департаменти), які мають спільні риси — контролюють окремі ділянки сільськогосподарського виробництва, що є їх основним призначенням, організаційно і функціонально пов'язані з Міністерством аграрної політики України, очолюються Головними державними інспекторами у відповідній галузі і мають повноваження щодо притягнення правопорушників у відповідній галузі до адміністративної відповідальності.

Державні сільськогосподарські інспекції входять до структури Мінагрополітики України, що обумовлює специфіку компетенції інспекцій. Отже, функції державних сільськогосподарських інспекцій є частиною функцій міністерства. Відмінності між функціями Мінагрополітики і державних сільськогосподарських інспекцій полягають у тому, що міністерство здійснює постійне і всеохоплююче керівництво функціонуванням галузі, а інспекційні органи зорієнтовані на контроль за дотриманням спеціальних норм і правил суб'єктами, які самостійні у своїй оперативній діяльності. Цей вплив на підконтрольні суб'єкти є значно вужчим, ніж передбачають завдання керівництва вищестоящого органу (Мінагрополітики).

Юридичні основи регулювання правового становища державних сільськогосподарських інспекцій включають у себе:

— закон, який передбачає функціонування інспекційного органу в певній підгалузі;

— постанову або рішення вищестоящого органу (як правило, Кабінету Міністрів України) про утворення відповідної інспекції;

— положення про дану інспекцію, що видається на розвиток установчого акта;

— юридичні та технічні норми, контроль та нагляд за дотриманням яких покликана здійснювати дана інспекція;

— методичні вказівки щодо особливостей проведення інспекторської роботи, виявлення порушень, їх фіксації тощо, закріплені, як правило, у вигляді інструкції, що видається самою інспекцією.

Особливістю контрольно-інспекційних органів є їх подвійна організаційна природа. З одного боку, кожна держінспекція являє собою немов би складову частину відповідного апарату галузевого управління (наприклад міністерства, з яким держінспекція безпосередньо пов'язана спільністю завдань і, відповідно, своєю структурою). Але, з іншого боку, в силу специфіки повноважень і методів діяльності, держінспекції наділені і певною організаційною відокремленістю. Знаходячись у більшості випадків у віданні якого-небудь галузевого органу державного управління і керуючись його завданнями, кожна держінспекція, разом з тим, в організаційно-структурному відношенні отримує певну автономію, має особливе Положення, в якому передбачена структура, повноваження і порядок діяльності держінспекцій.

В Україні контрольно-інспекційні органи у сільському господарстві об'єднуються у систему, на чолі якої знаходиться Мінагрополітики України, що здійснює функціональне і організаційне керівництво ними. Кабінет Міністрів України в окремих випадках здійснює організаційне керівництво такими органами у встановленому порядку спільно з Мінагрополітики.

§ 2. Сільськогосподарські інспекції у рослинництві

Напрямами рослинництва, в яких створені контрольно-інспекційні органи, є: насінництво, розсадництво, захист рослин, карантин рослин та комплекс відносин права інтелектуальної власності на сорти рослин. Загалом у рослинницькій галузі працюють п'ять державних сільськогосподарських інспекцій — Головна державна інспекція захисту рослин України, Головна державна інспекція з карантину рослин України, Українська державна насіннєва інспекція Мінагрополітики України, Українська державна помологічно-ампелографічна інспекція Мінагрополітики України, Державна служба з охорони прав на сорти рослин.

Українська державна насіннєва інспекція (Укрдержнасінінспекція) функціонує на підставі наказу Міністерства аграрної політики України «Про затвердження Положення про Українську державну насіннєву інспекцію» від 23 березня 2004 р. № 97. За організаційно-пра-

вовою формою Укрдержнасінінспекція є установою, що очолює ***службу державного контролю України у сільськогосподарському насінництві,*** яка складається з Укрдержнасінінспекції, Державної насіннєвої інспекції Автономної Республіки Крим, обласних, районних, міських, міжрайонних державних насіннєвих інспекцій (далі — державні насіннєві інспекції) і є неприбутковою установою.

У цілому служба державного контролю України у сільськогосподарському насінництві являє собою ієрархічну систему установ, що фінансуються з Державного бюджету і виконують низку контрольно-інспекційних функцій. ***Основними завданнями Укрдержнасінінспекції є:***

— здійснення сертифікації насіння і садивного матеріалу сільськогосподарських рослин та видача сертифікатів, що засвідчують сортові та посівні якості насіння та (або) садивного матеріалу, які за даними лабораторного аналізу відповідають вимогам нормативних документів;

— забезпечення контролю за знищенням насіння сільськогосподарських рослин, визнаного непридатним для використання на продовольчі та кормові цілі.

Значну частину завдань Укрдержнасінінспекції становить організаційне і методичне керівництво Державною насіннєвою інспекцією Автономної Республіки Крим і обласними державними насіннєвими інспекціями.

Українська державна помологічно-ампелографічна інспекція (УкрДПАІ) функціонує на підставі Наказу Мінагрополітики «Про затвердження Положення про Українську державну помологічно-ампелографічну інспекцію» № 770 від 31 жовтня 2007 р. Помологія (від лат. *pomum* — плід та гр. 1o§oз — слово, вчення), сортознавство, наука про сорти плодових та ягідних рослин. Ампелографія (від гр. *ampeioз* — виноград) — наука про сорти винограду. Інспекція відповідно до Закону України «Про насіння і садивний матеріал» є органом державного контролю в плодовому насінництві і розсадництві.

Інспекцію очолює начальник інспекції, який за посадою є одночасно державним інспектором України з розсадництва. Заступник начальника інспекції за посадою є одночасно державним інспектором з розсадництва. Головні, провідні та спеціалісти інспекції за посадою є одночасно державними інспекторами з розсадництва. Начальник інспекції забезпечує організацію і здійснення державного контролю у плодовому насінництві та розсадництві, здійснює керівництво діяльністю Інспекції, несе персональну відповідальність за виконання покладених на Інспекцію завдань.

У процесі здійснення контрольної діяльності Українська державна помологічно-ампелографічна інспекція має право:

— перевіряти документацію, що стосується походження, способів вирощування, реалізації та використання плодового насіння і садивного матеріалу, незалежно від підпорядкування і форм власності їх виробника;

— перевіряти відповідність суб'єктів насінництва і розсадництва, незалежно від їх підпорядкування та форм власності, атестаційним вимогам до виробників насіння і садивного матеріалу, що встановлюються Міністерством аграрної політики України;

— проводити апробацію і видавати документи про якість садивного матеріалу, маточних насаджень плодових, ягідних культур та винограду;

— проводити лабораторний аналіз насіння і садивного матеріалу з видачею відповідних документів про їх якість;

— проводити експертне визначення якості насіння плодових, горіхоплідних культур та садивного матеріалу плодових, ягідних, горіхоплідних культур та винограду на вимогу споживачів.

Головна державна інспекція захисту рослин (Головдержзахист) є спеціально уповноваженим органом виконавчої влади у сфері захисту рослин, підпорядкованим Мінагрополітики України, що забезпечує проведення єдиної державної політики у сфері захисту рослин від шкідників, хвороб і бур'янів та здійснює державний контроль за своєчасним проведенням підприємствами, установами, організаціями всіх форм власності і громадянами заходів щодо захисту рослин, за додержанням регламентів зберігання, транспортування і застосування пестицидів. Головдержзахист очолює систему державних станцій захисту рослин Автономної Республіки Крим, областей і районів з мережею спеціалізованих лабораторій (прогнозів і діагностики з'явлення шкідників і хвороб, біологічного методу, гельмінтологічних та контрольно-токсикологічних). Головдержзахист очолюється начальником, який призначається на посаду і звільняється з посади міністром аграрної політики. Начальник має заступників, які призначаються ним. Начальник за посадою є Головним державним інспектором захисту рослин України, його заступники, відповідно заступниками Головного державного інспектора захисту рослин України, начальники відділів та інші спеціалісти — державними інспекторами захисту рослин.

Організаційна структура, штатний розпис, кошторис доходів і видатків Головдержзахисту затверджується Мінагрополітики. Головдержзахист утримується за рахунок державного бюджету, а також доходів від робіт, пов'язаних із захистом рослин — навчання працівників із за-

хисту рослин, консультативні та інші послуги. За організаційною структурою Головдержзахист є юридичною особою, має рахунки в банках, печатку, штамп, бланк установи, та бланк головного державного інспектора захисту рослин.

Основними завданнями Головдержзахисту є:

— організація обстеження сільськогосподарських та інших угідь, посівів, насаджень, рослинності закритого ґрунту, продукції рослинного походження на заселеність та зараженість їх шкідливими організмами, розроблення програм та інтегрованих схем захисту рослин, науково обґрунтованого застосування пестицидів у сільському господарстві, прогнозування, виявлення і своєчасного інформування про наявність і розвиток шкідників та хвороб рослин, а також бур'янів;

— запобігання масовому розмноженню та поширенню шкідливих організмів;

— контроль за своєчасним здійсненням заходів щодо захисту рослин, додержання підприємствами, установами, організаціями всіх форм власності та громадянами встановлених регламентів зберігання, транспортування та застосування пестицидів, вмістом їх залишкових кількостей у ґрунті, воді та рослинницькій продукції;

— забезпечення своєчасного проведення профілактичних та винищувальних заходів щодо боротьби з шкідниками у місцях зберігання запасів продукції рослинного походження;

— ведення балансу потреби і надходження пестицидів в Україну, координація їх виробництва вітчизняною промисловістю та закупівлі за імпортом.

Головна державна інспекція захисту рослин проводить свою діяльність разом з іншими службами Мінагрополітики, спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань охорони навколишнього природного середовища, державною санітарно-епідеміологічною службою України, органами охорони навколишнього природного середовища, місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування.

Ще однією ланкою системи державних сільськогосподарських інспекцій в рослинництві є *Державна служба з карантину рослин.* Вона функціонує на підставі наказу Мінагрополітики «Про затвердження Положення про Державну службу з карантину рослин України» від 8 травня 2007 р. № 310. Правове становище служби визначається як органу, що здійснює державне управління у сфері карантину рослин. Фактично, незважаючи на таке визначення, з точки зору організаційної структури, Служба не є окремим державним органом, а являє собою взаємопов'язану та ієрархічно підпорядковану систему установ

різних рівнів, на чолі якої знаходиться відповідна інспекція. Служба є одним з найчисленніших контрольно-інспекційних органів у АПК, що виправдовується важливістю покладених на неї завдань. Адже, окрім суто інспекційних функцій, значний обсяг роботи служби становить безпосередня робота зі знищення карантинних організмів та надання господарюючим суб'єктам послуг щодо знезараження вантажів на обов'язковій основі. В даному разі інспекція — це організаційне ядро системи спеціально уповноважених органів, що здійснюють специфічну діяльність — постійний комплекс заходів, відомий як карантин рослин.

Основними завданнями Державної служби з карантину рослин України є:

— охорона території України від занесення або самостійного проникнення з-за кордону або з карантинної зони карантинних організмів;

— своєчасне виявлення, локалізація і ліквідація карантинних організмів;

— запобігання проникненню карантинних організмів з карантинної зони в регіони України, де вони відсутні;

— здійснення державного контролю за дотриманням карантинного режиму і проведенням заходів з карантину рослин при вирощуванні, заготівлі, вивезенні, ввезенні, перевезенні, зберіганні, переробці, реалізації і використанні підкарантинних матеріалів та об'єктів.

Згідно із Законом виділяються дві основні форми боротьби з поширенням карантинних організмів: *фітосанітарний контроль,* що є постійною функцією органів з карантину рослин; •*здійснення заходів у разі введення карантинного режиму*, що є надзвичайною формою роботи цих органів.

Фітосанітарному контролю підлягають усі підкарантинні матеріали та об'єкти, у тому числі й ті, що переміщуються через державний кордон України та карантинні зони. Ввезення в Україну підкарантинних матеріалів та об'єктів провадиться за наявності: фітосанітарного сертифіката, що видається державними органами з карантину і захисту рослин країни-експортера, і карантинного дозволу, що видається Головною державною інспекцією з карантину рослин України. Вивезення підкарантинних матеріалів за межі карантинної зони провадиться за наявності карантинного сертифіката.

У разі виявлення карантинних організмів карантинний режим запроваджується протягом доби з моменту виявлення карантинного організму. Орган, який прийняв рішення про запровадження або скасування карантинного режиму, протягом доби повідомляє про це осіб, що розташовані або проживають у карантинній зоні. У рішенні про запровадження карантинного режиму обов'язково зазначаються:

— обставини, що спричинили запровадження карантинного режиму;

— межі карантинної зони, у якій запроваджується карантинний режим;

— час, з якого запроваджується карантинний режим;

— карантинні заходи, що здійснюються в карантинній зоні, та органи, що їх здійснюють.

У карантинній зоні здійснюються такі спеціальні карантинні заходи:

— огляд та обстеження підкарантинних матеріалів та об'єктів;

— здійснення контролю за проведенням локалізації та ліквідації карантинних організмів особами;

— заборона вивезення з карантинної зони заражених карантинними організмами підкарантинних матеріалів та об'єктів;

— знезараження підкарантинних матеріалів та об'єктів;

— технічна переробка заражених карантинними організмами підкарантинних матеріалів.

Рослини і рослинні продукти, заражені карантинними організмами, які неможливо знезаразити або направити на технічну переробку, підлягають знищенню в порядку, встановленому законом.

Державна служба з охорони прав на сорти рослин функціонує на підставі Закону України «Про охорону прав на сорти рослин», яким передбачено створення спеціально уповноваженої установи у сфері охорони прав на сорти. Цій установі доручено приймати заявки на сорти, проводити їх експертизу і приймати рішення щодо них, вести Реєстр патентів, Реєстр сортів, Реєстр заявок на сорти. Дана установа згідно із Законом також забезпечує здійснення контролю за дотриманням норм цього Закону щодо вживання назв сортів, та виконує ряд інших повноважень. Такою установою є Державна служба з охорони прав на сорти рослин (Держсортслужба), створена постановою Кабінету Міністрів України від 1 червня 2002 р. № 714 на базі Державної комісії по випробуванню та охороні сортів рослин, що була реорганізована. Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження положення про державну службу з охорони прав на сорти рослин» від 19 серпня 2002 р. № 1182, було введене в дію відповідне положення про цей орган.

Зазначена постанова також визначає поняття ***Державної системи охорони прав на сорти рослин,*** до якої входить Держсортслужба і підпорядковані їй Український інститут експертизи сортів рослин, інспекції з охорони прав на сорти рослин, державні сортодослідні станції, лабораторії та інші заклади експертизи, окремі підприємства. Наказом голови Держсортслужби «Про затвердження Положення про державну інспекцію з охорони прав на сорти рослин» від 17 січня 2003 р. № 17-1 було окреслено правові засади функціонування Державної інспекції з охорони прав на сорти рослин (Держсортінспекція). Серед функцій Держсортінспекції в положенні виділяються: наглядові, контрольні та ті, що містять риси як нагляду, так і контролю.

Держсортінспекція здійснює державний нагляд за:

— набуттям, здійсненням та захистом прав на сорт рослин у межах повноважень, наданих Держсортслужбою;

— наявністю разових дозволів на ввезення в Україну для наукових цілей посадкового матеріалу (насіння) незареєстрованих в Україні сортів рослин та угоди між селекціонером (автором сорту) і представником з питань інтелектуальної власності на сорти рослин;

— уживанням назв сортів у сортових та насіннєвих документах, публікаціях, офіційних виданнях, а також у частині їх відношення до знаків для товарів і послуг та зазначень походження товарів;

— діяльністю уповноважених Держсортслужбою закладів експертизи системи охорони прав на сорти рослин.

Держсортінспекція здійснює контроль за дотриманням:

— юридичними і фізичними особами законодавства з питань охорони прав на сорти рослин;

— особистого немайнового права авторства на сорт;

— майнового права власника сорту;

— права попереднього користування і права при відновленні прав на сорт;

— права на поширення сорту в Україні.

Інспекція також проводить державний нагляд і контроль за:

— наявністю документів, що підтверджують право правонаступника на сорт рослин, та документів про сплату збору за дії, пов'язані з набуттям, здійсненням та захистом прав на сорти рослин;

— передачею майнового права на сорт і передачею права на використання сорту;

— виконанням власником сорту своїх обов'язків;

— сортами, внесеними до Реєстру патентів і Реєстру сортів;

— дотриманням прав власника сорту при веденні первинного насінництва сортів, унесених до Реєстру патентів і Реєстру сортів.

Державні сільськогосподарські інспекції в рослинництві не є виключно контрольними органами — значна частина їх функцій полягає у співпраці з підконтрольними суб'єктами, наданні їм допомоги у боротьбі з шкідливими факторами, організації семінарів з проблем підконтрольної галузі, керівництві профільними системами державних установ.

§ 3. Сільськогосподарські інспекції у тваринництві та рибницькій галузі

Тваринництво є однією з визначальних для життєдіяльності суспільства галузей, тому в кожній країні на державному рівні створені органи, які відповідають за безпеку цієї галузі. В Україні існує система ветеринарних органів, які об'єднані у Державний департамент ветеринарної медицини. Ця система функціонує на підставі розвиненого галузевого законодавства, що включає Закони України «Про ветеринарну медицину», «Про безпечність та якість харчових продуктів» та низку підзаконних актів.

Окремою галуззю, яка перебуває на стику сільського господарства та використання природних живих ресурсів, є рибництво, що передбачає спеціальне використання риб та інших водних живих ресурсів згідно із законодавчим визначенням — усі види використання риб, інших водних живих ресурсів (за винятком любительського та спортивного рибальства у водних об'єктах загального користування), що здійснюється шляхом їх вилучення (лов, добування, збирання тощо) з середовища перебування.

Ветеринарією називається система наук, що вивчають хвороби тварин, методи запобігання і лікування хвороб, питання підвищення продуктивності тваринництва і засоби захисту людей від хвороб, властивих тваринам і людині.

Діяльність суб'єктів племінної справи у тваринництві врегульована Законом України «Про племінну справу у тваринництві». Закон регулює відносини у галузі племінної справи у тваринництві, визначає права та обов'язки власників і споживачів племінних (генетичних) ресурсів, встановлює вимоги до якості та порядку використання цих ресурсів, визначає систему селекції та основи державного контролю за дотриманням законодавства про племінну справу у тваринництві, а також порядок фінансування племінної справи у тваринництві.

Нормативно-правовою базою функціонування інспекції є Тимчасове положення про Департамент ринків продукції тваринництва з Головною державною племінною інспекцією Міністерства аграрної політики України, затверджене наказом Мінагрополітики «Про положення про структурні підрозділи Мінагрополітики України» від 8 листопада 2000 р. № 222. У Положенні зазначено, що воно діє до моменту створення, згідно зі ст. 15 Закону України «Про племінну справу у тваринництві» від 21 грудня 1999 р., ***системи державної племінної служби.***

Департамент ринків продукції тваринництва з Головною державною племінною інспекцією є самостійним структурним підрозділом центрального апарату Міністерства аграрної політики України. Департамент очолює начальник, який призначається на посаду і звільняється з посади міністром. Інші працівники Департаменту призначаються на посаду і звільняються з посад у встановленому у Міністерстві порядку. Начальник Департаменту здійснює керівництво його діяльністю і несе персональну відповідальність за виконання функцій Департаменту, організацію роботи, додержання правил внутрішнього трудового розпорядку і дисципліни у Департаменті. Структура і чисельність працівників Департаменту визначається штатним розкладом Міністерства аграрної політики України.

Основними завданнями Департаменту ринків продукції тваринництва з Головною державною племінною інспекцією є:

— участь в реалізації державної аграрної політики у тваринництві та здійсненні заходів щодо продовольчої безпеки;

— розроблення і координація виконання загальнодержавних та галузевих програм розвитку тваринництва і птахівництва;

— здійснення науково-технічної і технологічної політики в тваринництві, птахівництві і бджільництві;

— розробка проектів законодавчих і нормативно-правових актів та галузевих стандартів, норм і нормативів, що стосуються тваринництва.

Профільний контролюючий орган у галузі ветеринарної медицини — ***Державний комітет ветеринарної медицини (Держкомветмедицини).*** У структурі Комітету окремих інспекційних органів не створено, оскільки, по суті, за характером своєї діяльності він сам є інспекцією, хоч окрім суто інспекційної діяльності, значна частина повноважень Держкомветмедицини полягає в управлінні системою ветеринарної медицини. Проте в цьому органі завжди існує структурна ланка, як правило, управління ветеринарної інспекції, яка опікується питаннями інспектування і юрисдикційної діяльності.

Характер завдань, що стоять перед Комітетом, і специфіка роботи мають свої особливості, що відрізняють Комітет від більшості державних сільськогосподарських інспекцій, оскільки тут також, з одного боку, завданням є боротьба з розповсюдженням хвороб тварин через недодержання фізичними та юридичними особами спеціальних галузевих норм і правил, а з другого боку — безпосередня робота по боротьбі з цими хворобами, їх виникненням і розповсюдженням, а також надання власне ветеринарно-лікарських послуг широкому колу суб'єктів.

Державний комітет ветеринарної медицини функціонує на підставі Положення, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України «Питання Державного департаменту ветеринарної медицини» від ЗО серпня 2007 р. № 1075. Згідно з Положенням Державний комітет ветеринарної медицини є центральним органом виконавчої влади.

Держкомветмедициии у процесі виконання покладених на нього завдань взаємодіє з іншими центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями, об'єднаннями громадян, а також відповідними органами іноземних держав, міжнародними кваліфікаційними товариствами. Держкомветмедицини у межах своїх повноважень на основі та на виконання законодавства видає накази, організовує і контролює їх виконання.

Організаційне становище Держкомветмедицини є особливим також і тому, що це окремий державний орган, що не входить до структури Мінагрополітики.

Держкомветмедицини будучи центральним органом виконавчої влади, виконує також низку важливих завдань, що характеризують його правове становище:

1) участь, у межах своєї компетенції, у реалізації державної політики у галузі ветеринарної медицини;

2) здійснення державного ветеринарно-санітарного контролю і нагляду за якістю та безпекою сировини, продовольчої сировини, продуктів та харчових продуктів (далі — продукція) тваринного походження, а також охорони території України від занесення з території інших держав або з карантинної зони збудників інфекційних хвороб тварин;

3) узагальнення практики застосування законодавства з питань, що належать до його компетенції, розроблення пропозицій щодо удосконалення цього законодавства;

4) розроблення та реалізація в установленому порядку комплексу заходів щодо:

— охорони території України від занесення з території інших держав або з карантинної зони збудників інфекційних хвороб тварин;

— профілактики, діагностики інфекційних, інвазійних і незаразних захворювань тварин та їх лікування;

— захисту населення від хвороб, спільних для тварин і людей;

— державного ветеринарно-санітарного контролю і нагляду за виробництвом доброякісної у ветеринарно-санітарному відношенні продукції тваринного походження;

— державного ветеринарно-санітарного контролю за якістю ветеринарних медикаментів і препаратів, кормів, кормових добавок;

— скасування експлуатаційного дозволу та ветеринарних документів.

Державна інспекція охорони, відтворення водних живих ресурсів та регулювання рибальства (Держрибінспекція) є спеціально вповноваженим органом державного нагляду в сфері охорони, відтворення водних живих ресурсів та регулювання рибальства в рибогосподарських водних об'єктах України (у тому числі в усіх поверхневих, територіальних і внутрішніх морських водах, які використовуються (можуть використовуватися) для рибальства, вирощування чи розведення риби), в інших об'єктах водного промислу або об'єктах, які мають значення для природного відтворення запасів риби та інших водних живих ресурсів, а також у виключній (морській) економічній зоні України та акваторіях у межах континентального шельфу України, який діє в Державному департаменті рибного господарства (Укрдержрибгосп), йому підпорядковується і входить до сфери управління Міністерства аграрної політики України.

Основними завданнями Держрибінспекції є:

— здійснення охорони риби та інших водних живих ресурсів у рибогосподарських водних об'єктах України (у тому числі в усіх поверхневих, територіальних і внутрішніх морських водах, які використовуються (можуть використовуватися) для рибальства, вирощування чи розведення риби), в інших об'єктах водного промислу або об'єктах, які мають значення для природного відтворення запасів риби та інших водних живих ресурсів, а також у виключній (морській) економічній зоні України та акваторіях у межах континентального шельфу України, у процесі рибальства, утримання, транспортування, переробки, зберігання, реалізації, знищення риби та інших водних живих ресурсів;

— установлення обмежень та заборон при використанні водних живих ресурсів в окремих водоймах (їх ділянках) за погодженням центрального органу виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища або його територіальних органів.

§ 4. Контрольно-інспекційні органи в обслуговуючих галузях АПК

У цьому підрозділі розглядаються державні сільськогосподарські інспекції, предметом компетенції яких є дотримання спеціальних правил у механізації виробництва, мореплавстві флоту рибного господарства, заготівлях і переробці сільськогосподарської продукції. Згідно з Положенням про Державну інспекцію з контролю якості сільськогосподарської продукції та моніторингу її ринку, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 22 січня 2004 р. № 65, ***Державна інспекція з контролю якості сільськогосподарської продукції та моніторингу її ринку (Держконтрольсільгосппрод)*** є урядовим органом, що функціонує у системі Мінагрополітики, відповідальним перед Кабінетом Міністрів України, підзвітним та підконтрольним міністро-

ві аграрної політики. Обласні структурні підрозділи Держконтрольсільгосппроду у галузі хлібопродуктів діють на підставі наказу Мінагрополітики «Про затвердження Положення про Державну хлібну інспекцію Автономної Республіки Крим, обласну державну хлібну інспекцію» від 21 жовтня 2004 р. № 372.

Державна хлібна інспекція Автономної Республіки Крим, обласна державна хлібна інспекція (скорочена назва — Держхлібінспекція) є територіальним органом Держконтрольсільгосппроду. Паралельна система територіальних органів Держконтрольсільгосппроду функціонує на підставі постанови Кабінету Міністрів «Про затвердження Типового положення про інспекцію якості та формування ресурсів сільськогосподарської продукції обласної, Севастопольської міської державної адміністрації» від 20 жовтня 2000 р. № 1568. Згідно з цим Положенням Інспекція є структурним підрозділом обласної, Севастопольської міської держадміністрації, підзвітним і підконтрольним голові відповідної держадміністрації та Мінагрополітики.

Слід зазначити, що більшість державних сільськогосподарських інспекцій є все ж таки вертикально інтегрованими органами з чіткою ієрархічною структурою. Виключення пояснюються тим, що специфіка роботи певних інспекційних органів має яскраво виражений регіональний характер, і за показники, які контролюються цими інспекціями, відповідальність несуть органи виконавчої влади областей.

Основними завданнями Держконтрольсільгоппроду є участь у межах компетенції у реалізації державної політики у сфері державного контролю якості сільськогосподарської продукції, зокрема зерна та продуктів його переробки, проведення моніторингу ринку сільськогосподарської продукції; участь в організації контролю за формуванням державних та регіональних ресурсів сільськогосподарської продукції, її якості, сприяння здійсненню заходів щодо державної підтримки товаровиробників; здійснення державного контролю за додержанням вимог стандартів, технічних умов, інших нормативних документів, пов'язаних з якістю, безпекою, сертифікацією сільськогосподарської продукції під час її заготівлі, зберігання, переробки, реалізації та здійснення експортно-імпортних операцій.

Державна інспекція по нагляду за технічним станом машин, обладнання та якістю пально-мастильних матеріалів (Держтехнагляд) є структурним підрозділом центрального апарату Міністерства аграрної політики України. Інспекція діє на підставі Положення про Державну інспекцію по нагляду за технічним станом машин, обладнання та якістю пально-мастильних матеріалів Міністерства аграрної політики України, що затверджене наказом Мінагрополітики «Про положення про структурні підрозділи Мінагрополітики України» від 8 листопада 2000 р. № 222.

На обласному рівні інспекція функціонує на підставі постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Типового положення про інспекцію державного технічного нагляду обласної, Київської та Севастопольської міської державної адміністрації» від 12 січня 1996 р. № 59. За своїм організаційно-правовим становищем обласна інспекція держтехнагляду є структурним підрозділом обласної, Київської та Севастопольської міської держадміністрації, підзвітним і підконтрольним голові відповідної адміністрації та Мінагрополітики.

Основними завданнями Держтехнагляду є:

— забезпечення, в межах наданих повноважень, реалізації державної політики з питань нагляду за технічним станом машин та обладнання підприємствами, установами та організаціями всіх форм власності;

— здійснення через систему органів Держтехнагляду державного технічного нагляду на підприємствах, в установах і організаціях усіх форм власності та громадянами за дотриманням правил технічної експлуатації та вибракування машин (тракторів, самохідних шасі, самохідних сільськогосподарських, дорожньо-будівельних і меліоративних машин, тракторних причепів, посівних та збиральних машин), правил транспортування та зберігання нафтопродуктів на підприємствах і в організаціях галузей агропромислового виробництва.

Державна інспекція з безпеки мореплавства флоту рибного господарства (Держрибфлотінспекція) є спеціально уповноваженим органом державного нагляду за безпекою мореплавства флоту рибного господарства, яка діє при Державному департаменті рибного господарства (Укрдержрибгосп) і йому підпорядковується. Основною метою діяльності Держрибфлотінспекції є здійснення державного нагляду за безпекою мореплавства рибопромислового флоту.

Держрибфлотінспекція очолює службу державного нагляду за безпекою мореплавства флоту рибного господарства, що складається з Держрибфлотінспекції, інспекцій державного портового нагляду морських рибних портів і відповідних структур підприємств.

Основними завданнями Держрибфлотінспекції є:

— державний нагляд за безпекою мореплавства суден флоту рибного господарства;

— за дорученням Укрдержрибгоспу представництво та захист в міжнародних організаціях інтересів України з питань безпеки мореплавства флоту рибного господарства, підготовка звітів та інформації до міжнародних організацій щодо дотримання положень міжнародних договорів України в галузі регулювання риболовства;

— здійснення контролю держави порту за відповідністю суден, що заходять у морські рибні порти України незалежно від їх прапору, стандартам безпеки мореплавства;

— забезпечення готовності рятувальних засобів для їх адекватного застосування у разі надзвичайних подій на суднах та підприємствах рибного господарства.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

1. До якої структури входять державні сільськогосподарські інспекції?
2. У чому полягають відмінності між функціями Мінагрополітики та державних сільськогосподарських інспекцій?
3. З яких елементів складаються юридичні основи регулювання правового становища державних сільськогосподарських інспекцій?
4. Скільки інспекцій працює у рослинництві? Перерахуйте їх.
5. Що таке фітосанітарний контроль?
6. У чому полягають відмінності між Держсортслужбою і держсортінспекцією?
7. Назвіть державні сільськогосподарські інспекції у тваринництві та рибницькій галузі.
8. Поясніть особливості правового становища Держкомветмедицини.
9. Які інспекції діють в обслуговуючих галузях АПК? Перерахуйте їх.
10. Вкажіть особливості організаційної структури Держконтрольсільгосппроду.

Розділ 10

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПРАВОПОРУШЕННЯ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

§ 1. Загальні засади формування інституту аграрно-правової відповідальності

Юридична відповідальність за порушення аграрного законодавства являє собою комплексний правовий інститут, який складається з сукупності правових норм, що закріплюють види юридичної відповідальності. Вони мають міжгалузеву сферу дії. їх активно застосовують для охорони правопорядку в аграрному секторі економіки. Юридична відповідальність полягає в установленні для правопорушника певних негативних наслідків, слугує відновленню порушених прав і нерозривно пов'язана з негативною реакцією держави на правопорушення і на суб'єкта, що винний у вчиненні порушення. Підставою для юридичної відповідальності є наявність правової норми, що передбачає склад правопорушення, юридичного факту скоєння правопорушення або правозастосовного акта, що набрав чинності.

В аграрному праві юридична відповідальність являє собою комплексний правовий інститут, який охоплює сукупність правових норм, що закріплюють види, засоби й порядок застосування заходів юридичної відповідальності до порушників аграрного законодавства. Будь-яка форма юридичної відповідальності застосовується за вчинення певного правопорушення. Правопорушення у аграрній галузі регулюються різними нормами інших галузей права, є неоднорідними і забезпечується не тільки нормами аграрного законодавства, а й відповідними нормами, що містяться у трудовому, фінансовому, цивільному, земельному, адміністративному, кримінальному законодавстві тощо, а тому питання правового регулювання аграрно-правової відповідальності неможливо звести до застосування норм якоїсь однієї норми чи декількох галузей права. Так, ст. 211 ЗК передбачена цивільна, адміністративна або кримінальна відповідальність громадян та юридичних

осіб за порушення земельного законодавства, а ст. 104 Закону України «Про ветеринарну медицину» передбачена відповідальність у вигляді штрафу за правопорушення в галузі ветеринарної медицини фізичних, юридичних та фізичних осіб—суб'єктів підприємницької діяльності, чия діяльність пов'язана з вирощуванням (розведенням) тварин, виробництвом та обігом об'єктів державного ветеринарно-санітарного контролю та нагляду, а також з наданням послуг лабораторної діагностики та веденням ветеринарної практики.

Суб'єктами аграрних правопорушень можуть бути юридичні особи різних форм власності, громадяни і посадові особи, що здійснюють свою діяльність у сфері сільського господарства, основним видом діяльності яких є виробництво, переробка, реалізація і зберігання сільськогосподарської продукції. Фізичні та юридичні особи, що не є суб'єктами аграрних відносин, також можуть бути правопорушниками аграрного законодавства. Так, наприклад, правопорушення щодо псування сільськогосподарських та інших земель, забруднення їх хімічними і радіоактивними речовинами, нафтою та нафтопродуктами, неочищеними стічними водами, виробничими та іншими відходами можуть здійснювати особи, що не є суб'єктами аграрних відносин. При цьому правопорушниками можуть бути також державні органи, органи місцевого самоврядування і їх посадові особи, які уповноважені здійснювати відповідний контроль у галузі аграрного законодавства.

§ 2. Дисциплінарна відповідальність осіб, зайнятих у сільському виробництві

Трудова дисципліна осіб, зайнятих у сільськогосподарському виробництві, забезпечується створенням необхідних організаційних та економічних умов для нормальної високопродуктивної роботи, свідомим ставленням до праці, методами переконання, виховання, а також заохочення за сумлінну працю. Відповідно до законодавства України при вчиненні правопорушення до винних працівників можуть застосовуватися дисциплінарні стягнення, якщо вони передбачені статутами, інструкціями або правилами внутрішнього розпорядку цих підприємств. Аграрні трудові відносини мають певні особливості, на відміну від інших видів трудових відносин. Особливо це стосується трудових відносин фермерських господарств, сільськогосподарських кооперативів тощо.

За порушення трудової дисципліни до працівника може бути застосований тільки один з таких заходів стягнення: 1) догана; 2) звільнення з посади. Згідно зі ст. 147 КЗпП законодавством, зокрема локальними актами підприємств, можуть бути передбачені для окремих категорій

працівників й інші дисциплінарні стягнення. Наприклад дисциплінарна відповідальність членів сільськогосподарських кооперативів, які вчинили дисциплінарний проступок, повинна передбачатися статутом і правилами внутрішнього розпорядку підприємства. Ними може бути догана, попередження про виключення з членів і виключення з членів КСП. Крім того, ч. 2 ст. 166 ЦК України встановлено, що член сільськогосподарського кооперативу може бути виключений із кооперативу за рішенням загальних зборів у разі невиконання або неналежного виконання обов'язків, покладених на нього статутом кооперативу, а також в інших випадках, встановлених статутом кооперативу і законом.

Дисциплінарні стягнення до осіб, зайнятих у сільськогосподарському виробництві, застосовуються органом, якому надане право прийняття на роботу (обрання, затвердження і призначення на посаду) даного працівника і настає також при порушенні працівником умов праці, якщо це не завдало матеріальної шкоди підприємству. Працівники, які обіймають виборні посади, можуть бути звільнені тільки за рішенням органу, який їх обрав, і лише з підстав, передбачених законодавством. Так, вищим органом самоврядування у сільськогосподарському підприємстві кооперативного чи корпоративного типу є загальні збори його членів або збори уповноважених, які вирішують питання про обрання його голови, а тому такий голова може бути звільнений з посади за рішенням цих органів.

Дисциплінарне стягнення застосовується власником або уповноваженим ним органом безпосередньо за виявленням проступку, але не пізніше одного місяця з дня його виявлення, не рахуючи часу звільнення працівника від роботи у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю або перебування його у відпустці і не може бути накладене пізніше шести місяців з дня вчинення проступку. До застосування дисциплінарного стягнення власник або уповноважений ним орган повинен зажадати від порушника трудової дисципліни письмових пояснень. За кожне порушення трудової дисципліни може бути застосовано лише одне дисциплінарне стягнення. У разі незгоди працівника із заходами застосування дисциплінарного стягнення він може оскаржити таке рішення у порядку, встановленому чинним законодавством.

§ 3. Матеріальна відповідальність працівників сільськогосподарських підприємств

У національному законодавстві, крім галузевих кодексів, існує значна кількість нормативно-правових актів, що регулюють питання,

пов'язані з відшкодуванням шкоди. У ст. 130 КЗпП зазначається, що працівники несуть матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації через порушення покладених на них трудових обов'язків. Матеріальна відповідальність працівників — це один із видів юридичної відповідальності, згідно з якою працівник при виконанні трудових обов'язків зобов'язаний відшкодувати завдану ним шкоду підприємству, установі, організації.

Підставами застосування матеріальної відповідальності є шкода, завдана винним суб'єктом. Для притягнення особи до матеріальної відповідальності повинні настати суттєві умови, коли до працівника може бути застосована матеріальна відповідальність. Такими умовами є: перебування, якому заподіяно матеріальну шкоду, в трудових відносинах з підприємством, установою, організацією; встановлення розмірів відповідальності працівника; наявність вини працівника.

Працівник, який заподіяв шкоду, може добровільно покрити її повністю або частково. За згодою власника або уповноваженого ним органу працівник може передати для покриття заподіяної шкоди рівноцінне майно або полагодити пошкоджене.

Згідно з КЗпП встановлено такі види матеріальної відповідальності:

— у межах середнього місячного заробітку (ст. 132);

— обмеженої матеріальної відповідальності (ст. 133);

— повної матеріальної відповідальності (ст. 134).

Пленум Верховного Суду України у постанові «Про судову практику в справах про відшкодування шкоди, заподіяної підприємствам, установам, організаціям їх працівникам» від 29 грудня 1992 р. роз'яснив, шо за правилами ст. 132 КЗпП за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації при виконанні трудових обов'язків, працівники, з вини яких її заподіяно, несуть матеріальну відповідальність у розмірі прямої дійсної шкоди, але не більше свого середньомісячного заробітку, крім випадків, коли законодавством вона передбачена у більшому, ніж цей заробіток, розмірі. Якщо межі матеріальної відповідальності були визначені в укладеному з працівником контракті, вона покладається на нього відповідно до умов контракту, наприклад це може стосуватися агронома, який працює на сільськогосподарському підприємстві на умовах, викладених у контракті.

При матеріальній відповідальності в межах середнього місячного заробітку, який згідно з чинним законодавством визначається, виходячи із заробітку за два останні календарні місяці роботи працівника, що передували дню виявлення шкоди, а якщо шкода виявлена після звільнення — дню звільнення. У разі коли працівник на даному підприємстві, в установі, організації працював менше 2-х місяців, він обчислюється із заробітку за фактично пропрацьований час. Матеріальну відповідальність у межах середнього місячного заробітку також несуть працівники, які допустили зіпсуття або знищення цінностей в ході трудового процесу.

Випадки обмеженої матеріальної відповідальності робітників і службовців регулюються ст. 133 КЗпП, згідно з якою робітники і службовці — за зіпсуття або знищення через недбалість матеріалів, напівфабрикатів, виробів (продукції), в тому числі при їх виготовленні, — у розмірі заподіяної з їх вини шкоди, але не більше свого середнього місячного заробітку. У такому самому розмірі робітники і службовці несуть матеріальну відповідальність за зіпсуття або знищення через недбалість інструментів, вимірювальних приладів, спеціального одягу та інших предметів, виданих підприємством працівникові в користування.

Керівники підприємств, установ, організацій та їх заступники, а також керівники структурних підрозділів на підприємствах, в установах, організаціях та їх заступники несуть повну матеріальну відповідальність у розмірі заподіяної з їх вини шкоди, але не більше свого середнього місячного заробітку, якщо шкоду підприємству, установі, організації заподіяно зайвими грошовими виплатами, неправильною постановкою обліку і зберігання матеріальних чи грошових цінностей, невжиттям необхідних заходів до запобігання простоям, випускові недоброякісної продукції, розкраданню, знищенню і зіпсуттю матеріальних чи грошових цінностей.

Іншим різновидом є матеріальна відповідальність працівників сільськогосподарських підприємств, яка встановлюється ст. 134 КЗпП. Працівники несуть матеріальну відповідальність у повному розмірі шкоди, заподіяної з їх вини підприємству, у випадках, коли: 1) між працівником і підприємством, установою, організацією згідно зі ст. 135[і] КЗпГІ укладено письмовий договір про взяття на себе працівником повної матеріальної відповідальності за забезпечення цілості майна та інших цінностей, переданих йому для зберігання або для інших цілей; 2) майно та інші цінності були одержані працівником під звіт за разовою довіреністю або за іншими разовими документами; 3) шкоду завдано діями працівника, які мають ознаки діянь, переслідуваних у кримінальному порядку; 4) шкоду завдано працівником, який був у нетверезому стані; 5) шкоду завдано недостачею, умисним знищенням або умисним зіпсуттям матеріалів, напівфабрикатів, виробів (продукції), в тому числі при їх виготовленні, а також інструментів, вимірювальних приладів, спеціального одягу та інших предметів, виданих підприєм-

ством працівникові в користування; 6) відповідно до законодавства на працівника покладено повну матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну підприємству при виконанні трудових обов'язків; 7) шкоду завдано не при виконанні трудових обов'язків; 8) службова особа винна в незаконному звільненні або переведенні працівника на іншу роботу; 9) керівник підприємства всіх форм власності винний у несвоєчасній виплаті заробітної плати понад один місяць.

Пленум Верховного Суду України в згаданій вище постанові від 29 грудня 1992 р. вказав, що при вирішенні питання про матеріальну відповідальність на підставі письмового договору, укладеного працівником з підприємством, установою, організацією про взяття на себе повної матеріальної відповідальності за незабезпечення цілості майна та інших цінностей (недостача, зіпсуття), переданих йому для зберігання або інших цілей (п. 1 ст. 134 КЗпП), необхідно перевірити, чи належить відповідач до категорії працівників, з якими згідно зі ст. 135^{1} КЗпП може бути укладений такий договір, та чи був він укладений.

Наприклад, при прийнятті на роботу комірника, який працює на сільськогосподарському підприємстві, повинен укладатися письмовий договір про повну матеріальну відповідальність, і у разі відсутності такого договору така особа не може нести повну матеріальну відповідальність. Крім того, слід звернути увагу на ту обставину, що на основі договору про повну матеріальну відповідальність, така відповідальність можлива лише за збереження майна, переданого працівнику. За відсутності цих умов на працівника за заподіяну ним шкоду може бути покладена лише обмежена матеріальна відповідальність, якщо згідно з чинним законодавством працівник з інших підстав не несе матеріальної відповідальності у відповідному розмірі шкоди.

Матеріальну відповідальність у повному розмірі несуть також працівники сільськогосподарських підприємств, які займаються випуском сільськогосподарської продукції, за шкоду, заподіяну недостачею, умисним знищенням, умисним зіпсуттям цієї продукції. Матеріальна відповідальність у повному розмірі покладається на працівника у випадках, передбачених окремими законодавчими актами. Така відповідальність на працівника може бути покладена, зокрема, за шкоду, заподіяну перевитратою пального, допущеною працівником автомобільного транспорту; одержанням службовою особою премій внаслідок зроблених з її вини викривлень даних про виконання робіт; за шкоду, заподіяну розкраданням, недостачею, понаднормативними витратами валютних цінностей; заподіяну касиром через незабезпечення цілості матеріальних цінностей та іншими винними діями.

Порядок визначення розміру збитків від розкрадання, нестачі, знищення (псування) матеріальних цінностей визначається постановою Кабінету Міністрів України від 22 січня 1996 р. № 116, згідно з якою розмір збитків від розкрадання, нестачі, знищення (псування) матеріальних цінностей визначається за балансовою вартістю цих цінностей (з вирахуванням амортизаційних відрахувань), але не нижче 50 відсотків від балансової вартості на момент встановлення такого факту з урахуванням індексів інфляції, які щомісячно визначає Міністерство статистики, відповідного розміру податку на добавлену вартість та розміру акцизного збору.

Цією ж постановою встановлюється у сільськогосподарських підприємствах ще один вид матеріальної відповідальності — підвищена. ***Підвищена матеріальна відповідальність*** встановлюється п. 5 зазначеного Порядку визначення розміру збитків від розкрадання, нестачі, знищення (псування) матеріальних цінностей. У разі розкрадання чи загибелі тварин сума збитків визначається за закупівельними цінами, які склалися на момент відшкодування збитків, із застосуванням коефіцієнта 1,5.

§ 4. Адміністративна відповідальність за порушення у сільському господарстві

Найпоширенішим видом відповідальності за порушення аграрного законодавства є адміністративно-правова відповідальність, яка настає за наявності в діях винних осіб адміністративних порушень, перелік яких міститься в адміністративному законодавстві, більшість із них передбачає накладення на винних осіб штрафів різних розмірів. Підставою для притягнення до адміністративної відповідальності є вчинення особою адміністративного порушення, шо містить склад адміністративного порушення, і застосовування відповідних адміністративних стягнень залежно від виду правопорушення щодо об'єкта аграрних правовідносин. При накладенні стягнення враховуються характер вчиненого правопорушення, особа порушника, ступінь його вини, майновий стан, обставини, що пом'якшують і обтяжують відповідальність.

До винних осіб, згідно зі ст. 24 КУпАП можуть застосовуватися такі види адміністративних стягнень, як попередження; штраф; оплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; конфіскація: предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; грошей, одержаних внаслідок вчинення адміністративного правопорушення; позбавлення спеціального права,

наданого даному громадянинові (права керування транспортними засобами, права полювання); громадські роботи; виправні роботи; адміністративний арешт. Законами України можуть бути встановлено й інші, крім зазначених у цій статті, види адміністративних стягнень. Основним видом адміністративних стягнень за порушення аграрного законодавства є адміністративний штраф, що накладається в установленому порядку на громадян і посадових осіб.

Адміністративна відповідальність за правопорушення у сільському господарстві передбачена КУпАП, зокрема за: псування і забруднення сільськогосподарських та інших земель (ст. 52); порушення законодавства про захист рослин (ст. 83^1); потрава посівів, зіпсуття або знищення зібраного врожаю сільськогосподарських культур, що знаходиться у полі, пошкодження насаджень колективних сільськогосподарських підприємств, інших державних і громадських чи фермерських господарств (ст. 104); порушення порядку та умов ведення насінництва (ст. 104^i); порушення правил щодо боротьби з карантинними шкідниками й хворобами рослин та бур'янами (ст. 105); вивезення матеріалів, що не пройшли карантинну перевірку або відповідну обробку (ст. 106); невжиття заходів щодо забезпечення охорони посівів снотворного маку чи конопель, місць їх зберігання та переробки (ст. 106^i); незаконні посів та вирощування снотворного маку чи конопель (ст. 106^2); порушення правил щодо карантину тварин та інших ветеринарно-санітарних вимог (ст. 107); порушення законодавства про племінну справу у тваринництві (ст. 107^i); грубе порушення механізаторами правил технічної експлуатації сільськогосподарських машин і техніки безпеки (ст. 108).

За ці правопорушення до винних громадян та посадових осіб можуть застосовуватися різні види адміністративних стягнень, які встановлені ст. 24 КУпАП. Так, за порушення ст. 83^1 КУпАП до громадян можуть застосовуватися різні види стягнення — попередження або накладання штрафу. Мінімальний штраф у розмірі від 0,5 до 1 неоподатковуваного мінімуму доходів громадян передбачений ст. 107, максимальний передбачений ст. 106^2 і тягне за собою накладання штрафу від 18 до 88 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією незаконно вирощених наркотичних рослин. Щодо посадових осіб мінімальний штраф передбачений ст. 107 і може накладатися у розмірі від 3 до 6, а максимальний — від 50 до 150 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і передбачений ч. 2 ст. 107^i. У деяких випадках закон передбачає застосування альтернативної адміністративної відповідальності. Наприклад, ст. 108 КУпАП за грубе порушення механізаторами правил технічної експлуатації тракторів, комбайнів, інших самохідних сільськогосподарських машин і правил техніки безпеки під час їх експлуатації може накладатися штраф від 6 до 20 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення права керування зазначеними машинами на строк до одного місяця.

§ 5. Майнова відповідальність за аграрні правопорушення

Важливу роль у захисті інтересів сільськогосподарських підприємств відіграє майнова відповідальність. Майнова відповідальність за порушення аграрного законодавства регулюється перш за все нормами, що містяться у цивільному, трудовому, земельному, аграрному, господарському законодавстві. Залежно від об'єкта розрізняють майнову відповідальність за шкоду завдану майну та особі. Загальні підстави відповідальності за завдану майнову шкоду визначені у ст. 1166 ЦК України. Для настання майнової відповідальності необхідна наявність складу правопорушення, а саме: 1) наявність шкоди; 2) протиправна поведінка суб'єкта шкоди; 3) причинний зв'язок між шкодою та протиправною поведінкою суб'єкта шкоди; 4) наявність вини.

Враховуючи специфіку аграрних відносин, що земля посідає домінуюче становище серед інших природних компонентів і відграє основну роль у сільському господарстві, слушно розглядати майнову відповідальність саме за порушення норм земельного законодавства. Захист прав громадян і юридичних осіб за порушення земельного законодавства передбачений нормами ЗК України і здійснюється шляхом відшкодування заподіяних збитків, що передбачено п. «г» ч. 3 ст. 152 ЗК України.

Підстави та порядок відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам передбачені статтями 156, 157 ЗК України. Згідно зі ст. 156 ЗК України власникам землі та землекористувачам відшкодовуються збитки, заподіяні внаслідок: 1) вилучення (викупу) сільськогосподарських угідь та чагарників для потреб, не пов'язаних із сільськогосподарським виробництвом; 2) тимчасового зайняття сільськогосподарських угідь для інших видів використання; 3) встановлення обмежень щодо використання земельних ділянок; 4) погіршення якості ґрунтового покриву та інших корисних властивостей сільськогосподарських угідь; 5) приведення сільськогосподарських угідь у непридатний для використання стан; 6) неодержання доходів за час тимчасового невикористання земельної ділянки. Визначення шкоди може проводитися на основі різноманітних методів, зокрема витратного, розрахункового, нормативного тощо.

Норми, які передбачають відшкодування майнової шкоди, також передбачені ст. 68 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р., згідно з якою підприємства, установи, організації та громадяни зобов'язані відшкодовувати шкоду, заподіяну ними внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища, в порядку та розмірах, встановлених законодавством України.

Збитки, заподіяні неправомірними діями, відшкодовуються на підставі загальних положень статей 1166-1194, 1209-1211 ЦК України та статей 224—229 ГК України. Заподіяння шкоди власникам землі та землекористувачам відшкодовується на підставі Методики визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтовного покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 25 липня 2007 р. № 963.

Порядок визначення та відшкодування збитків власникам землі і землекористувачам, зазначеним у ст. 157 ЗК України, розроблений за Методикою визначення розмірів шкоди, зумовленої забрудненням і засміченням земельних ресурсів через порушення природоохоронного законодавства, затвердженою наказом Мінприроди України від 27 жовтня 1997 р. № 171 зі змінами, внесеними наказом Мінприроди України від 4 квітня 2007 р. № 149.

Майнова відповідальність здійснюється також за заподіяння втрат сільськогосподарського виробництва. Так, відшкодуванню підлягають втрати сільськогосподарських угідь (ріллі, багаторічних насаджень, перелогів, сінокосів, пасовищ) та чагарників як основного засобу виробництва в сільському господарстві внаслідок вилучення (викупу) їх для потреб, не пов'язаних із сільськогосподарським виробництвом, обмеженням прав власників землі і землекористувачів або погіршенням якості угідь внаслідок негативного впливу, спричиненого діяльністю громадян, юридичних осіб, органів місцевого самоврядування або держави. Відшкодовуються також втрати, спричинені виключенням сільськогосподарських угідь і чагарників з господарського обігу внаслідок встановлення охоронних, санітарних та інших захисних зон. При цьому втрати сільськогосподарського виробництва компенсуються винними особами незалежно від відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам.

Крім встановленого порядку відшкодування, законом визначається перелік випадків звільнення від відшкодування втрат сільськогосподарського виробництва. Від відшкодування втрат сільськогосподарського виробництва звільняються громадяни та юридичні особи у разі використання земельних ділянок для будівництва шкіл, дошкільних закладів, державних об'єктів охорони здоров'я, культури, фізкультури та спорту, соціального забезпечення, державних об'єктів дорожнього будівництва, культових споруд релігійних організацій, кладовищ, меліоративних систем, протиерозійних, протизсувних і протиселевих споруд, під будівництво і обслуговування жилих будинків і господарських будівель, для розміщення внутрішньогосподарських об'єктів сільськогосподарських, організацій та установ, видобування торфу за умови повернення земельних ділянок у стані, придатному для попереднього використання, під об'єкти і території природно-заповідного фонду. У разі здійснення внутрішньогосподарського будівництва сільськогосподарськими підприємствами такі витрати провадиться без відшкодування. Втрати сільськогосподарського виробництва використовуються виключно на освоєння земель для сільськогосподарських потреб, поліпшення відповідних угідь, охорону земель відповідно до розроблених програм та проектів землеустрою. Законом використання цих коштів на інші цілі не передбачено.

Майнову відповідальність у межах порушення земельного законодавства несуть як суб'єкти, що виробляють товарну сільськогосподарську продукцію чи займаються її переробкою, так і органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування. Наприклад фермерське господарство несе відповідальність за своїми зобов'язаннями у межах майна, яке є власністю фермерського господарства. Звернення стягнення на земельні ділянки, надані у власність для ведення фермерського господарства, допускається у випадках, коли у фермерського господарства відсутнє інше майно, на яке може бути звернено стягнення. Органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування несуть відповідальність за шкоду, заподіяну неправомірним втручанням у здійснення власником повноважень щодо володіння, користування і розпорядження земельною ділянкою. Крім того, за видання актів, які порушують права власників земельних ділянок, органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування несуть відповідальність шляхом відшкодування збитків у повному обсязі органом, який видав акт.

Майнова відповідальність може застосовуватися за порушення договірних відносин у сфері технічного сервісного обслуговування сільськогосподарських підприємств, реалізації сільськогосподарської продукції тощо. Технічне обслуговування здійснюється згідно з договором по технічному обслуговуванню машинно-тракторного парку, устатку-

вання тваринницьких ферм, птахоферм. Згідно з умовами цього договору виконавець бере на себе зобов'язання забезпечити якісне і своєчасне технічне обслуговування машин і устаткування відповідно до стандартів, технічних умов, правил та інструкцій, а також здійснити своєчасне усунення несправності машин у процесі їх експлуатації. За невиконання або неналежне виконання своїх зобов'язань сторони несуть майнову відповідальність.

Статтею 623 ЦК України передбачена відповідальність за відшкодування збитків, завданих порушенням зобов'язання. Боржник, який порушив зобов'язання, має відшкодувати кредиторові завдані цим збитки. У договорі контрактації можуть бути передбачені також інші санкції за невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань. Так, відповідно до Закону України «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань» від 22 листопада 1996 р. у разі прострочення платежу за аграрну продукцію заготівельник сплачує пеню. Порядок розгляду спорів, що виникають з договірних відносин, здійснюються відповідно до Господарського процесуального кодексу України.

§ 6. Аграрні правопорушення як підстави настання кримінальної відповідальності

Підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого Кримінальним кодексом України (КК). В останні роки в Україні масовим явищем стали порушення земельного законодавства, особливе місце серед яких посідає самовільне зайняття земель (ст. 197*); порушення порядку зайняття господарською діяльністю (ст. 202); порушення правил екологічної безпеки (ст. 236); забруднення або псування земель (ст. 239); порушення законодавства про захист рослин (ст. 247); безгосподарне використання земель (ст. 254).

Розглядаючи порушення правил, установлених для боротьби зі шкідниками і хворобами рослин, та інших вимог законодавства про захист рослин, що спричинило тяжкі наслідки, слід зазначити, що диспозиція ст. 247 КК України має бланкетний характер. Для притягнення особи до відповідальності слід встановити, які конкретно правила нею було порушено та яким нормативним актом ці правила встановлено. Такими, зокрема, є закони України «Про захист рослин» від 14 жовтня 1998 р., «Про пестициди та агрохімікати» від 2 березня 1995 р. тощо. Здебільшого порушення законодавства про захист рослин здійснюється

шляхом невжиття заходів, спрямованих на знищення шкідників та збудників рослин; невжиття заходів по утилізації та знищенню сільськогосподарської сировини, яка не відповідає встановленим вимогам щодо вмісту пестицидів і агрохімікатів.

Безгосподарне використання земель, якщо це спричинило тривале зниження або втрату їх родючості, виведення земель із сільськогосподарського обороту, змивання гумусного шару, порушення структури ґрунту, полягає у тому, що винна особа, якою, зокрема, може бути спеціаліст, що працює на сільськогосподарському підприємстві, не виконує або неналежним чином виконує покладений на неї обов'язок захищати землі від шкідливого впливу (ст. 254 КК України) Виведення земель з сільськогосподарського обороту означає припинення їх використання за цільовим призначенням на певний час.

Розглядаючи питання притягнення особи до кримінальної відповідальності необхідно зазначити, що об'єктами злочинів у сфері сільськогосподарського товаровиробництва можуть виступати: 1) трудові права громадян; 2) майно, речі, майнові об'єкти; 3) встановлені правила здійснення господарської діяльності; 4) довкілля, насамперед земля як основа товарного сільськогосподарського виробництва; 5) безпека виробництва, а також безпека руху та експлуатації транспортних засобів; 6) службова діяльність.

За ці злочини на винних осіб може накладатися мінімальний штраф до 100 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (ст. 247 КК України), максимальний штраф у розмірі до 250 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (ст. 202 КК України). Максимальна межа покарання встановлюється через позбавлення волі на строк від п'яти до десяти років із позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років, яка визначається ст. 236 КК України.

Винні громадяни та посадові особи залежно від характеру злочину за порушення аграрного законодавства і суспільної небезпеки караються позбавленням волі, штрафом та додатковими покараннями у вигляді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, а також конфіскацією знарядь і засобів злочину та всього незаконно добутого.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

1. Дайте визначення поняття юридичної відповідальності.
2. Які повинні бути умови для настання дисциплінарної відповідальності?

3. Які заходи стягнення можуть застосовуватися до працівника за порушення трудової дисципліни?
4. Назвіть підстави застосування матеріальної відповідальності.
5. Які види матеріальної відповідальності застосовуються до працівника і керівника сільськогосподарського підприємства?
6. Яку матеріальну відповідальність несуть працівники сільськогосподарських підприємств?
7. Назвіть види адміністративної відповідальності за правопорушення у сільському господарстві.
8. Якими є загальні підстави відповідальності за завдану майнову шкоду?
9. Яку майнову відповідальність несуть суб'єкти аграрних відносин?
10. Назвіть злочини, що можуть скоюватися у сільському господарстві.

ОСОБЛИВА ЧАСТИНА

Модуль 4
ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ ОКРЕМИХ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

Розділ 11
ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ ДЕРЖАВНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ

§ 1. Поняття державного сільськогосподарського підприємства

Державні сільськогосподарські підприємства посідають особливе місце серед сільськогосподарських підприємств. Це зумовлено важливістю їх економічної ролі в агропромисловому комплексі та інших галузях народного господарства в цілому. За даними Державного комітету статистики України станом на 1 січня 2009 р. у нашій державі функціонувало 354 державних сільськогосподарських підприємства, що становило 0,6 відсотка від загальної кількості суб'єктів аграрного господарювання.

Державне сільськогосподарське підприємство являє собою підприємство, яке не є власником закріпленого за ним майна. Воно перебуває в державній власності і надається йому на праві повного господарського відання або оперативного управління не тільки для виробництва найважливіших видів сільськогосподарської продукції, а й спеціальних видів рослин, наприклад для потреб медичної, парфумерної та інших галузей народного господарства.

Державне сільськогосподарське підприємство — це заснований на державній власності самостійний статутний суб'єкт господарювання, який має статус юридичної особи публічного права і здійснює виробничу (виробляє продукти харчування, продовольство та сировину

рослинного і тваринного походження) та підприємницьку діяльність з метою одержання відповідного прибутку (доходу). Таке підприємство має самостійний баланс, поточний та інші рахунки в установах банків, печатку зі своїм найменуванням.

Державні сільськогосподарські підприємства залежно від способу утворення (заснування) та формування статутного фонду поділяються на унітарні та корпоративні.

Зі змісту ст. 73 ГК України можна зробити висновок, що ***державне унітарне сільськогосподарське підприємство*** створюється компетентним органом державної влади в розпорядчому порядку на базі відокремленої частини державної власності, як правило, без поділу її на частки, і входить до сфери управління цього органу. Воно також може бути створене внаслідок адміністративного поділу іншого підприємства відповідно до антимонопольного законодавства України. Створення державного унітарного сільськогосподарського підприємства шляхом відокремлення здійснюється зі збереженням за новими підприємствами взаємних зобов'язань та укладених договорів з іншими суб'єктами господарювання.

Державне унітарне сільськогосподарське підприємство згідно з ч. 7 ст. 74 ГК України може бути перетворене у випадках та порядку, передбачених чинним законодавством, на ***корпоратизоване підприємство (державне акціонерне товариство).*** Особливості діяльності таких державних акціонерних товариств, якими є ДАК «Хліб України» та НАК «Украгролізинг», визначаються їх статутами. Управління корпоративними правами цих акціонерних компаній здійснює Кабінет Міністрів України відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Про управління корпоративними правами держави в агропромисловому комплексі» від 25 жовтня 2006 р. № 1473.

Важливе значення для визначення правосуб'єктності державного сільськогосподарського підприємства має його статут (гл. 8 ГК України), який затверджується власником майна суб'єкта господарювання чи його представниками. У статуті містяться відомості про найменування й місцезнаходження підприємства, мету й предмет його діяльності, розмір і порядок утворення статутного та інших фондів, порядок розподілу прибутків і збитків, про органи управління та контролю, їх компетенцію, про умови реорганізації та ліквідації суб'єкта господарювання, а також про інші особливості організаційної форми суб'єкта господарювання, передбачені законодавством.

Спеціального закону про державні сільськогосподарські підприємства досі не прийнято. До головних ознак державних унітарних сільськогосподарських підприємств належать: це організація з правами юридичної особи, яка не є власником закріпленого за нею майна, утворюється в розпорядчому порядку компетентним органом державної влади; його майно перебуває в державній власності; воно створюється не лише для виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції, його діяльність спрямована також на реалізацію національних і регіональних виробничих та науково-технічних програм і розвиток аграрного сектора економіки в цілому; внутрішньогосподарське управління здійснюється керівником підприємства, що призначається органом, до сфери управління якого входить відповідне підприємство.

Обсяг прав та обов'язків державних сільськогосподарських підприємств залежить, передусім, від правового режиму майна, закріпленого за ними. Так, майно державного унітарного сільськогосподарського підприємства перебуває в державній власності й закріплюється за ним на праві господарського відання.

На сьогодні до державних унітарних сільськогосподарських підприємств належать: машино-випробувальні станції, дослідні заводи сільськогосподарського машинобудування, насінницькі та племінні заводи й підприємства, кінні заводи, іподроми, державні заводські конюшні, селекційно-гібридні центри, дослідно-селекційні станції, сортовипробувальні станції, звірорадгоспи, тваринницькі комплекси, птахофабрики, парниково-тепличні комбінати, підприємства з відтворення цінних та анадромних видів риб (рибокомбінати, рибоводно-меліоративні станції, нерестовиросні господарства), підприємства, які вирощують ефіроолійні та лікарські рослини і культури, що містять наркотичні та отруйні речовини, а також підсобні господарства несільськогосподарських державних (комунальних) підприємств, які мають відокремлене майно і наділені правами юридичної особи.

На сьогодні в Україні не існує сільськогосподарських казенних підприємств (хоча теоретично зберігається можливість їх створення). Таким чином, державне унітарне сільськогосподарське підприємство є суб'єктом підприємницької діяльності, діє на основі статуту та на засадах господарської автономії, самофінансування, комерційного розрахунку і несе відповідальність за наслідки своєї діяльності усім належним йому на праві господарського відання майном.

§ 2. Правовий режим майна та земель державних сільськогосподарських підприємств

Виходячи із правосуб'єктності державного сільськогосподарського підприємства, воно має на праві господарського відання майно та на праві постійного користування земельні ділянки, на яких здій-

снює сільськогосподарську діяльність. Майно державного сільськогосподарського підприємства закріплюється за ним на праві господарського відання. Статутний фонд державного підприємства утворюється уповноваженим органом, до сфери управління якого воно входить, до реєстрації цього підприємства як суб'єкта господарювання.

Право господарського відання є речовим правом державного сільськогосподарського підприємства, який володіє, користується і розпоряджається майном, закріпленим за ним власником (уповноваженим ним органом), з обмеженням правомочності розпорядження щодо окремих видів майна. Власник майна, закріпленого на праві господарського відання за суб'єктом підприємництва, здійснює контроль за використанням та збереженням належного йому майна безпосередньо або через уповноважений ним орган, не втручаючись в оперативно-господарську діяльність підприємства.

Статтею 136 ГК України передбачено, що суб'єкт підприємництва, який здійснює господарську діяльність на основі права господарського відання, має право на захист своїх майнових прав також від власника. Майновий стан державного сільськогосподарського підприємства визначається сукупністю належних йому майнових прав та майнових зобов'язань, що відображається у бухгалтерському обліку його господарської діяльності. Зміна правового режиму майна державного сільськогосподарського підприємства здійснюється за рішенням власника (власників) майна. Також правовий режим майна державного сільськогосподарського підприємства може бути змінений шляхом приватизації майна державного підприємства. Правовий режим майна таких підприємств може бути змінений шляхом здачі цілісного майнового комплексу підприємства або майнового комплексу його структурного підрозділу в оренду.

Державні сільськогосподарського підприємства зобов'язані на основі даних бухгалтерського обліку складати фінансову звітність, проводити інвентаризацію належного їм майна для забезпечення достовірності даних бухгалтерського обліку та звітності, надавати фінансову звітність відповідно до вимог закону та їх установчих документів. Джерелами формування майна цих підприємств є: грошові та матеріальні внески власника (власників); доходи від реалізації продукції (робіт, послуг); капітальні вкладення і дотації з бюджетів; надходження від здачі в оренду майнових об'єктів (комплексів), придбання майна інших суб'єктів господарювання; кредити банків та інших кредиторів.

Державні сільськогосподарські підприємства не мають права передавати безоплатно закріплене за ним майно іншим підприємствам, організаціям, установам і громадянам, крім випадків, передбачених законодавством; відчужувати, віддавати в заставу майнові об'єкти, що належать до основних засобів, закріплених за підприємством. Відповідно до свого правового становища державні унітарні комерційні сільськогосподарські підприємства можуть створювати дочірні підприємства здавати в оренду цілісні майнові комплекси структурних підрозділів підприємство може лише за згодою органу державної виконавчої влади, до сфери управління якого воно належить. Державні сільськогосподарські підприємства формують виробничі програми, визначають перспективи свого економічного і соціального розвитку, вибирають постачальників і споживачів з урахуванням доведених до них в установленому порядку державних замовлень і державних контрактів. Прийняття і виконання таких замовлень і контрактів для державного підприємства є обов'язковим.

Державні сільськогосподарські підприємства всі свої основні виробничі й невиробничі витрати повинні покривати за рахунок власних доходів (прибутку, амортизаційних відрахувань) або банківського кредиту. Фінансування з боку держави їхніх витрат здійснюється тільки на певні цілі, зокрема на інвестиції (капітальні вкладення) під конкретні інвестиційні проекти.

Державні сільськогосподарські підприємства мають земельні ділянки на праві постійного користування. Зокрема ст. 92 ЗК України передбачено, що право постійного користування земельною ділянкою 13 земель державної та комунальної власності набувають підприємства, установи та організації, що належать до державної та комунальної власності, у тому числі й державні унітарні комерційні сільськогосподарські підприємства. Право постійного користування земельною ділянкою — це право володіння і користування земельною ділянкою, яка перебуває у державній або комунальній власності, без встановлення строку. Статтею 126 ЗК України встановлено, що право постійного користування земельною ділянкою посвідчується державним актом.

Право постійного користування земельною ділянкою суттєво відрізняється від суб'єктивного права власності на землю та оренди землі. Так, власники землі та орендарі поряд із повноваженнями щодо володіння та користування наділяються і повноваженнями щодо розпорядження земельними ділянками (орендарі — в частині передачі земель у суборенду за згодою власника), тоді як постійні користувачі такої можливості позбавлені. Однак у їхньому праві користування землею є ряд особливостей і переваг. Перш за все, право постійного землекористування є безстроковим, на відміну від права оренди, і може бути припинене лише з підстав, передбачених законодавством. Права та обов'язки постійних землекористувачів визначені чинним земельним законо-

давством і, на відміну від орендних земель, не підлягають договірному регулюванню (не можуть бути звужені). Постійні землекористувачі, як і землевласники, сплачують земельний податок, розмір якого визначається відповідно до чинного законодавства, на відміну від договірного характеру орендної плати.

У постійне користування земельні ділянки передаються у порядку відведення безоплатно з подальшим посвідченням цього права шляхом видачі державного акта на право постійного користування земельною ділянкою. У таких випадках оплаті має підлягати лише виготовлення технічної документації на земельну ділянку, яке здійснюється на договірних засадах із уповноваженою землевпорядною організацією.

Державне сільськогосподарське підприємство як постійний землекористувач має: право власності на посіви і насадження сільськогосподарських та інших культур, на вироблену продукцію; право самостійного господарювання на землі; використання у встановленому порядку для власних потреб наявних на земельній ділянці загальнопоширених корисних копалин, торфу, лісів, водних об'єктів, а також інших корисних властивостей землі; право споруджування жилих будинків, виробничих та інших будівель і споруд. Також державні сільськогосподарські підприємства мають право одержувати пільгові короткострокові та довгострокові кредити для реалізації заходів щодо ефективного використання, відтворення та охорони природних ресурсів, а також користуватися податковими пільгами при здійсненні зазначених заходів; вимагати компенсації шкоди, завданої належним йому природним ресурсам іншими суб'єктами, а також усунення перешкод у здійсненні господарської діяльності, пов'язаної з використанням природних ресурсів.

До обов'язків державного сільськогосподарського підприємства як землекористувача входять: забезпечення використання землі за цільовим призначенням; додержання вимог законодавства про охорону довкілля; своєчасна сплата земельного податку або орендної плати; підвищення родючості ґрунтів та зберігання інших корисних властивостей землі; своєчасне надання відповідним органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування даних про стан і використання земель та інших природних ресурсів у порядку, встановленому законом; дотримання правил добросусідства та обмежень, пов'язаних із встановленням земельних сервітутів та охоронних зон; збереження геодезичних знаків, протиерозійних споруд, мереж зрошувальних та осушувальних систем.

Складання державного акта на право постійного користування земельною ділянкою при передачі або наданні земельних ділянок державним сільськогосподарським підприємствам проводиться після перенесення на місцевість меж земельної ділянки та закріплення їх довгостроковими межовими знаками встановленого зразка за затвердженим в установленому порядку проектом відведення цієї ділянки. Розробку технічної документації зі складання державного акта на право постійного користування земельною ділянкою здійснюють суб'єкти господарювання, які отримали ліцензії на провадження господарської діяльності щодо проведення землевпорядних робіт, або територіальні органи земельних ресурсів.

Стаття 149 ЗК України визначає, що земельні ділянки, надані у постійне користування із земель державної та комунальної власності, можуть вилучатися для суспільних та інших потреб за рішенням органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Вилучення земельних ділянок провадиться за згодою землекористувачів на підставі рішень Кабінету Міністрів України, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій, сільських, селищних, міських рад відповідно до їх повноважень.

§ 3. Особливості здійснення господарської діяльності державними сільськогосподарськими підприємствами

Правовою основою для здійснення господарської діяльності державними сільськогосподарськими підприємствами є статут підприємства та чинне законодавство, яке регламентує його діяльність. Державне сільськогосподарське підприємство зобов'язане приймати та виконувати доведені до нього в установленому законодавством порядку державні замовлення, враховувати їх при формуванні виробничої програми, визначенні перспектив свого економічного і соціального розвитку та виборі контрагентів, а також складати і виконувати річний та з поквартальною розбивкою фінансовий план на кожен наступний рік.

Законом України «Про державне замовлення для задоволення пріоритетних державних потреб» від 15 грудня 2005 р. Хе 3205 визначено поняття державного замовлення, що являє собою засіб державного регулювання економіки шляхом формування на контрактній (договірній) основі складу та обсягів товарів, робіт і послуг, необхідних для забезпечення пріоритетних державних потреб, розміщення державних контрактів на її поставку (закупівлю) серед підприємств, організацій та інших суб'єктів господарської діяльності України всіх форм власності. Правовою формою реалізації державного замовлення є державний контракт - договір, укладений державним замовником від імені держави з виконавцем державного замовлення, в якому визначаються еко-

номічні і правові зобов'язання сторін і регулюються взаємовідносини замовника і виконавця.

Поставки товарів, робіт і послуг для пріоритетних державних потреб забезпечуються за рахунок коштів Державного бюджету України та інших джерел фінансування, що залучаються для цього. Для закупівель товарів, робіт чи послуг державне сільськогосподарське підприємство застосовує процедури закупівель, визначені у постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про закупівлю товарів, робіт і послуг за державні кошти» від 17 жовтня 2008 р. № 921.

Закупівля товарів, робіт і послуг здійснюється у вітчизняних виробників або їх представників, дилерів, дистриб'юторів, які визнані такими відповідно до укладених договорів, а у разі, коли товари, роботи і послуги не виробляються (не виконуються, не надаються) на території України, — у виробників товарів, виконавців робіт і надавачів послуг—нерезидентів або їх офіційних представників.

Закупівля товарів, робіт і послуг здійснюється за такими принципами: максимальна економія та ефективність; добросовісна конкуренція серед учасників; відкритість та прозорість на всіх стадіях закупівлі; недискримінація учасників; об'єктивна та неупереджена оцінка тендерних пропозицій; запобігання корупційним діям і зловживанням. Правовою основою зазначеного процесу виступає постанова Кабінету Міністрів України «Про державне замовлення на закупівлю товарів, виконання робіт, надання послуг для державних потреб у 2009 році» від 22 квітня 2009 р. № 384, якою визначено обсяги фінансування та пріоритетні напрями державного замовлення у 2009 р.

Фінансовий план державного сільськогосподарського підприємства підлягає затвердженню до 1 вересня року, що передує плановому органами, до сфери управління яких вони входять. Органи, до сфери управління яких входять державні сільськогосподарські підприємства, надають Міністерству економіки України до 1 серпня року, що передує планованому, зведені показники фінансових планів та фінансові плани у розрізі окремих державних сільськогосподарських підприємств, які входять до сфери їх управління.

Кошти, одержані від продажу майнових об'єктів, що належать до основних фондів державного сільськогосподарського підприємства, використовуються відповідно до затвердженого фінансового плану. Списання з балансу не повністю амортизованих основних фондів, а також прискорена амортизація основних фондів державного сільськогосподарського підприємства можуть проводитися лише за згодою органу, до сфери управління якого входить дане підприємство. Державні сільськогосподарські підприємства утворюють за рахунок прибутку (доходу) спеціальні (цільові) фонди, призначені для покриття витрат, пов'язаних з їх діяльністю: амортизаційний фонд; фонд розвитку виробництва; фонд споживання (оплати праці); резервний фонд; інші фонди, передбачені статутом підприємства. Порядок використання цих фондів визначається відповідно до затвердженого фінансового плану.

Розподіл прибутку (доходу) державних сільськогосподарських підприємств здійснюється відповідно до затвердженого фінансового плану. У фінансовому плані затверджуються суми коштів, які направляються державі як власнику і зараховуються до Державного бюджету України. Органи, до сфери управління яких відносяться державні сільськогосподарські підприємства, до 15 липня року, що передує плановому, надають Кабінету Міністрів України інформацію про обсяги перерахування прибутку державних сільськогосподарських підприємств для їх врахування при формуванні державного бюджету.

Збитки, завдані державному сільськогосподарському підприємству внаслідок виконання рішень органів державної влади чи органів місцевого самоврядування, які було визнано судом неконституційними або недійсними, підлягають відшкодуванню зазначеними органами добровільно або за рішенням суду.

§ 4. Правові засади управлінської діяльності на державних сільськогосподарських підприємствах

Законом України «Про управління об'єктами державної власності» від 21 вересня 2006 р. визначено, що управління об'єктами державної власності — це здійснення Кабінетом Міністрів України та уповноваженими ним органами, іншими суб'єктами реалізації прав держави як власника таких об'єктів, пов'язаних з володінням, користуванням і розпоряджанням ними, у межах, визначених законодавством України, з метою задоволення державних та суспільних потреб. Об'єктами управління державної власності в тому числі є майно, яке передане державним сільськогосподарським підприємствам.

Уповноважені органи управління державними сільськогосподарськими підприємствами відповідно до покладених на них завдань: приймають рішення про створення, реорганізацію і ліквідацію цих підприємств; ініціюють створення господарських структур, розробляють проекти їх установчих документів; затверджують статути (положення) відповідних підприємств та здійснюють контроль за їх дотриманням; укладають і розривають контракти з керівниками цих підприємств та здійснюють контроль за їх виконанням; розробляють стратегію розвит-

ку державних сільськогосподарських підприємств; затверджують річні фінансові та інвестиційні плани, а також інвестиційні плани на середньострокову перспективу (3—5 років) державних сільськогосподарських підприємств, що належать до сфери їх управління, та здійснюють контроль за їх виконанням у встановленому порядку; проводять моніторинг фінансової діяльності, зокрема виконання показників фінансових планів цих підприємств, що належать до сфери їх управління; забезпечують проведення щорічних аудиторських перевірок окремо визначених державних підприємств і господарських структур; визначають посадових осіб, відповідальних за стан фінансово-господарської діяльності одного або кількох цих державних підприємств; виявляють державне майно, яке тимчасово не використовується, та вносять пропозиції щодо умов його подальшого використання тощо.

Контроль за виконанням функцій з управління об'єктами державної власності здійснюють Кабінет Міністрів України, Фонд державного майна України, уповноважені органи управління, органи державної контрольно-ревізійної служби, інші контролюючі органи шляхом проведення аналізу законності та оцінки ефективності виконання суб'єктами управління визначених обов'язків відповідно до законодавства України.

Постановою Кабінету Міністрів України «Про проведення конкурсного відбору керівників державних суб'єктів господарювання» від 3 вересня 2008 р. № 777 визначено порядок проведення процедури конкурсного відбору керівників державних сільськогосподарських підприємств. Підставою для оголошення конкурсного відбору керівника підприємства є рішення (наказ) органу, до сфери управління якого належить відповідне підприємство, із зазначенням строку приймання заяв і проведення конкурсного відбору.

Для проведення конкурсного відбору орган управління утворює постійно діючу комісію у складі не менш як п'ять осіб і призначає її голову. До складу комісії обов'язково включається представник Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласної, Київської, Севастопольської міської держадміністрації за місцезнаходженням підприємства, а також представник господарської структури, що виконує функції з управління цим підприємством. Члени комісії повинні мати кваліфікацію, необхідну для розгляду документів і пропозицій, внесених особами, що виявили бажання брати участь у конкурсному відборі, та його учасниками. Рішення комісії приймається більшістю голосів присутніх на засіданні її членів і оформляється протоколом. У разі рівного розподілу голосів вирішальним є голос голови комісії. Тривалість конкурсного відбору не може перевищувати 45 календарних днів. Початком відбору вважається дата, на яку призначено засідання комісії з розгляду заяв претендентів і доданих до них документів. Конкурсний відбір вважається таким, що закінчився, з дня ухвалення комісією рішення про затвердження його результатів.

Учасники конкурсного відбору подають пропозиції з управління підприємством — конкурсні пропозиції. Приймання конкурсних пропозицій розпочинається комісією з дня ухвалення рішення про допущення учасників до конкурсного відбору та закінчується за день до початку засідання комісії з їх розгляду, але не раніше ніж через 20 календарних днів після ухвалення такого рішення. Конкурсна пропозиція, що розробляється на підставі фактичних показників фінансово-господарської діяльності, повинна містити проект програми діяльності підприємства на середньострокову перспективу, в якій передбачається: план виробничої діяльності; заходи з виконання завдань та результати аналізу можливих ризиків, а також з поліпшення техніко-економічних та фінансових показників підприємства, підвищення його конкурентоспроможності; обсяг надходження коштів до бюджетів; пропозиції щодо очікуваної динаміки поліпшення основних показників фінансово-господарської діяльності. Переможцем конкурсного відбору визнається учасник, пропозиції якого визнані комісією найкращими. Позитивне рішення комісії є підставою для укладення контракту між органом управління (господарською структурою) та переможцем конкурсного відбору.

Керівництво державним сільськогосподарським підприємством здійснює його директор — переможець конкурсного відбору, який здійснює поточне керівництво підприємством, організує його виробничо-господарську, соціально-побутову та іншу діяльність, забезпечує виконання завдань підприємства, передбачених законодавством, статутом підприємства та контрактом. Керівник зобов'язується забезпечити виконання показників ефективності використання державного майна і прибутку, а також майнового стану підприємства. Керівник забезпечує складання річного з поквартальною розбивкою фінансового плану підприємства на кожний наступний рік і подає його для затвердження або погодження органу управління майном, з яким укладено контракт а також квартальну та річну фінансову звітність підприємства, і квартальний та річний звіти про виконання фінансового плану підприємства разом з пояснювальною запискою щодо результатів діяльності.

Керівник має право: діяти від імені підприємства, представляти його на всіх підприємствах, в установах та організаціях; укладати господарські та інші угоди; видавати доручення; відкривати рахунки в банках; користуватися правом розпорядження коштів підприємства, на-

кладати на працівників стягнення відповідно до законодавства; в межах своєї компетенції видавати накази та інші акти, давати вказівки, обов'язкові для всіх підрозділів та працівників підприємства; вирішувати інші питання, віднесені законодавством, органом управління майном, статутом підприємства і контрактом до компетенції керівника.

Керівник укладає трудові договори з працівниками підприємства відповідно до чинного законодавства та зобов'язаний вжити заходів до створення в кожному структурному підрозділі і на кожному робочому місці умов праці відповідно до вимог нормативних актів, а також забезпечити додержання прав працівників, гарантованих законодавством про охорону праці.

До особливостей статусу керівника державного сільськогосподарського підприємства належить встановлення підвищеної відповідальності за результати виробничо-господарської діяльності підприємства. У разі зміни керівника такого підприємства обов'язковим є проведення ревізії фінансово-господарської діяльності підприємства.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

1. Дайте визначення та вкажіть ознаки державного сільськогосподарського підприємства.
2. Що таке корпоратизоване державне сільськогосподарське підприємство?
3. Що являє собою право господарського відання майном?
4. Як формується майно державного сільськогосподарського підприємства?
5. Що забороняється державному сільськогосподарському підприємству як учаснику майнових відносин?
6. Що таке право постійного користування земельною ділянкою?
7. Визначте права та обов'язки державного сільськогосподарського підприємства як землекористувача.
8. На підставі якого нормативного акта здійснюється закупівля товарів, робіт і послуг за державні кошти?
9. Визначте порядок проведення процедури конкурсного відбору керівників державних сільськогосподарських підприємств.
10. Зазначте права та обов'язки керівника державного сільськогосподарського підприємства.
11. Визначте особливості статусу керівника державного сільськогосподарського підприємства.

Розділ 12

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КООПЕРАТИВІВ

§ 1. Поняття, основні риси сільськогосподарських кооперативів та їх види

Проведення аграрної реформи в Україні безпосередньо пов'язане з утворенням на базі колективних сільськогосподарських підприємств нових суб'єктів господарювання різних організаційно-правових форм, серед яких особливе місце посідають сільськогосподарські кооперативи. На жаль, зважаючи на практичну відсутність державної підтримки, їх частка у загальній кількості підприємств, що діють на селі, є незначною. Так, за даними Державного комітету статистики України станом на 1 січня 2009 р., в сільському господарстві діє 1101 сільськогосподарський виробничий кооператив, що складає 1,9% всіх суб'єктів господарювання у цій сфері.

Розвиток кооперативного руху визнаний одним із важливіших напрямів реалізації структурних змін в економіці України та формуванні її багатоукладності і передбачено державну підтримку споживчої та кредитної кооперації (п. 1 Указу Президента України «Про заходи щодо розвитку кооперативного руху та посилення його ролі в реформуванні економіки на ринкових засадах» від 19 грудня 2000 р. № 1348). Крім того, передбачено сприяння процесам кооперації, особливо за участю дрібних сільськогосподарських товаровиробників, з боку державних органів управління аграрним сектором (п. 10 розд. **III** Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. № 1158). Також з метою удосконалення правових, соціально-економічних та організаційних умов для створення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, формування їх інфраструктури, зняття перешкод на шляху до організованого аграрного ринку особистим селянським, фермерським господарствам та фізичним особам—сільськогосподарським товаровиробникам, підвищення рівня добро-

буту і зайнятості сільського населення Кабінетом Міністрів України 3 червня 2009 р. прийнято Державну цільову економічну програму підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на період до 2015 р.

Діяльність сільськогосподарських кооперативів регулюється Законом України «Про сільськогосподарську кооперацію» від 17 липня 1997 р. Кооперативи створюються і здійснюють свою діяльність за такими принципами: добровільність членства фізичних і юридичних осіб в кооперативі та безперешкодний вихід з нього; обов'язкова трудова участь членів у діяльності виробничого кооперативу; обов'язкова участь членів у господарській діяльності обслуговуючого кооперативу; відкритість і доступність членства для тих, хто визнає статут кооперативу, бажає користуватися послугами цього кооперативу та у разі потреби погоджується брати участь у фінансуванні його на умовах, встановлених статутом кооперативу; демократичний характер управління, рівні права у прийнятті рішень за правилом «один член кооперативу — один голос»; обмеження виплат часток доходу на паї; розподіл доходу між членами кооперативу відповідно до їх участі в діяльності кооперативу; контроль членів кооперативу за його роботою в порядку, передбаченому статутом цього кооперативу (ст. 3 вищезазначеного Закону).

Згідно із Законом України «Про сільськогосподарську кооперацію», ***сільськогосподарський кооператив*** — це юридична особа, утворена фізичними та/або юридичними особами, що є сільськогосподарськими товаровиробниками на засадах добровільного членства та об'єднання майнових пайових внесків для спільної виробничої діяльності в сільському господарстві та обслуговування переважно членів кооперативу (ст. 1). Це визначення включає такі важливі ознаки сільськогосподарського кооперативу, як добровільність об'єднання; членський характер відносин; пайовий характер майна кооперативу; участь у спільній сільськогосподарській діяльності; обслуговування потреб переважно членів кооперативу.

Слід звернути увагу, що в такі кооперативи можуть об'єднуватися лише сільськогосподарські товаровиробники, якими за законом визнаються фізичні або юридичні особи незалежно від форми власності та господарювання, в якої валовий дохід, отриманий від операцій з реалізації сільськогосподарської продукції власного виробництва та продуктів її переробки, за наявності сільськогосподарських угідь (ріллі, сіножатей, пасовищ і багаторічних насаджень тощо) та/або поголів'я сільськогосподарських тварин у власності, користуванні, в тому числі й на умовах оренди, за попередній звітний (податковий) рік перевищує 75 відсотків загальної суми валового доходу (ст. 1). Ці обмеження не поширюються на осіб, які ведуть особисте селянське господарство.

Як уже зазначалося вище, кооперативи утворюються юридичними та/або фізичними особами, але чисельність засновників не може бути меншою ніж три особи. При цьому загальна кількість членів є необмеженою. Сільськогосподарські кооперативи набувають статусу юридичної особи з моменту їх державної реєстрації у порядку, передбаченому Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців» від 15 травня 2003 р. Кооператив має самостійний баланс, розрахунковий та інші рахунки в установах банків, печатку зі своїм найменуванням. Єдиним установчим документом будь-якого кооперативу є статут. У статуті визначаються: найменування кооперативу та його місцезнаходження; предмет і мета діяльності; порядок вступу до кооперативу і виходу з нього; порядок визначення розміру та порядок внесення вступного внеску і паю; склад засновників кооперативу; права і обов'язки членів кооперативу; органи управління, порядок їх формування і компетенція; формування неподільного та інших фондів; форми трудової участі та оплати праці членів виробничого кооперативу та форми господарської участі членів обслуговуючого кооперативу; розподіл доходів кооперативу; співвідношення між кооперативними виплатами і виплатами на паї; умови реорганізації та ліквідації кооперативу. До статуту можуть включатися й інші положення, пов'язані з особливостями діяльності кооперативу, що не суперечать законодавству України (ст. 7 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію»), У законодавстві не вимагається наявності укладеного між засновниками засновницького (установчого) договору. Рішення установчих зборів оформлюється протоколом, який підписують головуючий та секретар зборів (ч. 4 ст. 7 Закону України «Про кооперацію»).

Реорганізація або ліквідація сільськогосподарських кооперативів відбувається в загальному порядку на підставі Цивільного та Господарського кодексів України, а також законів України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» від 14 травня 1992 р., «Про кооперацію» від 7 жовтня 2003 р. (статті 28-29) та «Про сільськогосподарську кооперацію» (статті 37—38).

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» сільськогосподарські кооперативи за цілями, завданнями і характером діяльності поділяються на такі види: виробничі і обслуговуючі. В умовах кризового стану аграрного сектора економіки України найбільш розповсюдженими та юридично виправданими необхідно вважати сільськогосподарські виробничі кооперативи, які є традиційною

формою господарювання українського селянства, що поєднала в собі риси, притаманні кооперативам взагалі, а також ті, що дають підстави вважати їх своєрідним соціально-правовим явищем.

Згідно з чинним законодавством ***сільськогосподарський виробничий кооператив*** — це юридична особа, утворена шляхом об'єднання фізичних осіб, які є сільськогосподарськими товаровиробниками, для спільного виробництва продукції сільського, рибного і лісового господарства на засадах обов'язкової трудової участі у процесі виробництва (ч. 4 ст. 1 вищезазначеного Закону). З огляду на положення Закону можна виділити такі основні ознаки виробничого сільськогосподарського кооперативу. Він утворюється для здійснення господарської діяльності на засадах підприємництва з метою отримання прибутку (ст. 2 зазначеного Закону). Такий кооператив створюється громадянами України на засадах обов'язкової трудової участі членів кооперативу в його діяльності (ст. 3), тобто вони є одночасно і членами виробничого кооперативу, і його працівниками. Змістом його діяльності є спільне виробництво продукції сільського, а також рибного і лісового господарства.

Обслуговуючі кооперативи спрямовують свою діяльність на обслуговування сільськогосподарського та іншого виробництва учасників кооперації. Вони створюються для надання комплексу послуг, пов'язаних з виробництвом, переробкою, збутом продукції рослинництва, тваринництва, лісівництва і рибництва (ст. 2). На сьогоднішній день створення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів є особливо актуальним для фермерських господарств та інших дрібних сільськогосподарських товаровиробників. Адже через кооператив його члени можуть отримати за прийнятними цінами пальне, високоякісне насіння, хімічні засоби захисту рослин, мінеральні добрива; реалізувати на вигідних умовах вирощену та виготовлену ними сільськогосподарську продукцію тощо.

На відміну від виробничих кооперативів, членами ***сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів*** можуть бути як фізичні, так і юридичні особи. Законодавством передбачена обов'язкова участь членів у господарській діяльності обслуговуючого кооперативу, причому встановлені чіткі критерії співвідношення обсягів робіт і операцій кооперативу, які виконуються його членами і для його членів. Так, Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» встановлює, що обслуговуючі кооперативи надають послуги відповідно до статуту іншим особам в обсягах, що не перевищують 20% загального обороту кооперативу. Обслуговуючий кооператив не ставить за мету отримання прибутку.

Залежно від виду діяльності сільськогосподарські кооперативи поділяються на: переробні, заготівельно-збутові, постачальницькі, сервісні та ін. Запропонований в Законі перелік обслуговуючих сільськогосподарських кооперативів не є вичерпним. До ***переробних*** належать кооперативи, які займаються переробкою сільськогосподарської сировини (виробництво хлібобулочних, макаронних виробів, овочевих, плодово-ягідних, м'ясних, молочних, рибних продуктів, виробів і напівфабрикатів із льону, коноплі, лісо- й пиломатеріалів та ін.). ***Заготівельно-збутові кооперативи*** здійснюють заготівлю, зберігання, передпродажну обробку, продаж продукції, надають маркетингові послуги тощо. ***Постачальницькі*** кооперативи створюються з метою закупівлі та постачання засобів виробництва, матеріально-технічних ресурсів, потрібних для виготовлення сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки; підготовки сировини і матеріалів та постачання їх сільськогосподарським товаровиробникам. ***Сервісні*** кооперативи здійснюють технологічні, транспортні, меліоративні, ремонтні, будівельні роботи, ветеринарне обслуговування тварин і племінну роботу; займаються телефонізацією, газифікацією, електрифікацією в сільській місцевості; наданням медичних, побутових, санаторно-курортних, науково-консультаційних та інших послуг. У разі поєднання кількох видів діяльності утворюються багатофункціональні кооперативи (ст. 2 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію»),

§ 2. Право членства в сільськогосподарських кооперативах

Членство є однією з основних ознак, яка відрізняє кооператив від інших форм господарювання на селі. Проте слід зазначити, що членство характерне і для фермерських та особистих селянських господарств. Але членами таких господарств можуть бути тільки родичі (ст. 3 Закону України «Про фермерське господарство» від 19 червня 2003 р. та ст. 1 Закону України «Про особисте селянське господарство» від 15 травня 2003 р.). В кооперативах право членства зв'язує сторонніх осіб, які добровільно об'єдналися для виконання певних спільних завдань.

У сільськогосподарському кооперативі розрізняють два види членства: дійсне (повне) та асоційоване. Згідно із Законом України «Про сільськогосподарську кооперацію» членом кооперативу є фізична або юридична особа, яка зробила вступний і пайовий внески в розмірах, визначених статутом кооперативу, визнає принципи і цілі кооперативу, дотримується вимог його статуту і користується правом ухвального голосу в кооперативі (ст. 1). Для того щоб стати дійсним (повним)

членом сільськогосподарського виробничого кооперативу, особа повинна мати громадянство України (п. 2 ст. 5) та досягнути 16-річного віку (п. 2 ст. 8). Законом України «Про сільськогосподарську кооперацію» встановлюється тільки початковий вік особи, яка вступає в кооператив, і не передбачається ніяких інших вікових обмежень. Крім того, така особа повинна: визнавати статут та дотримуватись його вимог (п. 1 ст. 8); брати участь у формуванні фондів кооперативу (п. 1 ст. 8); здійснити вступний та пайовий внесок (ч. 8 ст. 1); брати обов'язкову трудову участь (ч. 3 ст. 3). Для членства у обслуговуючому кооперативі необхідним, до того ж, є користування послугами такого кооперативу (п. 1 ст. 8) і обов'язкова участь членів у його господарській діяльності (ст. 3). Щодо членства юридичних осіб, то слід зазначити, що обов'язковою вимогою для них є реєстрація в Україні (ст. 5).

Волевиявлення громадянина стати членом кооперативу оформляється письмово (шляхом подання заяви). З іншого боку, кооператив у особі загальних зборів приймає письмове рішення про прийняття громадянина у члени кооперативу. Таким чином, членство в кооперативі виникає як результат волевиявлення двох сторін — кооперативу та громадянина. Заявник в обов'язковому порядку повинен бути ознайомлений зі статутом кооперативу до подання заяви для того, щоб мати чітке уявлення про те, які зобов'язання він на себе бере і якими правами може користуватися. Право розгляду заяви належить правлінню, а у випадках, коли в кооперативі правління не обирається — його голові (ч. 1 ст. 15 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію»). Правління (голова) зобов'язане прийняти і зареєструвати заяву. Чинне законодавство не містить підстав та не визначає мотивів, виходячи з яких правління (голова) кооперативу могло б відмовити в прийнятті заяви особі, що виявила бажання стати його членом. Якщо правління вважає, що особа, яка подала заяву не достойна бути членом кооперативу, воно зобов'язане викласти свої аргументи і пропозиції загальним зборам, оскільки остаточне вирішення цього питання належить до їх компетенції (п. 2 ст. 9). Термін її розгляду на засіданні правління кооперативу та винесення ним рішення в законі не встановлено. Таким чином, зазначене питання віднесено до локальної нормотворчості, тобто кооперативи отримали можливість встановлювати такий строк на свій розсуд. Після розгляду заяви правління виносить рішення про прийняття особи до кооперативу (про відмову в прийнятті), яке носить рекомендаційний характер. Воно підлягає затвердженню загальними зборами кооперативу, які проводяться щорічно після закінчення фінансового року.

Важливим нововведенням Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» є допущення в кооперативах усіх видів асоційованого членства. Такий вид членства є новим в аграрному законодавстві. Асоційованим членом може бути фізична чи юридична особа, що зробила пайовий внесок і користується правом дорадчого голосу в кооперативі (ст. 1). Відповідно до п. 1 ст. 12 Закону «Про сільськогосподарську кооперацію» такі члени повинні визнавати статут кооперативу та зробити пайовий внесок у його створення та розвиток. Розміри пайових внесків асоційованих членів визначає статут кооперативу і вони можуть відрізнятися від розмірів пайових внесків членів кооперативу.

Асоційоване членство дає змогу кооперативу збільшувати свої фонди, кошти без збільшення членів кооперативу. З огляду на вищезазначене можна сказати, що асоційоване членство повинно застосовуватися до осіб, які, вступаючи до кооперативу, є непрацездатними чи мають похилий вік, чи просто не бажають брати трудову участь у ньому. Також зазначений вид членства надає можливість юридичним особам інвестувати свої кошти у діяльність виробничих кооперативів.

Припинення членства у сільськогосподарському кооперативі може відбутися внаслідок добровільного виходу з кооперативу; припинення трудової участі в діяльності виробничого кооперативу; виключення у випадках і в порядку, визначених статутом кооперативу; несхвалення загальними зборами рішення правління (голови) про прийняття до кооперативу; втрати членом кооперативу—юридичною особою свого статусу; смерті члена кооперативу; реорганізації та ліквідації кооперативу (ст, 10 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію»).

Член кооперативу, який вирішив вийти з нього, не зобов'язаний мотивувати свого вчинку. Закон не регламентує процедури добровільного виходу з кооперативу. Однак вона повинна бути детально визначена у статуті кожного кооперативу: строк попередження про вихід, порядок розрахунків і таке інше. Звичайно, проводити розрахунки треба по можливості відразу ж після припинення членських відносин. Але в сільськогосподарських кооперативах не завжди є така можливість. Це пов'язано в основному із сезонним характером сільськогосподарського виробництва. Своє бажання вийти з кооперативу член кооперативу повинен засвідчити поданням заяви правлінню кооперативу (або його голові). Необхідно зазначити, що ні правління, ні загальні збори не мають права відмовити члену кооперативу у виході з нього. Бо таке рішення не тільки порушує принцип добровільного вступу і безперешкодного виходу з кооперативу, а й трудове законодавство. Відповідна заява подається, як уже зазначалося, правлінню, але складається на ім'я найвищого органу управління кооперативу — загальних зборів (п. 2 сг. 15 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію»). Член кооперативу має право також у будь-який час її забрати. Термін

розгляду заяви правлінням кооперативу законом не встановлено. Тому в своїх статутах кооперативи мають змогу встановлювати його самостійно.

Виключення має допускатися лише як крайній захід згідно з умовами та порядком, визначеними статутом кооперативу. Прийняття рішення про виключення з членів кооперативу є компетенцією тільки загальних зборів (але готується воно правлінням, а загальні збори, по суті, лише його затверджують чи ні). Кооперативне законодавство не містить переліку підстав, за якими члена кооперативу може бути виключено з нього.

При характеристиці прав та обов'язків членів слід звернути увагу на їх загальні ознаки. По-перше, вони мають особистий характер. Це означає, що вони не можуть бути передані іншим особам, користуватися ними та їх виконувати зобов'язаний безпосередньо кожний член кооперативу. Вони є рівними, оскільки кожний член кооперативу користується рівним обсягом прав та обов'язків незалежно від розміру його майнової участі у кооперативі. Виключення становить лише комплекс майнових прав і обов'язків членів. Варто зауважити також, що вони розповсюджуються на усіх членів кооперативу, незалежно від можливості їх здійснення окремими особами. Крім того, характерною рисою таких прав є те, що члени кооперативу не можуть від них відмовитись. Зокрема, вони не мають права відмовитися з неповажної причини від виконання обов'язку, а також не можуть перекласти його виконання на інших осіб. Адже, за їх невиконання, особа може бути виключена з членів кооперативу.

Для того щоб повно та всебічно охарактеризувати зазначені права та обов'язки членів сільськогосподарських кооперативів, виявити їх основні ознаки, встановити взаємозв'язок між собою, їх необхідно класифікувати. В юридичній науці найбільше розповсюдження отримала класифікація, в якій пропонується всі права та обов'язки членів сільськогосподарських кооперативів поділити за предметом правового регулювання відносин, що складаються між ними та кооперативами в процесі діяльності. Це — організаційні, трудові, майнові, земельні, управлінські, соціальні права та обов'язки. Саме такий підхід до їх класифікації дає можливість розкрити юридичну природу сільськогосподарських кооперативів.

До *організаційних прав та обоє 'язків* членів відносять ті, які виникають у процесі утворення та припинення діяльності кооперативу; які виникають у процесі набуття та припинення членства.

Серед членських правомочностей перш за все необхідно виділити групу соціальних прав та обов'язків. У соціальній правовій державі,

якою проголосила себе Україна, їх забезпечення набуває особливого значення. Як і на всіх громадян України, на членів кооперативів розповсюджуються дія ст. 46 Конституції України щодо права громадян на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття та інших випадках. Право на соціальний захист гарантується системою соціального страхування та соціального забезпечення. Доцільно також виділити і групу соціальних прав членів кооперативів, які не забезпечуються державою, а можуть бути гарантовані за умови їх закріплення в статутах кожного окремого кооперативу. Це право на культурно-побутове обслуговування, у тому числі на допомогу в будівництві та ремонті житла, забезпеченні паливом, наданні транспортних послуг, безкоштовних обідів, збільшення розміру пенсій порівняно із визначеним у законодавстві тощо. В статутах кооперативів також можуть міститися гарантії щодо надання членам права навчатись у закладах освіти на договірних засадах, на отримання стипендії за рахунок коштів юридичної особи тощо.

Слід зупинитися також на загальній характеристиці *трудових прав та обов'язків*, яких набувають особи при вступі до виробничих кооперативів, адже вони створюються саме з метою реалізації громадянами їхнього конституційного права на працю. Це — право на отримання роботи в кооперативі, включаючи право на вибір професії і роду занять відповідно до покликання, здібностей, професійної підготовки, освіти, з урахуванням потреб кооперативу; право на відпочинок; права членів щодо організації, дисципліни, оплати праці, охорони праці та охорони здоров'я тощо.

Як уже зазначалося, кооперативи утворюються на базі вступних та пайових внесків його членів. Вони можуть здійснюватись і шляхом передачі кооперативу майна, у тому числі майнових прав, грошей, а також земельної ділянки. Формуючі фонди, члени кооперативу отримують право контролю над ними. Крім того, здійснення пайового внеску гарантує майнові права його членів (нарахування часток доходу на паї, право виходу з кооперативу з майновим внеском тощо). Таким чином, до *майнових прав та обов 'язків* належать: обов'язок виконувати свої зобов'язання перед кооперативом, пов'язаний з майновою участю в його діяльності (здійснення вступного і пайового внесків) (ст. 9); право власності на пай, яке набувається при одержанні паю в разі виходу з кооперативу, в порядку і термін, визначені статутом кооперативу (ст. 11); передання свого паю у спадщину (ст. 25); обов'язок відповідати за зобов'язаннями кооперативу в межах майнового пайового внеску (ст. 23); право на одержання кооперативних виплат (ст. 11); право на одержан-

ня частки доходу на пай (додатковий пай) (ст. 11); право на отримання частки вартості майна кооперативу в разі його ліквідації (п. 4 ст. 38).

У ході проведення аграрної реформи та розпаюванні земель колективних сільськогосподарських підприємств, селяни отримали можливість набуття у власність земельних ділянок! Нині вони користуються або правом внесення до пайового фонду земельних часток (паїв), або ж земельної ділянки, а також надання кооперативу такої ділянки (паю) в оренду. В зазначених випадках члени кооперативу набувають ***земельні права та обоє'язки.*** Крім того, у разі виходу з кооперативу вони мають право на отримання земельної ділянки в натурі (на місцевості) (ст. 25).

Управління діяльністю кооперативу здійснюється на засадах самоврядування, широкої демократії, гласності, активної участі членів у вирішенні всіх питань його діяльності. Саме виходячи із загальносвітових принципів сільськогосподарської кооперативної демократії, члени кооперативів мають право і одночасно зобов'язані особисто брати участь в управлінні справами, обирати і бути обраними до керівних органів, вносити пропозиції щодо поліпшення їх діяльності.

Права та обов'язки асоційованих членів за своїм обсягом значно відрізняються від прав та обов'язків дійсних членів. Пов'язано це, насамперед, з відсутністю у них трудових прав та обов'язків, що тягне за собою практичне відсторонення їх від управління кооперативом (користуються лише правом дорадчого голосу). їх майнові права в обов'язки теж носять урізаний характер, адже вони не беруть участі у формуванні неподільного фонду і мають право лише на отримання частки доходу на пай (додатковий пай) та першочергового отримання свого майнового внеску при виході з кооперативу. Реалізовуючи належне їм право власності на земельну ділянку, вони мають право здійснити пайовий внесок такою ділянкою або здати її в оренду кооперативу.

Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» встановив поділ прав на ***основні*** та ***додаткові.*** До перших належать: право на участь в управлінні справами; право голосу на загальних зборах кооперативу; право обирати і бути обраним до органів управління; користуватися послугами (для обслуговуючого кооперативу); одержувати кооперативні виплати, частки доходу на пай; одержувати пай при виході з кооперативу (ст. 11). Аналізуючи положення закону також можна виділити наступні групи обов'язків членів сільськогосподарських кооперативів: основні — дотримання статуту та виконання рішень загальних зборів і правління кооперативу (п. 2 ст. 11); ті, які випливають із визначення членства — обов'язок брати трудову участь у діяльності виробничого кооперативу; користуватися послугами обслуговуючого кооперативу; обов'язок формувати фонди кооперативу (п. 1 ст. 8); майнові — обов'язок нести відповідальність за зобов'язаннями кооперативу (ст. 23).

Додаткові права і обов'язки можуть бути передбачені статутами окремих кооперативів.

§ 3. Порядок управління в сільськогосподарських кооперативах

Характерною рисою кооперативів є демократичний характер управління, контролю за діяльністю посадових осіб з боку членів, їх змінюваність та виборність; кожен член кооперативу має на загальних зборах лише один голос, незалежно від кількості внесених паїв. Управління здійснюється на засадах самоврядування, гласності, участі його членів у вирішенні питань діяльності кооперативу (п. 1 ст. 13 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію»).

Систему органів управління сільськогосподарським кооперативом складають: загальні збори, правління (голова), спостережна рада, ревізійна комісія (ревізор).

Вищим органом управління сільськогосподарського кооперативу є загальні збори його членів. Вони мають право розглядати і вирішувати будь-які питання діяльності кооперативу. Крім того, закон визначає низку питань, які становлять виключну компетенцію загальних зборів. Будь-який інший орган управління кооперативу не має права приймати рішення з цих питань. Зокрема до виключних повноважень загальних зборів сільськогосподарського кооперативу належать:

— внесення змін і доповнень до статуту, прийняття нормативних документів кооперативу;

— обрання шляхом прямого таємного голосування голови кооперативу та членів правління кооперативу, членів ревізійної комісії (ревізора), членів спостережної ради тощо;

— заслуховування звітів органів управління кооперативу про їх діяльність;

— визначення видів і розмірів фондів кооперативу, порядок їх формування і використання;

— затвердження правил внутрішнього розпорядку, річного звіту і балансу кооперативу, порядку формування і розподілу доходу кооперативу, рішень правління кооперативу про прийняття нових членів;

— вирішення питань про входження кооперативу до об'єднання кооперативів, створення підприємств різних видів; питань про реорганізацію або ліквідацію кооперативу.

Загальні збори мають право приймати будь-які інші рішення, пов'язані із статутною діяльністю кооперативу (ст. 14 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію»). Отже, перелік питань, які можуть вирішувати загальні збори, не є вичерпним, що підкреслює їх особливий правовий статус та є однією з гарантій захисту прав членів кооперативу в управлінні справами.

Важливою гарантією захисту прав членів є встановлений порядок проведення та скликання загальних зборів, прийняття ними рішень та можливості їх оскарження. На жаль, у Законі України «Про сільськогосподарську кооперацію» ці питання практично не врегульовані. Встановлено лише, що чергові збори проводяться щорічно після закінчення фінансового року (п. 2 ст. 14), тобто кооперативи отримали можливість на свій розсуд вирішувати питання щодо регулярності проведення таких зборів.

Згідно з чинним законодавством позачергові загальні збори скликаються тільки на вимогу правління (за його рішенням) або з ініціативи не менше третини членів кооперативу (п. 2 ст. 14 Закону «Про сільськогосподарську кооперацію»). Крім того, таке право надане і спостережній раді, ревізійній комісії (ревізору), органу управління кооперативного об'єднання, членом якого він є (ст. 15 Закону «Про кооперацію»), Таким чином, члени кооперативу практично обмежені у можливості реалізувати своє право на участь у загальних зборах в інших, ніж це передбачено законом, випадках. Але встановлення вичерпного переліку таких підстав суперечить нормам ГК України, в якому зазначається, що статутом можуть бути передбачені й інші випадки скликання загальних зборів (п. 3 ст. 102). Ці суперечності в законодавстві, на наш погляд, мають бути вирішені на користь останнього нормативно-правового акта, адже наведене в ньому формулювання в найбільшій мірі відповідає демократичним принципам управління в кооперативних організаціях.

Правління зобов'язане прийняти рішення про скликання загальних зборів і повідомити членів кооперативу про час і місце їх проведення та порядок денний не пізніше ніж за 10 днів (п. 2 ст. 14 Закону «Про сільськогосподарську кооперацію). Це дуже важлива норма, оскільки встановлений термін передбачає можливість для всіх членів кооперативу підготуватися до цих зборів, а також гарантує, що за цей час порядок денний не буде змінено.

Загальні збори правомочні приймати рішення, якщо на них присутні більше половини членів кооперативу (п. 3 ст. 14). Цю норму необхідно тлумачити як таку, що встановлює мінімальну кількість членів, необхідну для правомочності загальних зборів. Тобто є цілком можливим встановлення з ініціативи самих кооперативів більш високих норм представництва. З іншого боку, ця норма не може бути нижчою за передбачену в законі, адже це може призвести до проведення загальних зборів при мінімальній кількості учасників.

Законом України «Про сільськогосподарську кооперацію» не обумовлено, яка кількість голосів присутніх на загальних зборах необхідна для прийняття того чи іншого рішення. За загальним правилом, вони приймаються простою більшістю голосів. Виняток становлять рішення, пов'язані з прийняттям до кооперативу, внесенням змін до статуту, вступу до кооперативного об'єднання або виходу з нього та про ліквідацію або реорганізацію кооперативу, коли необхідно, щоб за них проголосувало не менш як 75% присутніх (ст. 15 Закону України «Про кооперацію»). Рішення загальних зборів членів кооперативу приймаються відповідно до його статуту відкритим або таємним голосуванням (ст. 15 Закону). Рішення загальних зборів вступає в силу з моменту його прийняття і може бути оскаржене до суду. На підставі вищезазначеного можна дійти висновків, що права членів в управлінні справами, які здійснюються шляхом їх участі в роботі загальних зборів, забезпечуються наступними правовими гарантіями: закріпленим у статуті порядком повідомлення членів кооперативу про скликання загальних зборів; своєчасним скликанням і дотриманням регламенту роботи загальних зборів; прийняттям до своєї компетенції будь-якого питання, що стосується діяльності кооперативу; визначенням у законі мінімальної кількості членів, яка необхідна для правомочності загальних зборів (половина складу членів кооперативу); дотриманням правил голосування — відкритого або таємного, необхідністю кваліфікованої більшості голосів, у випадках, які зазначено в законі або в статуті; правом припинення або скасування незаконних рішень загальних зборів.

Важливу роль у здійсненні самоврядування кооперативу відіграє правління. Кожний член кооперативу має право бути обраним до його складу. Це — колегіальний виконавчо-розпорядчий орган, відповідальний перед найвищим органом — загальними зборами (зборами уповноважених). Правління здійснює повсякденне керівництво всією діяльністю кооперативу в період між загальними зборами членів кооперативу та забезпечує виконання їх рішень (ч. 4 ст. 16 Закону «Про кооперацію»). Правління обирається загальними зборами у кооперативі, до складу якого входять не менш як 10 членів, на термін, що не перевищує трьох років (п. 1 ст. 15 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію»), Порядок обрання або відкликання членів правління та голови кооперативу, а також порядок проведення засідань правління та прий-

няття ним рішень визначається статутом кооперативу (ч. 10 ст. 16 Закону України «Про кооперацію»). Згідно з Законом періодичність проведення засідань правління визначається статутом кооперативу (п. 5 ст. 15). На практиці такі засідання проводяться не рідше одного разу на місяць. Під час їх прийняття на засіданнях мають бути присутніми не менше 2/3 членів правління. Рішення правління приймаються простою більшістю голосів. Члени правління кооперативу можуть обирати зі свого складу голову кооперативу, заступника голови та секретаря правління відповідно до статуту кооперативу (ст. 15 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію»),

У Законі України «Про сільськогосподарську кооперацію» міститься вичерпний перелік повноважень правління. Умовно всі повноваження правління можна розподілити на ті, які містяться у ст. 15 цього Закону, та ті, які випливають із його змісту. У першу чергу, слід виділити повноваження щодо забезпечення діяльності загальних зборів: їх скликання, визначення порядку денного, ведення протоколів та контролю за виконанням прийнятих ними рішень. Таким чином, правління забезпечує додержання принципів колективного самоврядування. Правління також розробляє проект програми економічного і соціального розвитку та організовує після їх прийняття загальними зборами виконання цих планів. Вирішує найсуттєвіші питання господарської діяльності згідно зі статутом, зокрема укладання господарських договорів у відповідних сферах діяльності кооперативу (щодо виробництва та реалізації сільськогосподарської продукції, обслуговування сільськогосподарського виробництва та ін.). Забезпечує збереження майна, що виражається у недопущені розкрадання, нестачі, псування матеріальних цінностей. Організовує у разі потреби проведення незалежних аудиторських перевірок та за їх результатами звітує перед рядовими членами кооперативу на загальних зборах.

Правління має право наймати виконавчого директора (укладає з ним контракт), який здійснює оперативне управління діяльністю кооперативу та оцінює його роботу. Воно також делегує виконавчій дирекції кооперативу право на прийняття поточних рішень. Розглядає заяву громадянина, який виявив бажання стати членом кооперативу або припинити членство в ньому, та виносить своє рішення з цього питання на розгляд загальних зборів. Вирішує кадрові питання, зокрема займається добором кадрів, воно зобов'язане для відповідної підготовки та підвищення кваліфікації направляти членів та працівників кооперативу на навчання. Серед повноважень правління, які містяться у тексті Закону, слід виділити наступні: організація розробки проекту статуту кооперативу та його обговорення, підготовка річного звіту і

балансу кооперативу. Крім того, правління самостійно визначає структуру управління і штати, встановлює відповідно до чинного законодавства форми, системи та розміри оплати праці, а також інші види доходів працівників та апарату в межах кошторису на його утримання, який затверджується загальними зборами. Згідно із Законом України «Про сільськогосподарську кооперацію» члени правління кооперативу працюють переважно на громадських засадах. У статутах кооперативів може бути передбачено винагороду за їх роботу (п. 4 ст. 15).

Очолює правління голова кооперативу, який обирається загальними зборами кооперативу або його правлінням на термін, що не перевищує трьох років. Функції голови кооперативу та порядок його обрання (відкликання) визначаються статутом кооперативу (ст. 16). Закон передбачає, що для оперативного управління діяльністю кооперативу правління кооперативу може приймати на роботу виконавчого директора. З виконавчим директором правління кооперативу укладає контракт. Правління кооперативу може делегувати виконавчому директору свої окремі функції. Треба мати на увазі, що виконавчий директор не може бути членом кооперативу (ст. 17). У разі відсутності виконавчого директора його функції виконує голова кооперативу (ст. 16).

Для ведення контрольно-ревізійної роботи в кооперативі можуть обиратися спостережна рада та ревізійна комісія. Законодавством України до компетенції спостережної ради віднесено контроль за діяльністю виконавчого органу кооперативу (п. 1 ст. 18 Закону «Про сільськогосподарську кооперацію»), а також контроль за додержанням статуту (ч. 1 ст. 17 Закону «Про кооперацію»). Цей орган утворюється за умови, якщо кількість членів кооперативу становить не менше 50 осіб. Спостережна рада обирається з членів кооперативу на загальних зборах у кількості 3—5 осіб, якщо інше не передбачено статутом кооперативу. Порядок обрання спостережної ради та її голови і прийняття рішень спостережною радою встановлюється статутом кооперативу. Члени спостережної ради не можуть бути членами правління або ревізійної комісії (ст. 18 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію»), крім того, вони працюють на громадських засадах (ч. 3 ст. 17 Закону України «Про кооперацію»).

Для контролю за фінансово-господарською діяльністю кооперативу обирається ревізійна комісія (ревізор). У кооперативі, до складу якого входить менше 10 членів, функції ревізійної комісії виконує ревізор (п. 1 ст. 19 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію»). Вимоги до складу ревізійної комісії такі самі, як до складу спостережної ради: члени ревізійної комісії (ревізор) обираються загальними зборами з числа членів кооперативу відповідно до порядку голосування,

встановленого статутом кооперативу; членами ревізійної комісії (ревізором) не можуть бути члени правління чи спостережної ради (п. 2 ст. 19). До повноважень ревізійної комісії відносять: контроль за виконанням рішень загальних зборів, дотриманням статуту підприємства, правил внутрішнього розпорядку, положень про оплату праці, контроль за збереженням майна кооперативу; за законністю договорів і господарських операцій, правильністю обліку, звітності і розрахунків із членами підприємства, а також за своєчасним розглядом правлінням та службовими особами скарг і заяв членів підприємства. Перевірки результатів фінансово-господарської діяльності кооперативу проводяться комісією за власною ініціативою, а також за рішенням загальних зборів чи на вимогу не менше як 10 відсотків членів кооперативу (ч. 3 сг. 18 Закону «Про кооперацію»). Комісія може вимагати від посадових осіб та інших членів кооперативу будь-які матеріали, бухгалтерські та інші документи, а також пояснення посадових осіб кооперативу (ч. 4 ст. 18 Закону «Про кооперацію»).

§ 4. Правовий режим майна та землі в сільськогосподарських кооперативах

Для забезпечення функціонування сільськогосподарського кооперативу необхідним є формування належної майнової бази. Майно сільськогосподарського виробничого кооперативу належить йому на праві власності (ст. 20 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію»). Кооператив є власником будівель, споруд, грошей, майнових внесків його членів, виготовленої ним продукції, доходів, одержаних від її реалізації та іншої діяльності, передбаченої статутом кооперативу, а також майна, придбаного на підставах, не заборонених законом (ст. 20 вищезазначеного Закону). Фінансові ресурси кооперативу формуються за рахунок: доходу від реалізації продукції (робіт, послуг), пайових та інших внесків членів кооперативу, кредитів та інших надходжень, не заборонених законодавством (ст. 21).

У сільськогосподарських кооперативах обов'язково створюються неподільний та пайовий фонди. їх існування відрізняє саме кооперативні організації від інших суб'єктів господарювання. За рахунок вступних внесків осіб та відрахувань від доходу кооперативу створюється неподільний фонд. Він не може бути розподілений між членами, крім випадків, передбачених законом (ч. 3 ст. 20 Закону «Про кооперацію). Внески до цього фонду здійснюють лише дійсні (повні) члени сільськогосподарських кооперативів. Для асоційованих членів вступних внесків законом не встановлено. Розмір вступного внеску визначають загальні збори членів кооперативу.

Пайовий фонд — майно кооперативу, що формується за рахунок паїв (у тому числі додаткових) членів та асоційованих членів кооперативу (ч. 2 ст. 20 Закону «Про кооперацію»). Для кооперативів мінімальний розмір пайового фонду законодавством не встановлено, що дозволяє їх створювати особами, які не мають великих коштів. Кожний окремий кооператив може в своєму статуті визначати розмір такого фонду. Адже його визначення надало б можливості членам кооперативів контролювати всі зміни пайового фонду, що, у свою чергу, сприяло б захищенню їхніх майнових прав. Процедура зміни розміру пайового фонду повинна здійснюватись за рішенням загальних зборів з подальшим внесенням відповідних змін до статуту кооперативу.

Розмір пайового внеску також встановлюється загальними зборами кооперативу та зазначається у його статуті. Він має бути помірним, адже головною ознакою сільськогосподарського кооперативу є обов'язкова участь в його діяльності членів (трудова — для виробничих кооперативів і участь в господарській діяльності — для обслуговуючих), а майнова повинна відігравати другорядну роль. Тому статути кооперативів можуть містити, наприклад, ряд пільг для осіб, які одержують державну допомогу, пенсію або стипендію тощо при вступі їх до кооперативу.

Як уже зазначалося вище, пайовий фонд формується з майнових пайових внесків. У Законі України «Про сільськогосподарську кооперацію» поняття «пайовий внесок» чітко не визначено. Крім того, воно застосовується поряд з поняттям «пай». Виходячи з положень ЦК України (ч. 1 ст. 163, ч. 2 ст. 165) та ГК України (ч. 3 ст. 98, ст. 100), при утворені кооперативу або вступі до вже діючого, слід говорити про «пайовий внесок». Він може здійснюватися шляхом передачі кооперативу майна, у тому числі грошей, майнових прав, а також земельної ділянки. Розмір пайового внеску встановлюється загальними зборами засновників кооперативу у вартісному виразі і зазначається в статуті. Для виробничих кооперативів він встановлюються в рівних частинах (виключення може бути встановлене тільки для асоційованих членів) (ч. 4 ст. 12 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію»), а для обслуговуючих — пропорційно очікуваній участі члена кооперативу в його господарській діяльності (п. 4 ст. 21).

Таким чином, пайовий внесок, по-перше, це обов'язковий внесок, що має вартісний вираз; по-друге, він здійснюється особою при вступі до кооперативу і, по-третє, шляхом передачі до пайового фонду належного особі на праві власності майна, в тому числі грошей, а також май-

нових прав та/або земельної ділянки. Крім обов'язкового пайового внеску, член кооперативу може здійснити додатковий внесок, який також передається до пайового фонду. Зважаючи на вищезазначене, пайовий внесок можна визначити як обов'язковий внесок засновника, члена (асоційованого члена) кооперативу, що має вартісний вираз і здійснюється шляхом передачі до пайового фонду належного особі на праві власності майна, у тому числі грошей, майнових прав та/або земельної ділянки.

Пайовий внесок є складовою частиною паю, розмір якого може змінюватися за рахунок додаткового паю (точніше — додаткового пайового внеску) (ч. 12 ст. 1 Закону «Про сільськогосподарську кооперацію»), а також у тих випадках, коли виплата часток доходу на паї здійснюється шляхом збільшення паю (п. 3 ст. 24 вищеназваного Закону). Таким чином, *пай* можна визначити як частину пайового фонду сільськогосподарського виробничого кооперативу, яка пропорційна розміру майнової участі члена в кооперативі, існує у вартісному виразі, при виході (виключенні) з кооперативу може бути витребуваний у натурі, грошах або цінних паперах.

Питання стосовно визначення порядку та термінів здійснення членами кооперативу внесків (вступного та пайового) до відповідних фондів віднесено законодавством до компетенції самих кооперативів (п. 3 ст. 98 ГК України; ч. 1 ст. 11 Закону України «Про кооперацію»; п. 1 ст. 9 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію»). Необхідно зазначити, що пріоритетними повинні бути такі умови внесення паю, які б сприяли вступу до кооперативу малозабезпечених верств населення, зокрема поступове внесення всієї суми пайового внеску.

Право власності на пай особа набуває тільки при виході чи виключенні з кооперативу, тобто після припинення членства в ньому. У зазначених випадках особа має право на отримання майнового паю натурою, грішми або, за бажанням, цінними паперами відповідно до його вартості на момент виходу (ст. 25 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію»). Загальні збори на власний розсуд у кожному окремому випадку можуть встановлювати одну з цих форм або навіть поєднувати їх. Термін отримання паю не може перевищувати двох років, а відлік цього терміну починається з 1 січня року, що настає після моменту виходу (виключення) із кооперативу (ст. 25).

Законом України «Про сільськогосподарську кооперацію» передбачено, що при ліквідації кооперативу його майно, що залишилося після розрахунків з бюджетом, банками та іншими кредиторами, розподіляється між членами кооперативу пропорційно вартості їх паю (п. 4 ст. 38),

а асоційовані члени мають першочергове право на отримання свого майнового внеску та відповідних часток доходу (п. 2 ст. 12).

Особливу увагу слід звернути на врегулювання питання майнової відповідальності в кооперативах. Так, законодавством встановлено, що кооператив відповідає за своїми зобов'язаннями всім належним йому майном і не несе відповідальності за зобов'язаннями членів кооперативу. Члени ж кооперативу несуть відповідальність за його зобов'язаннями в межах пайового майнового внеску (п. 1 ст. 23 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію»). Що стосується випадків відповідальності осіб, які при вступі до кооперативу не повністю сплатили пайовий внесок, то їх у Законі України «Про сільськогосподарську кооперацію» не врегульовано, а тому така відповідальність практично не застосовується, хоч і може встановлюватись у статутах окремих кооперативів.

Однією з важливих форм реалізації членами кооперативів своїх майнових прав є право на одержання частини прибутку від діяльності кооперативу у вигляді виплати часток доходу на паї і кооперативних виплат. Згідно з Законом України «Про сільськогосподарську кооперацію» ці виплати здійснюються за рахунок частини доходу, що залишається після сплати податків і зборів (обов'язкових платежів) до відповідних бюджетів; погашення кредитів; покриття збитків; проведення відрахувань у фонди кооперативу (п. 2 ст. 29). Дохід, призначений до розподілу між членами кооперативу, розподіляється на дві частини. Одна спрямовується на здійснення кооперативних виплат, які складаються з частини доходу кооперативу, що розподіляється між його членами пропорційно їх участі у накопиченні цього доходу (ст. 1 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію»). Друга частина цього доходу розподіляється між членами кооперативу та його асоційованими членами з урахуванням обов'язкових та додаткових внесків до пайового фонду, причому виплаті часток доходу на пай підлягає до 20%, визначених до розподілу (п. 2 ст. 29 вищеназваного Закону). Конкретне співвідношення між частинами доходу встановлюється загальними зборами кооперативу і є нормою, яка регулюється його статутом. Таким чином, принцип розподілу прибутку кооперативу між його членами залежить від їх трудової, а не майнової участі, що проявляється у спрямуванні 80 і більше відсотків усього доходу на здійснення кооперативних виплат та встановленні для повних членів кооперативу більш високих нормативів відрахувань доходів на паї, ніж для асоційованих. Реалізувати право на отримання частини прибутку (виплати часток доходу на паї і кооперативних виплат) члени кооперативу можуть тільки за виконання двох умов: 1) наявності у кооперативу чистого прибут-

ку за результатами фінансового року; 2) прийнятті членами рішення про розподіл між ними частини отриманого прибутку.

Сільськогосподарські кооперативи можуть формувати свої земельні масиви за рахунок земельних ділянок: 1) набутих ними у власність; 2) переданих у користування на умовах оренди. Однією з підстав набуття права приватної власності на землю ЗК України визначено внесення до статутного фонду сільськогосподарських підприємств, установ та організацій земельних ділянок їх засновниками (п. 2 ст. 28 та пп. б) п. 1 ст. 82).

Законом України «Про сільськогосподарську кооперацію» передбачено, що при вступі до кооперативу громадянин може передати до пайового фонду належну йому на праві власності земельну ділянку (ст. 1). Слід зауважити, що законом не передбачено обов'язкове формування засновниками (членами) пайового фонду сільськогосподарського виробничого кооперативу за рахунок їх земельних ділянок. Тому в своїх статутах кооперативи мають право самостійно вирішувати це питання. У випадку коли пайовий внесок (його частина) здійснюється земельною ділянкою, він стає складовою частиною паю. Виходячи зі змісту ЗК України, який визначив юридичних осіб суб'єктами права приватної власності (ст. 80), а також Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» (п. 1 ст. 20), слід зазначити, що право власності на земельні ділянки, передані до пайового фонду, отримує кооператив як юридична особа. Члени кооперативу мають право лише вимагати виділення певної земельної ділянки після припинення членства в ньому.

Так, Законом України «Про сільськогосподарську кооперацію» передбачено, що в разі виходу з кооперативу фізична особа має право на отримання земельної ділянки в натурі (на місцевості) (ст. 25). Таким чином, єдиною організаційно-правовою формою підприємств, що забезпечують повернення земельної ділянки у випадках припинення членства, є сільськогосподарські кооперативи. На практиці може виникнути запитання: чи отримають особи саме «свої» ділянки при виході (виключенні) з кооперативу? Законом України «Про сільськогосподарську кооперацію» не встановлено, що особі надається саме та ділянка, яку вона внесла до кооперативу. Необхідно також зазначити, що оскільки на законодавчому рівні кооператив є власником майнових паїв (п. 1 ст. 20 вищезазначеного Закону), то земельна ділянка, що вноситься як майновий пай (його частина), переходить відповідно у його власність. Таким чином, у випадку припинення членства кооператив (на підставі рішення загальних зборів його членів) має право вибрати ділянку для члена, який вибуває, на свій розсуд. Зважаючи на продовження дії п. 14

Перехідних положень ЗК України, згідно з яким до набрання чинності законами України про державний земельний кадастр та про ринок земель але не раніше 1 січня 2012 року забороняється внесення права на земельну частку (пай) до статутних фондів господарських товариств, до пайових фондів сільськогосподарських кооперативів земельні ділянки сільськогосподарського призначення не вносяться.

Також кооперативи можуть набувати земельну ділянку у власність шляхом придбання її за договором купівлі-продажу, дарування, міни, укладення інших цивільно-правових угод відповідно до ЗК України (ст. 20 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію»). Слід зазначити, що до набрання чинності законами України про державний земельний кадастр та про ринок земель але не раніше 1 січня 2012 року не допускається: а) купівля-продаж земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної та комунальної власності, крім вилучення (викупу) їх для суспільних потреб; б) купівля-продаж або іншим способом відчуження земельних ділянок і зміна цільового призначення (використання) земельних ділянок, які перебувають у власності громадян та юридичних осіб для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, земельних ділянок, виділених в натурі (на місцевості) власникам земельних часток (паїв) для ведення особистого селянського господарства, а також земельних часток (паїв), крім передачі їх у спадщину, обміну земельної ділянки на іншу земельну ділянку відповідно до закону та вилучення (викупу) земельних ділянок для суспільних потреб (п. 15 Перехідних Положень ЗК України).

Селянин може реалізувати своє право власності на земельну ділянку і шляхом передачі її в оренду кооперативу. Передача земельних ділянок в оренду є доцільною для пенсіонерів, а також інших категорій осіб, якщо вони не бажають стати членами кооперативу та брати трудову участь в його діяльності. Передача кооперативу в оренду земельних ділянок, що перебувають у власності громадян, здійснюється за договором оренди між власником земельної ділянки і кооперативом та регулюється ЗК України та Законом України «Про оренду землі».

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

1. Дайте законодавче визначення поняття «сільськогосподарський кооператив». Розкрийте основні ознаки такого кооперативу.
2. Які види сільськогосподарських кооперативів вам відомі? У чому полягають відмінності між сільськогосподарськими виробничими та обслуговуючими кооперативами?

3. Розкрийте поняття «право членства» в сільськогосподарських кооперативах.
4. Опишіть порядок вступу та виходу з кооперативу.
5. Чим відрізняються дійсне та асоційоване членство в сільськогосподарських кооперативах?
6. Перерахуйте права членів сільськогосподарських кооперативів,
7. Які обов'язки мають члени сільськогосподарських кооперативів?
8. Які органи управління кооперативом вам відомі? Розкрийте їх компетенцію.
9. Порівняйте порядок управління в господарських товариствах та кооперативах.
10. Яким чином формується пайовий та неподільний фонди в сільськогосподарських кооперативах?
11. Що таке кооперативні виплати та виплати часток доходу на паї?
12. Яким чином формується земельна ділянка кооперативу?

Розділ 13

ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

§ 1. Поняття та порядок створення фермерського господарства

З урахуванням набуття Україною членства у СОТ першочерговим завданням держави є проведення належної правової регламентації підтримки діяльності фермерів в Україні. Головна мета створення фермерських господарств в Україні — збільшення обсягів продовольчих фондів держави і підвищення добробуту сімей селян на основі їх участі в підприємницькій діяльності, максимальне використання сільськогосподарських угідь. За даними Держкомстату України, станом на 1 січня 2009 р. в Україні діяло 42,4 тис, фермерських господарств, за якими закріплено у користуванні 4,3 млн га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 4,2 млн га ріллі. Сукупно фермерські господарства виробили 5,7 відсотка валової сільськогосподарської продукції в Україні у 2008 р.

Базовими нормативними актами, що встановлюють статус і регулюють діяльність фермерських господарств, є ГК України (ст. 114), ЗК України, а також спеціальний акт законодавства — Закон України «Про фермерське господарство» від 19 червня 2003 р. Згідно зі ст. 1 зазначеного Закону *фермерське господарство* є формою підприємницької діяльності громадян зі створенням юридичної особи, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, займатися її переробкою та реалізацією з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм для ведення фермерського господарства. Фермерське господарство є формою підприємницької діяльності громадян. Це означає, що засновниками фермерського господарства, а також його членами мають право бути лише фізичні особи—громадяни України.

На відміну від законодавства, що регулює діяльність колективних сільськогосподарських підприємств, Закон України «Про фермерське господарство» чітко розрізняє засновників та членів господарства. За-

сновником фермерського господарства може бути кожний дієздатний громадянин України, який досяг 18-річного віку, виявив бажання та пройшов професійний відбір на право створення фермерського господарства. Членами фермерського господарства можуть бути подружжя, їх батьки, діти, які досягли 14-річного віку, інші члени сім'ї, родичі, які об'єдналися для спільного ведення фермерського господарства, визнають і дотримуються положень статуту фермерського господарства. Фермерське господарство може бути створене лише родичами або членами сім'ї.

Поняття «родичі», «члени сім'ї» визначаються, зокрема, в рішенні Конституційного Суду України від 3 червня 1999 р. № 5-рп/99, відповідно до норм якого до близьких родичів належать чоловік, дружина, діти, рідні брати, сестри, онуки, дід і баба. До членів сім'ї належать особи, що постійно мешкають разом та ведуть спільне господарство. Ними можуть бути не тільки близькі родичі, а й інші родичі чи особи, які не перебувають у безпосередніх родинних зв'язках (брати, сестри дружини (чоловіка); неповнорідні брати і сестри; вітчим, мачуха; опікуни, піклувальники, пасинки, падчерки та інші).

Обов'язковою умовою для визнання їх членами сім'ї, крім власне факту спільного проживання, є ведення спільного господарства, тобто наявність спільних витрат, спільного бюджету, спільного харчування, купівлі майна для спільного користування, участі у витратах на утримання житла, його ремонт, надання взаємної допомоги, наявність усних чи письмових домовленостей про порядок користування жилим приміщенням, інших обставин, які засвідчують реальність сімейних відносин. Питання про визнання членом сім'ї інших осіб (крім подружжя, дітей, батьків) вирішуються відповідними органами, а у спірних випадках — судами загальної юрисдикції, які з'ясовують характер їх відносин при розгляді кожної конкретної справи.

Стаття 1 Закону України «Про фермерське господарство» встановлює положення щодо можливості його створення як однією, так і кількома фізичними особами, які, як уже зазначалося, повинні бути родичами або членами сім'ї. При створенні фермерського господарства одним із членів сім'ї інші члени сім'ї, а також родичі можуть стати членами цього фермерського господарства після внесення змін до його статуту.

У разі потреби до роботи в фермерських господарствах можуть бути залучені постійні, сезонні або тимчасові працівники. Трудові відносини цих працівників з фермерським господарством оформляються трудовим договором (контрактом, угодою) і регулюються чинним законодавством. У трудовому договорі (контракті, угоді) визначається

предмет договору, умови праці і відпочинку, розмір оплати праці, матеріальна відповідальність сторін, термін дії договору. Оплата праці залучених працівників не залежить від кінцевих результатів діяльності фермерських господарств. Голова повинен створити безпечні умови праці як для членів фермерського господарства, так і для залучених працівників.

Члени фермерського господарства та особи, які працюють у ньому за трудовим договором, підлягають державному соціальному страхуванню і пенсійному забезпеченню. Також засновники та члени фермерського господарства повинні бути громадянами України. Фермерське господарство є юридичною особою із притаманними їй ознаками — наявність майна, самостійність діяльності, ведення бухгалтерського обліку і подання звітності, наявність печатки із своїм найменуванням і адресою, право розпоряджатися власними коштами та ін. Фермерське господарство є формою підприємницької діяльності громадян зі статусом юридичної особи.

Фермерське господарство створюється громадянами, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, займатися її переробкою та реалізацією. Господарство самостійно визначає напрями своєї діяльності, спеціалізацію, організує виробництво сільськогосподарської продукції, її переробку та реалізацію. Крім того, у галузі фермерського господарства існує інститут професійного відбору громадян—засновників господарства. Згідно зі ст. б Закону «Про фермерське господарство» такий відбір проводить районна (міська) професійна комісія з питань створення фермерських господарств, до складу якої включаються представники органів державної влади, органів місцевого самоврядування, представники Асоціації фермерів та приватних землевласників і громадських організацій. Правовою основою для проведення професійного відбору з питань створення фермерських господарств є спільний наказ Міністерства аграрної політики України та Міністерства праці та соціальної політики «Про затвердження Положення про порядок проведення професійного відбору з питань створення фермерських господарств» від 17 грудня 2003 р. № 452/335, яким було запроваджено єдиний порядок проведення професійного відбору щодо створення фермерських господарств.

Громадяни, які виявили бажання створити фермерське господарство, подають до професійної комісії заяву, у якій зазначаються бажані розміри і місце розташування земельної ділянки та кількість членів фермерського господарства. До заяви додаються копії документів, завірених у встановленому порядку, які підтверджують їх досвід роботи в сільському господарстві, наявність необхідної кваліфікації або спеці-

альної підготовки, обгрунтування розмірів земельної ділянки і напряму діяльності фермерського господарства. Під час вивчення поданих претендентами документів професійна комісія може проводити перевірку їх достовірності. У разі виявлення недостовірної інформації або неналежним чином оформлених документів заява претендента залишається без розгляду. Рішення професійної комісії приймається на засіданнях у присутності не менше двох третин її складу відкритим голосуванням простою більшістю голосів. У разі рівності кількості голосів голос головуючого є ухвальним. Рішення професійної комісії оформляється протоколом, який підписують головуючий та всі члени комісії, присутні на засіданні. У разі відмови на підставі виявлення недостовірних даних у поданих документах претендент має право подати до професійної комісії нову заяву не раніше ніж через три місяці з дати прийняття рішення про відмову. У разі відмови на підставі невідповідності вимогам щодо створення фермерського господарства претендент може подати до професійної комісії нову заяву тільки після усунення причин, що стали підставою для відмови. Рішення професійної комісії у разі відмови може бути оскаржене претендентом у встановленому законодавством порядку.

Земельні ділянки для ведення фермерських господарств надаються у приватну власність або надаються у користування на умовах оренди із земель державної або комунальної власності. Для одержання земельної ділянки громадяни звертаються до районної державної адміністрації, якщо землі належать до державної власності, або до місцевої ради, якщо це землі комунальної власності з відповідною заявою. У заяві зазначаються: бажаний розмір і місце розташування ділянки, кількість членів фермерського господарства та наявність у них права на безоплатне одержання земельних ділянок у власність, обґрунтування розмірів земельної ділянки з урахуванням перспектив діяльності фермерського господарства. До заяви додається рішення професійної комісії з питань створення фермерських господарств щодо наявності у громадянина достатнього досвіду роботи у сільському господарстві або необхідної сільськогосподарської кваліфікації.

Заяву громадянина про надання земельної ділянки у власність або в оренду районна або міська державні адміністрації або орган місцевого самоврядування розглядають у місячний строк і в разі її задоволення дають згоду на підготовку землевпорядною організацією проекту відведення земельної ділянки. У разі відмови органів державної влади та органів місцевого самоврядування у наданні земельної ділянки для ведення фермерського господарства питання вирішується судом. Рішення суду про задоволення позову є підставою для відведення земельної ділянки в натурі (на місцевості), видачі документа, що посвідчує право власності або укладання договору оренди. При цьому відведення земельної ділянки в натурі (на місцевості) проводиться після збирання врожаю на цій ділянці попереднім землекористувачем. У разі позитивного рішення органів державної влади або органів місцевого самоврядування проект відведення земельних ділянок розробляється за рахунок Українського державного фонду підтримки фермерських господарств.

Наказом Міністерства аграрної політики України «Про затвердження Статуту Українського державного фонду підтримки фермерських господарств» від 2 квітня 2004 р. № 119 та ст. 10 Закону України «Про фермерське господарство» визначено, що ***Український державний фонд підтримки фермерських господарств*** є державною бюджетною організацією, яка виконує функції з реалізації державної політики щодо підтримки становлення і розвитку фермерських господарств в Україні.

Основними напрямами діяльності Українського державного фонду підтримки фермерських господарств є: надання фінансової підтримки фермерським господарствам через регіональні відділення; сприяння кадровому, науково-технічному забезпеченню фермерських господарств в умовах ринкової економіки; визначення розміру потреби у коштах для фінансової підтримки фермерських господарств тощо. Кошти Українського державного фонду підтримки фермерських господарств надаються новоствореним фермерським господарствам та фермерським господарствам з відокремленими фермерськими садибами, фермерським господарствам, які провадять господарську діяльність та розташовані у гірських населених пунктах, на поліських територіях на безповоротній основі та на конкурсних засадах на поворотній основі з метою забезпечення гарантій, поруки при кредитуванні банками фермерських господарств.

Відповідно до ст. 121 ЗК України безоплатно передаються у приватну власність фермерському господарству земельні ділянки в розмірі земельної частки (паю), визначеної для членів сільськогосподарських підприємств, розташованих на території сільської, селищної, міської ради, де знаходиться фермерське господарство. У разі відсутності сільськогосподарських підприємств на території відповідної ради розмір земельної частки (паю) визначається як середній по району. Така передача здійснюється одноразово, про що у паспорті особи або документі, який його заміняє, про факт передачі земельної ділянки робиться відмітка. Земельні ділянки надаються громадянам для ведення фермерського господарства єдиним масивом з розташованими на них водними

джерелами та лісовими угіддями, наближеними до існуючих шляхів, електро- і радіотелефонних мереж, газо- і водопостачальних систем та інших видів інженерної інфраструктури.

У складі земель фермерського господарства можуть перебувати землі лісогосподарського призначення та землі водного фонду. Так у власності фермерського господарства можуть перебувати замкнені земельні ділянки лісогосподарського призначення загальною площею до 5 гектарів і до 3 гектарів ділянок під замкненими природними водоймами. При цьому фермерське господарство має право проводити залісення частини земель та будувати замкнену водойму на земельній ділянці, що належить фермерському господарству чи його членові на праві приватної власності. Право власності на землі фермерського господарства посвідчується державним актом, при цьому документ оформлюється саме на голову фермерського господарства. Після одержання державного акта на право власності на земельну ділянку або укладання договору оренди земельної ділянки фермерське господарство підлягає державній реєстрації.

Головою фермерського господарства є його засновник або інша визначена в статуті особа. Він представляє фермерське господарство перед органами державної влади, підприємствами, установами, організаціями та окремими громадянами чи їх об'єднаннями відповідно до закону, укладає від імені господарства угоди та вчиняє інші юридично значимі дії відповідно до законодавства України. Голова фермерського господарства може письмово доручати виконання своїх обов'язків одному з членів господарства або особі, яка працює за контрактом.

Фермерське господарство діє на основі статуту, в якому зазначаються найменування господарства, його місцезнаходження, адреса, предмет і мета діяльності, порядок формування майна (складеного капіталу), органи управління, порядок прийняття ними рішень, порядок вступу до господарства та виходу з нього та інші положення, що не суперечать законодавству України.

Представницьким органом фермерських господарств України є ***Асоціація фермерів та приватних землевласників України.*** З метою забезпечення прав і законних інтересів громадян України, які ведуть фермерське господарство Асоціація здійснює такі функції: представляє інтереси громадян, які ведуть фермерське господарство, перед Президентом України, Верховною Радою України, центральними та місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування; вносить пропозиції щодо вдосконалення законодавства, що регулює діяльність фермерських господарств, на розгляд центральному органу виконавчої влади з питань аграрної політики України.

§ 2. Земельні та майнові відносини у фермерському господарстві

Правовою основою щодо визначення складу земель фермерського господарства є ст. 12 Закону України «Про фермерське господарство» та ст. 31 ЗК України. Землі фермерського господарства можуть складатися із: земельної ділянки, що належить на праві власності фермерському господарству як юридичній особі; земельних ділянок, що належать громадянам—членам фермерського господарства на праві приватної власності; земельної ділянки, що використовується фермерським господарством на умовах оренди. Право володіння та користування земельними ділянками, які знаходяться у власності членів фермерського господарства, здійснює фермерське господарство.

Відповідно до перехідних положень ЗК України до 1 січня 2015 р. максимальний розмір земельної ділянки, яка може перебувати у власності фермерського господарства, складає до 100 га сільськогосподарських угідь. Члени фермерського господарства мають право на одержання безоплатно у власність із земель державної і комунальної власності земельних ділянок у розмірі земельної частки (паю). Членам фермерських господарств можуть передаватися безоплатно у приватну власність із раніше наданих їм у користування земельні ділянки у розмірі земельної частки (паю) члена сільськогосподарського підприємства, розташовані на території відповідної ради. Земельні ділянки, на яких розташовані жилі будинки, господарські будівлі та споруди фермерського господарства, передаються безоплатно у приватну власність у рахунок земельної частки (паю). Фермерське господарство має право використовувати для потреб господарства загальнопоширені корисні копалини (пісок, глина, гравій, торф), лісові угіддя, водні об'єкти та прісні підземні води, що знаходяться на цій земельній ділянці.

У ст. 27 Кодексу України про надра визначено, що землевласники і землекористувачі можуть бути позбавлені права видобування корисних копалин місцевого значення, торфу і прісних підземних вод та права користування надрами для господарських і побутових потреб у разі порушення ними порядку і умов користування надрами на наданих їм у власність або користування земельних ділянках. Фермерське господарство та його члени мають право: самостійно господарювати на землі, право власності на посіви і насадження сільськогосподарських та інших культур, на вироблену сільськогосподарську продукцію; на відшкодування збитків; споруджувати жилі будинки, господарські будівлі та споруди; реалізовувати вироблену сільськогосподарську продукцію на вітчизняних ринках і поставляти на експорт.

Землі фермерських господарств підпадають під дію мораторію щодо заборони зміни цільового призначення та купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення, який діятиме до набрання чинності законами України «Про державний земельний кадастр» та «Про ринок земель», які ще й досі залишаються на рівні законопроектів.

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку і правил проведення обов'язкового страхування врожаю сільськогосподарських культур і багаторічних насаджень державними сільськогосподарськими підприємствами, врожаю зернових культур і цукрових буряків сільськогосподарськими підприємствами всіх форм власності» від 11 липня 2002 р. № 1000 фермерські господарства здійснюють обов'язкове страхування врожаю зернових культур на випадок настання таких страхових ризиків: град, пожежа, вимерзання, ураган, буря, злива, зсув, повінь, сель, посуха, повне раптове знищення посівів карантинними шкідниками тощо. Не підлягає обов'язковому страхуванню врожай: природних сінокосів і пасовищ; сільськогосподарських культур, що посіяні на зелене добриво; сільськогосподарських культур, що висівалися понад три роки і жодного разу сільськогосподарські підприємства не одержали врожаю; підпокривних та безпокривних багаторічних трав; посівів, та багаторічних насаджень плодоносного віку, які не розміщені в зоні офіційного землевпорядкування.

Обов'язки фермерського господарства та його членів передбачають: забезпечувати використання земельних ділянок за їх цільовим призначенням; додержуватися вимог законодавства про охорону довкілля; сплачувати податки та збори; не порушувати прав власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів; не допускати зниження родючості ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі; надавати відповідним органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування дані про стан і використання земель та інших природних ресурсів; дотримуватися санітарних, екологічних та інших вимог щодо якості продукції, виходячи із положень Закону України «Про безпечність та якість харчових продуктів», дотримуватися правил добросусідства та встановлених обмежень у використанні земель і земельних сервітутів; зберігати геодезичні знаки, протиерозійні споруди, мережі зрошувальних і осушувальних систем.

На землях фермерських господарств особи мають право вільного проходу, проїзду дорогами всіма видами транспорту, пересування на човнах, купання у водоймах на належних фермерським господарствам на праві власності або праві оренди земельних ділянках, розміщення

наметів і проживання в них, розведення багаття та інші дії, що дозволяються за згодою їх власників, крім випадків встановлення за рішенням суду земельних сервітутів, за умови збереження природних компонентів у екологічно чистому вигляді. Юридичні особи—власники об'єктів (газо-, нафтопроводів, ліній електропередач, зв'язку тощо), що проходять через земельні ділянки фермерських господарств, мають право доступу до таких об'єктів на підставі угоди, укладеної з відповідним фермерським господарством, відповідно до затвердженої документації із землеустрою або встановленого земельного сервітуту. Фермерське господарство має право споруджувати жилі будинки, господарські будівлі та споруди на належних йому, його членам на праві власності земельних ділянках відповідно до затверджених документації із землеустрою та містобудівної документації у встановленому законом порядку. Будівництво на орендованій земельній ділянці жилих будинків, господарських будівель та споруд фермерське господарство-орендар погоджує з орендодавцем.

Стаття 19 Закону України «Про фермерське господарство» визначає, що до складу майна фермерського господарства можуть входити: будівлі, споруди, облаштування, матеріальні цінності, цінні папери, продукція, вироблена господарством у результаті господарської діяльності, одержані доходи, інше майно, набуте на підставах, що не заборонені законом, майнові права, грошові кошти, які передаються членами фермерського господарства до його капіталу.

Майно фермерського господарства належить йому на праві власності. Спільна сумісна власність є переважним різновидом власності у фермерських господарствах. Стаття 89 Земельного кодексу України визначає, що земельна ділянка може належати на праві спільної сумісної власності лише громадянам. У спільній сумісній власності перебувають земельні ділянки подружжя та членів фермерського господарства, якщо інше не передбачено угодою між ними. Розпорядження майном, що є у спільній сумісній власності, здійснюється за згодою всіх співвласників. У разі вчинення одним із співвласників правочину щодо розпорядження спільним майном вважається, що він вчинений за згодою всіх співвласників. У власності фермерського господарства може перебувати будь-яке майно, в тому числі жилі будинки, господарські будівлі і споруди, засоби виробництва, яке необхідне для ведення товарного сільськогосподарського виробництва і набуття якого у власність не заборонено законом. Фермерське господарство має право здійснювати відчуження та набуття майна на підставі цивільно-правових угод. Порядок володіння, користування і розпорядження майном фермерського господарства здійснюється відповідно до його статуту, якщо

інше не передбачено угодою між членами фермерського господарства та законом.

Член фермерського господарства має право на отримання частки майна фермерського господарства при його ліквідації або у разі припинення членства у фермерському господарстві. Розмір частки та порядок її отримання визначаються Статутом фермерського господарства. Майнові спори між фермерським господарством та його членами вирішуються судом.

Фермерське господарство несе відповідальність за своїми зобов'язаннями у межах майна, яке є власністю фермерського господарства. За порушення кредитно-розрахункової і податкової дисципліни, санітарних і ветеринарних норм, правил, вимог щодо якості продукції та інших нормативно-правових актів, що регулюють здійснення господарської діяльності відповідає голова фермерського господарства.

Фермерське господарство як цілісний майновий комплекс включає майно, передане до складеного капіталу, не розподілений прибуток, майнові та інші зобов'язання. За рішенням членів фермерського господарства фермерське господарство як цілісний майновий комплекс може бути відчужене на підставі цивільно-правових угод громадянам України, які мають право на створення фермерського господарства, або юридичним особам України для ведення товарного сільськогосподарського виробництва. Громадяни, які придбали майно фермерського господарства як цілісного майнового комплексу на підставі цивільно-правової угоди, подають у встановленому порядку Статут фермерського господарства на державну реєстрацію. Успадкування фермерського господарства або його частини здійснюється відповідно до вимог Цивільного законодавства України.

§ 3. Правове регулювання господарської діяльності фермерського господарства

Виробничо-економічні відносини фермерського господарства з іншими юридичними особами і окремими громадянами будуються на основі договорів. Втручання в його господарську діяльність з боку державних, громадських та інших органів не допускається. Державні органи здійснюють контроль за діяльністю господарства тільки відповідно до своєї компетенції, яка встановлена чинним законодавством. Фермерське господарство має право бути засновником або членом асоціацій, корпорацій, консорціумів, галузевих та територіальних об'єднань, кооперативів, спільних підприємств. Це право значно розширює виробничі і фінансові можливості господарства.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану організаційних заходів щодо сприяння розвиткові сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів та забезпечення доступу особистих селянських і фермерських господарств на ринок аграрної продукції» від 11 лютого 2009 р. № 219 визначено пріоритетні напрями державної політики в сфері підтримки фермерських господарств в Україні та сприяння фермерським господарствам в опануванні аграрних ринків. Фермерські господарства, створені з 1 січня 2004 р. на підставі Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання діяльності в аграрному секторі економіки» від 19 червня 2003 р., є платниками фіксованого сільськогосподарського податку.

У практиці діяльності фермерських господарств чинним законодавством дозволяється створення фермерських кооперативів. Згідно зі ст. 26 Закону України «Про фермерське господарство» фермерські господарства разом з іншими сільськогосподарськими товаровиробниками мають право створювати обслуговуючі сільськогосподарські кооперативи, кооперативні банки, спілки, інші об'єднання, а також бути засновниками (учасниками) господарських товариств. ***Фермерський кооператив*** — це добровільне об'єднання фермерів, які на пайових засадах спільно займаються певним видом господарської діяльності. Основним призначенням фермерських кооперативів є надання послуг його членам. Вони централізовано виконують такі функції: постачання засобів виробництва (мінеральних добрив, засобів захисту рослин, насіння, пального, кормів, запасних частин, сільськогосподарської техніки і обладнання тощо); переробка сільськогосподарської (м'яса, молока, птиці, зерна, цукрових буряків, овочів, фруктів) і несільськогосподарської продукції (глини, дерева та ін.); підготовка до реалізації та реалізація продукції (зберігання, пакування, маркування, рекламування, оптова і роздрібна реалізація, маркетингове обслуговування); фінансування і кредитування фермерських господарств; придбання і спільне використання складної і дорогої техніки; професійного, правового, фінансово-економічного консультування та інформаційного забезпечення. Кооперативи надають послуги своїм членам за собівартістю, розподіл їх постійних витрат на більші обсяги виробленої продукції значно здешевлюють її собівартість. Крім того, кооперативи дають змогу фермерам отримувати прибуток не тільки від виробництва, а і з подальших ста-

дій руху виробленої ними продукції (зберігання, переробка, транспортування, торгівля).

Трудові відносини у фермерському господарстві базуються на основі праці його членів. У разі виробничої потреби фермерське господарство має право залучати до роботи в ньому інших громадян за трудовим договором (контрактом). Трудові відносини членів фермерського господарства регулюються Статутом, а осіб, залучених до роботи за трудовим договором (контрактом), — законодавством України про працю. З особами, залученими до роботи у фермерському господарстві, укладається трудовий договір (контракт). Розмір оплати праці і тривалість щорічної відпустки осіб, які працюють у фермерському господарстві за трудовим договором (контрактом), не повинні бути меншими за встановлений державою розмір мінімальної заробітної плати і передбачену законом тривалість щорічної відпустки. Час роботи у фермерському господарстві членів господарства та осіб, які працюють у ньому за трудовим договором, зараховується до загального стажу роботи на підставі записів у трудовій книжці і документів, що підтверджують сплату внесків на соціальне страхування.

Підставами для припинення діяльності фермерського господарства є: реорганізація; ліквідація; визнання неплатоспроможним (банкрутом); відсутність усіх членів фермерського господарства або спадкоємців, які бажають продовжити діяльність господарства. Рішення про припинення діяльності фермерського господарства приймається: власником у разі реорганізації або ліквідації фермерського господарства — відповідно до закону та Статуту фермерського господарства; у разі якщо не залишається жодного члена фермерського господарства або спадкоємця, який бажає продовжити діяльність господарства у порядку, встановленому законом; у разі банкрутства фермерського господарства — відповідно до закону. Спори про припинення діяльності фермерського господарства вирішуються судом.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

1. Дайте поняття фермерського господарства.
2. Деталізуйте суб'єктний склад фермерського господарства.
3. Визначте основні принципи фермерської діяльності в Україні.
4. Визначте правовий порядок надання земельних ділянок для ведення фермерських господарств.
5. Який орган здійснює професійний відбір громадян—засновників фермерського господарства?

6. Визначте стадії створення фермерського господарства.
7. Який державний орган здійснює функції з реалізації державної політики щодо підтримки становлення і розвитку фермерських господарств в Україні?
8. Визначте порядок здійснення державної реєстрації фермерського господарства.
9. Визначте представницький орган фермерських господарств.
10. Який склад земель фермерського господарства?
11. Чи можуть у складі земель фермерського господарства перебувати землі водного фонду та землі лісогосподарського призначення?
12. Які природні ресурси фермерське господарство може вільно використовувати (без одержання ліцензії) для власних потреб?
13. Визначте правовий режим майна фермерського господарства.
14. Який податок сплачують фермерські господарства в Україні?

Розділ 14
ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРИСТВ

§ 1. Поняття, правові ознаки та види сільськогосподарських товариств

Сільськогосподарські товариства протягом порівняно нетривалого строку свого існування зайняли важливу нішу серед суб'єктів аграрного господарювання. За даними Держкомстату України, у сільському господарстві протягом 2008 р. діяло 7879 господарських товариств, які здійснювали свою виробничу діяльність на 10,1 млн га сільськогосподарських угідь, у т. ч. — на 9,4 млн га ріллі. Передусім, це крупні підприємства у сільському господарстві країни. У сфері аграрного виробництва здійснюють свою діяльність переважно акціонерні товариства (СВАТ, СЗАТ) і товариства з обмеженою відповідальністю (СТОВ). Правосуб'єктність сільськогосподарських товариств регламентується, зокрема, ЦК України (статті 113-118, статті 140-162), ГК України (статті 79—92), Законом України «Про господарські товариства» від 19 вересня 1991 р. та Законом України «Про акціонерні товариства» від 17 вересня 2008 р.

Згідно з ч. 1 ст. 79 ГК України ***господарськими товариствами*** є підприємства або інші суб'єкти господарювання, створені юридичними особами та/або громадянами шляхом об'єднання їх майна і участі в підприємницькій діяльності товариства з метою одержання прибутку. У свою чергу, ст. 113 ЦК України визначає, що господарським товариством є юридична особа, статутний капітал якої поділений на частки між учасниками. Господарські товариства завжди є юридичними особами. Учасником господарського товариства може бути фізична або юридична особа. Обмеження щодо участі у господарських товариствах може бути встановлене лише законом.

До характерних ознак сільськогосподарських товариств належать: наявність статутного фонду (капіталу) (для СТОВ - це 100 мінімальних заробітних плат, а для сільськогосподарського акціонерного товариства (САТ) — 1250 мінімальних заробітних плат на момент державної реєстрації); право випускати цінні папери; необов'язковість особистої трудової участі акціонерів або учасників товариства з обмеженою відповідальністю у діяльності господарського товариства; управління та контроль діяльності цих підприємств здійснюється саме учасниками ТОВ або акціонерами; кожен учасник або акціонер має право на отримання дивідендів — доходів від акцій або інших цінних паперів, а також від корпоративних прав. Відповідно до Перехідних положень ЗК України до набрання чинності законами України «Про державний земельний кадастр» та «Про ринок земель» забороняється внесення права на земельну частку (пай) до статутних фондів господарських товариств.

Стаття 2 Закону України «Про акціонерні товариства» констатує, що корпоративні права — це сукупність майнових і немайнових прав акціонера -власника акцій товариства, які випливають з права власності на акції, що включають право на участь в управлінні акціонерним товариством, отримання дивідендів та активів акціонерного товариства у разі його ліквідації, а також інші права та правомочності, передбачені законодавством чи статутними документами. Відповідно до чинного законодавства володіння корпоративними правами не вважається підприємництвом. Таким чином, право участі у сільськогосподарських товариствах — це сукупність правових норм установчих документів, якими регламентуються корпоративні права й обов'язки щодо участі у формуванні статутного фонду, розподілу прибутку, участі в управлінні, припинення участі в товаристві, а також правомочностей у разі ліквідації або реорганізації цих підприємств.

Акціонерним товариством є господарське товариство, яке має статутний фонд, поділений на визначену кількість акцій однакової номінальної вартості, і несе відповідальність за зобов'язаннями тільки майном товариства, а акціонери несуть ризик збитків, пов'язаних із діяльністю товариства, в межах вартості належних їм акцій. Акціонерне товариство розміщує акції двох типів — прості та привілейовані. Прості акції надають їх власникам право на отримання частини прибутку акціонерного товариства у вигляді дивідендів, на участь в управлінні акціонерним товариством, на отримання частини майна акціонерного товариства у разі його ліквідації та інші права. Привілейовані акції надають їх власникам переважні щодо власників простих акцій, права на отримання частини прибутку акціонерного товариства у вигляді дивідендів та на отримання частини майна акціонерного товариства у разі його ліквідації, а також надають права на участь в управлінні акціонерним товариством у випадках, передбачених статутом і законодавством, яке регулює питання створення, діяльності та припинення акціонер-

них товариств. Реєстрацію випуску акцій здійснює Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку України.

Закон України «Про акціонерні товариства» визначає, що акціонерні товариства за типом поділяються на *публічні акціонерні товариства* та *приватні акціонерні товариства,* Кількісний склад акціонерів приватного акціонерного товариства не може перевищувати 100 акціонерів. Публічне акціонерне товариство може здійснювати публічне та приватне розміщення акцій. Приватне акціонерне товариство може здійснювати тільки приватне розміщення акцій. У разі прийняття загальними зборами приватного акціонерного товариства рішення про здійснення публічного розміщення акцій до статуту товариства вносяться відповідні зміни, у тому числі про зміну типу товариства — з приватного на публічне. При цьому зміна типу товариства з приватного на публічне або з публічного на приватне не є його перетворенням.

До набрання чинності Законом України «Про акціонерні товариства» в Україні здійснюють аграрне виробництво сільськогосподарські акціонерні товариства відкритого та закритого типу, відповідно до положень ст. 81 ГК України. Але не пізніше двох років, починаючи з 29 квітня 2009 р,, усі акціонерні товариства повинні бути перереєстровані як публічні або приватні акціонерні товариства.

Акціонерне товариство може бути створене однією особою чи може складатися з однієї особи у разі придбання одним акціонером усіх акцій товариства. Акціонери публічного акціонерного товариства можуть відчужувати належні їм акції без згоди інших акціонерів та товариства. Статутом приватного акціонерного товариства може бути передбачено переважне право його акціонерів та самого товариства на придбання акцій цього товариства, що пропонуються їх власником до продажу третій особі. Акціонери приватного акціонерного товариства мають переважне право на придбання акцій, що продаються іншими акціонерами цього товариства, за ціною та на умовах, запропонованих акціонером третій особі, пропорційно кількості акцій, що належать кожному з них.

Засновниками акціонерного товариства визнаються держава в особі органу, уповноваженого управляти державним майном, територіальна громада в особі органу, уповноваженого управляти комунальним майном, а також фізичні або юридичні особи, що прийняли рішення про його заснування.

Засновниками акціонерного товариства можуть бути одна, дві чи більше осіб. Засновниками може укладатися засновницький договір, у якому визначаються порядок провадження спільної діяльності щодо створення акціонерного товариства, кількість, тип і клас акцій, що підлягають придбанню кожним засновником, номінальна вартість і вартість придбання цих акцій, строк і форма оплати вартості акцій, строк дії договору. Для створення акціонерного товариства засновники повинні провести закрите (приватне) розміщення його акцій, установчі збори та здійснити державну реєстрацію акціонерного товариства. Засновницький договір не є установчим документом товариства і діє до дати реєстрації Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку звіту про результати закритого (приватного) розміщення акцій. Засновницький договір укладається в письмовій формі. Якщо товариство створюється за участю фізичних осіб, їх підписи на засновницькому договорі підлягають нотаріальному посвідченню. У разі заснування товариства однією особою засновницький договір не укладається.

У ст. 140 ЦК України визначено, що *товариством з обмеженою відповідальністю* є засноване одним або кількома особами товариство, статутний капітал якого поділений на частки, розмір яких встановлюється статутом. Учасники товариства з обмеженою відповідальністю не відповідають за його зобов'язаннями і несуть ризик збитків, пов'язаних з діяльністю товариства, у межах вартості своїх вкладів. Учасники товариства, які не повністю внесли вклади, несуть солідарну відповідальність за його зобов'язаннями у межах вартості невнесеної частини вкладу кожного з учасників.

Максимальна кількість учасників сільськогосподарського товариства з обмеженою відповідальністю (СТОВ) може досягати 10 осіб. При перевищенні цієї кількості СТОВ підлягає перетворенню на акціонерне товариство протягом одного року, а зі спливом цього строку — ліквідації у судовому порядку, якщо кількість його учасників не зменшиться до встановленої межі. Особа може бути учасником лише одного СТОВ, яке має одного учасника. Учасники товариства несуть відповідальність у межах їх вкладів. Учасники товариства, які не повністю внесли вклади, несуть солідарну відповідальність за його зобов'язаннями у межах вартості невнесеної частини вкладу кожного з учасників. Установчим документом СТОВ є статут. До моменту реєстрації товариства з обмеженою відповідальністю кожен з учасників зобов'язаний внести до статутного капіталу не менше 50 відсотків вказаного в установчих документах вкладу. Учаснику товариства з обмеженою відповідальністю, який повністю вніс свій вклад, видається свідоцтво товариства.

Учасник сільськогосподарського товариства з обмеженою відповідальністю має право продати чи іншим чином відступити свою частку або її частину в статутному капіталі одному або кільком учасникам цього товариства. Відчуження учасником СТОВ своєї частки (її частини)

третім особам допускається, якщо інше не встановлено статутом товариства. Учасники товариства користуються переважним правом купівлі частки (її частини) учасника пропорційно до розмірів своїх часток, якщо статутом товариства чи домовленістю між учасниками не встановлений інший порядок здійснення цього права. Якщо учасники товариства не скористаються своїм переважним правом протягом місяця з дня повідомлення про намір учасника продати частку або протягом іншого строку, встановленого статутом товариства чи домовленістю між його учасниками, частка учасника може бути відчужена третій особі.

§ 2. Порядок та особливості утворення сільськогосподарського акціонерного товариства і товариства з обмеженою відповідальністю

Сільськогосподарське акціонерне товариство може бути створене юридичними та фізичними особами. Якщо акціонерне товариство створюється кількома особами, вони укладають між собою договір, який визначає порядок здійснення ними спільної діяльності щодо створення товариства. Цей договір не є установчим документом товариства. Договір про створення САТ укладається в письмовій формі, а якщо товариство створюється фізичними особами, договір підлягає нотаріальному посвідченню.

Особи, що створюють сільськогосподарське акціонерне товариство, несуть солідарну відповідальність за зобов'язаннями, що виникли до державної реєстрації товариства. Акціонерне товариство відповідає за зобов'язаннями учасників, пов'язаними з його створенням, лише у разі наступного схвалення їх дій загальними зборами акціонерів. Акціонерне товариство може бути створене однією особою чи може складатися з однієї особи у разі придбання одним акціонером усіх акцій товариства. Відомості про це підлягають реєстрації і опублікуванню.

Сільськогосподарське акціонерне товариство не може мати єдиним учасником інше підприємницьке товариство, учасником якого є одна особа. Установчим документом САТ є його статут, який повинен містити відомості про: повне та скорочене найменування товариства українською мовою; тип товариства; розмір статутного капіталу; розмір резервного капіталу; номінальну вартість і загальну кількість акцій, кількість кожного типу розміщених товариством акцій, у тому числі кількість кожного класу привілейованих акцій, а також наслідки невиконання зобов'язань з викупу акцій; умови та порядок конвертації привілейованих акцій певного класу в прості акції товариства чи у привілейовані акції іншого класу у випадках, якщо товариством передбачений випуск привілейованих акцій; права акціонерів—власників привілейованих акцій кожного класу; наявність переважного права акціонерів приватного товариства на придбання акцій цього товариства, які пропонуються їх власником до продажу третій особі, та порядок його реалізації; порядок повідомлення акціонерів про виплату дивідендів; порядок скликання та проведення загальних зборів; компетенцію загальних зборів; спосіб повідомлення акціонерів про зміни у порядку денному загальних зборів; склад органів товариства та їх компетенцію, порядок утворення, обрання і відкликання їх членів та прийняття ними рішень, а також порядок зміни складу органів товариства та їх компетенції; порядок внесення змін до статуту; порядок припинення товариства.

Створення сільськогосподарського акціонерного товариства покладається на засновників. Засновники роблять повідомлення в засобах масової інформації про намір створення акціонерного товариства, де вказується: найменування акціонерного товариства, мета створення і діяльності, розмір статутного фонду, кількість, номінальна вартість і види акцій, що випускаються, склад засновників та інші відомості.

Стаття 9 Закону України «Про акціонерні товариства» та Положення «Про порядок реєстрації випуску акцій під час створення акціонерних товариств», затверджене рішенням Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 15 березня 2007 р. за № 487 визначають вимоги щодо реєстрації випуску акцій під час створення акціонерних товариств. Дії, що порушують встановлену процедуру створення акціонерного товариства, є підставою для прийняття Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку рішення про відмову в реєстрації звіту про результати закритого (приватного) розміщення акцій. У разі прийняття такого рішення Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку звертається до суду з позовом про ліквідацію акціонерного товариства.

Створення СТОВ має більш спрощену процедуру, ніж акціонерного товариства. Якщо СТОВ засновується кількома особами, ці особи у разі необхідності визначити взаємовідносини між собою щодо створення товариства укладають договір у письмовій формі, який встановлює порядок заснування товариства, умови здійснення спільної діяльності щодо створення товариства, розмір статутного капіталу, частку в статутному капіталі кожного з учасників, строки та порядок внесення вкладів та інші умови. Договір про заснування СТОВ не є установчим документом. Подання цього договору при державній реєстрації товариства не є обов'язковим. Учаснику товариства з обмеженою відповідальністю, який повністю вніс свій вклад, видається свідоцтво товариства.

Статутний капітал СТОВ складається з вартості вкладів його учасників. Відповідно до статутного капіталу визначається мінімальний розмір майна товариства, який гарантує інтереси його кредиторів. Розмір статутного капіталу товариства не може бути меншим за розмір, встановлений законом. Не допускається звільнення учасника товариства з обмеженою відповідальністю від обов'язку внесення вкладу до статутного капіталу товариства, у тому числі шляхом зарахування вимог до товариства. До моменту державної реєстрації товариства з обмеженою відповідальністю його учасники повинні сплатити не менше ніж п'ятдесят відсотків суми своїх вкладів. Частина статутного капіталу, що залишилася несплаченою, підлягає сплаті протягом першого року діяльності товариства.

Якщо учасники протягом першого року діяльності товариства не сплатили повністю суму своїх вкладів, товариство повинно оголосити про зменшення свого статутного капіталу і зареєструвати відповідні зміни до статуту у встановленому порядку або прийняти рішення про ліквідацію товариства. Якщо після закінчення другого чи кожного наступного фінансового року вартість чистих активів товариства з обмеженою відповідальністю виявиться меншою від статутного капіталу, товариство зобов'язане оголосити про зменшення свого статутного капіталу і зареєструвати відповідні зміни до статуту в установленому порядку, якщо учасники не прийняли рішення про внесення додаткових вкладів. Якщо вартість чистих активів товариства стає меншою за визначений законом мінімальний розмір статутного капіталу, товариство підлягає ліквідації.

Сільськогосподарське товариство набуває статусу юридичної особи з дня його державної реєстрації. Відповідно до ч. 1 ст. 4 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців» від 15 травня 2003 р. № 755 державною реєстрацією є засвідчення факту створення або припинення юридичної особи а також вчинення інших реєстраційних дій шляхом внесення відповідних записів до Єдиного державного реєстру.

Сільськогосподарське товариство може відкривати рахунки в банках, а також укладати договори та інші угоди лише після державної реєстрації. Угоди, укладені засновниками товариства до дня його реєстрації, визнаються такими, що укладені з товариством, тільки за умови їх подальшого схвалення товариством у порядку, визначеному законом та установчими документами. Сільськогосподарські товариства можуть набувати майнових та особистих немайнових прав, вступати в зобов'язання, виступати в суді від свого імені. Зміни, які сталися в установчих документах товариства і які вносяться до державного реєстру,

підлягають державній реєстрації за тими самими правилами, що встановлені для державної реєстрації товариства. Товариство зобов'язане у п'ятиденний строк повідомити орган, що провів реєстрацію, про зміни, які сталися в установчих документах, для внесення необхідних змін до державного реєстру.

В Україні облік сільськогосподарських товариств здійснюється в декількох реєстрах: Єдиному державному реєстрі, що створюється і ведеться спеціально уповноваженим органом з питань державної реєстрації і Єдиному державному реєстрі підприємств та організацій України, який ведеться Державним комітетом статистики України.

§ 3. Правовий режим майна та землі сільськогосподарських товариств

Стаття 133 ГК України регламентує, що основу правового режиму майна суб'єктів господарювання, на якій базується їх господарська діяльність, становлять право власності та інші речові права — право господарського відання, право оперативного управління. Як і будь-яка організація, господарське товариство є суб'єктом права власності. Відповідно до ст. 115 ЦК України майно господарського товариства складається з: майна, переданого йому учасниками товариства у власність як вклад до статутного капіталу; продукції, виробленої товариством у результаті господарської діяльності; одержаних доходів; іншого майна, набутого на підставах, не заборонених законом. Закріплене за господарським товариством майно створює необхідну базу для його нормальної діяльності.

Учасники сільськогосподарського товариства мають право у порядку, встановленому установчим документом товариства та законом: брати участь в управлінні товариством у порядку, визначеному в установчому документі, крім випадків, встановлених законом; брати участь у розподілі прибутку товариства і одержувати його частину (дивіденди); вийти у встановленому порядку з товариства; здійснити відчуження часток у статутному (складеному) капіталі товариства, цінних паперів, що засвідчують участь у товаристві, у порядку, встановленому законом; одержувати інформацію про діяльність товариства у порядку, встановленому установчим документом. Учасники господарського товариства можуть також мати інші права, встановлені установчим документом товариства та законом.

Учасники сільськогосподарського товариства зобов'язані: додержуватися установчого документа товариства та виконувати рішення

загальних зборів; виконувати свої зобов'язання перед товариством, у тому числі ті, що пов'язані з майновою участю, а також робити вклади (оплачувати акції) у розмірі, в порядку та засобами, що передбачені установчим документом; не розголошувати комерційну таємницю та конфіденційну інформацію про діяльність товариства. Учасники сільськогосподарського товариства можуть також мати інші обов'язки, встановлені установчим документом товариства.

Вкладами учасників та засновників сільськогосподарського товариства можуть бути будинки, споруди, обладнання та інші матеріальні цінності, цінні папери, права користування землею, водою та іншими природними ресурсами, будинками, спорудами, а також інші майнові права (включаючи майнові права на об'єкти інтелектуальної власності), кошти, в тому числі в іноземній валюті. Вклад, оцінений у гривнях, становить частку учасника та засновника у статутному фонді товариства. Порядок оцінки вкладів визначається в установчих документах сільськогосподарського товариства, якщо інше не передбачено законом.

Забороняється використовувати для формування статутного фонду товариства бюджетні кошти, кошти, одержані в кредит та під заставу, крім випадків, передбачених Законом України «Про першочергові заходи щодо запобігання негативним наслідкам фінансової кризи та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» від 31 жовтня 2008 р. № 639 протягом строку його дії — до 1 січня 2011 року.

Стаття 87 ГК України визначає, що сума вкладів засновників та учасників господарського товариства складає статутний фонд товариства. Господарське товариство має право змінювати (збільшувати або зменшувати) розмір статутного фонду. Рішення товариства про зміни розміру статутного фонду набирає чинності з дня внесення цих змін до державного реєстру.

У сільськогосподарському товаристві створюються резервний (страховий) фонд у розмірі, встановленому установчими документами, але не менш як п'ятнадцять відсотків статутного фонду, а також інші фонди, передбачені законодавством України або установчими документами товариства. Розмір щорічних відрахувань до резервного (страхового) фонду передбачається установчими документами, але не може бути меншим п'яти відсотків суми прибутку товариства.

Прибуток сільськогосподарського товариства утворюється з надходжень від його господарської діяльності після покриття матеріальних та прирівняних до них витрат і витрат на оплату праці. З економічного прибутку товариства сплачуються передбачені законом податки та інші обов'язкові платежі, а також відсотки за кредитами банків і за облігаціями. Прибуток, одержаний після зазначених розрахунків, залишається у розпорядженні товариства, яке визначає напрями його використання відповідно до установчих документів товариства. Товариство веде бухгалтерський облік, складає і подає статистичну інформацію та дані у порядку, встановленому законодавством.

Сільськогосподарські товариства є власниками основних та оборотних фондів. Основними фондами виробничого і невиробничого призначення є будинки, споруди, машини та устаткування, обладнання, інструмент, виробничий інвентар і приладдя, господарський інвентар та інше майно тривалого використання, що віднесене законодавством до основних фондів.

Оборотними засобами є сировина, паливо, матеріали, малоцінні предмети та предмети, що швидко зношуються, інше майно виробничого і невиробничого призначення, що віднесене законодавством до оборотних засобів. Коштами у складі майна сільськогосподарських товариств є гроші у національній та іноземній валюті, призначені для здійснення товарних відносин цих суб'єктів з іншими суб'єктами, а також фінансових відносин відповідно до законодавства. Товарами у складі майна сільськогосподарських товариств визнаються вироблена продукція (товарні запаси), виконані роботи та послуги, при цьому особливим видом майна господарських товариств є цінні папери.

Сільськогосподарське акціонерне товариство як суб'єкт права власності характеризується складною майновою та фінансовою структурою. Майнова і фінансова структура акціонерного товариства становить врегульовані правом відносини щодо об'єднання вкладів засновників та учасників у статутний фонд товариства як колективну власність акціонерів, щодо випуску та обігу акцій, щодо розподілу майна у фонди товариства та виплати дивідендів на акції. Майно товариства юридично відособлене від майна власників товариства, тобто акціонерів. Це майно є власністю саме товариства як юридичної особи. Товариство в статусі суб'єкта права володіє, користується і розпоряджається майном товариства, відособлення якого здійснюється на праві колективної власності.

Формою, яка відображає майновий стан САТ, є його самостійний бухгалтерський баланс. Грошові кошти товариства відображені на його поточному та інших рахунках в установах банків. Сільськогосподарське акціонерне товариство визнається власником майна, яке засновники та учасники згідно з установчим договором передають йому у власність. Таке майно називається вкладами засновників та учасників, якими є фіксовані частки майнової участі цих осіб у статутному фонді товариства, вартість яких у грошовому виразі визначається вартістю акцій, на які поділено статутний фонд.

Засновники визначають в установчих документах види вкладів до статутного фонду. В акціонерному товаристві це може бути майно в прямому розумінні (будинки, споруди, устаткування, машини, інші матеріальні цінності), грошові кошти в національній та іноземній валюті. Вклади у статутний фонд акціонерного товариства в натуральній та нематеріальній формах підлягають оцінці в гривнях. За загальним правилом, порядок оцінки вкладів визначається установчими документами товариства, якщо інше не передбачено законодавством України. Оцінку вкладів у статутний фонд акціонерного товариства, внесених у натуральній формі, затверджують установчі збори товариства.

Статутний фонд є однією з майнових гарантій стабільності товариства як ділового партнера. Збільшення статутного фонду можливе лише за умови повної оплати акціонерами усіх раніше випущених акцій. Збільшується він у порядку, встановленому Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку, зокрема шляхом випуску нових акцій і реалізації їх за рахунок додаткових грошових, матеріальних або інших внесків акціонерів. Це так звана додаткова підписка на акції. Вона здійснюється у тому ж порядку, що і випуск акцій. Акціонери користуються переважним правом на придбання акцій додаткового випуску перед іншими особами. Збільшення статутного фонду можна здійснювати також завдяки збільшенню номінальної вартості вже випущених акцій, а також шляхом обміну облігацій на акції. Прийняття рішення про збільшення статутного фонду належить до компетенції загальних зборів (статутом товариства може бути передбачено збільшення статутного фонду не більше ніж на 1/3 за рішенням правління товариства). У голосуванні про затвердження результатів підписки на додатково випущені акції беруть участь особи, які підписалися на ці акції.

Зменшення статутного фонду можливе шляхом зменшення номінальної вартості випущених акцій або зменшення кількості акцій шляхом викупу частини акцій у їх власників з метою анулювання цих акцій. Зменшення статутного фонду неможливе за наявності заперечень кредиторів. Рішення про зменшення статутного фонду приймається в такому самому порядку, як і про збільшення.

Рішення товариства про зміну статутного фонду впливає на майнові інтереси акціонерів, тому діє правило: товариство зобов'язане відшкодувати власнику акцій збитки у зв'язку зі зміною статутного фонду. Порядок відшкодування збитків повинні визначати загальні збори.

Обов'язковим фондом у товаристві є також фонд сплати дивідендів. Це майновий фонд, який теж формується з чистого прибутку товариства. Інші фонди створюються, якщо це передбачено статутом товариства (наприклад, житловий фонд, валютний фонд, страховий фонд тощо).

Право участі в сільськогосподарському акціонерному товаристві за змістом є комплексним. До нього входять як майнові права та обов'язки акціонера, так і членські (управлінські) права та обов'язки. До майнових прав акціонера належать: брати участь у розподілі прибутків товариства; отримувати частку прибутку товариства у вигляді дивідендів; отримувати частку вартості майна товариства у разі його ліквідації; розпоряджатися акціями: продавати, передавати, відчужувати іншим способом у порядку, визначеному чинним законодавством та статутом товариства; придбавати додатково випущені акції товариства.

Акціонер несе майнові обов'язки стосовно товариства і зобов'язаний оплачувати основні та додаткові акції у розмірі, порядку та засобами, передбаченими установчими документами товариства. Акціонер зобов'язаний сплатити повну вартість акцій у строки, визначені установчими зборами, але не пізніше року після реєстрації товариства. У разі несплати в установлений строк, акціонер сплачує за час прострочення 10% річних від суми простроченого платежу, якщо статут товариства не передбачає іншої санкції. При несплаті платежів за акціями протягом трьох місяців після встановленого строку платежу товариство має право реалізувати ці акції в порядку, передбаченому статутом. Акціонери несуть ризик відповідальності за зобов'язаннями товариства в межах належних їм акцій.

Сільськогосподарські товариства відповідно до ст. 80 ЗК України є суб'єктами права приватної власності на землю. Господарські товариства (засновані громадянами України або юридичними особами України) можуть набувати у власність земельні ділянки для здійснення підприємницької діяльності. Сільськогосподарські товариства як власники земельних ділянок зобов'язані забезпечувати використання їх за цільовим призначенням, додержуватися вимог законодавства про охорону довкілля, своєчасно сплачувати земельний податок, не порушувати прав власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів, підвищувати родючість ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі тощо.

Чинним земельним законодавством визначено, що сільськогосподарські товариства можуть користуватися земельними ділянками для господарських потреб за умов укладання відповідних договорів оренди землі, у тому числі й використовувати землі сільськогосподарського призначення. Також сільськогосподарські товариства мають право на встановлення земельних сервітутів та здійснення приватизації земельних ділянок. Товариство, здійснюючи господарську діяльність, має пра-

во: експлуатувати корисні властивості наданих йому природних ресурсів; використовувати для господарських потреб в установленому законодавством порядку корисні копалини місцевого значення, водні об'єкти, лісові ресурси, що знаходяться на наданій йому земельній ділянці; одержувати доходи від результатів господарської діяльності, пов'язаної з використанням природних ресурсів, вимагати компенсації шкоди, завданої належним йому природним ресурсам іншими суб'єктами, а також усунення перешкод у здійсненні господарської діяльності, пов'язаної з використанням природних ресурсів.

Виходячи зі змісту ст. 153 ГК України сільськогосподарські товариства як суб'єкти господарювання мають такі обов'язки щодо використання природних ресурсів: використовувати природні ресурси відповідно до цільового призначення, визначеного при їх наданні (придбанні) для використання у господарській діяльності; ефективно і економно використовувати природні ресурси на основі застосування новітніх технологій у виробничій діяльності; здійснювати заходи щодо своєчасного відтворення і запобігання псуванню, забрудненню, засміченню та виснаженню природних ресурсів, не допускати зниження їх якості у процесі господарювання; своєчасно вносити відповідну плату за використання природних ресурсів; здійснювати господарську діяльність без порушення прав інших власників та користувачів природних ресурсів; відшкодовувати збитки, завдані ним власникам або первинним користувачам природних ресурсів.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

ї. Дайте визначення корпоративним правам сільськогосподарського товариства?
2. Які існують види сільськогосподарських акціонерних товариств?
3. Визначте етапи створення сільськогосподарського акціонерного товариства.
4. Визначте, що є установчим документом сільськогосподарського акціонерного товариства?
5. Що являє собою статутний капітал сільськогосподарського товариства?
6. Які права мають власники простих та привілейованих акцій в сільськогосподарському акціонерному товаристві?
7. Які цінні папери має право випускати сільськогосподарське товариство з обмеженою відповідальністю?

Розділ 15

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ПРИВАТНО-ОРЕНДНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ

§ 1. Поняття, ознаки і загальні юридичні засади виникнення приватно-орендних сільськогосподарських підприємств

Приватні та приватно-орендні сільськогосподарські підприємства займають досить велику нішу серед загальної кількості суб'єктів господарювання в аграрному секторі економіки України. Так, за даними Держкомстату України станом на 1 січня 2009 р. їх налічувалося 4326, що складає 7,3% від кількості усіх сільськогосподарських підприємств. Поряд з цим існує дуже велика кількість проблем, що полягають у неврегульованостях їх господарської діяльності та невідповідностях останньої чинному законодавству. З метою спрощення використання при дослідженні уявляється необхідним об'єднати названі підприємства під однією спільною назвою *приватно-орендних сільськогосподарських підприємств (ПОСП),* бо нинішні приватні підприємства в абсолютній більшості базуються на оренді майнових та земельних часток (паїв), тобто є за своєю природою також орендними.

Зазначені підприємства утворились у середині 90-х років минулого століття. Держава взяла курс на надання пріоритету приватним формам господарювання у економіці країни, зокрема у сільському господарстві. У цей час у аграрній сфері домінуюче становище посідали КСП, які прийшли на зміну колгоспам. Поряд з цим, колективні сільськогосподарські підприємства, будучи видозміненою формою колгоспів, все ж не відповідали вимогам проголошеної аграрної реформи щодо приватних підприємств. Тому науковцями Інституту аграрної економіки УААН була розроблена модель приватного (приватно-орендного) сільськогосподарського підприємства, впровадженню якої у практику аграрних відносин приділялася значна увага. Найбільшої масовості цей процес досягнув на початку 2000-го року під час реформування колективних сільськогосподарських підприємств. Засновниками ІЮСП

стали колишні керівники (понад 70%) та спеціалісти реформованих КСП.

На час створення перших приватно-орендних сільськогосподарських підприємств загальноправовою основою їх функціонування була ст. 2 Закону України «Про підприємства в Україні» від 27 березня 1991 р. (втратив чинність з 1 січня 2004 р.), яка серед переліку видів підприємств, що могли створюватись в Україні, назвала приватне підприємство, засноване на власності фізичної особи. Залежно від обсягів господарського обороту підприємства і чисельності його працівників (незалежно від форм власності) воно могло бути віднесене до категорії малих підприємств. Дозволялося створювати й інші види та категорії підприємств, зокрема орендні.

Іншою правовою підставою існування такої форми господарювання, як ПОСП, стали укази Президента України. Так, відповідно до Указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» від 3 грудня 1999 р. перед органами державної влади було поставлено завдання здійснити організаційні заходи щодо реформування до кінця квітня 2000 р. колективних сільськогосподарських підприємств на засадах приватної власності на землю та майно шляхом утворення інших суб'єктів господарювання, які засновуються на приватній власності, зокрема приватних (приватно-орендних) сільськогосподарських підприємств. Проте зазначений нормативно-правовий акт лише фіксує факт існування цієї форми господарювання, не розкриваючи її сутності та змісту.

У зв'язку з введенням в дію з 1 січня 2004 р. Цивільного та Господарського кодексів України постало питання приведення діяльності суб'єктів господарювання до нових вимог чинного законодавства, зокрема організаційно-правових форм підприємств. Так, у ч. 4 ст. 62 ГК України визначено, що підприємство є завжди юридичною особою. Відповідно до ст. 83 ЦК України створення юридичних осіб можливе лише у формах, встановлених законом. Між тим, окремого закону щодо приватно-орендних сільськогосподарських підприємств не існує й дотепер.

Як організаційно-правову форму приватно-орендне підприємство характеризує лексична конструкція «приватно-орендне». Слід зазначити, що віднесення до приватних, колективних, комунальних та державних відбиває лише форму власності створюваних підприємств, але жодним чином не їх організаційно-правову форму. Нормативне закріплення поняття приватного підприємства здійснено у статтях 63 і 113 ГК України. Приватним підприємством визнається підприємство, що діє на основі приватної власності одного або кількох громадян, іноземців, осіб без громадянства та його (їх) праці чи з використанням найманої праці. Приватним є також підприємство, що діє на основі приватної власності суб'єкта господарювання—юридичної особи. Під поняття приватного підприємства підпадають сільськогосподарські виробничі й обслуговуючі кооперативи, фермерські господарства, сільськогосподарські товариства, правове становище яких визначаються окремими законами. На жаль, ПОСП характеризується як приватне підприємство лише за формою власності.

Іншу складову назви ПОСП становить поняття «орендне». Виходячи зі змісту ст. 115 ГК України, орендним підприємством визнається підприємство, створене орендарем на основі оренди цілісного майнового комплексу існуючого державного або комунального підприємства чи майнового комплексу виробничого структурного підрозділу (структурної одиниці) цього підприємства з метою здійснення підприємницької діяльності. При цьому орендарем є юридична особа, утворена членами трудового колективу підприємства чи його підрозділу, майновий комплекс якого є об'єктом оренди. Орендодавцями виступають органи Фонду державного майна України та місцевого самоврядування.

За наведеними ознаками приватно-орендне сільськогосподарське підприємство не підпадає під визначення орендного. Для порівняння, ПОСП має такі ознаки: 1) це унітарне підприємство, тобто його створює один засновник за рахунок свого власного майна; 2) засновником виступає фізична особа, яка може не бути колишнім членом реформованого КСП, майно якого є об'єктом оренди; 3) орендоване майно є приватним, а не державним чи комунальним; 4) орендодавцем виступає об'єднання співвласників майна розпайованого КСП. Таким чином, поняття «орендне» також не визначає ПОСП як форму господарювання. Як наслідок, приватно-орендні сільськогосподарські підприємства належать до підприємств з невизначеним правовим статусом, які існують лише на засадах загального принципу приватного права: «дозволено все, що прямо не заборонено законом».

Таким чином, ***приватно-орендне сільськогосподарське підприємство — це унітарна приватна форма господарювання, створена на загальноправових засадах з метою виробництва сільськогосподарської продукції на основі оренди майнових і земельних паїв.***

§ 2. Правовий режим майна приватно-орендних сільськогосподарських підприємств

Однією з кваліфікаційних ознак підприємства як юридичної особи виступає майнова самостійність. Вона передбачає стійке існуван-

ня підприємства, яке забезпечується наявністю власного майна, достатнього для ведення розширеного або, як мінімум, простого відтворення, У нинішніх приватно-орендних сільськогосподарських підприємствах названа ознака відсутня. Якщо уявити ситуацію, коли майнові і земельні паї не будуть здані в оренду, підприємство фактично припинить своє існування.

Так, згідно з п. 4 ст. 62 ГК підприємство повинно мати відокремлене майно, правовий режим якого встановлюється ст. 66 ГК. Майно підприємства складають виробничі й невиробничі фонди, а також інші цінності, вартість яких відображається в самостійному балансі підприємства. Практика свідчить, що майже абсолютну кількість засновників приватно-орендних сільськогосподарських підприємств складають особи, майновим внеском яких до статутного фонду, як зазначалося вище, є майновий пай, не виділений із загального майна реформованих КСП, який являє частку в кожному виді майна колишнього цілісного майнового комплексу КСП, пропорційну трудовому внеску в його створення. Це колишні керівники і спеціалісти, майновий пай яких не виділений в натурі, як і у інших співвласників. Таким чином, про наявність відокремленого майна не йдеться, що прямо суперечить вимогам закону.

Тому правовий режим майна приватно-орендних сільськогосподарських підприємств відрізняється крайнім ступенем невизначеності. Господарське законодавство до засновника приватно-орендного сільськогосподарського підприємства як унітарного утворення встановлює вимогу тільки щодо створення статутного фонду, не поділеного на частки (п. 4 ст. 63 ГК). Щодо інших фондів (як у кооперативів, господарських товариств тощо) цієї вимоги не передбачається. Такий порядок значно звужує перелік джерел формування масиву відокремленого майна підприємства. Зазвичай законодавство поряд з визначенням загального складу фондів певної організаційно-правової форми встановлює необхідність їх періодичного поповнення, як правило за рахунок одержаних доходів після сплати всіх обов'язкових платежів. Відсутність законодавчої вимоги до спрямування перерозподілу прибутків на поповнення фондів підприємства суттєво погіршує режим внутрішнього інвестування виробництва цих підприємств. Як наслідок, власник ПОСП може вільно використати кошти прибутку на особисті потреби, не пов'язані з виробничо-господарською діяльністю. Це значно утруднює можливість ведення відтворювального виробництва, призводячи до надмірного виснаження існуючих матеріальних ресурсів і в недалекому майбутньому — до падіння рівня виробництва і різкого зниження доходності від виробничо-господарської діяльності підприємства.

Наприклад, до державних комерційних підприємств, які також мають статус унітарних, п. 8 ст. 75 ГК висувається обов'язкова вимога утворювати за рахунок прибутку (доходу) фонди, призначені для покриття витрат, пов'язаних з їх діяльністю. До таких фондів належать ***амортизаційний, фонд розвитку виробництва, фонд споживання (оплати праці), резервний*** та інші фонди, передбачені статутом підприємства. Абсолютної аналогії щодо формування подібних фондів приватно-орендним сільськогосподарським підприємством не може і не повинно бути через різницю інвестиційних можливостей держави і окремого засновника. Проте формування резервного і фонду розвитку виробництва доцільно передбачити законодавством із закріпленням обов'язкового щорічного відрахування до них певного відсотка від прибутку підприємства.

Формування резервного фонду надаватиме приватно-орендному сільськогосподарському підприємству необхідний запас міцності для усунення негативного впливу фінансових ризиків. У випадку одержання збитків чи шкоди від несприятливих погодних умов з'являється можливість гарантування безперебійної діяльності підприємства через пом'якшення впливу наведених факторів за рахунок використання коштів резервного фонду.

Створення фонду розвитку виробництва завдяки вузькоцільовому спрямуванню дозволяє здійснювати розширене виробництво. У практиці здійснення орендних відносин сьогодні спостерігається надмірна експлуатація орендованих основних засобів, що призводить до їх надмірної виснаженості. Особливо це стосується приватноорендних сільськогосподарських підприємств, власники яких не приділяють належної уваги інноваційному розвитку виробництва, що дозволяє створювати наукоємну конкурентоспроможну продукцію із використанням фундаментальних надбань науки. Це стосується не тільки впровадження нової техніки, індустріальних технологій, а й запровадження у виробництво нових сортів рослин чи порід тварин тощо. Фонд розвитку виробництва незалежно від його величини завжди гарантуватиме відтворення майнової складової ресурсного потенціалу підприємства.

Слід зазначити, що відсутність законодавчої вимоги до визначення мінімального розміру статутного фонду, а також щодо формування резервного фонду та фонду розвитку виробництва не стимулює виробничого розвитку приватно-орендних сільськогосподарських підприємств.

Виходячи з функцій, які повинен виконувати статутний фонд, невстановлення законодавчої вимоги до формування статутного фонду приватно-орендними сільськогосподарськими підприємствами ставить

під сумнів можливість формування єдиного майнового комплексу підприємства з майна, належного їх власникам. З тих майнових і земельних паїв, що належать власнику нриватно-орендного сільськогосподарського підприємства, досить складно утворити технологічно поєднаний майновий комплекс із виробництва, переробки та реалізації власновиробленої продукції. Вся діяльність таких підприємств базується виключно на оренді майнових комплексів колишніх КСП. При цьому страждають майнові інтереси власників майнових і земельних паїв, зданих у оренду. Крім того, що орендна плата має достатньо символічний характер, навіть ці суми вчасно не сплачуються. Все це свідчить про слабку ефективність моделі приватно-орендних підприємств при застосуванні ЇЇ у сільськогосподарському виробництві.

У силу виключного монопольного становища єдиного засновника і власника приватно-орендного сільськогосподарського підприємства внутрішні майнові правовідносини в останньому зводяться до щорічного перерозподілу прибутків або покриття збитків, одержаних від здійснення виробничої діяльності. Зовнішні майнові правовідносини виникатимуть у разі настання майнової відповідальності, припинення підприємства, сплати орендної плати, а також виконання аграрно-правових договорів.

§ 3. Особливості юридичної відповідальності приватно-орендних сільськогосподарських підприємств

Проблема формування достатнього розміру статутного фонду приватно-орендних сільськогосподарських підприємств тісно пов'язана з проблемою ві дію ні дальності за господарськими зобов'язаннями. Відповідальність за зобов'язаннями приватно-орендного підприємства здійснюється за рахунок майна підприємства. Засновник підприємства і орендодавці відповідальності за результати роботи підприємства не несуть. При настанні випадку відповідальності за зобов'язаннями підприємство здійснює відновлення порушеного ним певного права інших суб'єктів виключно за рахунок власного майна. Тому негативним фактором є невстановлення законодавством виду відповідальності, яку повинне нести приватно-орендне сільськогосподарське підприємство.

Отже, виникають питання щодо можливого виду майнової відповідальності, яку доцільно покласти на приватно-орендне сільськогосподарське підприємство чи його засновника. Теорії відомі три основні види майнової відповідальності юридичних осіб: повна, обмежена та субсидіарна (додаткова). Всі інші види відповідальності утворюються

на стику основних видів, вбираючи їх ознаки, наприклад, обмежена субсидіарна відповідальність членів сільськогосподарських виробничих кооперативів.

Майнова відповідальність у ПОСП є обмеженою відповідальністю за зобов'язаннями підприємства. Виходячи з реалій сьогодення, слід констатувати, що власного майна в приватно-орендних сільськогосподарських підприємствах явно не вистачає. Це призводить до неможливості кредитування підприємств і укладання досить крупних угод, тобто здійснення операцій, пов'язаних із нормальним господарським ризиком. Тому в дуже багатьох випадках в якості застави чи при розрахунках за зобов'язаннями використовується орендоване майно, що є порушенням законодавства. Подібна діяльність наносить шкоду загальному іміджу приватно-орендних сільськогосподарських підприємств.

Поряд з цим необхідно зазначити, що обмежена відповідальність ПОСП у нинішніх умовах не виконує належні їй функції. Насамперед, режим обмеженої відповідальності для даного виду підприємств не виконує функцію додаткового гарантування інтересів кредиторів, а також стимулювання заінтересованості підприємств у виконанні власних зобов'язань. Це неминуче тягне за собою зниження економічної ефективності здійснюваної виробничо-господарської діяльності та численні правопорушення, зумовлені існуючим режимом фактичної майнової «безвідповідальності» ПОСП. Наведене свідчить, що за відсутності спеціального закону, який легітимував би приватно-орендне сільськогосподарське підприємство як організаційно-правову форму, правовий режим обмеженої відповідальності для даного підприємства не відповідає вимогам сучасного майнового обороту.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

1. Наведіть нормативно-правові акти, на яких ґрунтується діяльність приватно-орендних сільськогосподарських підприємств.
2. Охарактеризуйте легітимність існування приватно-орендних сільськогосподарських підприємств.
3. Перелічіть ознаки ПОСП.
4. Дайте характеристику правового статусу ПОСП.
5. Розкрийте особливості правового режиму майна ПОСП.
6. Чи відповідає приватно-орендне сільськогосподарське підприємство кваліфікаційним ознакам юридичної особи?
7. Чи встановлює законодавство вимоги щодо формування мінімального розміру статутного фонду ПОСП?
8. Яку відповідальність за зобов'язаннями несе ПОСП?

Розділ 16

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВЕДЕННЯ ОСОБИСТОГО СЕЛЯНСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

§ 1. Поняття та ознаки особистого селянського господарства

Правовою основою створення та діяльності особистих селянських господарств в Україні є Закон України «Про особисте селянське господарство» від 15 травня 2003 р., відповідно до якого *особисте селянське господарство* (далі — ОСГ) — *це господарська діяльність, яка проводиться без створення юридичної особи фізичною особою індивідуально або особами, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах* і спільно проживають, з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків та надання послуг з використанням майна особистого селянського господарства, у тому числі й у сфері сільського зеленого туризму.

За даними Держкомстату України, за станом на 1 січня 2009 р. у сільських населених пунктах на території сільських, селищних та міських рад, зареєстровано 4666,0 тисяч особистих селянських господарств, членам яких відповідно до чинного законодавства надані земельні ділянки загальною площею 6585,2 тис. га. Саме ці господарства є основними виробниками тваринницької продукції, оскільки в 2008 р. у них утримувалося: 66,1% поголів'я великої рогатої худоби, вт. ч. корів — 78,1%; свиней - 58,2%; овець та кіз - 82,6%; коней - 88,2%; кролів - 98,0%; птиці — 50,5%; бджіл — 96,1% від загальної чисельності зазначених видів тварин в Україні.

Незважаючи на підсобний характер ведення особистого селянського господарства, виробництво валової сільськогосподарської продукції у зазначених господарствах за 2008 р. складало 54,0% валової продукції сільського господарства у загальному обсязі виробництва, зокрема: картоплі — 97,8%; овочів — 86,1%; плодів та ягід — 84,6%; зернових та зернобобових - 21,0%; соняшнику - 19,0%; цукрових буряків - 12,2%; молока - 82,2%; м'яса - 48,6%; яєць - 43,4%; вовни - 78,5%; меду - 97,5%.

Таким чином, діяльність особистих селянських господарств має на меті забезпечення власних потреб мешканців сіл та селищ у продуктах харчування та праці на землі без створення юридичної особи.

Кваліфікаційні ознаки ОСГ стосуються можливості членства та видів здійснення виробничо-господарської діяльності. Членами особистих селянських господарств можуть бути громадяни України, що мешкають на селі і досягли 18-річного віку або з моменту укладання шлюбу. Члени особистого селянського господарства здійснюють діяльність на власний розсуд. Вони є особами, які забезпечують себе роботою самостійно і відповідно до Закону України «Про зайнятість населення» належать до зайнятого населення за умови, що робота в цьому господарстві для них є основною.

Зазначимо, що особисті селянські господарства не є суб'єктами аграрної підприємницької діяльності, а відповідна форма діяльності є способом організації праці на селі з обов'язковим використанням земельної ділянки, наданої у власність або переданої в оренду. Водночас, як свідчать вищенаведені статистичні показники, основними виробниками овочів, плодів та картоплі в Україні є саме особисті селянські господарства. Особисті селянські господарства не підлягають державній реєстрації, але відповідно до ст. 4 Закону України «Про особисте селянське господарство» вони підлягають обліку в сільських, селищних радах за місцем розташування земельної ділянки.

Слід також підкреслити, що продаж виробленої в особистому селянському господарстві продукції рослинництва, худоби, кролів, нутрій, птиці (як у живому вигляді, так і продукції їх забою в сирому вигляді та у вигляді первинної обробки), продукції власного бджільництва не декларується та не оподатковується, що є позитивом у розвитку ОСГ.

Ще одним напрямом діяльності, який набуває подальшого поширення, є надання мешканцями сіл та селищ послуг у сфері зеленого сільського туризму. На жаль, в Україні досі не існує окремого спеціального законодавчого акта щодо регулювання організації зеленого сільського туризму. Існує лише постанова Верховної Ради України «Про прийняття за основу проекту Закону України про сільський та сільський зелений туризм» від 16 листопада 2004 р. № 2179, а також розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 липня 2006 р. № 373-р, яким затверджено План заходів щодо державної підтримки розвитку сільського туризму на 2006-2010 роки. Заходи державної підтримки розвитку сільського туризму спрямовані на покращення економічних умов його розвитку, розвиток інфраструктури, маркетингу та формування кадрового потенціалу забезпечення розвитку сільського туризму.

Виходячи зі світової практики діяльності зеленого сільського туризму існує три типи: агротуризм, відпочинковий туризм, екотуризм. ***Агротуризм*** — вид сільського зеленого туризму, як пізнавального, так і відпочинкового характеру, пов'язаний з використанням підсобних господарств населення або земель сільськогосподарських підприємств, які тимчасово не використовуються в аграрній сфері. Цей вид може не мати обмежень у навантаженості на територію і регламентуванні видів розважального відпочинку.

Другий тип — ***відпочинковий туризм*** (відпочинок на селі). Базою його розвитку є капітальний житловий фонд на садибах господарів та наявні природні, рекреаційні, історико-архітектурні, культурно-побутові й інші надбання тієї чи іншої місцевості. Нарешті, ***екотуризмом*** є науково-пізнавальний вид сільського зеленого туризму, характерного для сільських місцевостей і сіл, розташованих у межах територій національних парків, заповідних зон, природних парків тощо, де передбачено відповідні обмеження щодо навантажень на територію та регламентовано види розважального відпочинку.

Головною фігурою в забезпеченні функціонування зазначених видів туризму, в організації відпочинку на селі виступає сільська родина, яка надає житло, забезпечує харчування і знайомить з особливостями сільської місцевості. Сільський зелений туризм являє собою специфічну форму відпочинку на селі з широкою можливістю використання природного, матеріального і культурного потенціалу регіону.

Сільський зелений туризм у більшості країн розглядається як невід'ємна складова частина комплексного соціально-економічного розвитку села та як один із засобів вирішення багатьох сільських проблем. Враховуючи те, що в умовах загальноекономічної кризи економічні і соціальні проблеми села надзвичайно загострилися, широке розповсюдження і розвиток сільського зеленого туризму є особливо бажаними.

Позитивний вплив сільського зеленого туризму на вирішення соціально-економічних проблем села полягає передусім у тому, що він розширює сферу зайнятості сільського населення, особливо жінок, і дає селянам додатковий заробіток; розширює можливості зайнятості сільського господаря не тільки у виробничій сфері, а й в сфері обслуговування. При певному нагромадженні числа відпочиваючих з'являється потреба в задоволенні їх різноманітних запитів, а це, в свою чергу, стимулює розвиток сфери послуг: транспортних, зв'язку, торгівлі, служби побуту, відпочинково-розважальних та інших.

Важливим результатом розвитку сільського зеленого туризму є розширення можливостей реалізації продукції ОСГ, причому реалізації її на місці і не як сільськогосподарської сировини, а як готових продуктів

харчування після відповідної обробки і приготування. Досвід показує, що ті сім'ї, які приймають відпочиваючих, удосконалюють і структуру посівів на присадибних ділянках з урахуванням потреб гостей, розширюють асортимент овочевих культур, фруктових дерев, ягідників тощо; розвивають і урізноманітнюють присадибне тваринництво, заводять тепличне господарство. Розвиток сільського зеленого туризму спонукає до покращення благоустрою сільських садиб, вулиць, у цілому сіл; стимулює розвиток соціальної інфраструктури. Суттєву роль відіграє розвиток сільського зеленого туризму в підвищенні культурно-освітнього рівня сільського населення. Виходячи із викладеного необхідним та своєчасним є прискорення прийняття законопроекту «Про сільський та сільський зелений туризм» з метою встановлення правових основ здійснення зеленого туризму в Україні.

§ 2. Правовий режим земель та майна особистого селянського господарства

Правовий режим земель особистого селянського господарства включає різні засоби формування загального масиву земель, призначених для ведення сільськогосподарського виробництва цією формою господарювання. Так, ст. 5 Закону України «Про особисте селянське господарство» визначає, що для ведення особистого селянського господарства використовують земельні ділянки розміром не більше 2 гектарів, передані фізичним особам у власність або оренду. Громадяни України, які реалізували своє право на безоплатну приватизацію земельної ділянки для ведення особистого підсобного господарства в розмірі менше 2 гектарів, мають право на збільшення земельної ділянки в межах норм, встановлених ст. 121 ЗК України для ведення особистого селянського господарства.

Розмір земельної ділянки особистого селянського господарства може бути збільшений у разі отримання в натурі (на місцевості) земельної частки (паю) та її спадкування членами особистого селянського господарства, відповідно до Закону України «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв) від 5 червня 2003 р.

Земельні ділянки особистого селянського господарства можуть бути власністю однієї особи, спільною сумісною власністю подружжя та спільною частковою власністю членів особистого селянського господарства. Членам особистого селянського господарства земельні частки (паї) можуть виділятися в натурі (на місцевості) єдиним масивом у спільну часткову власність та спільну сумісну власність (подружжя).

У разі виходу з особистого селянського господарства кожен його член має право на виділення належної йому земельної ділянки в натурі (на місцевості).

Указом Президента України «Про заходи щодо подальшого розвитку садівництва та городництва» від 23 вересня 1999 р. № 1204 було визначено першочергові заходи державної підтримки колективного садівництва та городництва, зокрема: формування системи фінансово-кредитної підтримки розвитку колективного садівництва та городництва, надання податкових та інших пільг підприємствам, установам, організаціям, що виконують роботи (надають послуги) для садівницьких і городницьких товариств; забезпечення садівників та городників насінням і посадковим матеріалом сільськогосподарських культур, органічними та мінеральними добривами, засобами захисту рослин, сільськогосподарською технікою, садовим інвентарем, іншим необхідним обладнанням тощо.

Громадяни України із земель державної і комунальної власності мають право набувати безоплатно у власність або на умовах оренди земельні ділянки для ведення індивідуального або колективного садівництва. Іноземні громадяни та особи без громадянства можуть мати земельні ділянки для ведення індивідуального або колективного садівництва на умовах оренди. Земельні ділянки, призначені для садівництва, можуть використовуватись для закладання багаторічних плодових насаджень, вирощування сільськогосподарських культур, а також для зведення необхідних будинків, господарських споруд тощо.

У ст. 36 ЗК України визначається, що громадянам або їх об'єднанням із земель державної або комунальної власності можуть надаватися в оренду земельні ділянки для городництва. На земельних ділянках, наданих для городництва, закладання багаторічних плодових насаджень, а також спорудження капітальних будівель і споруд не допускається. На земельних ділянках, наданих для городництва, можуть бути зведені тимчасові споруди для зберігання інвентарю та захисту від непогоди. Після закінчення строку оренди зазначеної земельної ділянки побудовані тимчасові споруди підлягають знесенню власниками цих споруд за їх рахунок. Статтею 34 ЗК України визначено, що громадяни можуть орендувати земельні ділянки для сінокосіння і випасання худоби. Органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування можуть створювати на землях, що перебувають у власності держави чи територіальної громади, громадські сіножаті й пасовища.

Добросусідство є запорукою підтримання життєдіяльності особистих селянських господарств. Землевласники та землекористувачі повинні обирати способи використання земельних ділянок відповідно до

їх цільового призначення, при яких власникам, землекористувачам сусідніх земельних ділянок завдається найменше незручностей (затінення, задимлення, неприємні запахи, шумове забруднення тощо). Власники та землекористувачі земельних ділянок зобов'язані не використовувати земельні ділянки способами, які не дозволяють власникам, землекористувачам сусідніх земельних ділянок використовувати їх за цільовим призначенням (неприпустимий вплив). Власники та землекористувачі земельних ділянок зобов'язані співпрацювати при вчиненні дій, спрямованих на забезпечення прав на землю кожного з них та використання цих ділянок із запровадженням і додержанням прогресивних технологій вирощування сільськогосподарських культур та охорони земель (обмін земельних ділянок, раціональна організація територій, дотримання сівозмін, встановлення, зберігання межових знаків тощо).

Члени особистих селянських господарств як землевласники сплачують земельний податок — обов'язковий платіж за користування земельними ділянками, що перебувають у власності громадян. Об'єктом плати за землю є певна земельна ділянка, що перебуває у приватній власності. Стаття 6 Закону України «Про плату за землю» у редакції від 19 вересня 1996 р. визначає ставки земельного податку з одного гектару сільськогосподарських угідь у відсотках від їх грошової оцінки у таких розмірах: для ріллі, сіножатей та пасовищ — 0,1; для багаторічних насаджень — 0,03. Підставою для нарахування земельного податку є дані державного земельного кадастру. Платежі за землю зараховуються до відповідних місцевих бюджетів.

Звільняються від сплати земельного податку члени особистих селянських господарств, які мають статус осіб, постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи, учасників бойових дій, учасників війни, ветеранів праці, інвалідів, багатодітні сім'ї. У ст. ЗО Закону України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні» від 16 грудня 1993 р. встановлено, що самотні громадяни похилого віку, які мають у власності жилий будинок, звільняються повністю або частково від сплати земельного податку або орендної плати за землю. Такі самі права мають громадяни похилого віку за наявності дачі або будинку в садівничому товаристві.

Громадяни України мають право на приватизацію земельних ділянок, що являє собою зміну форми власності на приватну від державної та комунальної. Стаття 121 ЗК України визначає, що громадяни України мають право на безоплатну передачу їм земельних ділянок із земель державної або комунальної власності для ведення особистого селянського господарства у розмірі до 2 гектарів. Громадянин, зацікавлений у приватизації земельної ділянки, яка перебуває у його користуванні,

подає заяву до відповідної районної державної адміністрації або сільської, селищної ради за місцезнаходженням земельної ділянки. Рішення органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування щодо приватизації земельних ділянок приймається у місячний строк на підставі технічних матеріалів та документів, що підтверджують розмір земельної ділянки.

Громадяни—працівники державних та комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій, а також пенсіонери з їх числа, зацікавлені в одержанні безоплатно у власність земельних ділянок, які перебувають у постійному користуванні цих підприємств, установ та організацій, звертаються з клопотанням про приватизацію цих земель відповідно до сільської, селищної ради або районної державної адміністрації. Відповідний орган місцевого самоврядування або орган виконавчої влади в місячний термін розглядає клопотання і надає дозвіл підприємствам, установам та організаціям на розробку проекту приватизації земель.

Громадяни, зацікавлені в одержанні безоплатно у власність земельної ділянки із земель державної або комунальної власності для ведення особистого селянського господарства або садівництва у межах норм безоплатної приватизації, подають заяву про вибір місця розташування земельної ділянки до відповідної районної державної адміністрації або сільської, селищної ради за місцезнаходженням земельної ділянки. До заяви додаються: обґрунтування необхідності відведення земельної ділянки; позначене на відповідному графічному матеріалі бажане місце розташування земельної ділянки з її орієнтовними розмірами; копія документа, що посвідчує особу.

Проект відведення земельної ділянки розробляється за замовленням громадян організаціями, які мають відповідні дозволи (ліцензії) на виконання цих видів робіт, у строки, що обумовлюються угодою сторін. Проект відведення земельної ділянки погоджується з органом по земельних ресурсах, природоохоронним і санітарно-епідеміологічним органами, органами архітектури і охорони культурної спадщини та подається на розгляд відповідних органів місцевої державної адміністрації або органу місцевого самоврядування. Державна адміністрація або сільська, селищна рада у місячний строк розглядає проект відведення та приймає рішення про передачу земельної ділянки у власність. У разі відмови органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування у передачі земельної ділянки у власність або залишення заяви без розгляду питання вирішується в судовому порядку.

Виходячи зі змісту ст. 7 Закону України «Про особисте селянське господарство» члени ОСГ мають право: самостійно господарювати на

землі; укладати особисто або через уповноважену особу будь-які угоди, що не суперечать законодавству, реалізовувати надлишки виробленої продукції на ринках, а також заготівельним, переробним підприємствам та організаціям, іншим юридичним і фізичним особам; самостійно здійснювати матеріально-технічне забезпечення власного виробництва; відкривати рахунки в установах банків та отримувати кредити в установленому законодавством порядку; бути членами кредитної спілки та користуватися її послугами; отримувати трудову пенсію, а також інші види соціальної державної допомоги та субсидії; надавати послуги з використанням майна особистого селянського господарства; використовувати для власних потреб наявні на земельній ділянці загальнопоширені корисні копалини (пісок, глина, гравій), торф, лісові насадження, водні об'єкти, а також інші корисні властивості землі; на відшкодування збитків у випадках, передбачених законом; вільно розпоряджатися належним майном, виробленою сільськогосподарською продукцією та продуктами її переробки; брати участь у конкурсах сільськогосподарських виробників для отримання бюджетної підтримки відповідно до загальнодержавних і регіональних програм; об'єднуватися на добровільних засадах у виробничі товариства, асоціації, спілки з метою координації своєї діяльності, отримувати дорадчі послуги, відповідно до Закону України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» від 17 червня 2004 р.

Члени особистого селянського господарства зобов'язані: дотримуватися вимог земельного законодавства та законодавства про охорону довкілля; забезпечувати використання земельної ділянки за цільовим призначенням; підвищувати родючість ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі; не порушувати права власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів; дотримуватися правил добросусідства та обмежень, пов'язаних зі встановленням земельних сервітутів та охоронних зон; своєчасно сплачувати земельний податок або орендну плату; дотримуватися діючих нормативів щодо якості продукції, санітарних, екологічних та інших вимог; надавати сільським, селищним, міським радам необхідні дані щодо їх обліку.

До майна, яке використовується для ведення особистого селянського господарства, належать жилі будинки, господарські будівлі та споруди, сільськогосподарська техніка, інвентар та обладнання, транспортні засоби, сільськогосподарські та свійські тварини і птиця, бджолосім'ї, багаторічні насадження, вироблена сільськогосподарська продукція, продукти її переробки та інше майно, набуте у власність членами господарства в установленому законодавством порядку. Майно, яке використовується для ведення особистого селянського господарства,

може бути власністю однієї особи, спільною частковою або спільною сумісною власністю його членів. Звернення стягнення на майно члена особистого селянського господарства допускається лише на підставі рішення суду.

Члени особистого селянського господарства мають право укладати договори на вирощування худоби та птиці, здійснювати здачу грибів, ягід, молока та м'яса до заготівельних приймальних пунктів сільськогосподарських підприємств. Спільним наказом Міністерства аграрної політики України та Державного Департаменту ветеринарної медицини «Про затвердження Ветеринарно-санітарних вимог утримання птиці в особистих селянських господарствах» від 19 грудня 2006 р. № 100 визначено умови та порядок утримання птиці в особистих селянських господарствах. Встановлено, що з метою запобігання занесенню збудників інфекції на територію особистого селянського господарства придбання інкубаційних яєць, добового молодняку тощо здійснюється тільки за наявності відповідних ветеринарних документів у осіб чи підприємців, які реалізують птахопродукцію. Для профілактики захворювань птиці власник повинен забезпечити комплекс заходів, які сприяють збереженню птиці в особистому господарстві, керуючись ветеринарно-санітарними правилами для птахівницьких господарств. Використання води з відкритих водоймищ для напування птиці заборонено.

Приміщення, де утримується птиця, повинно бути непроникним для гризунів та підтримуватися в належному санітарно-гігієнічному стані. Реалізація яєць свійської птиці на ринках, а також заготівля і використання качиних та гусячих яєць від здорової птиці дозволяється після проведення ветеринарно-санітарної експертизи. У період вирощування птиці власник повинен щоденно спостерігати за фізіологічним та клінічним станом птиці, за поїданням кормів, споживанням води, контролювати поведінку кожної птиці, динаміку приросту ваги, стан пір'яного покриву.

При виявленні будь-яких відхилень від нормального фізіологічного стану птиці, при яких спостерігаються клінічні прояви хвороби або загибель птахів тощо, власник повинен терміново повідомити фахівця територіальної установи ветеринарної медицини, який відбере загиблу птицю або проби матеріалу від птиці та направить до лабораторії ветмедицини для проведення необхідних лабораторних досліджень у порядку, передбаченому законодавством.

Для профілактики заразних хвороб, крім загальних санітарних заходів, проводять вакцинацію птиці. При закупівлі кормів або їх складових на ринках необхідно у продавця вимагати ветеринарні документи на корми та з'ясовувати їх походження і для якого виду тварин вони

призначені. Забороняється заготовляти зелені корми на скотомогильниках, сміттєзвалищах або після обробки сільськогосподарських культур пестицидами. Приміщення для утримання птиці повинне бути спроектоване і побудоване так, щоб забезпечити зручне та належне у ветеринарному та санітарному відношенні утримання. Це означає, що власник має враховувати господарсько-побутові умови, санітарно-гігієнічні та протипожежні вимоги, а також загальне об'єктно-планувальне рішення забудови садиби.

У сучасних умовах суб'єкти агробізнесу пропонують укладання договорів франчайзингу (комерційної концесії), відповідно до яких надається право членам особистих селянських господарств, юридичним особам та приватним підприємцям самостійно вирощувати та виробляти продукцію певної торгової марки. Предметом договору франчайзингу є право на використання об'єктів права інтелектуальної власності (торгових марок, промислових зразків, винаходів, творів, комерційних таємниць тощо), комерційного досвіду та ділової репутації. Стаття 1115 ЦК України визначає умови договору комерційної концесії. За договором комерційної концесії одна сторона (правоволоділець) зобов'язується надати другій стороні (користувачеві) за плату право користування відповідно до її вимог комплексом належних цій стороні прав з метою виготовлення та (або) продажу певного виду товару та (або) надання послуг.

Ведення ОСГ припиняється у разі: рішення членів господарства про припинення його діяльності; якщо не залишилося жодного члена господарства або спадкоємця, який бажає продовжити його ведення; припинення прав на земельну ділянку згідно із ЗК України. У разі припинення ведення ОСГ відповідна рада за місцем розташування земельної ділянки, наданої для цих цілей, вилучає його з обліку особистих селянських господарств. Спори щодо ведення ОСГ можуть вирішуватись органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади в межах їхніх повноважень або судом.

§ 3. Державна підтримка особистих селянських господарств

Державна підтримка особистих селянських господарств здійснюється відповідно до загальнодержавних і регіональних програм за рахунок державного і місцевих бюджетів. Кабінет Міністрів України відповідно до загальнодержавних програм щорічно при підготовці проекту Державного бюджету України передбачає відповідні кошти на підтримку особистих селянських господарств.

Органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування відповідно до регіональних програм щорічно передбачають кошти в проектах місцевих бюджетів на підтримку особистих селянських господарств. Органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування в межах своїх повноважень сприяють особистим селянським господарствам: в організації у сільській місцевості кредитних спілок, сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів для надання послуг із заготівлі, зберігання, переробки та збуту сільськогосподарської продукції, спільного використання технічних і транспортних засобів та соціально-побутового обслуговування, забезпечення кормами і молодняком худоби та птиці; в організації діяльності з надання інженерно-технічних, ветеринарних, агрономічних, зоотехнічних та інших послуг, а також послуг із забезпечення сортовим насінням, садівничим матеріалом, племінною та продуктивною худобою, гібридами, сільськогосподарською технікою та обладнанням; у виділенні земельних ділянок єдиним масивом; в отриманні кредитів для будівництва житла, господарських будівель і споруд, придбання сільськогосподарської техніки та обладнання; в організації у сільській місцевості фахової підготовки та перепідготовки членів особистого селянського господарства.

Положенням Концепції Державної цільової економічної програми розвитку внутрішнього ринку на період до 2012 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 вересня 2009 р. № 1249, визначені заходи щодо підвищення конкурентоспроможності вітчизняних споживчих товарів. Зокрема передбачається створення за державної фінансової підтримки ринкової інфраструктури в агропромисловому комплексі, зокрема обслуговуючих і збутових кооперативів для особистих селянських господарств, оптових ринків сільськогосподарської продукції.

Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року, схвалена постановою Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. № 1158, регламентує завдання держави в сфері розвитку торговельного обслуговування сільського населення, відповідно до якої передбачається: забезпечення розвитку інфраструктури роздрібної торгівлі згідно з визначеними соціальними стандартами, створення системи замовлень на закупівлю сільськогосподарської продукції в особистих селянських господарствах і сільськогосподарських підприємствах відповідно до довгострокових контрактів; організація постачання особистим селянським господарствам насіння, матеріалів, отрутохімікатів, добрив, молодняка худоби, птиці.

Держава здійснює підтримку виробництва та реалізації найбільш трудомістких, капіталомістких і дефіцитних видів продукції в особистих селянських господарствах, сприяє ефективному розвитку сільськогосподарського виробництва та інших видів діяльності на селі та підвищенню зайнятості і добробуту сільського населення, оскільки переважна частка найбільш трудомістких і капіталомістких продуктів харчування в країні виробляється особистими селянськими господарствами з використанням в основному ручної праці. Держава також підтримує та стимулює розвиток сільських кредитних спілок, які створюються з метою задоволення потреб членів особистих селянських господарств; сприяє доступу власників особистих селянських господарств до нових знань, сучасних технологій та ринкової інформації шляхом надання соціально спрямованих дорадчих послуг.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

1. Дайте поняття особистого селянського господарства,
2. Здійснить порівняльну характеристику правового становища фермерського та особистого селянських господарств.
3. Деталізуйте ознаки особистого селянського господарства.
4. Визначте правовий статус членів особистого селянського господарства.
5. Дайте визначення сільському зеленому туризму.
6. Які існують види зеленого сільського туризму?
7. Який максимальний розмір земельної ділянки, що може надаватися для ведення особистого селянського господарства?
8. Визначте права та обов'язки членів особистого селянського господарства як власників земельної ділянки.
9. Визначте категорії членів особистого селянського господарства, які звільняються від сплати земельного податку?
10. Визначте правовий режим майна членів особистого селянського господарства.
11. Визначте умови та порядок утримання птиці в особистих селянських господарствах.
12. Визначте правові підстави для припинення діяльності особистого селянського господарства.
13. Визначте напрями державної підтримки особистих селянських господарств.
14. Деталізуйте шляхи фінансування державної підтримки особистих селянських господарств.

Модуль 5

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИРОБНИЧО-ГОСПОДАРСЬКОЇ ТА ОКРЕМИХ ВИДІВ ДІЯЛЬНОСТІ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

Розділ 17

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИРОБНИЧО-ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ

§ 1. Поняття виробничо-господарської діяльності аграрних товаровиробників

Правовою основою для здійснення виробничо-господарської діяльності суб'єктами аграрного товаровиробництва є сукупність законодавчих актів, зокрема: «Про пестициди і агрохімікати» від 2 березня 1995 р.; «Про державне регулювання виробництва і обігу спирту етилового, коньячного і плодового, алкогольних напоїв та тютюнових виробів» від 19 грудня 1995 р.; «Про рослинний світ» від 9 квітня 1999 р.; «Про державне регулювання виробництва і реалізації цукру» від 17 червня 1999 р.; «Про племінну справу у тваринництві» від 21 грудня 1999 р.; «Про бджільництво» від 22 лютого 2000 р.; «Про тваринний світ» від 13 грудня 2001 р.; «Про зерно та ринок зерна в Україні» від 4 липня 2002 р.; «Про насіння і садивний матеріал» від 26 грудня 2002 р.; «Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них» від 6 лютого 2003 р.; «Про молоко та молочні продукти» від 24 червня 2004 р.; «Про виноград та виноградне вино» від 16 червня 2005 р.; «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів» від 31 травня 2007 р. та інші.

Основними напрямами виробничо-господарської діяльності є: інтенсифікація сільського господарства, вдосконалення територіального розміщення виробництв, розвиток зв'язків між підприємствами, що здійснюють виготовлення сільськогосподарської сировини, та переробними підприємствами, реалізація державних програм розвитку вітчизняного сільськогосподарського виробництва, розроблених на підставі Закону України «Про Загальнодержавну програму селекції у тваринництві на період до 2010 року» від 19 лютого 2004 р., розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції Державної програми створення сприятливих умов для стабілізації та розвитку рослинництва на 2005—2010 роки» від 17 листопада 2004 р. тощо.

Виробничо-господарською діяльністю сільськогосподарських товаровиробників є сільськогосподарська діяльність, спрямована на виготовлення та реалізацію сільськогосподарської продукції, а також виконання робіт і надання послуг сільськогосподарського призначення.

Основним показником ефективності діяльності аграрних підприємств є рентабельність, завдяки чому визначається ступінь прибутковості підприємства. ***Рентабельність*** — це показник, який характеризує співвідношення між прибутками та затратами. Рентабельність комплексно відображає ступінь ефективності використання матеріальних, трудових та грошових ресурсів. Рентабельність характеризує рівень віддачі активів і ступінь використання капіталу в процесі аграрного виробництва. Коефіцієнти рентабельності — це система показників, які характеризують здатність підприємства створювати необхідний прибуток у процесі свої господарської діяльності. Залежно від мети діяльності аграрного підприємства розрізняють: 1) рентабельність продукції — характеризує вигідність виробництва продукції, яка випускається або реалізується підприємством; цей показник використовується при внутрішньогосподарських аналітичних розрахунках, при контролі прибутковості, при впровадженні нових видів продукції; 2) загальний рівень рентабельності (виробництва) — показник, що характеризує прибутковість підприємства щодо всіх ресурсів, які є в розпорядженні підприємства. Такий рівень рентабельності показує, скільки прибутку припадає на 1 гри вкладеного капіталу; 3) рентабельність виробничих фондів, що є рентабельністю виробництва.

Законом України «Про вилучення з обігу, переробку, утилізацію, знищення або подальше використання неякісної та небезпечної продукції» від 14 січня 2000 р. № 1393 встановлено обов'язок власника продукції вилучати з обігу неякісну та небезпечну продукцію, забезпечувати належні безпечні для здоров'я людини та довкілля умови пере-

робки, утилізації або знищення вилученої з обігу неякісної та небезпечної продукції; вести облік надходження, а також переробки, утилізації або знищення вилученої з обігу продукції тощо.

Підприємства, що здійснюють переробку, утилізацію або знищення вилученої з обігу неякісної та небезпечної продукції, підлягають в установленому порядку атестації виробництва на відповідність обов'язковим вимогам, що встановлені нормативно-правовими актами та нормативними документами щодо поводження з окремими видами речовин, матеріалів та предметів, охорони навколишнього природного середовища, а також на відповідність санітарним і пожежним нормам, правилам та нормативам екологічної безпеки.

Як свідчить міжнародний досвід, у багатьох державах світу законодавчо врегульовано питання щодо розвитку відновлюваних джерел енергії, альтернативних традиційному паливу, до яких належать біологічні види палива отримувані під час переробки органічної сировини, зокрема: біогаз, біоетанол та дизельне біопаливо. Біологічні види палива є джерелом забезпечення сільськогосподарських товаровиробників пальним за стабільними цінами, гарантованого ринку збуту ними рослинної сировини, зменшення імпорту енергоносіїв. Постійне зростання вартості нафтопродуктів в Україні призводить до подорожчання сільськогосподарської продукції, тому традиційний варіант задоволення потреб сільськогосподарського виробництва за рахунок тільки нафтопродуктів малоперспективний. В Україні спиртовими заводами протягом 1998—2004 рр. було виготовлено близько 54 тис. тонн біоетанолу. Проте через відсутність законодавчого врегулювання обов'язковості використання біоетанолу для виробництва бензинів, суттєве подорожчання сировини (меляси) та у зв'язку з виявленням на ринку палива значної кількості підробок виробництво біоетанолу було припинено з 1 січня 2005 р.

В умовах сьогодення правовою основою для виробництва біопалива, яке тільки починає розвиватися, є наступні акти законодавства: Закон України «Про альтернативні види рідкого та газового палива» від 14 січня 2000 р.; постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження програми «Етанол» від 4 липня 2000 р. № 1044; розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції Програми розвитку виробництва дизельного біопалива на період до 2010 року» від 28 грудня 2005 р. № 576; постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Програми розвитку виробництва дизельного біопалива» від 22 грудня 2006 р. № 1774; Концепція Державної цільової науково-технічної програми розвитку виробництва та використання

біологічних видів палива, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 12 лютого 2009 р. № 276 тощо.

До пріоритетних завдань держави у сфері виробництва біопалива належать: сприяння будівництву заводів, які вироблятимуть біопаливо; створення зон концентрованого вирощування ріпаку з використанням сучасних технологій; забезпечення гарантованого збуту сільськогосподарськими товаровиробниками ріпаку, необхідного для виробництва біопалива; створення системи державних стандартів у сфері виробництва та використання альтернативних видів палива; удосконалення структури земель сільськогосподарського призначення, зокрема оптимізація площ сільськогосподарських угідь, зайнятих під ріпаком, запровадження ґрунтозахисної системи землеробства.

З метою вдосконалення правового регулювання виробництва біопалива в Україні вважається за доцільне прискорення прийняття законопроекту «Про розвиток виробництва та споживання біологічних палив», положення якого визначають принципи державної політики у сфері біопалива, визначають статус виробників та споживачів біопалива, організаційно-економічні заходи щодо стимулювання виробництва та споживання біопалива.

§ 2. Поняття і види виробничо-господарської спеціалізації аграрних товаровиробників

Спеціалізація сільськогосподарських підприємств, спрямована на виділення окремих технологічних ланок у відособлені виробництва, що виникають і функціонують внаслідок суспільного поділу праці під впливом природних й соціально-економічних умов, є важливим чинником, який необхідно враховувати при переході до ринкових відносин. Вона постійно розвивається, являючись об'єктивною передумовою будь-якого виробництва, забезпечує підвищення його ефективності та продуктивності праці.

Структурна перебудова аграрного сектору економіки та необхідність забезпечення його ефективного функціонування потребують подальшого розвитку й удосконалення спеціалізації і кооперації, наповнення їх новим економічним і соціальним змістом з метою зміцнення конкурентних позицій товаровиробників на ринку, а взаємовідносини між ними мають відповідати умовам господарювання, гарантувати правову та економічну рівність учасникам кооперування, конкурентоспроможність спільного виробництва і відповідальність за його результати. Спеціалізація являє собою виробничо-господарську діяльність аграр-

ного підприємства виходячи із основних, додаткових та допоміжних галузей сільського господарства.

Залежно від об'єкта спеціалізації розрізняють такі її форми: територіальну, спеціалізацію аграрних підприємств і внутрішньогосподарську спеціалізацію.

Під ***територіальною спеціалізацією*** розуміють переважаюче виробництво тих чи інших видів сільськогосподарської продукції на певній території.

Розрізняють чотири види територіальної спеціалізації — *зональну, мікрозональну, обласну і районну.* ***Зональна спеціалізація*** характеризує виробничий напрям зони, і в Україні вона переважно вже склалася — Полісся, Лісостеп, північний і центральний Степ, південний Степ, передгірні і гірські райони Карпат, передгірні і гірські райони Криму. ***Мікрозональна спеціалізація*** притаманна відносно невеликим ареалам у межах відповідних зон, де вирощуються певні культури, що не мають значного поширення в Україні. Сформувалися, наприклад, мікрозони вирощування хмелю, південних конопель. ***Обласна*** і ***районна*** спеціалізація вказує, виробництво яких саме видів продукції є основним, переважаючим на цих територіях. Вона формується під впливом зональної й мікрозональної спеціалізації. Визначальним тут є географічне розташування згаданих адміністративних одиниць.

Спеціалізація аграрних підприємств — це переважаюче виробництво в них відповідного виду (видів) продукції, для якого тут існують найсприятливіші природно-економічні умови.

Ця форма спеціалізації розвиває і поглиблює територіальну спеціалізацію. Якщо в межах останньої можуть бути сприятливі умови для виробництва, скажімо, шести і більше видів продукції, то через внутрішньогосподарську диференціацію природно-економічного фактора в окремо взятому підприємстві можуть бути найкращі умови для виробництва лише частини видів продукції з усього їх переліку, притаманного для даної зони або мікрозони. На відміну від територіальної спеціалізації, яка має більш-менш стабільний характер, спеціалізація багатьох сільськогосподарських підприємств через її незавершеність перебуває в постійному русі. Найшвидше вона почала розвиватися у 80-ті роки минулого століття, коли централізовано в кожному адміністративному районі створювалися 1—2 спеціалізованих господарства з вирощування й відгодівлі молодняка великої рогатої худоби, 1—2 — з відгодівлі свиней, І — з вирощування нетелів, решта аграрних підприємств району спеціалізувалися на виробництві молока. Створювалися також міжгосподарські спеціалізовані господарства, як правило, тваринницького виробничого напряму. В окремих районах деякі підприємства спеціалізувалися на виробництві кормів, продукції вівчарства, птахівництва тощо. Проте спеціалізація сільськогосподарських підприємств у подальші роки не поглиблювалася через недосконаліть адміністративно побудованих організаційно-економічних відносин між підприємствами, відсутність ринкових важелів і матеріальної заінтересованості господарств та їх працівників у результатах своєї праці. Більше того, в 90-ті роки поглиблення економічної кризи і диспаритету цін, особливо на продукцію тваринництва, призвело до того, що багато з них відмовилися від орієнтації на прискорений розвиток головних галузей і, по суті, знову стали розвиватися як багатогалузеві. Під час реорганізації КСП у підприємства, що функціонують на засадах приватної власності, проблема спеціалізації з об'єктивних причин не набула актуальності — нові підприємства створювалися, за рідкісним виключенням, як багатогалузеві.

Проте з утвердженням справжнього господаря на землі, подальшим удосконаленням ринкових відносин і за належної економічної підтримки сільськогосподарських товаровиробників спеціалізація аграрних підприємств набуде нового імпульсу, оскільки вибір головних галузей, їх розмір, ринки збуту, економічні стосунки, ціни тощо стали вирішуватися безпосередніми виробниками сільськогосподарської продукції. Критерієм спеціалізації аграрного підприємства з виробництва певного виду продукції є тепер економічний інтерес товаровиробника. Водночас враховуються й інші фактори, що впливають на розміщення і спеціалізацію в умовах ринку.

Внутрішньогосподарська спеціалізація являє собою подальший розвиток спеціалізації підприємства шляхом відокремлення виробництва окремих видів продукції або його технологічних стадій на окремих внутрішньогосподарських підрозділах — бригадах, фермах, загонах, ланках, кооперативах.

Наприклад, у господарствах можуть створюватися молочнотоварні ферми, свиноферми, рільничі, тракторно-рільиичі, садово-городні, овочівницькі бригади, механізовані загони з вирощування цукрових буряків тощо. Значення внутрішньогосподарської спеціалізації полягає в тому, що вона дозволяє врахувати існуючі в межах багатьох підприємств відмінності в умовах господарювання, а також підвищити концентрацію виробництва навіть тоді, коли певна галузь не є тут провідною, переважаючою. Завдяки цьому підвищується ефективність виробництва. Особлива необхідність у розвитку внутрішньогосподарської спеціалізації проявляється у великих за розмірами підприємствах, а також у тих господарствах, які розвиваються нині як багатогалузеві. З поглибленням спеціалізації підприємства на певній галузі виникає

необхідність у вдосконаленні внутрішньогосподарської спеціалізації, оскільки при цьому змінюються характер і масштаби виробництва, а разом з ними й організаційна структура господарства. Тому питання спеціалізації підприємств та їх внутрішньогосподарської спеціалізації повинні вирішуватися в органічній єдності й тісному взаємозв'язку.

За технологічним принципом виробництва продукції розрізняють галузеву і внутрішньогалузеву спеціалізацію. ***Галузева*** — це така спеціалізація, за якої певна галузь функціонує в підприємстві за принципом замкнутого (закінченого) циклу виробництва. По суті, абсолютна більшість сільськогосподарських культур через свої біологічні особливості вирощуються від посіву (посадки) до одержання готової продукції на одній і тій самій земельній ділянці. В процесі такого вирощування підприємство виконує всі технологічні операції, оскільки їх неможливо вичленити і розподілити за іншими господарствами або їх підрозділами у вигляді самостійних виробництв. Тому зрозуміло, що для рослинництва характерна, як правило, галузева спеціалізація. Ця форма спеціалізації притаманна і тваринництву, коли підприємство розвиває певну галузь комплексно — від одержання молодняка до виробництва кінцевої продукції. Наприклад, у великих свинарських комплексах на багатьох свинофермах у неспеціалізованих на цій галузі аграрних підприємствах утримують основне стадо, одержують молодняк, вирощують його, відгодовують і реалізують на м'ясокомбінати. За такою самою схемою в багатьох господарствах розвиваються й такі тваринницькі галузі, як скотарство та вівчарство.

Внутрішньогалузева спеціалізація означає відокремленість виробництва в межах однієї і тієї самої галузі. Розрізняють два види внутрішньогалузевої спеціалізації: ***якісно багаторівневу*** **і** ***постадійну.*** Перша з них здійснюється з метою забезпечення якісного стану функціонування тієї чи іншої галузі. Наприклад, у зерновій галузі виділяються три або чотири якісно відмінних рівні виробництва зерна з повним технологічним циклом. Перший з них — виведення нових сортів **і** гібридів зернових культур — здійснюється науково-дослідними інститутами і селекційними станціями; другий — виробництво насіння еліти і першої репродукції — елітно-насінницькими господарствами; третій — виробництво сортового насіння другої репродукції — в спеціалізованих підрозділах аграрних підприємств; четвертий рівень — виробництво товарного зерна. У тваринництві також ефективно розвивається якісно багаторівнева внутрішньогалузева спеціалізація. Наприклад, нові породи і лінії тварин виводять на племінних заводах і племінних станціях.

Постадійна спеціалізація — це виділення у самостійні виробництва окремих стадій технологічного циклу галузі. Вона характерна переважно для тваринництва. Наприклад, у скотарстві в самостійні виробництва можуть виділятися такі стадії, як вирощування нетелі і корів-первісток, виробництво молока, вирощування та відгодівля молодняка великої рогатої худоби. Кожна з цих стадій відокремлюючись, перетворюється на самостійне виробництво спеціалізованих підприємств. Постадійна спеціалізація має місце і в окремих галузях рослинництва. Так, у буряківництві в самостійне виробництво виділяється насінництво, що ведеться спеціалізованими аграрними підприємствами, і товарне виробництво буряків, яке здійснюється різними за юридичним статусом аграрними підприємствами.

Для визначення територіальної спеціалізації й спеціалізації аграрних підприємств використовують показник структури товарної продукції. Він обчислюється діленням грошової виручки від реалізації певного виду продукції за всіма каналами продажу на загальну суму грошових надходжень господарства і множенням одержаного результату на 100. Прийнято вважати, що до вузькоспеціалізованих аграрних підприємств належать такі, в котрих головна галузь, на якій вони спеціалізуються, займає в структурі товарної продукції 90% і більше. До цієї групи підприємств відносять птахофабрики, свинокомплекси, тепличні комбінати. До підприємств, що спеціалізуються на виробництві продукції однієї галузі, належать такі, де галузь спеціалізації в структурі товарної продукції займає понад 5%. Спеціалізованими на виробництві продукції двох галузей уважають підприємства, в яких ці галузі в сукупності займають у структурі товарної продукції більше 67%, у тому числі кожна з них не менше 25%. У спеціалізованих господарствах на виробництві продукції трьох галузей ці показники повинні складати відповідно понад 75% і не менше 24%. До багатогалузевих відносять підприємства, які не підпадають під жодний з названих критеріїв.

Таким чином, для ефективного розвитку аграрного виробництва необхідне найбільш повне і раціональне використання виробничих ресурсів сільськогосподарських підприємств. Цьому сприяє впровадження науково обгрунтованої системи господарства. ***Система господарства*** — це правильна спеціалізація підприємства, раціональне поєднання галузей, які разом з комплексом соціально-економічних та організаційних заходів спрямовані на всебічне використання виробничого потенціалу підприємства, отримання максимального прибутку. На формування системи господарства аграрного підприємства, її розвиток впливає сукупність факторів і умов виробництва. Головним із них є ресурсний потенціал господарства, тобто наявність матеріально-технічних, трудових і земельних ресурсів підприємства. До раціональної системи господарства висуваються такі основні вимоги: виконання

договірних зобов'язань з виробництва певних видів товарної продукції, вдосконалення спеціалізації виробництва, правильне поєднання галузей, найбільш повне і раціональне використання ресурсного потенціалу (землі, трудових ресурсів, основних та оборотних фондів), зменшення сезонності використання трудових ресурсів протягом року, підвищення ефективності всіх галузей.

§ 3. Правове регулювання діяльності промислів та підсобних промислових господарств

Підсобні господарства належать до допоміжних галузей аграрного виробництва. Підсобні промислові підприємства (цехи) і промисли організовуються в колективних і державних сільськогосподарських підприємствах, міжгосподарських організаціях, інших агропромислових формуваннях на правах їх виробничих підрозділів з метою забезпечення більш повної зайнятості і закріплення робочої сили, зміцнення фінансового стану господарств, підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, покращення використання матеріальних і місцевих сировинних ресурсів, прискорення соціального розвитку села. За необхідності підсобні промислові виробництва створюються на міжгосподарській основі як безпосередньо в одному із господарств-учасників, так і на самостійному балансі. На міжгосподарській основі також організовуються спеціалізовані лісогосподарські підприємства і дільниці для ведення лісового господарства та комплексного використання лісових ресурсів у лісах, переданих у постійне користування сільськогосподарським підприємством. Крім того, підприємство може створювати підсобні виробництва на основі кооперації з промисловими підприємствами, об'єднаннями, торговельними, постачальницькими та іншими організаціями, а також створювати із зарубіжними партнерами спільні підприємства.

Створюються підсобні промислові виробництва в колективних сільськогосподарських підприємствах рішенням загальних зборів або зборів уповноважених, у державних сільськогосподарських підприємствах — директором, у міжгосподарських підприємствах (організаціях) — рішенням зборів уповноважених господарств-учасників.

Предметом діяльності ***підсобних промислових підприємств і промислів*** є переробка сільськогосподарської сировини, дикорастучих плодів, ягід, грибів, виробництво будівельних матеріалів, склотари, меблів, переробка шкірсировини, пошиття робочого та іншого одягу, виробництво товарів культурно-побутового та господарського призначення, раціональне і ефективне використання лісосировинних ресурсів, виробництво напівфабрикатів, вузлів, деталей, тари по кооперації з промисловими підприємствами та здійснення будь-якої іншої діяльності, що не суперечить законодавству України.

Правовий статус внутрішньогосподарських підсобних виробництв і промислів є похідним від правосуб'єктності сільськогосподарського підприємства, що їх створює. Це зумовлено тим, що таке підсобне виробництво чи промисел виступає внутрішнім структурним підрозділом сільськогосподарського виробничого кооперативу, фермерського господарства, сільськогосподарського акціонерного товариства, товариства з обмеженою відповідальністю, державного сільськогосподарського підприємства чи іншого аграрного підприємства, які за рішенням вищого органу управління, керівника створили це підсобне виробництво чи промисел, затвердили положення про цей структурний підрозділ, закріпили за ним майно і трудові ресурси, здійснюють його матеріально-технічне забезпечення, отримують прибуток, одержаний підсобним виробництвом чи промислом у результаті їх господарської діяльності, і розпоряджаються ним.

Внутрішньогосподарські виробництва чи промисли не є відокремленими від сільськогосподарського підприємства, що їх створило, ні в майновому, ні в організаційному, ні в господарському відношенні. Коопероване виробництва і промисли, що створюються на зовнішньогосподарському рівні, є самостійними суб'єктами права, мають права юридичних осіб. Доцільно створювати їх у формі акціонерних товариств, товариств з обмеженою відповідальністю та сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів (хоча останні не повною мірою відповідають ознакам, якими характеризується кооперативне виробництво чи промисел (зокрема йдеться про відсутність мети — отримання прибутку). їхня господарська діяльність спрямована на надання послуг його членам). Дані суб'єкти відокремлені від сільськогосподарських підприємств, що їх створюють, у майновому відношенні, але їх господарська діяльність тісно пов'язана з виробничо-господарською діяльністю сільськогосподарських підприємств.

Підсобні промислові підприємства і промисли здійснюють свою діяльність відповідно до самостійно розробленої і затвердженої підприємством економічно доцільної структури виробництва продукції на підставі внутрішньогосподарських взаємовідносин. Підприємства, які створили підсобні промислові підприємства і промисли: закріплюють за ними обладнання, транспорт, інвентар, будівлі та інше майно, а за необхідності й земельні площі; забезпечують підсобні виробництва нормативно-технічною документацією; затверджують економічно до-

цільну структуру виробництва продукції; здійснюють заходи із забезпечення їх матеріально-технічними ресурсами, як лімітованими, так і децентралізованими і придбаними на прямих зв'язках; закупляють в інших господарствах і у населення залишки сільськогосподарської продукції, а також дикоростучі ягоди, гриби для наступної їх переробки, в тому числі й на давальницьких умовах; забезпечують своєчасне оновлення машин і механізмів з метою підвищення технічної оснащеності підсобних виробництв; здійснюють заходи щодо покращення умов праці, дотримання правил гехнічної-безпеки, вимог виробничої санітарії і протипожежної безпеки.

До економічних завдань, які покладаються на підсобні виробництва і промисли, належать: отримання сільськогосподарським підприємством додаткових грошових надходжень, які впливають на вирівнювання та пропорційне збільшення розмірів оплати праці працівників сільськогосподарського підприємства; збільшення суспільно необхідного продукту, продовольчих товарів вітчизняного виробництва, інших товарів споживчого характеру і надання послуг, що поліпшує конкурентне середовище; компенсація матеріально-фінансових витрат, пов'язаних зі збільшенням і розширенням галузей аграрного виробництва (рослинництво, тваринництво) та низького рівня фондозабезпеченості основних галузей аграрного виробництва; перероблення аграрної продукції та виготовлення товарів народного споживання, які економічно невигідно виробляти великим підприємствам харчової та легкої промисловості; стимулювання розвитку товарного виробництва аграрної продукції громадянами, які ведуть особисті селянські господарства.

До соціальних завдань, які стоять перед підсобними виробництвами і промислами сільськогосподарських підприємств, слід віднести: раціональне використання робочої сили сільськогосподарського підприємства протягом року і особливо в осінньо-зимовий період; активне залучення трудових ресурсів, що не зайняті в суспільному виробництві внаслідок скорочення робочих місць, з метою зняття соціального напруження, пов'язаного з безробіттям; стимулювання підвищення професійної підготовки та професійної орієнтації сільської молоді; формування ощадливого ставлення працівників сільськогосподарського підприємства до виробленої ними продукції.

Підсобне промислове підприємство реалізує свою продукцію та надає послуги підприємствам, організаціям і громадянам за цінами і тарифами, що встановлюються ним самостійно, або на договірній основі. Облік виробничо-господарської діяльності підсобних промислових підприємств і промислів здійснюється бухгалтерією підприємства. У великих підсобних виробництвах для ведення первинного обліку

призначаються бухгалтери, які підпорядковані головному бухгалтеру підприємства. Роботи в підсобних промислових виробництвах і промислах виконуються переважно особистою працею членів господарства. Метою є найбільш ефективне використання трудових ресурсів, особливо тих працівників, що вивільняються із сільськогосподарського виробництва в міжсезонний період. Допускається прийняття на роботу громадян за трудовою угодою. У випадках, коли продукція виробляється в домашніх умовах, дозволяється видача сировини, матеріалів, обладнання в порядку і на умовах, передбачених чинним законодавством України. Трудові відносини працівників підсобних промислових виробництв регулюються законами України, статутом господарства, а осіб, які працюють за трудовою угодою — законодавством про працю України.

Підсобні промислові підприємства і промисли самостійно визначають форми і системи оплати праці їх працівників з наступним погодженням і затвердженням правлінням колективного сільськогосподарського підприємства, керівником державного та іншого агроформування, радою уповноважених господарств-учасників. Тривалість та розпорядок робочого дня, порядок надання вихідних днів, щорічних оплачуваних відпусток, а також мінімум трудової участі регулюються Правилами внутрішнього розпорядку підприємства. Оплата праці здійснюється залежно від кількості та якості трудового внеску кожного члена і обумовлюється кінцевими результатами. Розмір заробітку не обмежується.

Оплата праці найманих працівників визначається за погодженням сторін, але не може бути нижчою за встановлений державою мінімальний рівень заробітної плати (мінімальний рівень оплати за професійно-кваліфікаційними групами працівників) і не залежить від кінцевих результатів господарювання. Підсобне промислове виробництво забезпечує дотримання правил техніки безпеки, норм охорони праці, пожежної безпеки, вимог виробничої санітарії та безпеки дорожнього руху відповідно до чинного законодавства. Підсобне промислове виробництво несе, відповідно до законодавства України, матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну його членам, а також особам, які працюють у ньому за трудовою угодою, за каліцтво та інші ушкодження здоров'я, пов'язані з виконанням ними трудових обов'язків.

Загальне керівництво підсобними промисловими виробництвами і промислами, а також контроль за їх діяльністю здійснюють у колективних сільськогосподарських підприємствах — правління, а в державних та інших агроформуваннях — їх керівники. Безпосереднє керівництво здійснюється завідуючими виробництвами, начальниками цехів і

майстрами, які несуть повну відповідальність за правильну організацію виробництва, використання матеріальних ресурсів і виробничих фондів, виконання виробничих програм із випуску і реалізації продукції, її якості, дотримання правил техніки безпеки, пожежної безпеки, а також за можливе погіршення екологічної обстановки на території в результаті своєї господарської діяльності.

Для розгляду питань діяльності підсобних промислових виробництв та життя трудового колективу загальні збори скликаються правлінням у міру необхідності, але не рідше одного разу на півріччя (рік). Правління підприємства зобов'язане також скликати загальні збори, якщо цього вимагає не менш як третина працюючих членів, або ревізійна комісія. Ревізії і поточні перевірки виробничо-фінансової діяльності підсобних промислових підприємств проводяться в колективних сільськогосподарських підприємствах — ревізійними комісіями, в державних та інших агроформуваннях — бухгалтерами.

Ліквідація підсобних промислових виробництв здійснюється в колективних сільськогосподарських підприємствах за рішенням загальних зборів працюючих, у державних та інших агроформуваннях — наказом керівника, в міжгосподарських підприємствах — рішенням зборів уповноважених господарств-учасників.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

1. Дайте визначення поняття виробничо-господарської діяльності.
2. Яка мета спеціалізації аграрного виробництва?
3. Як визначається спеціалізація аграрного підприємства?
4. Вкажіть основні напрями виробничо-господарської діяльності аграрних підприємств.
5. Які існують галузі аграрного виробництва?
6. Що являє собою внутрішньогосподарська спеціалізація?
7. Які існують основні показники ефективності діяльності аграрних підприємств?
8. Визначте основні завдання державної політики в сфері збереження, відродження і розвитку народних художніх промислів.
9. Що являє собою бізнес-план аграрного підприємства?
10. Дайте визначення агромаркетингу.
11. Що є правовою формою встановлення дилерських відносин за участю аграрних товаровиробників?
12. Визначите напрями реалізації сільськогосподарської продукції аграрним підприємством.

Розділ 18
ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЯКОСТІ ТА БЕЗПЕЧНОСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ

§ 1. Поняття і зміст якості та безпечності сільськогосподарської продукції

Проблеми якості та безпечності будь-якої продукції споживчого призначення незалежно від сфери її виробництва завжди матимуть найвищий рівень актуальності, адже вони прямо пов'язані з життям і здоров'ям населення. Відрізняються такі продукти лише за рівнем впливу на зазначені природні цінності людей. Якщо промислова продукція вчиняє досить локальний вплив на людей, то сільськогосподарська продукція, яка є основою харчування, внаслідок значної поширеності і частоти внутрішнього споживання є серйозним демографічним фактором.

В умовах глобалізації процесів цивілізаційного розвитку в контексті сталого планетарного розвитку нині дедалі виразніше постає питання навіть не про те, що сучасне людство залишить прийдешнім поколінням, а про кількість народонаселення і його фізичне здоров'я, а також про можливість існування людства взагалі. Не останню роль у цьому відіграє і якість та безпека сільськогосподарської продукції як одного з основних чинників забезпечення природних потреб людини у відтворенні біоенергетичного балансу.

Нинішнє населення світу, яке становить 6,1 млрд чол., за прогнозами на 2050 р. зросте до 9 млрд, тобто наполовину. При цьому 89% приросту населення забезпечать країни Азії та Африки, тоді як європейські країни — лише 2%. Водночас світова площа оброблюваних земель сільськогосподарського призначення за цей період скоротиться вдвічі з причин глобальної урбанізації, яка потребуватиме виведення із сільськогосподарського обороту значних масивів земель, подальшої ерозії ґрунтів, поширення пустель тощо. Потреба у продуктах харчування вже до 2020 р. збільшиться на 70%. У таких умовах постійно зростаючі потреби у сільськогосподарській продукції можна задовольнити ви-

ключно за рахунок активної розробки і застосування інноваційних технологій, причому для виробництва не тільки необхідної кількості, а й відповідної якості продукції сільського господарства.

Ведучи предметну мову про якість і безпеку сільськогосподарської продукції, слід, насамперед, розкрити сутність цих категорій. Відразу необхідно зазначити відсутність їх нормативного закріплення щодо продукції сільського господарства.

Виходячи зі змісту ст. 1 декрету Кабінету Міністрів України «Про державний нагляд за додержанням стандартів, норм і правил та відповідальність за їх порушення» від 8 квітня 1993 р. № 30-93 якість продукції визначається як сукупність властивостей, які відображають безпеку, новизну, довговічність, надійність, економічність, ергономічність, естетичність, екологічність продукції тощо, які надають їй здатність задовольняти споживача відповідно до її призначення. Інше визначення стосується лише якості і безпеки продуктів харчування, яке наводиться у ст. 1 Закону України «Про безпечність та якість харчових продуктів» у редакції від 6 вересня 2005 р. № 2809-IУ. Під якістю харчового продукту розуміється ступінь досконалості властивостей та характерних рис харчового продукт}', які здатні задовольнити потреби (вимоги) та побажання тих, хто споживає або використовує цей харчовий продукт. Безпечним є харчовий продукт, який не створює шкідливого впливу на здоров'я людини безпосередньо чи опосередковано за умов його виробництва та обігу з дотриманням вимог санітарних заходів та споживання (використання) за призначенням.

Сільськогосподарська продукція є ширшим поняттям, ніж продукти харчування, через наявність у її складі крім продуктів, безпосередньо готових до вживання, ще й кормів для тварин, а також сировини для переробної промисловості. Застосувавши аналогію, можна визначити узагальнені ознаки *якості* й *безпеки* продукції сільського господарства. Для якості сільськогосподарської продукції — це, по-перше, сукупність найвищих за своїм проявом корисних фізико-біологічних властивостей продукції, зумовлених сортовими та породними особливостями, по-друге, здатність повною мірою задовольнити відповідні потреби людини. Безпечною є продукція сільського господарства, яка: 1) ні прямо, ні побічно не створює шкідливого впливу на здоров'я людини; 2) відповідає медико-санітарним вимогам та відповідним технічним стандартам. Таким чином, виникає діалектична єдність і протилежність — безпечний продукт не завжди буває якісним, але якісний продукт повинен відповідати критерію безпечності. Прикладом першого із зазначених положень є загальновідома нинішня ситуація, коли вершкове масло практично не містить молочних продуктів, а створюється

шляхом застосування новітніх технологій емульгації пальмової олії. Такий продукт є неякісним з точки зору віднесення його до вершкового масла, проте він є безпечним з точки зору нанесення шкоди здоров'ю людини. І, навпаки, якісний продукт за сукупністю своїх властивостей повинен відповідати найвищим вимогам до нього в усіх аспектах, тобто і з боку безпечності.

У Концепції комплексної програми підтримки розвитку українського села на 2006—2010 роки, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 грудня 2005 р. № 536-р., одним із шляхів розв'язання проблеми розвитку села є безпека харчування та виробництво якісних продуктів, які передбачено забезпечувати за рахунок таких заходів:

— посилення захисту прав споживачів шляхом удосконалення державного контролю за якістю та безпекою продовольчих товарів, гармонізація національних стандартів з міжнародними;

— запровадження системи управління якістю виробництва сільськогосподарської продукції та продовольчих товарів;

— запровадження світової системи маркування та сертифікації сільськогосподарських та харчових продуктів;

— стимулювання розширення виробництва органічних, екологічно чистих продуктів.

Нині у світі найпоширенішою системою контролю за якістю й безпечністю продуктів харчування є система HACCP (Hagarci Apaïyзіз apci Cгіїіcai Conггої Poiпіз (англ.) — аналіз небезпечних факторів і критичних точок контролю). Це система ідентифікації, оцінки, аналізу та контролю ризиків, що є важливими для безпечності харчових продуктів. HACCP є запобіжною (превентивною) системою в частині безпеки харчової продукції. Особливістю цієї системи є те, що за її допомогою вивчається кожен крок (етап) у харчовому виробництві, виявляються специфічні ризики і небезпеки, впроваджуються ефективні методи контролю та моніторингу. Систему HACCP впроваджено на основі стандарту «Управління якістю за вимогами МС 180 9001/9004: 2000 і система управління ризиками HACCP на підприємствах харчової промисловості».

Відповідно до Заходів щодо виконання у 2007 році Плану дій Україна—ЄС, затверджених розпорядженням Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2007 р. № 238-р на рибопереробних, молокопереробних і м'ясопереробних підприємствах протягом року було передбачено впровадження системи безпеки (HACCP) за програмою ЄС (проект «Захист прав споживачів»). На превеликий жать, ці заходи не були виконані. Так, на сьогодні в Україні система HACCP запроваджена лише на 37 молокопереробних і трьох м'ясопереробних підприємствах. Однією

з вимог до запровадження НАССР, яка становить суттєву фінансову перешкоду, є наявність умов для проведення моніторингу, зокрема виробничих приміщень, відповідного обладнання, методів досліджень, персоналу тощо. Позитивним моментом є також те, що до 1 вересня 2009 р. в Україні була впроваджена і сертифікована система НАССР на всіх експортних потужностях з виробництва і постачання рослинних олій. На решті напрямів виробництва продуктів харчування ця система не одержала належного розповсюдження.

§ 2. Правове регулювання запровадження у виробництво сільськогосподарської продукції генетично модифікованих організмів

До стратегічних пріоритетних напрямів інноваційної діяльності, визначених ст. 7 Закону України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» від 16 січня 2003 р., включено й високотехнологічний розвиток сільського господарства і переробної промисловості. На жаль, ця норма не містить навіть приблизного переліку складових цього напряму розвитку сільськогосподарської сфери. При цьому одним із середньострокових пріоритетних напрямів інноваційної діяльності, визначених п. 4 ст. 8 зазначеного Закону, є розвиток генноінженерних технологій, генетично модифікованих культур та організмів. Це означає, що створення та запровадження ***генетично модифікованих організмів (ГМО)*** є потенційно привабливим з боку державної політики інноваційного розвитку. При цьому використання трансгенів має прямий зв'язок з виробництвом якісної і безпечної сільськогосподарської продукції, адже «тиражування» результатів генної інженерії можливе поки що лише за допомогою сільськогосподарського виробництва.

Щодо застосування генетично модифікованих організмів як у науковій, так і у періодичній літературі склалася досить неоднозначна оцінка, яка загалом зводиться до переважаючої думки про існування потенційної загрози здоров'ю людини та генофонду нації в цілому. Ставлення до ГМО як до ризикованої технології виробництва сільськогосподарської продукції найяскравіше можна проілюструвати словами М. І. Вавилова: «Краще проявити надмірну обережність тепер, ніж піддати знищенню те, що тисячами й мільйонами років створювалося природою».

Серйозність проблеми з ГМО підкреслюють положення ст. 7 Закону України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 р., де серед загроз національним інтересам і національній безпеці України у екологічній сфері визначається неконтрольоване ввезення в

Україну трансгенних рослин, екологічно необгрунтоване використання генетично змінених рослин, організмів, речовин та похідних продуктів, а також посилення впливу шкідливих генетичних ефектів у популяціях живих організмів, зокрема генетично змінених організмів, та біотехнологій.

Крім того, чинне законодавство містить прямі заборонні приписи щодо використання генетично модифікованих організмів. Так, Законом України «Про дитяче харчування» від 14 вересня 2006 р. у ч. 6 ст. 8 та ч. 6 ст. 9 прямо заборонено використання сировини, що містить генетично модифіковані організми, для виробництва продуктів дитячого харчування, а ч. 3 ст. 10 забороняє обіг таких продуктів. Остання норма, безперечно, стосується імпортованої продукції. За даними ЗМІ, у продукції відомих компаній, за дослідженнями, проведеними Greep Peace, використовуються ГМ-інгредієнти: Мезїіе (шоколад, кава, дитяче харчування), Соса-соїа (напої «Спрайт», «Фанта», «Кока-кола»), Оапоп (йогурти, кефір, дитяче харчування), Ке11о§£5 (готові сніданки, в тому числі кукурудзяні пластівці), імієуєг (дитяче харчування, майонези, соуси та ін.), Мага (шоколад М&М, Зпікегз, т\ух, Мііку \¥ау, Магз). Між тим, на телебаченні здійснюється постійна реклама цих продуктів, зокрема дитячого харчування, яке є забороненим.

Зазначені положення деталізує Порядок надання статусу спеціальної зони з виробництва сировини, що використовується для виготовлення продуктів дитячого та дієтичного харчування, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2007 р. № 1195, у п. 4 якого заборонено вирощувати і використовувати генетично модифіковані організми рослинного та тваринного походження у спеціальних зонах.

Одним із засобів застереження населення, а в цілому й непрямого моніторингу використання трансгенів є запровадження написів на етикетках продуктів харчування про наявність ГМО. В Україні було здійснено спробу врегулювання питання про інформування споживачів щодо наявності у продукції ГМО. У ч. 5 ст. 15 Закону України «Про захист прав споживачів» у редакції Закону від 1 грудня 2005 р. встановлено, що інформація про продукцію повинна містити позначку про наявність у її складі генетично модифікованих компонентів. Відповідно до п. 1 постанови Кабінету Міністрів України «Питання обігу харчових продуктів, що містять генетично модифіковані організми та/або мікроорганізми» від 1 серпня 2007 р. № 985, прийнятої на розвиток вищенаведених положень, ввезення та реалізація харчових продуктів, що містять генетично модифіковані організми та/або мікроорганізми в кількості більш як 0,9%, повинні були здійснюватися лише за наявності

відповідного маркування із зазначенням якісного складу таких продуктів. Заборонялося також ввезення, виробництво та реалізація харчових продуктів, призначених для дитячого харчування, що містять генетично модифіковані організми та/або мікроорганізми. Постанова набирала чинності з 1 листопада 2007 р. Але вже 21 листопада 2007 р. зазначені положення були відмінені іншою постановою Кабінету Міністрів України «Питання маркування сільськогосподарських товарів, вироблених із застосуванням генетично модифікованих організмів» за № 1330 без жодного пояснення причин такого вердикту.

У країнах ЄС прийнято 0,9-відсотковий пороговий рівень ГМО у продуктах харчування. Це той мінімум, який відслідковується приладами. Такий самий порядок введено й у найближчих сусідів по СНД. Так, п. 2 ст. 10 Закону Російської Федерації «Про захист прав споживачів» у редакції Федерального закону від 25 жовтня 2007 р. передбачено надання у обов'язковому порядку серед інформації про товари і послуги відомостей про наявність у продуктах харчування компонентів, одержаних із застосуванням генно-інженерно-модифікованих організмів, якщо їх вміст складає більше 0,9%. Законодавство Республіки Білорусь також містить вимогу щодо маркування продуктів, котрі містять ГМО. Це п. 4 ст. 10 Закону Республіки Білорусь «Про якість і безпеку продовольчої сировини та харчових продуктів для життя і здоров'я людини» від 9 червня 2003 р., п. 2.4. ст. 5 «Про захист прав споживачів» від 9 січня 2002 р. тощо. У Республіці Білорусь діє Положення про реєстр недобросовісних виробників і постачальників, що виробляють і реалізують продовольчу сировину та харчові продукти, які є генетично модифікованими або містять генетично модифіковані складові (компоненти), з порушенням встановлених законодавством вимог до інформування споживачів, затверджене постановою Міністерства торгівлі Республіки Білорусь від 29 липня 2008 р. № 29. Реєстр є відкритим для публічного ознайомлення і розміщується на сайті Міністерства торгівлі Республіки Білорусь.

При цьому у вітчизняному та зарубіжному законодавстві містяться різні підходи до маркування. Так, у законодавстві Республіки Білорусь закріплено якісний принцип «нульового порогу», коли маркування трансгенної продукції вимагається незалежно від вмісту генетично модифікованих організмів. Законодавство Росії та Європейського Союзу сприйняло кількісний метод інформування споживачів про наявність конкретної відповідної частки трансгенів у товарах. Нарешті, вітчизняне законодавство сприйняло «концепцію еквівалентності по суті», яка визнає не абсолютну безпеку генетично модифікованого продукту, а відносну, коли за початковий рівень безпеки приймається традиційний аналог генно модифікованого продукту. Саме на такому підході й базується процедура державної реєстрації ГМО, яка сприймає відносну безпечність цих продуктів, висновок про яку базується на відповідній науковій експертизі. При цьому ігнорується об'єктивний факт, що жодна експертиза не може дати однозначного висновку про безпечність чи шкідливість продукції генної інженерії як сьогодні, так і в подальшому для наступних поколінь. Поряд із цим, ч. 5 ст. 15 Закону України «Про захист прав споживачів» вимагає маркування продукції про наявність у її складі генетично модифікованих компонентів.

На даний час прийнято окремий спеціальний нормативно-правовий акт, яким є Закон України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів» від 31 травня 2007 р,, покликаний комплексно розв'язати проблему з ГМО. Закон має позитивні сторони: виокремлення, розкриття і легальне закріплення основних понять, що належать до об'єктів генної інженерії. Найважливішою його перевагою є імперативні положення щодо обов'язковості державної реєстрації продукції, що містить ГМО, та встановлення обмежень їх застосування. Водночас такі обмеження стосуються лише можливості відмови у реєстрації генетично-модифікованої продукції у разі недостатньої обґрунтованості їх безпечності, а також вирощування їх на певних категоріях земель.

§ 3. Стандартизація і сертифікація як нормативні засади якісності й безпечності сільськогосподарської продукції

Щодо загальних вимог до якості й безпеки продукції сільського господарства діють правила проведення обов'язкової стандартизації й сертифікації на відповідність стандартам продукції, яка може становити небезпеку для життя, здоров'я громадян і навколишнього природного середовища, встановлені декретом Кабінету Міністрів України «Про стандартизацію і сертифікацію» від 10 травня 1993 р. Залежно від виду продукції відповідним стандартом встановлюються вимоги щодо вмісту токсичних елементів, пестицидів, мікотоксинів, антибіотиків, гормональних препаратів, радіонуклідів, визначення мікробіологічних показників, підсолоджувачів, нітратів, нітритів, синтетичних барвників, сірчистого ангідриду, гістаміну, гельмінтів, ерукової кислоти (для ріпакової олії) тощо.

Не досить позитивним моментом у визначенні відповідності показників якості й безпеки сільськогосподарської продукції є використання радянських ГОСТів за відсутності вітчизняних державних стандар-

тів. Справа навіть не у низькій якості чи змістові самих стандартів, які, до речі, свого часу були достатньою мірою прогресивними і відповідними, а у їх застарілості. Швидка зміна й інноваційний розвиток технологій дозволили застосовувати для виробництва і зберігання сільськогосподарської продукції хімічні речовини, які не були відомі раніше. Тому цілком логічно випливає завдання комплексного підходу до розробки нових державних стандартів сільськогосподарської продукції.

Законом України «Про стандартизацію» від 17 травня 2001 р. визначено ***стандартизацію*** як діяльність, що полягає у встановленні положень для загального і багаторазового застосування щодо наявних чи можливих завдань з метою досягнення оптимального ступеня впорядкування у певній сфері, результатом якої є підвищення ступеня відповідності продукції, процесів та послуг їх функціональному призначенню, усуненню бар'єрів у торгівлі і сприянню науково-технічному співробітництву. •

У сфері виробництва якісної й безпечної сільськогосподарської продукції стандарти найефективніше сприяють активному впровадженню нової техніки й технологій, економному використанню сировини і матеріалів, продовженню строків зберігання продукції та збереженості у ній поживних речовин. Вимоги до створення стандартів також виокремлюються у окремому стандарті ДСТУ 1.0:2003 «Національна стандартизація. Основні положення», затвердженому наказом Держспоживстандарту від 24 лютого 2003 р. № 32. Цей стандарт установлює мету, принципи та основні завдання стандартизації, суб'єктів та об'єкти стандартизації, ***нормативні документи (НД)*** у сфері стандартизації та види стандартів, правила позначання НД та організацію робіт зі стандартизації.

Мета стандартизації у сільському господарстві полягає у встановленні положень, що забезпечують відповідність об'єкта стандартизації своєму призначенню, та безпечність його щодо життя чи здоров'я людей, тварин, рослин, а також майна й охорони природного довкілля, що створюють умови для раціонального використання всіх видів національних ресурсів, котрі сприяють усуненню технічних бар'єрів у торгівлі та підвищують конкурентоспроможність сільськогосподарської продукції до рівня розвитку науки, техніки і технологій. Мету стандартизації конкретизують основні завдання, покликані забезпечити: 1) безпечність сільськогосподарської продукції для життя і здоров'я людей, тварин, рослин та охорону природного довкілля; 2) захист та збереження продукції сільського господарства, зокрема під час їх транспортування чи зберігання; 3) якість сільськогосподарської продукції відповідно до рівня розвитку науки, техніки, технологій і потреб людей.

Мети стандартизації сільськогосподарської продукції досягають, розробляючи, впроваджуючи та застосовуючи відповідні нормативні документи. Загалом нормативним є документ, який установлює правила, загальні принципи чи характеристики різних видів діяльності або їх результатів. Згідно з рівнями суб'єктів стандартизації в Україні розрізняють такі нормативні документи: 1) національні; 2) організацій. ***Нормативні документи національного рівня*** розробляють на об'єкти стандартизації державного значення та приймають на засадах консенсусу. ***Консенсус*** — це загальна згода, яка характеризується відсутністю серйозних заперечень шодо суттєвих питань у більшості заінтересованих сторін та досягається в результаті процедури, спрямованої на врахування думки всіх сторін та зближення розбіжних точок зору.

Нормативні документи організацій можуть розроблятися незалежно від наявності національних документів. Водночас рівень вимог нормативних документів організацій не повинен погіршувати якість і безпечність сільськогосподарської продукції порівняно з національними документами. Нормативні документи організацій існують двох видів: 1) громадських організацій; 2) сільськогосподарських підприємств та їх об'єднань.

Нормативні документи громадських організацій (наукових, науково-технічних та інженерних товариств і спілок) розробляють, якщо є потреба поширити результати фундаментального та прикладного дослідження чи практичного досвіду, одержаних у певних галузях науки чи сферах професійних інтересів. Нормативні документи сільськогосподарських підприємств та їхніх об'єднань розробляють на продукцію, використовувану для власних потреб за умови, якщо в них установлено положення, що регулюють відносини між виробником (постачальником) і споживачем (користувачем) та за згодою останнього.

Нормативний документ охоплює такі поняття, як «стандарт», «кодекс усталеної практики» та «технічні умови». Для продукції сільського господарства розробляють два різновиди нормативних документів: стандарти та технічні умови.

Кодекси (правила) усталеної практики розробляються для врегулювання інших, ніж вироблювана продукція, об'єктів. їх розробляють на устаткування, конструкції, технічні системи, технічні вироби (житлові, промислові будівлі та споруди, котли, посудини, що працюють під тиском, компресорне устаткування тощо). У кодексах усталеної практики також зазначають правила та методи розв'язування завдань щодо організації та координації робіт зі стандартизації та метрології, а також реалізації певних вимог технічних регламентів чи стандартів тощо.

Стандартом є документ, розроблений на основі консенсусу та затверджений уповноваженим органом, що встановлює призначені для загального і багаторазового використання правила, інструкції або характеристики, які стосуються діяльності чи її результатів, включаючи продукцію, процеси або послуги, дотримання яких є необов'язковим. Стандарт може містити вимоги до термінології, позначок, пакування, маркування чи етикетування, які застосовуються до певної продукції, процесу чи послуги.

***Технічні** умови* (ТУ) встановлюють вимоги до продукції, призначеної для самостійного постачання, і регулюють відносини між виробником (постачальником) і споживачем (користувачем). У технічних умовах установлюють вимоги до якості і безпечності сировини, охоплюючи вимоги до торгового фірмового знака, термінології, умовних позначень, методів випробовування (вимірювання, контролювання, аналізування), пакування, маркування та етикетування, а також визначають, за необхідності, способи оцінювання відповідності встановленим обов'язковим вимогам. Технічні умови можуть бути стандартом, частиною стандарту або окремим документом.

Позначення нормативного документа складається з індексу, номера та року прийняття. Для національного рівня установлено такі індекси документів:

— «ДСТУ» — національний стандарт;

— «ДСТУ-ІТ» — пробний стандарт;

— «ДСТУ-Н» — настанова, правила, звід правил, кодекс усталеної практики, що не є стандартом;

— «ДК» — державний класифікатор;

— «ДСТУ-ЗТ» — технічний звіт.

Для інших рівнів визначено такі індекси документів:

— «СОУ» — стандарт організації;

— «ТУУ» — технічні умови, що не є стандартом;

— «СТУ» — стандарт наукового, науково-технічного або інженерного товариства чи спілки.

У сферах, де об'єкти стандартизації швидко змінюються або за потреби накопичити досвід використання виробу чи стандарту з метою апробації положень стандарту чи обґрунтування вибору із можливих запропонованих альтернатив певних положень, розробляють пробні стандарти. Вони розробляються у разі потреби, а також на основі проектів міжнародних та регіональних стандартів, які перебувають на завершальних етапах розроблення. Пробні стандарти можуть мати менший рівень консенсусу, зокрема його можна досягнути на рівні технічного комітету стандартизації чи навіть на рівні його робочої групи. Як

пробні стандарти можна застосовувати нові документи міжнародної організації стандартизації: PAS — загальнодоступні технічні умови; TS — технічні умови; ITA — галузеві технічні угоди.

Процедура створення національних нормативних документів, вимог до їх змісту і внесення змін до них детально регламентується державним стандартом ДСТУ 1.5:2003 «Правила побудови, викладання, оформлення та вимоги до змісту нормативних документів», затвердженим наказом Держспоживстандарту № 85 від 16 травня 2003 р.

Зміст стандартів на сільськогосподарську продукцію залежно від її особливостей містять відповідні групи положень чи вимог: 1) класифікація (поділ за класами); 2) основні параметри і (або) розміри; 3) загальні технічні вимоги; 4) вимоги безпеки; 5) вимоги охорони довкілля; 6) маркування; 7) пакування; 8) правила транспортування та зберігання; 9) методи контролювання; 10) правила приймання; 11) правила експлуатування, ремонту, утилізації; 12) інші.

На продукцію, споживні властивості якої можуть згодом погіршуватися, тобто продовольчі продукти, треба зазначати термін придатності. У стандартах на конкретний вид продукції треба зазначати повний перелік нормативних вимог, які убезпечують життя і здоров'я громадян на всіх стадіях виготовлення та використання продукції.

Функції розробки, розгляду та погодження міжнародних (регіональних) та національних нормативних документів покладено на відповідні технічні комітети, які діють на основі Типового положення про технічний комітет стандартизації, затвердженого наказом Держстандарту України від 20 травня 2002 р. № 98, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 11 липня 2002 р. за № 578/6866. Як один із прикладів можна навести спільний наказ Міністерства сільського господарства України, Держстандарту України, УААІ від 8 вересня 1995 р. № 240/299/118, яким було створено Технічний комітет з стандартизації «Насіння сільськогосподарських культур». Подібним чином створюються й інші технічні комітети за видами сільськогосподарської продукції.

Загалом вимоги стандартів щодо якості й безпечності сільськогосподарської продукції можна проілюструвати на прикладі національного стандарту ДСТУ 3768:2009 «Пшениця», чинного з 1 липня 2009 р. Залежно від показників якості м'яку пшеницю поділяють на 6 класів (класи 1—3 — група А, класи 4—5 — група Б і клас 6), а тверду пшеницю — на 5 класів. М'яку пшеницю групи А використовують для продовольчих (переважно борошномельна та хлібопекарська промисловості) потреб і для експортування. Пшеницю групи Б і 6-го класу використовують на продовольчі і непродовольчі цілі й для експортування. Зерно

твердої і м'якої пшениці всіх класів має бути у здоровому стані, не зіпріле та без теплового пошкодження під час сушіння: мати властивий здоровому зерну запах (без затхлого, солодового, пліснявого, гнилісного, полинного, сажкового, запаху нафтопродуктів та інших сторонніх запахів); мати нормальний колір; не дозволено зараження пшениці шкідниками зерна. Конкретні кількісні показники щодо якості пшениці кожного класу виокремлено у таблицях 1 та 2 стандарту. У разі невідповідності граничній нормі якості пшениці хоча б за одним з показників, її переводять до відповідного нижчого за рівнем класу.

Щодо вимог безпечності, то вміст шкідливих речовин у зерні пшениці не повинен перевищувати таких максимально допустимих рівнів (мг/кг): свинцю - 0,5; кадмію - 0,1; арсену - 0,2; ртуті - 0,03; міді - 10,0; цинку — 50,0. Максимальні рівні радіонуклідів вимірюються у Бк/кг: стронцію-90 — 20; цезію-137 — 50.

Підтвердження відповідності продукції вимогам стандартів щодо якості й безпечності сільськогосподарської продукції здійснюється за допомогою процедури сертифікації (від лат. — зроблено правильно). Ця процедура проводиться уповноваженими органами з сертифікації — підприємствами, установами і організаціями з метою запобігання реалізації продукції, небезпечної для життя, здоров'я та майна громадян і навколишнього природного середовища, сприяння споживачеві в компетентному виборі продукції тощо. Державну систему сертифікації створює Держспоживстандарт України, який проводить та координує роботу щодо забезпечення сертифікації.

Відповідно до ст. 13 декрету Кабінету Міністрів України «Про стандартизацію і сертифікацію» сертифікація продукції в Україні поділяється на обов'язкову та добровільну. Перелік продукції, що підлягає обов'язковій сертифікації в Україні визначено наказом Держспоживстандарту України від 1 лютого 2005 р. № 28, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 4 травня 2005 р. за № 466/10746. Розділом 26 цього нормативно-правового акта встановлюється перелік харчової продукції та продовольчої сировини, які підлягають обов'язковій сертифікації.

Перелік і зміст документів, що засвідчують проходження сертифікації містить ст. 1 Закону України «Про підтвердження відповідності» від 17 травня 2001 р. ***Сертифікат відповідності*** — це документ, який підтверджує, що продукція, системи якості, системи управління якістю, системи екологічного управління, персонал відповідають встановленим вимогам конкретного стандарту чи іншого нормативного документа, визначеного законодавством. Декларацією про відповідність є документально оформлена в установленому порядку заява виробника,

де дається гарантія відповідності продукції вимогам, встановленим законодавством.

Ще одним документом є ***технічний регламент,*** яким є закон України або нормативно-правовий акт, прийнятий Кабінетом Міністрів України, у якому визначено характеристики продукції або пов'язані з нею процеси чи способи виробництва, а також вимоги до послуг, включаючи відповідні положення, дотримання яких обов'язкове. Він може також містити вимоги до термінології, позначок, пакування, маркування чи етикетування, які застосовуються до певної продукції, процесу чи способу виробництва.

Нарешті, ***свідоцтво про визнання відповідності*** — це документ, що засвідчує визнання іноземних документів про підтвердження відповідності продукції вимогам, встановленим законодавством України.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

1. Наведіть нормативно-правові акти, на яких ґрунтується визначення понять безпечності та якості сільськогосподарської продукції.
2. Дайте визначення безпечності сільськогосподарської продукції.
3. Визначте поняття якості сільськогосподарської продукції.
4. Розкрийте сутність системи НАССР.
5. Які нормативно-правові акти врегульовують виробництво і застосування трансгенної сільськогосподарської продукції?
6. Визначте особисте ставлення до якості й безпечності харчової продукції, що містить ГМО.
7. Яку роль у виробництві якісної й безпечної продукції сільського господарства виконує стандартизація?
8. У чому полягає мета стандартизації у сільському господарстві?
9. Дайте класифікацію нормативних документів.
10. Чому для сільськогосподарської продукції не застосовуються кодекси (правила) усталеної практики?
11. Дайте визначення стандарту.
12. Розкрийте зміст технічних умов і їхнє значення для якості й безпечності сільськогосподарської продукції.
13. Які індекси застосовуються для нормативних документів національного рівня.
14. Які групи положень чи вимог містить зміст стандартів на сільськогосподарську продукцію залежно від її особливостей?
15. Визначте роль сертифікації у виробництві продукції сільського господарства.
16. Наведіть перелік і визначте зміст документів, що засвідчують проходження сертифікації.

Розділ 19
ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ РОСЛИННИЦТВА

§ 1. Загальна характеристика правового регулювання галузі рослинництва

У сучасному землеробстві України використовується 41,6 млн га сільськогосподарських угідь, з яких 32,5 млн га ріллі (78%). За даними Держкомстату України, на цих землях у 2008 р. було досягнуто такої урожайності сільськогосподарських культур: зернових і зернобобових — 34,6 ц/га, з них пшениці - 36,7 ц/га, жита - 22,9 ц/га; цукрових буряків — 356,2 ц/га; олійних — 16,4 ц/га; льоноволокна — 5,1 ц/га; овочів — 173,9 ц/га; плодів і ягід — 64,4 ц/га.

Приступаючи до викладення матеріалу про правове регулювання галузі рослинництва слід зауважити, що загальні засади такого реіулювання встановлюють відповідні спеціальні закони та Державні цільові програми. Зазначені нормативно-правові акти закріплюють передусім найзагальніші концептуальні положення щодо регламентації певних аграрних відносин. Визначення та види державних цільових програм надається у ст. 1 Закону України «Про державні цільові програми» від 18 березня 2004 р. ***Державна цільова програма*** — це комплекс взаємопов'язаних завдань і заходів, які спрямовані на розв'язання найважливіших проблем розвитку держави, окремих галузей економіки або адміністративно-територіальних одиниць, здійснюються з використанням коштів Державного бюджету України та узгоджені за строками виконання, складом виконавців, ресурсним забезпеченням. Порядок розроблення та виконання державних цільових програм затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 31 січня 2007 р. № 106.

Безсумнівно, розвиток рослинництва належить до найважливіших напрямів розв'язання соціально-економічних проблем держави у збільшенні виробництва продукції як рослинного походження, так і сільського господарства в цілому. Ініціаторами розроблення програм у аграрній сфері можуть бути Міністерство аграрної політики України

як спеціальний центральний орган виконавчої влади та Українська академія аграрних наук.

Такі ініціативи започатковано, зокрема, наказом Міністерства аграрної політики України та Української академії аграрних наук «Про розробку проекту Державної програми створення сприятливих умов для стабілізації та розвитку рослинництва на 2005—2010 роки» від 15 грудня 2004 р. № 462/107, а також наказом Міністерства аграрної політики України «Про розробку Комплексної державної програми реструктуризації і розвитку бурякоцукрової галузі на період до 2010 року» від 20 лютого 2006 р. № 69. На жаль, слід констатувати, що далі декларування ініціатив або розробки концептуальних засад окремих програм (Концепція державної програми створення сприятливих умов для стабілізації та розвитку рослинництва на 2005—2010 роки, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2004 р. № 861-р.) справа не пішла і, незважаючи на нагальну потребу в державних програмах розвитку рослинництва в цілому та окремих видів рослинницької продукції, зазначені накази не одержали втілення у конкретних нормативно-правових актах, на відміну від продукції тваринництва.

У аграрному законодавстві досі не закріплене нормативне визначення поняття рослинництва. Визначення сільськогосподарських рослин міститься у ст. 1 Закону України «Про насіння і садивний матеріал» від 26 грудня 2002 р. і розкривається як зернові, кормові, олійні, ефіроолійні, технічні, прядивні, овочеві, лікарські, квіткові, плодові, ягідні рослини, виноград, картопля, які використовуються в сільськогосподарському виробництві. Наведене визначення не є досконалим, бо зводиться лише до переліку рослин, використовуваних у сільському господарстві. В узагальнюючому плані сільськогосподарські рослини можна визначити як рослини культурного походження (виведені штучно в результаті селекції), які потребують для свого розмноження застосування спеціальної праці і засобів виробництва. Таким чином, ***рослинництво — це галузь сільськогосподарського виробництва, яка грунтується на вирощуванні культурних сільськогосподарських рослин з метою одержання продуктів харчування і сировини для переробної промисловості.*** Рослинництво поділяється на підгалузі, основними з яких є: зернове господарство, цукробуряківництво, картоплярство, льонарство, овочівництво, плодівництво, кормовиробництво та ін.

Виробництво окремих видів продукції рослинництва врегульоване на законодавчому рівні. Наприклад, прийнято закони України «Про зерно та ринок зерна в Україні» від 4 липня 2002 р., «Про виноград та виноградне вино» від 16 червня 2005 р. Це нагадує стан законодавчого

регулювання виробництва продукції тваринництва, коли на фоні відсутності окремого закону про м'ясо і м'ясні продукти існує Закон України «Про бджільництво». Так само відсутнє законодавче регулювання цукробуряківництва, картоплярства, льонарства, овочівництва тощо.

Закони України попри свою значимість у механізмі правового регулювання все ж закладають лише найзагальніші засади правового регулювання. Конкретизація законодавчих положень повинна здійснюватися на підзаконному рівні, зокрема за рахунок державних цільових програм розвитку рослинництва за окремими видами рослин. Важливого значення у цьому сенсі набуває Концепція державної програми створення сприятливих умов для стабілізації та розвитку рослинництва на 2005—2010 роки, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2004 р. № 861-р. Проте будь-яка концепція містить лише найзагальніші положення, які, до того ж, не мають юридичної сили, а є тільки підґрунтям, основними напрямами розробки власне програмного документа.

Таким чином, слід зазначити відсутність державних цільових програм розвитку рослинництва на фоні існування лише трьох галузевих програм: «Зерно України — 2005—2010», затвердженої наказом Мінагрополітики України від 28 липня 2004 р. № 271; «Програма розвитку хмелярства на 2007—2010 роки», затвердженої Мінагрополітики України від 10 жовтня 2007 р. № 729; «Соя України — 2008—2015», затвердженої наказом Мінагрополітики України та УААН від 28 травня 2008 р. № 336/53. Звісно, що трьох зазначених галузевих програм не достатньо для ефективної регламентації процесів виробництва рослинницької продукції. Таких програм потребується значно більше для охоплення хоча б основних культур рослин, адже метою кожної програми є збільшення ефективності виробництва рослинної продукції певного виду з вирішенням ряду відповідних стратегічних завдань. Наприклад, існували програми «Картопля України — 2003», «Овочі України — 2003», «Льон і коноплі — 2003» тощо, які, на жаль, не одержали свого логічного продовження у часі.

Галузева програма «Зерно України — 2005—2010» передбачає поступове збільшення виробництва зерна з 38 млн тонн у 2005 р. до 42 млн тонн у 2010 р. Наукові розрахунки, підтверджені світовою практикою, встановлюють, що достатній рівень виробництва зернових, якого вистачає для продовольчих, кормових, технічних цілей та експорту, починається з розрахунку 1 тонна на 1 жителя країни. Виходячи із наявності 46-мільйонного населення Україна повинна виробляти щорічно не менше 46 млн тонн зернових. Це означає, що запрограмоване виробництво зерна у 2010 р. має досягти свого оптимального рівня.

У результаті виконання програми посівні площі зернових культур мають становити близько 15 млн га, у тому числі озимої пшениці — не менше ніж 40 відсотків зернового клину, площі кукурудзи — 1,5—2 млн га, ярого ячменю — 3,2 млн га. Площі посіву проса і гречки — близько 0,7—0,8 млн га, а гороху, як основної зернобобової культури, до 1,3—1,4 млн га.

Галузева «Програма розвитку хмелярства на 2007—2010 роки» має також важливе значення. Хмелярство — важлива галузь сільського господарства України. Хміль використовується в пивоварінні, медицині, парфумерії, харчовій та інших галузях промисловості. Вітчизняне хмелярство досягло найбільшого розвитку в 70—80-х роках минулого століття. У середині 80-х років Україна за площею насаджень та валовим збором хмелю вийшла на п'яте місце у світі після Німеччини, США, Китаю та Чехословаччини. Це давало можливість повністю забезпечити внутрішні потреби України та частину хмелю відправляти за кордон і в сусідні республіки. Український ринок хмелепродукції характеризується поступовим виходом зі стану стагнації, хоча обсяги вирощування хмелю важко порівняти з кінцем 80-х років минулого століття при досягненні Україною третього місця в Європі за валовим збором — 8,4 тис. тонн та площею насаджень — 8 тис. га. Зараз хміль вирощується у 8 областях України, 23 районах і 63 хмелярських господарствах на площі 1140 га.

Реалізація передбачених галузевою «Програмою розвитку хмелярства на 2007—2010 роки» заходів переведення галузі на інноваційну основу, прискорення впровадження науково-технічних розробок, освоєння досвіду роботи вітчизняних і зарубіжних товаровиробників хмелю в нових ринкових умовах, зміни сортової політики, запровадження енергозберігаючих технологій виробництва продукції хмелярства, покращення законодавчого і фінансового забезпечення розвитку галузі хмелярства та інших засобів дасть змогу довести загальну площу хмільників до 1600 га, а валовий збір — до 1837 тонн, що забезпечить рентабельне виробництво хмелю.

Згідно зі ст. 5 Закону України «Про збір на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства» від 9 квітня 1999 р. Кабінет Міністрів України затвердив своєю постановою «Порядок справляння збору та використання коштів на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства» від 15 липня 2005 р. № 587. На розвиток галузі хмелярства у вигляді 1% відрахувань від реалізації алкогольних напоїв та пива надходять кошти у сумі 15—16 млн грн. на рік.

Нарешті, галузева програма «Соя України — 2008—2015», затверджена наказом Мінагрополітики України та УААН від 28 травня 2008 р.

№ 336/53, спрямована на розвиток виробництва цієї культури. Феномен сої пояснюється її рідкісним хімічним складом — високою концентрацією в бобах білка — 38—42%, жиру — 18—22%, вуглеводів — 25—30%, а також вітамінів, мінеральних речовин, ферментів. Завдяки цьому соя стала однією з головних культур світового землеробства в XX ст. Соя належить до стратегічних культур, задовольняє найзагальніші потреби людини. Вона є основою піраміди рослинного білка та олії в світі. Якщо в 1960 р. в світі вироблялося 31 млн тонн сої, в 2003 р. цей показник досяг 189,2 млн тонн, то в 2006—2007 роках — 221,6 млн тонн, у тому числі по країнах: США — 71,5 млн тонн; Бразилія — 61,0 млн тонн; Аргентина — 47,0 млн тонн; Китай — 15,2 млн тонн; Індія — 7,9 млн тонн; Україна — 0,89 млн тонн; Росія — 0,78 млн тонн.

За рахунок впровадження організаційних, фінансово-економічних, технологічних та юридичних складових програми «Соя України — 2008—2015» планується доведення посівних площ під сою за період 2008—2015 років до 1,1— 1,3 млн гектарів та виробництва сої на рівні 3,0 млн т.

§ 2. Правова охорона прав на сорти рослин

Як зазначалося вище, основою рослинництва є культурні сорти рослин. Культурними рослини стали в результаті проведення штучних процесів відбору і схрещування з метою одержання і закріплення кращих продуктивних властивостей певних рослин, тобто внаслідок селекції в рослинництві. Селекційні покращення здійснюються в межах рослин одного виду, а одиницею селекційних покращень виступає сорт рослин. Відомо, що права на результати інтелектуальної діяльності (якими виступають селекційні досягнення) як нематеріальні об'єкти мають назву виключних прав, на відміну від права власності, об'єктом яких виступають речі.

У світовій практиці існує дві системи охорони виключних прав: реєстраційна і створювальна. *Реєстраційна* система охороняє сутність, а *створювальна* — форму інтелектуального досягнення. Відомо, що результати творчої діяльності поділяються на продукти, які характеризуються формою («формений продукт») і змістом («змістовний продукт»), Перші охороняються на основі факту їх існування внаслідок створення, інші — на реєстраційній основі (тут вимагається експертиза, бо можливе незалежне створення об'єктів того ж роду іншими особами).

Патент як правоохоронний документ реєстраційної системи правового захисту спрямований на захист саме змістовної, а не формальної

складової. Знаючи зміст винаходу його можна втілити в принципово іншу форму, але це не змінює сутності патентного захисту, спрямованого на відшкодування завданої використанням змісту винаходу матеріальної і моральної шкоди власникові виключних прав на нього. Патент захищає тільки зміст винаходу, оскільки лише він становить для його власника комерційну цінність. Форма інтелектуального досягнення захищається двома способами: самим фактом створення (літературний твір, пісня, опера, картина тощо); авторським свідоцтвом (раціоналізаторська пропозиція).

Особливість об'єкта селекційних відносин полягає в тому, що в ньому одночасно поєднуються ознаки форменого і змістовного продукту. Жодного іншого продукту інтелектуальної діяльності з подібними характеристиками не існує. Якщо для об'єктів авторського та суміжних прав достатнім вважається факт створення інтелектуального продукту, який визначається індивідуальністю, неможливістю його повторення, то для об'єктів реєстраційної системи на передній план висувається їх змістовна характеристика, сутність інтелектуального досягнення, знаючи які можна повторити останнє. Залежно від зазначених особливостей і будується спеціальний режим правової охорони результатів інтелектуальної діяльності.

Таким чином, для визнання селекційного досягнення охороноздатним однакову важливість мають як зміст створеного результату, так і його форма. При цьому необхідно зазначити, що специфіка форми селекційного досягнення полягає у її високій індивідуалізації. Знаючи методологію, методики, які застосовував автор, алгоритм створення селекційного продукту його можна повторити і одержати результат, лише відносно схожий з авторським. Особливість форми селекційного досягнення полягає в тому, що незважаючи на гіпотетичну можливість її повторення, сам процес її повторного створення, на відміну від технічних та інших інтелектуальних здобутків, характеризується значним часовим проміжком та вимагає при цьому великих матеріальних витрат. Значний період окупності матеріальних витрат робить процес повторного створення селекційного досягнення недоцільним. Крім того, специфіка сільськогосподарського виробництва, на відміну від інших галузей господарювання, які застосовують технічні досягнення, визначає саме формальну спрямованість, адже комерційною цінністю наділена тільки форма селекційного досягнення: сорт рослин чи порода тварин. Все це засвідчує те, що в селекційних відносинах режим правової охорони повинен спрямовуватися, насамперед, на охорону його форми.

Єдину державну систему органів охорони прав на сорти рослин становлять Державна служба з охорони прав на сорти рослин (Держ-

сортслужба) та підпорядковані їй Український інститут експертизи сортів рослин, Державна інспекція з охорони прав на сорти рослин, Державний центр Автономної Республіки Крим з державною інспекцією з охорони прав на сорти рослин Автономної Республіки Крим, обласні державні центри експертизи сортів рослин з державними інспекціями з охорони прав на сорти рослин областей, державні сортодослідні станції, лабораторії та інші заклади експертизи, підприємства. Деаржсортслужба є урядовим органом державного управління у складі Мінагрополітики України і діє на основі Положення, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2002 р. № 1182.

Державна інспекція з охорони прав на сорти рослин (Держсортінспекція) є самостійним структурним підрозділом Держсортслужби без права юридичної особи, який здійснює державний контроль та нагляд за дотриманням законодавства у сфері охорони прав на сорти рослин на основі Положення, затвердженого наказом Держсортслужби від 16 січня 2003 р. № 17-1 (у редакції наказу Держсортслужби від 26 серпня 2005 р. № 449), зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 9 вересня 2005 р. за № 1021/11301.

Чинне законодавство прямо не визначає об'єкт селекційної діяльності в рослинництві, визначається тільки сорт рослин як об'єкт правового захисту. Можна ототожнити дані поняття і визначити об'єктом селекційної роботи в рослинництві селекційне досягнення, яким є саме сорт рослин.

Сорт рослин — окрема група рослин (клон, лінія, гібрид першого покоління, популяція), яка, незалежно від того, задовольняє вона повністю або ні умови надання правової охорони, може бути визначена ступенем прояву ознак, що є результатом діяльності даного генотипу або комбінації генотипів; може бути відрізнена від будь-якої іншої групи рослин ступенем прояву принаймні однієї з цих ознак; може розглядатися як єдине ціле з точки зору її придатності для відтворення в незмінному вигляді цілих рослин сорту.

Різновидами сорту, на які можуть набуватися права, є клон, лінія, гібрид першого покоління, популяція. ***Клон*** — це штучне ідентичне відтворення окремих високопродуктивних рослин певного сорту за допомогою виділення генетичного коду. Створення ***лінії*** — це відбір і розмноження природним способом найкращих рослин сорту за своїми продуктивними властивостями. ***Гібридом*** є схрещення двох різних рослин, наприклад, грейпфрут (апельсин та лимон), тритікум (пшениця та ячмінь).

До сорту рослин, який підлягає охороні шляхом патентування ст. 11 Закону України «Про охорону прав на сорти рослин» від 21 квітня 1993 р. (у редакції Закону від 17 січня 2002 р. № 2986-III) висуває обов'язковість наявності сукупності певних ознак, зафіксованих в описі селекційного досягнення: він повинен бути новим, вирізняльним, однорідним та стабільним за проявом ознак, породжених певним генотипом чи певною комбінацією генотипів. При цьому закон розтлумачує суть цих ознак.

Сорт вважається ***новим***, якщо до дати, на яку заявка вважається поданою, заявник (селекціонер) чи інша особа за його дозволом не продавали чи будь-яким іншим способом не передавали матеріал сорту для комерційного використання. Сорт відповідає умові ***вирізняльності,*** якщо за проявом його ознак він чітко відрізняється від будь-якого іншого сорту, загальновідомого до дати, на яку заявка вважається поданою. Сорт вважається ***однорідним***, якщо з урахуванням особливостей його розмноження рослини цього сорту залишаються достатньо схожими за своїми основними ознаками, відзначеними в описі сорту. Сорт вважається ***стабільним***, якщо його основні ознаки, відзначені в описі сорту, залишаються незмінними після неодноразового розмноження чи, у разі особливого циклу розмноження, в кінці кожного такого циклу.

Суб'єктами права інтелектуальної власності на сорт рослин згідно зі ст. 3-1 Закону України «Про охорону прав на сорти рослин» є: 1) автор (автори) сорту рослин; 2) інші особи, які набули майнових прав інтелектуальної власності на сорт рослин за договором чи законом. Вони можуть набувати таких прав: особисті немайнові права інтелектуальної власності на сорт рослин; майнові права інтелектуальної власності на сорт рослин; майнове право інтелектуальної власності на поширення сорту рослин.

Різні види зазначених прав на сорти рослин посвідчуються різними правовстановлюючими документами: 1) особисті немайнові права інтелектуальної власності на сорт рослин посвідчує *свідоцтво про авторство на сорт рослин]* 2) майнові права інтелектуальної власності на сорт рослин посвідчує *патент на сорт рослин.* Обсяг правової охорони сорту, на який видано патент, визначається сукупністю ознак, викладених у занесеному до Реєстру патентів описі сорту; 3) майнове право інтелектуальної власності на поширення сорту рослин посвідчує *свідоцтво про державну реєстрацію сорту рослин.*

Свідоцтво про авторство на сорт рослин є охоронним документом, що посвідчує особисте немайнове право авторства на сорт і видається автору сорту рослин (селекціонеру) Державною службою з охорони прав на сорти рослин Міністерства аграрної політики України (Держсортслужба). Процедуру видачі цього свідоцтва, а також його форму

закріплює Положення про свідоцтво про авторство на сорт рослин, затверджене наказом Міністерства аграрної політики України від 28 травня 2003 р. № 151, зареєстроване в Міністерстві юстиції України 11 червня 2003 р. за № 470/7791. Автором сорту (селекціонером) визнається людина, яка безпосередньо вивела або виявила і поліпшила сорт. Вона набуває особистого немайнового права авторства від дати державної реєстрації сорту рослин.

Патент — охоронний документ, що посвідчує пріоритет і майнове право інтелектуальної власності на сорт рослин. Порядок видачі патентів України на сорти рослин та їх завірених копій, а також форму патенту визначає спеціальний нормативно-правовий акт. Таким актом є Положення про Державний реєстр прав інтелектуальної власності на сорти рослин та про видачу патентів України на сорти рослин, затверджене наказом Міністерства аграрної політики України від 15 серпня 2008 р. № 515, зареєстроване в Міністерстві юстиції України 2 грудня 2008 р. за № 1149/15840.

Окремим різновидом використання сорту є його поширення. Поширення сорту — це комерційне розповсюдження посадкового матеріалу матеріального носія сорту, занесеного до Реєстру сортів. Майновим правом інтелектуальної власності на поширення сорту рослин є право його володільця на поширення сорту і на дозвіл чи заборону поширення сорту іншими особами. Посвідчує це право відповідний охоронний документ, яким є ***свідоцтво про державну реєстрацію сорту рослин,*** а виникає таке право з дати прийняття рішення про державну реєстрацію майнового права інтелектуальної власності на поширення сорту. Здійснюється державна реєстрація відповідно до Положення про Державний реєстр сортів рослин, придатних для поширення в Україні, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 15 травня 2003 р. № 686. Державна реєстрація сорту здійснюється шляхом занесення відомостей до Реєстру сортів. Свідоцтво про державну реєстрацію сорту рослин видається Держсортслужбою в місячний строк від дати державної реєстрації сорту особі, яка має право на його одержання, або надсилається за адресою, зазначеною у заявці. Сорти, не внесені до Реєстру сортів, забороняється поширювати в Україні.

Таким чином, в Україні існують три реєстри, за допомогою яких здійснюється державна реєстрація і правова охорона сортів рослин. Це ***Реєстр заявок*** (Державний реєстр заявок на сорти рослин), ***Реєстр патентів*** (Державний реєстр прав інтелектуальної власності на сорти рослин) і ***Реєстр сортів*** (Державний реєстр сортів рослин, придатних для поширення в Україні). Усі Реєстри є прошнурованими, пронумерованими книгами, які ведуться Державною службою з охорони прав на

сорти рослин. Відомості, що містяться у реєстрах, крім фіксації на паперових носіях, постійно зберігаються на електронних носіях у порядку, затвердженому Держсортслужбою.

Реєстр заявок є офіційним документом, призначеним для державної реєстрації заявок на сорти рослин. Здійснюється процедура заявок на основі Положення про Державний реєстр заявок на сорти рослин, затвердженого наказом Мінагрополітики від 26 лютого 2003 р. № 42, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 19 березня 2003 р. за № 220/7541. Відомості про заявку заносяться до Реєстру заявок після визначення дати, на яку заявка вважається поданою. Внесені до Реєстру заявок відомості про сорт, заявлений з метою набуття майнового права власника сорту, дають заявнику право на тимчасову правову охорону в межах наданого із заявкою опису сорту від дати подання заявки. Після публікації інформації з Реєстру заявок в офіційному бюлетені Держсортслужби будь-яка особа має право одержати витяг з Реєстру заявок.

Реєстр патентів є документом, який призначений для державної реєстрації майнових прав інтелектуальної власності на сорт рослин в Україні та містить відомості щодо майнових прав інтелектуальної власності на сорт рослин та прав, пов'язаних з цим правом. Нормативно-правовою основою ведення Реєстру патентів виступає вже згадуване Положення про Державний реєстр прав інтелектуальної власності на сорти рослин та про видачу патентів України на сорти рослин.

Реєстр сортів є офіційним документом, який містить відомості про сорти рослин, а також щодо державної реєстрації майнового права інтелектуальної власності. Відомості постійно зберігаються на електронному та паперовому носіях у порядку, затвердженому Держсортслужбою. Занесення до Реєстру сортів відомостей про сорт та змін до них здійснюється за наказом Держсортслужби. Здійснюється ведення Реєстру сортів відповідно до вищезгадуваного Положення про Державний реєстр сортів рослин, придатних для поширення в Україні, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 15 травня 2003 р. № 686. За сортами родів і видів, які не віднесені до переліку родів і видів, сорти яких проходять експертизу на придатність для поширення, що затверджується Держсортслужбою, рішення про державну реєстрацію прав на сорт є одночасно рішенням про державну реєстрацію сорту.

Нещодавно набув чинності ще один реєстр сортів рослин — ***Державний реєстр генетично модифікованих організмів сортів сільськогосподарських рослин у відкритій системі***, введений Порядком державної реєстрації генетично модифікованих організмів сортів сільськогосподарських рослин у відкритій системі, затвердженим поста-

новою Кабінету Міністрів України від 23 липня 2009 р. № 808, Через новизну цього реєстру процедура його ведення є ще не досить відпрацьованою. Обов'язок його ведення покладено безпосередньо на Мінагрополітики України. Права на новостворений сорт набуваються в Україні шляхом подання до Держсортслужби заявки, експертизи заявки та державної реєстрації прав. Правила складання та подання заявки на сорт рослин затверджені наказом Мінагрополітики від 26 квітня 2007 р. № 287 та зареєстровані в Міністерстві юстиції України ЗО травня 2007 р. за № 553/13820.

Складання, подання і супроводження заявки можуть здійснюватися заінтересованою особою як особисто, так і за допомогою фахівців-посередників відповідно до Положення про представників з питань інтелектуальної власності на сорти рослин, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2002 р. № 1183. Представник надає фізичним і юридичним особам, які він представляє, допомогу та послуги, пов'язані з охороною прав на сорти рослин, представляє інтереси зазначених осіб в органах виконавчої влади, судах, банках, а також у відносинах з іншими фізичними і юридичними особами.

Державна реєстрація сорту можлива лише після проведення відповідних формальної і кваліфікаційної експертиз у експертному закладі, вимоги до якого висуває Порядок визначення уповноваженого закладу експертизи сортів рослин, затверджений наказом Державної служби з охорони прав на сорти рослин 20 червня 2003 р. № 159, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 7 липня 2003 р. за М 553/7804,

Формальна експертиза (експертиза за формальними ознаками) — це експертиза, у ході якої встановлюється належність зазначеного у заявці об'єкта до сортів рослин і відповідність заявки та її оформлення встановленим вимогам. Формальна експертиза здійснювалася раніше на основі Правил проведення формальної експертизи документів заявки на сорт, затверджених наказом Міністерства аграрної політики України від 13 грудня 2002 р. № 391, зареєстрованих в Міністерстві юстиції України 29 грудня 2002 р. за № 1025/7313. У зв'язку з прийняттям Закону України «Про приєднання України до Міжнародної конвенції з охорони нових сортів рослин» від 2 серпня 2006 р. та набранням чинності Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про охорону прав на сорти рослин» від 2 листопада 2006 р. зазначені Правила втратили чинність на підставі наказу Мінагрополітики України від 28 квітня 2007р. № 300, зареєстрованого в Мін'юсті України 17 травня 2007 р. за № 517/13784.

На жаль, нові Правила формальної експертизи на сьогодні так і не розроблені. Формальна експертиза здійснюється сьогодні на підставі

Керівництва з проведення формальної експертизи документів заявки на сорт, затверджених наказом Держсортслужби від 3 вересня 2007 р. № 341, Цей документ, що зачіпає права й законні інтереси громадян, не має державної реєстрації, здійснюваної органами Мін'юсту України відповідно до вимог, висунутих Указом Президента України «Про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади» від 3 жовтня 1992 р. та постановою Кабінету Міністрів України від 28 грудня 1992 р. за № 731.

Заявка на сорт рослин — це сукупність документів, необхідних для реєстрації сорту і отримання охоронних документів, що посвідчують права на сорт. Форма заяви має 11 розділів, окремі з яких містять пункти. У процесі проведення формальної експертизи визначається відповідність формальних ознак заявки на сорт рослин вимогам, встановленим патентно-селекційним законодавством. За своєю сутністю формальна експертиза — це експертиза документів, з яких складаються заявки.

Після закінчення Держсортслужбою формальної експертизи документи заявки на сорт передаються до Українського інституту експертизи сортів рослин для проведення кваліфікаційної експертизи. Інститут установлює новизну сорту, проводить експертизу назви сорту відповідно до Положення про експертизу назв сортів рослин, затвердженого наказом Мінагрополітики України від 23 червня 2003 р. № 188, зареєстрованого в Мін'юсті України 10 липня 2003 р. за № 574/7895. Подані заявником документи заявки, а саме: опис сорту та показники для визначення придатності сорту до поширення в Україні, є основою для прийняття рішення про проведення кваліфікаційної експертизи. Кваліфікаційна експертиза (експертиза гю суті) — експертиза, що встановлює відповідність винаходу умовам патентоздатності (новизні, вирізняльності, однорідності та стабільності). Експертиза включає в себе комплекс лабораторних і польових досліджень, необхідних для підготовки експертного висновку за заявкою, на підставі якого приймається рішення щодо державної реєстрації сорту і прав на нього.

Кваліфікаційну експертизу проводять Український інститут експертизи сортів рослин, обласні державні центри експертизи сортів рослин, державні сортодослідні станції, лабораторії та інші заклади експертизи, підприємства, що складають державну систему з охорони прав на сорти рослин. Інститут може доручати іншій науково-дослідній установі, яка не входить до державної системи з охорони прав на сорти рослин, визначеній Держсортслужбою, проведення окремих ланок кваліфікаційної експертизи нових сортів рослин, а також використовувати

результати польових досліджень заявника. Держсортслужба на підставі експертних висновків приймає рішення про державну реєстрацію сорту та прав на нього шляхом внесення відомостей до Державного реєстру прав власників сортів рослин та Державного реєстру сортів рослин, придатних до поширення в Україні.

Державна служба з охорони прав на сорти рослин визначає перелік родів і видів, сорти яких проходять експертизу на придатність для поширення в її закладах. Встановлено Перелік родів і видів рослин, сорти яких підлягають державному випробуванню з метою визначення відповідності сорту критеріям охороноздатності в закладах експертизи державної системи з охорони прав на сорти рослин, затверджений наказом Мінагрополітики від 3 червня 2005 р. № 262, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 7 липня 2005 р. за № 723/11003. За сортами родів і видів, які не увійшли до вищезазначеного переліку, рішення приймається на підставі інформації, що надана заявником під його відповідальність. Кваліфікаційна експертиза таких сортів здійснюється заявником на добровільних засадах на основі Інструкції з проведення кваліфікаційної експертизи родів і видів рослин, сорти яких не підлягають державному випробуванню в закладах експертизи державної системи охорони прав на сорти рослин, затвердженої наказом Мінагрополітики від 3 червня 2005 р. № 262, зареєстрованої в Міністерстві юстиції України 7 липня 2005 р. за № 724/11004. Зокрема це стосується державної реєстрації сортів або ліній, які призначені виключно як компоненти для гібридних сортів. Свідоцтво про авторство на сорт, Патент на сорт, Свідоцтво про державну реєстрацію сорту таких рослин видаються під відповідальність заявника і мають деклараційний характер.

Строк чинності майнових прав інтелектуальної власності на сорт рослин починається з наступного дня після дати державної реєстрації права та закінчується в останній день: а) тридцять п'ятого календарного року, що відліковується з 1 січня року, наступного за роком державної реєстрації цих прав, для сортів деревних та чагарникових культур і винограду; б) тридцятого календарного року, що відліковується з 1 січня року, наступного за роком державної реєстрації цих прав, для всіх інших сортів. Після завершення строку чинності майнових прав інтелектуальної власності на сорт рослин, а також його дострокового припинення чи відмови від них, цей сорт стає суспільним надбанням і його може вільно використовувати будь-яка особа.

У разі суспільної необхідності Держсортслужба має право примусового використання сортів рослин відповідно до Порядку видачі примусової ліцензії на використання сорту рослин, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 29 січня 2003 р. № 121. Підставою видання примусової ліцензії є мотиви надзвичайної суспільної необхідності та за умови введення воєнного чи надзвичайного стану. Строк такої ліцензії — до чотирьох років (у межах строку дії патенту) з виплатою відповідної компенсації володільцю патенту на сорт.

Приєднання України до Міжнародної конвенції з охорони нових сортів рослин, здійснене однойменним Законом України від 2 серпня 2006 р. № 60-V, наклало на Україну обов'язок створити еталонні колекції сортів рослин. Такі колекції створено відповідно до Положення про еталонні колекції сортів рослин, затвердженого наказом Держсортслужби № 69-ОД від 26 грудня 2002 р. ***Еталонна колекція сортів рослин*** — група сортів у рамках нижчого із відомих ботанічних таксонів, яка формується із загальновідомих сортів, що мають одну чи більніе ознак, прояв яких можна застосувати як еталон для порівняння із новими сортами, які вивчають у процесі проведення кваліфікаційної експертизи.

§ 3. Суб'єкти і об'єкти насінництва та розсадництва

Закон України «Про насіння і садивний матеріал» від 26 грудня 2002 р. визначає насінництво та розсадництво як галузь рослинництва, що займається розмноженням насіння і садивного матеріалу, збереженням і поліпшенням їх сортових, посівних і врожайних якостей (властивостей), а також здійснює сортовий та насіннєвий контроль. Відповідно до ст. 3 зазначеного Закону до суб'єктів насінництва та розсадництва належать фізичні та юридичні особи, яким надано право займатися виробництвом, реалізацією та використанням насіння і садивного матеріалу відповідно до законодавства України.

Галузева програма «Селекція і насінництво — 2006—2010», затверджена наказом Мінагрополітики України та УААН від 11 грудня 2006 р. № 757/129 зазначає, що виробництвом оригінального, елітного насіння та садивного матеріалу сільськогосподарських рослин у 2006-2010 рр. займатимуться 55 науково-дослідних установ та 110 дослідних господарств Української академії аграрних наук, а також близько 90 навчально-дослідних господарств та інших паспортизованих суб'єктів насінництва, які будуть вести первинне і елітне насінництво більш ніж 800 сортів і гібридів та виробляти в середньому за рік майже 320 тис. тонн елітного насіння зернових і зернобобових культур, понад 16 тис. тонн картоплі, 13 тис. тонн сої, 1,5 тис. тонн ріпаку і 2,6 млн шт. саджанців хмелю.

Для впорядкування відносин з насінництва та уточнення переліку суб'єктів насінництва і розсадництва дані про них вносяться до Державного реєстру виробників насіння і садивного матеріалу, який ведеться на основі Положення, затвердженого наказом Міністерства аграрної політики України від 29 травня 2003 р. № 152, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 15 липня 2003 р. за № 595/7916. ***Державний реєстр виробників насіння і садивного матеріалу*** (далі — Реєстр) — це перелік суб'єктів насінництва та розсадництва, яким надано право виробляти та реалізовувати насіння і садивний матеріал. Реєстрація суб'єктів насінництва і розсадництва проводиться на підставі наказу Міністерства аграрної політики України про видачу паспорта на виробництво та реалізацію насіння і садивного матеріалу та занесення його до Реєстру. Суб'єкти насінництва і розсадництва, не занесені до Реєстру, не мають права виробляти насіння та садивний матеріал для реалізації. Реєстр за дорученням Міністерства аграрної політики України веде Державна служба з охорони прав на сорти рослин.

Одержання статусу суб'єкта насінництва врегульовує Порядок проведення атестації суб'єктів господарювання на право виробництва та реалізації насіння і садивного матеріалу, затверджений наказом Міністерства аграрної політики України від 29 травня 2003 р. № 152, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 15 липня 2003 р. за № 594/7915. Атестацію суб'єктів господарювання на право виробництва та реалізації насіння і садивного матеріалу проводять атестаційні комісії. Атестаційна комісія з надання суб'єктам господарювання права на виробництво та реалізацію: оригінального й елітного насіння — утворюється наказом Міністерства аграрної політики України; репродукційного насіння і садивного матеріалу, гібридів першого покоління — утворюється наказом Міністерства агропромислового комплексу АР Крим, головних управлінь сільського господарства і продовольства обласних державних адміністрацій. На підставі рішення атестаційних комісій та висновків Державної служби з охорони прав на сорти рослин Міністерство аграрної політики України видає наказ про видачу паспорта на виробництво та реалізацію насіння і садивного матеріалу відповідних категорій та занесення до Державного реєстру виробників насіння і садивного матеріалу. Виготовлення, заповнення та видачу суб'єктам насінництва і розсадництва паспортів здійснює Український інститут експертизи сортів рослин.

Паспорт на виробництво та реалізацію насіння і садивного матеріалу відповідних категорій видається на термін дії укладеного ліцензійного договору між власником сорту та виробником насіння цього сорту, але не більше ніж на 5 років. Після закінчення терміну дії паспорта проводиться переатестація, у результаті якої видається новий паспорт.

У процесі використання сортового насіння можуть суттєво погіршитися його сортові якості. Причин такому явищу можна навести досить багато: недотримання технології посіву, догляду за посівами, збирання, переробки й зберігання врожаю. На погіршення сортових якостей можуть вплинути навіть невідповідні природно-кліматичні умови. Дослідження відповідності насіння сортовим вимогам здійснюється за допомогою апробації (випробування) сортових посівів, яка здійснюється на основі Порядку здійснення організації та контролю за проведенням апробації сортових посівів, затвердженого наказом Міністерства аграрної політики України від 3 липня 2009 р. № 463, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 21 липня 2009 р. за № 659/16675.

Основна мета проведення апробації сортових посівів — підтвердження того, що ознаки сорту залишились незмінними в процесі їх розмноження та визначення придатності сортових посівів для використання урожаю з них на насіннєві цілі. Для цього за встановленими морфологічними ознаками відмінності сорту визначаються сортова чистота (однорідність), засміченість сортового посіву іншими рослинами, в тому числі рослинами, насіння яких важко відокремлюється, карантинними, злісними й отруйними бур'янами, встановлюється ступінь ураження рослин хворобами та ушкодження шкідниками. Апробації підлягають усі сортові посіви сільськогосподарських рослин, які занесені до Державного реєстру сортів рослин, придатних для поширення в Україні, та призначені для використання на насіннєві цілі або проходять виробниче випробування і належать суб'єктам насінництва та розсадництва. Здійснює апробацію державний інспектор з насінництва із залученням, за необхідності, автора сорту або представників установи-оригінатора та заявника.

Загальна схема апробації включає сукупність таких дій. До початку проведення апробації в підприємстві складається загальний план апробації посівів чи насаджень. У плані необхідно вказати назви (номери) ділянок, розміщення рядів і рослин у ряду згідно зі сторонами світу, строками і черговістю проведення апробації. Під час проведення апробації на ділянці оглядають усі рослини або кущі кожного ряду, відзначаючи в польовому журналі номер ряду, кількість рослин основного сорту, домішки і випади. Апробацію проводять двоє людей — апробатор і помічник. Апробатор визначає відповідність рослин сорту, відрізняє домішки і веде записи. Помічник за його вказівками позначає домішки (етикеткою, фарбою або інше) чи видаляє їх і підраховує кількість рослин (саджанців або кущів) кожного основного сорту окремо у

ряді. За результатами досліджень визначається чистосортність і зрідженість посівів (насаджень) у відсотках до загальної кількості рослин на одиницю площі. За матеріалами апробації складаються акти апробації у трьох примірниках за підписом апробатора, керівника підприємства, засвідчуються печаткою і перший примірник надсилається до Української державної помологічно-ампелографічної інспекції, другий залишається в господарстві, а третій — подається установі, якій підзвітне підприємство.

За результатами визначення посівних якостей насіння відповідні насіннєві інспекції (за територіальною ознакою) видають власникові такі державні документи: Сертифікат на насіння України; Посвідчення про кондиційність; Результат аналізу насіння.

Об'єктами насінництва та розсадництва згідно зі ст. 2 Закону України «Про насіння і садивний матеріал» є: 1) сорт рослин (клон, лінія, гібрид, популяція, сортосуміш); 2) насіння і садивний матеріал; 3) насінницькі посіви та насадження.

Сутність таких різновидів сорту рослин, як клон, лінія і гібрид, було розкрито вище. ***Популяцією*** є сукупність рослин одного виду, поширених у певній місцевості. Щодо сорту, то це переважаюче поширення якогось сорту рослин у межах певної місцевості. ***Сортосуміш*** одержується внаслідок цілеспрямованого або ненавмисного (при обробці, зберіганні чи перевезенні) змішуванні різних сортів рослин одного виду. Внаслідок різних властивостей змішаних сортів сортосуміш як насіння використовується одноразово.

Під ***насінням*** розуміються органи рослин, які використовуються для розмноження. ***Садивний (посадковий) матеріал*** — це рослини та їх частини, що вважаються придатними для відтворення цілісних рослин.

Насінницькі посіви — це ділянки ріллі, призначені для розмноження посівних сортів рослин. ***Насадження*** призначаються для розмноження багаторічних рослин, які відтворюються за допомогою садивного (посадкового) матеріалу.

Залежно від можливості передати сортові якості насіння поділяють на категорії:

— ***оригінальне*** — це насіння первинних ланок насінництва, вироблене оригінатором сорту, тобто особою, яка створила, вивела, виявила сорт та (або) забезпечує його збереження. На оригінатора покладається обов'язок забезпечувати підтримку сорту таким чином, щоб зберігалися ознаки, вказані у описі сорту, складеному на дату його реєстрації у Державному реєстрі сортів рослин, придатних для поширення в Україні;

— ***елітним*** є насіння, отримане від послідовного розмноження оригінального насіння в елітно-насінницьких та інших господарствах, занесених до Державного реєстру виробників насіння і садивного матеріалу. Кількість поколінь елітного насіння визначає оригінатор сорту, але, як правило, їх є два, тобто суперелітне та елітне;

— ***репродукційне*** насіння — усі наступні покоління елітного насіння, тобто насіння першої та наступних репродукцій. Репродукцією є період одноразового розмноження насіння внаслідок його висіву і збирання врожаю. Через природно-кліматичні особливості продукцію рослинництва можна одержати лише один раз на рік. Тому репродукцією є порядковий номер року розмноження елітного насіння. Наприклад, вираз «насіння другої репродукції» означає, що таке насіння одержано на другий рік розмноження елітного насіння. Залежно від видових особливостей рослин може бути декілька репродукцій. Як правило, після четвертої репродукції насіння втрачає свої сортові якості і потребує сортооновлення. Сортооновленням є періодична заміна сортового насіння сільськогосподарських культур високоякісним насінням цього самого сорту. При цьому бажано, щоб насіння було оригінальним, елітним або хоча б не нижче першої репродукції.

До насіння зазначених категорій прирівнюється відповідний садивний матеріал картоплі, винограду, плодових, горіхоплідних, ягідних, декоративних, лікарських, лісових культур з урахуванням особливостей їх розмноження.

§ 4. Порядок реалізації насіння і садивного матеріалу

Реалізація насіння і садивного матеріалу здійснюється шляхом оптової та роздрібної торгівлі. Аграрно-правовому регулюванню підпорядковується саме оптова реалізація насіння і садивного матеріалу, чому присвячено низку аграрних нормативно-правових актів. Роздрібна торгівля врегульовується актами цивільного та господарського законодавства, зокрема постановою Кабінету Міністрів України «Про Порядок заняття торговельною діяльністю і правила торговельного обслуговування населення» від 8 лютого 1995 р. № 108, загальними положеннями Правил роздрібної торгівлі непродовольчими товарами, затверджених наказом Міністерства економіки України від 19 квітня 2007 р. № 104, зареєстрованих в Міністерстві юстиції України 8 листопада 2007 р. за № 1257/14524, а також Правилами роботи дрібнороздрібної торговельної мережі, затвердженими наказом Міністерства зовнішніх економічних зв'язків і торгівлі України від 8 липня 1996 р. № 369.

Слід зазначити, що прийняття Закону України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції» від 25 червня 2009 р. та Державної цільової програми створення оптових ринків, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 3 червня 2009 р. № 562 дає змогу розглядати оптову торгівлю насінням і садивним матеріалом одночасно як частину оптового ринку сільськогосподарської продукції і як спеціалізований насінницький ринок оптової торгівлі.

Відповідно до ст. 34 Закону України «Про насіння і садивний матеріал» від 26 грудня 2002 р. оптова торгівля насінням на внутрішньому ринку України підлягає ліцензуванню. Прикінцевими положеннями цього Закону запропоновано доповнити перелік ліцензійних видів господарської діяльності, визначених ст. 9 Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності», пунктом 65 щодо оптової торгівлі насінням.

Органи ліцензування оптової торгівлі насінням визначено п. 33 Переліку органів ліцензування, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 14 листопада 2000 р. № 1698. У сфері оптової торгівлі насінням для потреб ведення сільського господарства органами ліцензування виступають Мінагрополітики України та місцеві органи державної виконавчої влади: Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські держадміністрації. На підставі ліцензії, виданої Міністерством аграрної політики України, здійснювати оптову торгівлю насінням дозволено на всій території України, а на підставі ліцензії, виданої місцевим органом виконавчої влади, — на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці.

Рішення про видачу ліцензії приймається Мінагрополітики України на підставі висновку спеціальної ліцензійної комісії, яка діє на основі Положення про ліцензійну комісію з ліцензування провадження господарської діяльності з оптової торгівлі насінням, затвердженого наказом Міністерства аграрної політики України від 28 березня 2008 р. № 189. До компетенції ліцензійної комісії входить прийняття рішення щодо видачі або переоформлення ліцензії, видачі копії, дубліката ліцензії, відмову у її видачі або залишення заяви без розгляду. Комісія також подає пропозиції Мінагрополітики України щодо скасування рішення про видачу ліцензії, рішення про визнання ліцензії недійсною та про анулювання ліцензії згідно із законодавством. Для отримання ліцензії на оптову торгівлю насінням суб'єкт господарювання повинен звернутися до ліцензійної комісії із заявою про видачу ліцензії встановленого зразка. До заяви додаються документи, визначені Переліком документів, які додаються до заяви про видачу ліцензії для окремого

виду господарської діяльності, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 4 липня 2001 р. № 756.

Термін дії зазначеної ліцензії та розмір плати за її видачу встановлюються постановою Кабінету Міністрів України від 29 листопада 2000 р. № 1755. При цьому іншою постановою Кабінету Міністрів України від 21 травня 2009 р. № 498 було змінено основу формування плати за одержання ліцензії з неоподатковуваних мінімумів доходів громадян на розмір мінімальної заробітної плати. Таким чином, за загальним правилом, термін дії ліцензії на провадження оптової торгівлі насінням становить 5 років, а плата за її видачу справляється у розмірі однієї мінімальної заробітної плати, якщо органом ліцензування є центральний орган виконавчої влади, або у розмірі 0,5 мінімальної заробітної плати, якщо органом ліцензування є місцевий орган виконавчої влади.

У процесі визначення якості насіння і садивного матеріалу здійснюється: встановлення відповідності сортової та насіннєвої документації на партію насіння та садивного матеріалу до вимог нормативних документів; визначення відповідності показників сортових і посівних якостей партії насіння та садивного матеріалу до даних, зазначених у відповідних документах на партію; визначення генетичного походження насіння та садивного матеріалу. Здійснюються зазначені процедури на основі Правил експертного визначення якості насіння і садивного матеріалу та порядок оформлення заяв, затверджених наказом Міністерства аграрної політики України від 8 липня 2003 р. № 223, зареєстрованих в Міністерстві юстиції України 23 липня 2003 р, за №630/7951.

Крім вимог до якості насіннєвого матеріалу істотною умовою договору оптової торгівлі насінням є вимоги щодо пакування партій насіння. Здійснюється ця процедура відповідно до Правил пакування та маркування насіння сільськогосподарських культур в Україні, затверджених наказом Міністерства аграрної політики України від 22 червня 2009 р. № 426, зареєстрованих в Міністерстві юстиції України 15 липня 2009 р. за № 639/16655. Має свої особливості і формування ціни сортового насіння і садивного матеріалу. Залежно від категорії насіння існують сортові надбавки у вигляді відсотків до ціни, встановлені і затверджені спільним наказом Міністерства аграрної політики України та Української академії аграрних наук від 6 березня 2007 р. № 212/29.

У разі невідповідності сортового насіння сортовим вимогам його використовують як продукт харчування або як корм для сільськогосподарських тварин. Якщо насіння не може використовуватися для жодної із зазначених цілей, воно підлягає фізичному знищенню, яке здій-

снюється відповідно до Порядку, затвердженого наказом Міністерства аграрної політики України від 14 травня 2003 р. № 132, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 26 травня 2003 р. за Хе 398/7719. Знищення такого насіння покладається на його власника під контролем державного інспектора з насінництва. Таке насіння знищується шляхом спалювання або іншим способом. Ще один спосіб компостування визначає Методика вилучення, утилізації та знищення сільськогосподарської сировини і харчових продуктів, що зазнали впливу пестицидів та агрохімікатів і непридатні до використання, затверджена наказом Головного санітарно-епідеміологічного управління Міністерства охорони здоров'я України від 7 березня 1996 р. № 5.08.07/306. Компостуванням непридатного насіння є його складування у ізольованих від зовнішнього впливу місцях з метою природного розкладення діючої речовини і подальшого використання як органічних добрив.

§ 5. Правове регулювання захисту сільськогосподарських рослин

Сільськогосподарське виробництво щорічно втрачає від шкідників, хвороб та бур'янів до ЗО відсотків валових зборів і, зокрема, зерна 25—30%, цукрових буряків — 20—27, соняшнику — 23—25, сої, картоплі — 32—35, овочів — 27, плодових насаджень — 48% і більше. Захист рослин від шкідливих організмів посідає одне з провідних місць серед технологічних прийомів вирощування сільськогосподарських культур. При технологіях вирощування сільськогосподарських культур без застосування пестицидів урожайність знижується на 35—50%, значно погіршується якість продукції.

Спеціальним нормативно-правовим актом у сфері захисту рослин є Закон України «Про захист рослин» від 14 жовтня 1998 р., згідно з яким ***захист рослин*** — це комплекс заходів, спрямованих на зменшення втрат урожаю та запобігання погіршенню стану рослин сільськогосподарського та іншого призначення, багаторічних і лісових насаджень, дерев, чагарників, рослинності закритого ґрунту, продукції рослинного походження через шкідників, хвороби і бур'яни. Проте це широке визначення захисту рослин, що охоплює всі галузі економіки, які використовують у своїй виробничо-господарській діяльності рослини. Тому прийнятнішим є поняття захисту саме сільськогосподарських рослин, яке надає Закон України «Про пестициди і агрохімікати» від 2 березня 1995 р. Отже, ***захист сільськогосподарських рослин*** — це комплекс заходів щодо попередження і зменшення втрат врожаю сільськогосподарських культур від шкідників, хвороб і бур'янів.

Шкідниками є види тварин (комахи, кліщі, мікроорганізми), здатні заподіяти шкоду рослинам, чагарникам, деревам, продукції рослинного походження, збитки від якої економічно доцільно відвернути. Під хворобами розуміють порушення нормального обміну речовин у рослині під впливом фітопатогенів (віруси, бактерії, гриби) або несприятливих умов середовища. До бур'янів належить небажана рослинність в угіддях, посівах, насадженнях культурних рослин, яка конкурує з ними за світло, воду, поживні речовини, а також сприяє поширенню шкідників та хвороб.

Посівам сільськогосподарських культур, плодово-ягідним, лісовим та лісопарковим насадженням, продукції рослинництва завдають шкоду понад 400 видів шкідників, рослини уражують 200 збудників небезпечних хвороб, а поля засмічують близько 300 видів бур'янів. Всі вони мають свої біологічні особливості життєвого циклу, а для боротьби з ними застосовуються, поряд з комплексом агротехнічних та організаційних заходів, понад 300 хімічних і біологічних засобів захисту рослин. Таким чином, слід відзначити комплексний інтегрований характер захисту сільськогосподарських рослин, який складається із застосування організаційно-господарських, агротехнічних, селекційних, фізичних, хімічних, біологічних та інших методів.

До організаційно-господарських методів належить своєчасне забезпечення матеріальними і трудовими ресурсами у їх оптимальному співвідношенні. Агротехнічні методи включають дотримання схеми сівозмін, технологічних вимог тощо, що дозволяє випереджати або заглушувати розвиток шкідливих організмів. Селекційні методи дають змогу одержати рослини, стійкі проти певних шкідливих організмів. Фізичні методи спрямовані на фізичне знищення шкідників шляхом їх ручного збирання, виполювання бур'янів тощо. Зазначені методи є досить обмеженими через вплив на одного зі шкідливих організмів або високі затрати ручної праці. Тому найприйнятнішими нині все ж є засоби боротьби проти шкідливих організмів, які містять токсичні речовини.

Такі засоби об'єднуються під загальною назвою пестицидів, визначення яких містить ст. 1 Закону України «Про пестициди і агрохімікати». ***Пестицидами є*** токсичні речовини, їх сполуки або суміші речовин хімічного чи біологічного походження, призначені для знищення, регуляції та припинення розвитку шкідливих організмів, внаслідок діяльності яких вражаються рослини, тварини, люди і завдається шкода матеріальним цінностям, а також гризунів, бур'янів, деревної, чагарникової рослинності, засмічуючих видів риб.

Сутність і значення біологічного методу розкриває Галузева програма «Захист рослин 2008—2015», затверджена наказом Міністерства

аграрної політики України від 6 грудня 2007 р. № 867/112. ***Біологічний метод захисту рослин*** передбачає використання живих організмів або продуктів їх життєдіяльності для запобігання чи зменшення збитків, яких завдають шкідливі організми, та створення сприятливих умов для діяльності корисних видів. Біологічний метод не потребує значних фінансових витрат і, головне, біологічні засоби можуть виробляти в достатній кількості біофабрики і біолабораторії України. Основна доля у використанні біологічних засобів (близько 80%) припадала на трихограму. Трихограма стримує розвиток і поширення лускокрилих шкідників у посівах сільськогосподарських культур.

Загалом біологічний метод боротьби зі шкідниками і хворобами сільськогосподарських культур повинен займати до 50% в інтегрованих системах захисту рослин.

Основною метою Галузевої програми «Захист рослин 2008—2015» є насичення ринку пестицидів ефективними засобами захисту рослин у необхідних обсягах і асортименті та забезпечення їх раціонального використання, і на цій основі поліпшити фітосанітарний стан сільськогосподарських угідь, що неодмінно стабілізує і підвищить рівень виробництва конкурентоспроможної продукції рослинництва. Виконання програми значно поліпшить фітосанітарний стан сільськогосподарських угідь, посівів і насаджень, а також сприятиме виробництву прогнозованих обсягів продукції рослинництва та створенню додаткових робочих місць і забезпеченню продовольчої безпеки країни.

Державний контроль у сфері захисту рослин за проведенням підприємствами, установами, організаціями усіх форм власності та громадянами нагляду за фітосанітарним станом рослин сільськогосподарського призначення, багаторічних насаджень рослин закритого ґрунту, а також захистом їх від шкідливих організмів, додержанням технології та регламентів зберігання, транспортування і застосування засобів захисту рослин здійснюють спеціально уповноважені органи виконавчої влади у сфері захисту рослин. Такими органами є Кабінет Міністрів України, місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, компетенція яких визначається статтями 8—10 Закону України «Про захист рослин». Спеціально уповноваженим органом виконавчої влади у сфері захисту рослин є Міністерство аграрної політики України у особі Департаменту рослинництва, а також Головної державної інспекції захисту рослин Мінагрополітики, що діє на основі Положення, затвердженого наказом Міністерства аграрної політики України від 18 червня 2007 р. № 422, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 2 серпня 2007 р. за № 880/14147. У регіонах функції державного контролю за захистом рослин здійснюють державні станції захисту рослин Автономної Республіки Крим і областей, діючих на підставі положень, затверджених наказом Мінагрополітики України від 18 липня 2000 р. № 127. До спеціальних органів належить також Державна служба з карантину рослин України, Положення про яку затверджене наказом Міністерства аграрної політики України від 8 травня 2007 р. №310, зареєстроване в Міністерстві юстиції України 24 травня 2007 р. за №532/13799.

Однією з важливих умов зниження собівартості продукції рослинництва є застосування вітчизняних засобів захисту рослин, які значно дешевші за їх імпортні аналоги. З метою збільшення виробництва таких засобів із залученням коштів вітчизняних та іноземних інвесторів було прийнято постанову Кабінету Міністрів України «Про організацію виробництва вітчизняних засобів захисту рослин» від 24 січня 2001 р. № 42. Водночас відповідно до ст. 9 Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» виробництво, оптова та роздрібна торгівля пестицидами підлягає ліцензуванню.

Органом ліцензування виробництва пестицидів згідно з п. 14 Переліку органів ліцензування, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 14 листопада 2000 р. № 1698, визначено Міністерство промислової політики України. Для одержання ліцензії виробник пестицидів повинен виконати організаційні, кваліфікаційні, технологічні, санітарні та інші вимоги, встановлені Ліцензійними умовами провадження господарської діяльності з виробництва пестицидів та агрохімікатів (тільки регуляторів росту рослин), затвердженими наказом Державного комітету України з питань регуляторної політики та підприємництва, Міністерства промислової політики України від 31 січня 2006 р. № 8/29, зареєстрованими в Міністерстві юстиції України 17 лютого 2006 р. за № 144/12018.

Водночас відповідно до п. 1 Переліку органів ліцензування, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 14 листопада 2000 р., ліцензування оптової та роздрібної торгівлі пестицидами в межах будь-якої території України здійснює Мінагрополітики України, а в межах окремих адміністративно-територіальних одиниць - відповідні місцеві органи виконавчої влади. Ліцензія на торгівлю пестицидами видається за умови відповідності вимогам Положення про ліцензійну комісію з ліцензування провадження господарської діяльності з оптової, роздрібної торгівлі пестицидами та агрохімікатами (тільки регуляторами росту рослин), і складу ліцензійної комісії, затверджене наказом Міністерства аграрної політики України від 19 березня 2008 р.

№ 167. Загалом можна зробити висновок про схожість ліцензування оптової торгівлі пестицидами і викладеної раніше процедури ліцензування оптової торгівлі насінням і садивним матеріалом.

Як уже зазначалося, пестициди містять токсичні речовини, тобто речовини хімічного чи біологічного походження, здатні у певних кількостях викликати порушення життєдіяльності людського чи тваринного організму. Пестициди мають різні рівень токсичності та період розпаду шкідливих речовин. Це викликає необхідність суворого санітарного контролю за вмістом токсичних речовин у виробленій сільськогосподарській продукції, що реалізується споживачам. Залишки токсичних речовин у продукції не повинні перевищувати встановлені Державними санітарними правилами та нормами ДСанПіН 8.8.1.2.3.4-000-2001 «Допустимі дози, концентрації, кількості та рівні вмісту пестицидів у сільськогосподарській сировині, харчових продуктах, повітрі робочої зони, атмосферному повітрі, воді водоймищ, ґрунті», затвердженими постановою Головного державного санітарного лікаря України від 20 вересня 2001 р. № 137.

Разом із тим, з метою забезпечення охорони здоров'я населення і навколишнього природного середовища визначено Перелік пестицидів, заборонених до використання в сільському господарстві, що не можуть бути зареєстровані або перереєстровані в Україні, затверджений наказом Державної комісії у справах випробувань і реєстрації засобів захисту та регуляторів росту рослин і добрив (Укрдержхімкомісії) від 5 серпня 1997 р.

§ 6. Карантинний режим як прояв особливого режиму захисту рослин

Серед заходів захисту рослин слід виділити особливий карантинний режим, спрямований на запобігання занесенню та поширенню відсутніх на території України регульованих шкідливих організмів. Як правило, такі організми заносяться в Україну із-за кордону і виявляються шляхом проведення фітосанітарного контролю на митному кордоні. Таким чином, карантинний режим належить до митних технічних бар'єрів у зовнішньоекономічній діяльності. Взагалі за своїм значенням карантинний режим є особливим режимом захисту рослин.

Врегульовує відносини з карантинного захисту рослин Закон України «Про карантин рослин» від ЗО червня 1993 р. (у редакції Закону від 19 січня 2006 р. № 3369-IУ). ***Карантином*** є утримання об'єктів регулювання у визначених місцях для проведення їх моніторингу або подальшого інспектування, фітосанітарної експертизи та обробки. При цьому ***фітосанітарною експертизою*** є перевірка та аналіз об'єктів регулювання в лабораторних умовах на предмет наявності або відсутності регульованих шкідливих організмів, а ***інспектуванням*** — візуальна перевірка об'єктів регулювання для визначення наявності регульованих шкідливих організмів та/або відповідності фітосанітарним правилам. До шкідливих організмів належать будь-який вид, штам або біотип рослин, тварин, патогенний агент, шкідливий для рослин чи продуктів рослинного походження, у тому числі комахи, кліщі, грибки, бактерії, віруси, нематоди та бур'яни.

Державне управління у сфері карантину рослин здійснюється Кабінетом Міністрів України, Міністерством аграрної політики України, органами Державної служби з карантину рослин України, яка діє на основі Положення, затвердженого наказом Мінагрополітики України від 8 травня 2007 р. № 310, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 24 травня 2007 р. за № 532/13799.

У разі виявлення карантинних організмів на території України запроваджується карантинний режим як особливий правовий режим, що передбачає систему фітосанітарних заходів, які здійснюються у карантинній зоні з метою локалізації та ліквідації карантинних організмів. Карантинним є вид шкідливого організму, який у разі занесення або обмеженого поширення на території України може завдати значної шкоди рослинам і рослинним продуктам. При цьому фітосанітарними є будь-які заходи, включаючи усі нормативно-правові вимоги, фітосанітарні правила та процедури, що є обов'язковими для виконання органами державної влади та особами.

Відповідно до ст. 33 Закону України «Про карантин рослин» карантинний режим запроваджується: у межах декількох областей Кабінетом Міністрів України за поданням Головного державного інспектора з карантину рослин України; на території Автономної Республіки Крим, областей, декількох районів, району, населеного пункту чи території окремого господарства — відповідно Радою міністрів Автономної Республіки Крим, місцевою державною адміністрацією за поданням відповідно головних державних інспекторів з карантину рослин чи державних інспекторів з карантину рослин. Карантинний режим запроваджується протягом доби з моменту виявлення карантинного організму. Орган, що приймає рішення про запровадження або скасування карантинного режиму, протягом доби повідомляє осіб, що розташовані, перебувають або проживають у регульованій зоні.

Процедура виявлення карантинних шкідників та подальшого поводження з ними врегульована нормативно і здійснюється відповідно до

Порядку проведення огляду, обстеження, аналізу, фумігації (знезараження) та інспектування (оформлення фітосанітарного та карантинного сертифікатів) об'єктів регулювання у сфері карантину рослин, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 12 травня 2007 р. № 705. Огляд об'єктів регулювання передбачає проведення інспектування, під час якого здійснюється відбір зразків для проведення фітосанітарної експертизи. Обстеженням є збір та реєстрація даних огляду, моніторингу та інших процедур, пов'язаних з визначенням наявності або відсутності інспектування — візуальна перевірка об'єктів регулювання для визначення наявності регульованих шкідливих організмів та відповідності фітосанітарним правилам. Нарешті, інспектування — це візуальна перевірка об'єктів регулювання для визначення наявності регульованих шкідливих організмів та відповідності фітосанітарним правилам.

З метою визначення фітосанітарного стану об'єктів регулювання державні інспектори з карантину рослин проводять систематичні обстеження земель сільськогосподарського призначення, пунктів карантину рослин та прилеглої до них території (трикілометрової зони), місць обігу об'єктів регулювання. Обстеження проводиться державним інспектором з карантину рослин у період вегетації культурних рослин з такою періодичністю: 1) кожного півріччя — на місці виробництва або виробничій ділянці, на яких офіційно встановлено та підтримується статус вільних від регульованих шкідливих організмів; 2) щороку — у суб'єктів господарювання, які вирощують елітне насіння і садивний (посадковий) матеріал, на державних сортодослідних станціях, у плодорозсадниках, інтродукційно-карантинних розсадниках і карантинних оранжереях ботанічних садів, а також на територіях, де запроваджено карантинний режим; 3) один раз на два роки — у суб'єктів господарювання, що здійснюють виробництво та переробку сільськогосподарської продукції, на землях осіб, де не виявлено карантинних організмів, та на прилеглих до них територіях. Результати обстеження оформлюються актом.

Висновок фітосанітарної експертизи надається за результатами аналізу щодо наявності шкідливих організмів протягом трьох днів із дня подання зразка об'єкта регулювання на аналіз, а щодо саджанців, живців, квіткових цибулин, бульб — наступного дня. У разі проведення складного аналізу (мікологічного, бактеріологічного, вірусологічного, гельмінтологічного) висновок про результати фітосанітарної експертизи надається протягом ЗО днів із дня подання зразка об'єкта регулювання на аналіз. На підставі результатів фітосанітарної експертизи кожного зразка об'єкта регулювання і оцінки виявлених шкідливих організмів державний інспектор з карантину рослин визначає фітосанітарний стан партії об'єктів регулювання та приймає рішення про застосування фітосанітарних заходів. Заражені шкідливими організмами об'єкти регулювання, що вивозяться за межі митної території України або карантинної зони, підлягають обробці або фумігації (знезараженню).

Карантинні організми можуть перетинати митний кордон України як безпосередньо, так і перебуваючи серед так званих підкарантинних об'єктів. Підкарантинними є матеріали та об'єкти, які можуть сприяти поширенню або за допомогою яких можуть поширюватися карантинні організми. Перелік підкарантинних об'єктів затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 12 травня 2007 р. № 705. По-суті, носієм карантинних організмів, тобто підкарантинним об'єктом, може бути будь-яка продукція рослинництва, зокрема зернові культури, овочі, фрукти, саджанці тощо. У разі виявлення карантинних організмів зазначені об'єкти підлягають знезараженню (фумігації), тобто обробці хімічними речовинами, які знаходяться у газоподібному і рідкому стані, підкарантинних матеріалів, транспортних засобів з метою знищення карантинних організмів.

Відповідно до ч. 2 ст. 7 Закону України «Про карантин рослин», а також п. 67 ст. 9 Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» проведення знезараження підкарантинних матеріалів та об'єктів підлягає ліцензуванню. Згідно із п. 1 Переліку органів ліцензування, затвердженого постановою кабінету Міністрів України від 14 листопада 2000 р. № 1698, органом ліцензування визначено Мінагрополітики України. Для одержання ліцензії необхідно виконати організаційні, кваліфікаційні та технологічні вимоги, висунуті Ліцензійними умовами провадження господарської діяльності з проведення знезараження підкарантинних матеріалів та об'єктів, які переміщуються через державний кордон України та карантинні зони, затвердженими наказом Державного комітету України з питань регуляторної політики та підприємництва, Мінагрополітики України від 4 листопада 2004 р. № 129/402, зареєстрованими в Міністерстві юстиції України 17 грудня 2004 р. за № 1597/10196. Пропозиції щодо надання ліцензій конкретним суб'єктам виносить спеціальна ліцензійна комісія, що діє на підставі Положення, затвердженого наказом Мінагрополітики України від ЗО грудня 2004 р. № 489.

Загальні засади процедури проведення фумігації (знезараження) встановлює відповідний Порядок, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 12 травня 2007 р. № 705. Поряд із цим існують акти, що врегульовують процедуру фумігації окремих культур, напри-

клад Інструкція із знезараження плодів цитрусових від середземноморської плодової мухи методом рефрижерації, затверджена наказом Головної державної інспекції з карантину рослин України від 18 березня 2003 р. № 40, зареєстрована в Міністерстві юстиції України 2 квітня 2003 р. за № 250/7571.

Важливе значення у боротьбі з карантинними організмами відіграє фітосанітарний контроль за переміщенням рослинницької продукції як із-за кордону, так і всередині країни. Правовою основою такого контролю є Правила перевезення вантажів, які підлягають фітосанітарному контролю, затверджені наказом Міністерства транспорту України від 21 листопада 2000 р. № 644, зареєстровані в Міністерстві юстиції України 24 листопада 2000 р. за № 873/5094, а також Фітосанітарні правила ввезення з-за кордону, перевезення в межах країни, транзиту, експорту, порядку переробки та реалізації підкарантинних матеріалів, затверджені наказом Міністерства аграрної політики України 23 липня 2005 р. Хе 414, зареєстровані у Міністерстві юстиції України 29 вересня 2005 р. за № 1121/11401.

§ 7. Правові аспекти вирощування наркотичних рослин

Аналіз статистичних даних, проведений Верховним Судом України у «Практиці розгляду судами справ про злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів», свідчить, що в Україні на вересень 2007 р. нараховувалося майже 500 тис. осіб, які регулярно вживають наркотичні засоби, із них понад 5 тис. наркозалежних — неповнолітні. Найбільшу кількість наркозалежних зареєстровано у південних областях України. У 2007 р. на розгляді судів першої інстанції перебувало 43,4 тис. кримінальних справ про злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, що на 0,8% більше, ніж у 2006 р.

У сільському господарстві України вирощується досить доступна для споживачів наркосировина — ***мак снотворний і коноплі,*** з яких виготовляють наркотичні засоби. Найбільш поширене незаконне вирощування маку снотворного має місце в західних, а конопель — у південних областях. Такий стан висуває об'єктивну необхідність встановлення особливого режиму виробництва продукції рослинного походження, що містить наркотичні речовини.

Правовий режим виробництва і обігу наркотичних засобів і речовин в Україні встановлено на законодавчому рівні Законом України «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори» від

22 грудня 2006 р. При цьому наркотичні засоби визначаються як речовини природні чи синтетичні, препарати, рослини, включені до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 6 травня 2000 р. за № 770 (далі — Перелік). Прекурсорами є речовини, які використовуються для виробництва і виготовлення наркотичних засобів.

Відповідно до п. 23 ст. 9 Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» від 1 червня 2000 р. діяльність, пов'язана з культивуванням та використанням чи реалізацією рослин, включених до Таблиці I Переліку, підлягає ліцензуванню. Згідно зі списком № 3 таблиці I зазначеного Переліку такими рослинами, що містять наркотичні речовини, є «мак опійний, снотворний» (у тому числі олійний та інші, що містять опій) та «коноплі» будь-якого виду. При цьому культивування рослин виду мак снотворний для виробництва насіння допускається лише за умови використання насіння, зібраного із сортів рослин, у висушеній соломі яких вміст морфіну не перевищував 0,15 відсотка. Щодо коноплі існує вимога, щоб вміст тетрагідроканнабінолу не перевищував 0,15 відсотка.

У п. 25-1 Переліку органів ліцензування, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 14 листопада 2000 р. № 1698, функції ліцензування такої діяльності покладено на Комітет з контролю за наркотиками, який діє на основі відповідного Положення, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 11 вересня 2003 р. № 1446.

Порядок ліцензування діяльності, пов'язаної з обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 5 грудня 2007 р. № 1387. Цей нормативно-правовий акт містить ряд положень, зокрема щодо переліку документів, необхідних для ліцензування, підстав для прийняття рішення про відмову у видачі та анулювання ліцензії, порядку переоформлення ліцензії, видачі дубліката тощо.

Загальною вимогою є відповідність суб'єкта ліцензування організаційним, кваліфікаційним, технологічним та іншим умовам, встановленим Ліцензійними умовами провадження господарської діяльності з розроблення, виробництва, виготовлення, зберігання, перевезення, придбання, пересилання, ввезення, вивезення, відпуску, знищення наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, затвердженими наказом Державного комітету України з питань регуляторної політики та підприємництва та Міністерства охорони здоров'я України від 20 лютого 2001 р. № 39/66, зареєстрованими в Міністерстві юстиції України 13 березня 2001 р. за № 224/5415.

У разі прийняття позитивного рішення Комітет з контролю за наркотиками видає ліцензію на провадження діяльності, пов'язаної з обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів. Ліцензія видається суб'єкту господарювання на один або кілька видів діяльності строком на п'ять років. Водночас слід пам'ятати, що обсяг кожної ліцензії тісно пов'язується з обсягом щорічних квот, у межах яких здійснюється культивування рослин, які містять наркотичні засоби і психотропні речовини. Наприклад, на 2009 р. було встановлено квоти, затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 18 березня 2009 р. № 220. На культивування маку снотворного передбачено виділити площу 14 тис. га, а коноплі — 1,1 тис. га. Для порівняння, у 2008 р. під мак було виділено 12,4 тис. га, а щодо конопель площа залишилась незмінною.

Існує ще одна вимога для осіб, що здійснюють культивування маку і коноплі, висунута відповідно до Порядку придбання кондиційного і репродуктивного насіння для культивування рослин, що містять малі кількості наркотичних речовин, для промислових цілей, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2008 р. № 1129. Для посіву слід придбавати кондиційне і репродуктивне насіння маку снотворного та рослин роду конопель, внесених до Реєстру сортів рослин України, відповідно не нижче першої та другої репродукції у суб'єктів насінництва та розсадництва, занесених до Державного реєстру виробників насіння і садивного матеріалу, щодо рослин, що містять малі кількості наркотичних речовин, для промислових цілей на договірних умовах.

Основним правовим регулятором діяльності з вирощування наркотичних рослин є Порядок провадження діяльності, пов'язаної з обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, та контролю за їх обігом, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 3 червня 2009 р. № 589. Насамперед, встановлюється вимога щодо ліцензування цієї діяльності. Також суб'єкти господарювання під час провадження зазначеної діяльності повинні забезпечити виконання умов для запобігання розкраданню наркотичних рослин, визначених постановою Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2008 р. № 1026. Під час збирання врожаю маку знищення їх пожнивних залишків здійснюється суб'єктом господарювання шляхом подрібнення і розкидання, після чого проводиться дискування поля з наступним переорюванням. Комбайни, що використовуються для збирання врожаю рослин маку, повинні бути обладнані пристроями для подрібнення пожнивних залишків. Механізми комбайнів після збирання врожаю маку в той же день очищуються від відходів, пожнивні залишки щодня приорюються. Знищення пожнивних залишків здійснюється суб'єктами господарювання у присутності комісії, до складу якої включаються керівники суб'єкта господарювання і представник територіального органу внутрішніх справ.

Очищення насіння маку здійснюється суб'єктом господарювання на спеціально відведеному об'єкті чи у приміщенні зерноочисними машинами, обладнаними спеціальними пристроями для збирання відходів. Механізми зерноочисних машин після очищення насіння маку в той же день очищуються від відходів, пожнивні залишки щодня спалюються. Переробка стебел конопель здійснюється суб'єктом господарювання на спеціально відведеному об'єкті чи у приміщенні. Знищення залишків після очищення насіння маку або переробки стебел конопель здійснюється суб'єктами господарювання після їх зважування шляхом щоденного спалювання у присутності комісії, до складу якої включаються керівники суб'єкта господарювання і територіального органу внутрішніх справ, представник територіального органу внутрішніх справ.

У разі коли суб'єкт господарювання приймає рішення про знищення посівів рослин з будь-яких причин, такі посіви підлягають знищенню шляхом переорювання на полях висіву скошених та подрібнених рослин у присутності комісії, до складу якої включаються керівники суб'єкта господарювання і територіального органу внутрішніх справ, представник територіального органу внутрішніх справ.

За результатами будь-якого із наведених видів знищення наркотичних рослин складається акт у трьох примірниках, який засвідчується підписами членів комісії і скріплюється печаткою суб'єкта господарювання. Перший примірник акта залишається у суб'єкта господарювання, інші надсилаються МВС та Комітетові з контролю за наркотиками. Суб'єкти господарювання щороку до 1 жовтня подають Комітетові звіт про результати діяльності із зазначенням кількості вирощених і перероблених рослин.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

1. Дайте визначення галузі рослинництва.
2. Якими нормативно-правовими актами врегульовується виробництво продукції рослинництва?
3. До якої системи охорони виключних прав належать сорти рослин?
4. Визначте структуру єдиної державної системи органів охорони прав на сорти рослин.
5. Дайте визначення сорту рослин і перелічіть нормативно-правові акти, де надається це визначення.

6. На які різновиди сорту можуть набуватися виключні й майнові права?
7. Наведіть критерії охороноздатності сорту рослин.
8. Які в Україні існують реєстри, за допомогою яких здійснюється державна реєстрація і правова охорона сортів рослин?
9. Визначте коло суб'єктів насінництва та розсадництва.
10. Яким чином врегульовується порядок одержання статусу суб'єкта насінництва?
11. Що є об'єктами відносин насінництва та розсадництва?
12. Розкрийте особливості реалізації насіння і садивного матеріалу.
13. Встановіть особливості правового регулювання захисту сільськогосподарських рослин.
14. За допомогою яких нормативно-правових актів встановлюється карантинний режим захисту рослин?
15. У чому полягають правові аспекти вирощування наркотичних рослин?

Розділ 20
ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ГАЛУЗІ ТВАРИННИЦТВА

§ 1. Загальна характеристика правового регулювання галузі тваринництва

Закон України «Про захист тварин від жорстокого поводження» від 21 лютого 2006 р. під тваринами розуміє біологічні об'єкти, що відносяться до фауни: сільськогосподарські, домашні, дикі, у тому числі домашня і дика птиця, хутрові, лабораторні, зоопаркові, циркові. Поняття фауни походить з давньоримської міфології від імені богині лісів, полів і звірів. У сучасному розумінні фауною є сформований історично тваринний світ, сукупність усіх видів тварин певної місцевості, країни або певного геологічного періоду розвитку нашої планети.

Сільськогосподарськими є тварини, що утримуються та розводяться людиною для отримання продуктів і сировини тваринного походження. Тоді *тваринництво* можна визначити як галузь сільського господарства, пов'язану з діяльністю по утриманню і розведенню сільськогосподарських тварин для одержання продуктів харчування і сировини для промисловості. Харчові продукти тваринного походження — це продукти, що вживаються людиною в натуральному вигляді чи після відповідної обробки продовольчої сировини тваринного походження, — консерви м'ясні, м'ясо-рослинні та рибні, сири, молоко та молочні продукти, продукти дитячого харчування, маргарин, жири, ковбасні вироби, м'ясні концентрати тощо.

За даними Держкомстату України на 1 січня 2009 р. у тваринництві України нараховувалося сільськогосподарських тварин (тис. голів): великої рогатої худоби - 5079,0, у т. ч. корів - 2856,3; свиней - 6526,0; овець та кіз - 1726,9; птиці - 177555,9; бджіл - 3250,3. Порівняно з 1990 р. зазначене поголів'я за видами відповідно становило: великої рогатої худоби - 20,6%, в т. ч. корів - 34,1; свиней - 33,6; овець та кіз - 20,5; птиці — 72,1; бджіл — 92,5%. Проте на загальному фоні зменшення поголів'я тварин їхня продуктивність зросла. Так, у 2008 р. продук-

тивність однієї голови сільськогосподарських тварин становила: удій молока — 3793 кг; приріст великої рогатої худоби — 449 г на добу; приріст свиней — 361 г на добу; яєць — 278 шт. за рік. Відповідно, порівняно з 1990 р. продуктивність зросла: по молоку — на 32,5%; приросту великої рогатої худоби — на 4; приросту свиней — на 58; яєць — на 30%. Досягнуті показники дають змогу забезпечити потреби населення у вітчизняній сільськогосподарській продукції тваринного походження.

Виробництво продукції тваринництва забезпечують закони України «Про молоко та молочні продукти» від 24 червня 2004 р., «Про бджільництво» від 22 лютого 2000 р., «Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них» від 6 лютого 2003 р. Розведення тварин здійснюється на основі законів України «Про племінну справу у тваринництві» (в редакції Закону від 21 грудня 1999 р. № 1328-XIV), «Про внесення змін до деяких законів України щодо запровадження ліцензування певних видів господарської діяльності у племінній справі в тваринництві» від 20 лютого 2003 р. Заходи з розвитку селекції у тваринництві і адаптації законодавства України у сфері племінної справи у тваринництві до законодавства Європейського Союзу здійснюється на основі «Загальнодержавної програми селекції у тваринництві на період до 2010 року», затвердженої Законом України від 19 лютого 2004 р. Крім зазначених законів, правовому врегулюванню аграрних відносин з виробництва продукції тваринництва присвячено значну кількість підзаконних актів.

Програмне значення має постанова Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо активізації роботи з розвитку тваринництва» від 20 серпня 2008 р, № 729, у якій визначено цілу низку заходів спеціальних державних органів з розвитку тваринництва. Розвиток ринкових відносин у тваринництві передбачено постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання координації міжгалузевих відносин на ринку продукції тваринного походження» від 25 грудня 2002 р. № 1964. Було утворено Міжвідомчу комісію з питань координації міжгалузевих відносин на ринку продукції тваринного походження, за якою затверджено функції з моніторингу цін, нарахування та виплат переробними підприємствами дотацій за реалізовані їм молоко та м'ясо в живій вазі, узгодження дій, спрямованих на створення взаємовигідних умов для функціонування всіх суб'єктів господарювання на ринку продукції тваринного походження виходячи з необхідності забезпечення прибуткової діяльності сільськогосподарських виробників продукції тваринництва з урахуванням цінової ситуації, яка складається на цьому ринку, та у разі необхідності з питань, що потребують вирішення на державному чи регіональному рівні.

§ 2. Правове регулювання племінної справи у тваринництві

Як свідчить світова практика, зростання продуктивності тварин і підвищення якісних характеристик продукції тваринництва можливе лише за рахунок сталого розвитку селекції й племінної справи. Не останнє місце у забезпеченні ефективності селекційних процесів відіграє їх юридичне закріплення у відповідних нормативно-правових актах. Водночас для юристів певну складність становить розуміння матеріального змісту нормативно-правових актів, тобто сутності селекції й племінної справи через наявність значного масиву спеціальної термінології. Для порівняння, у аграрних вищих навчальних закладах існує окремий напрям підготовки «Зооінженерія» за спеціальністю «Технологія виробництва і переробки продукції тваринництва», у основі якого і лежить вивчення особливостей розведення різних видів сільськогосподарських тварин.

Тим не менше студентам юридичних спеціальностей, які вивчають аграрне право, необхідно розуміти сутність основних категорій і технологічних процесів у тваринництві для правильного застосування норм спеціального законодавства. Насамперед, слід розрізняти селекцію і племінну справу у тваринницькій галузі. Селекцією є цілеспрямована творча діяльність фахівців, спрямована на створення групи племінних тварин (породи, порідного типу, лінії, родини тощо), яка має нові високі генетичні ознаки та стійко передає їх нащадкам. При цьому племінною є чистопородна або одержана за затвердженою програмою породного вдосконалення тварина, що має племінну (генетичну) цінність і може використовуватися в селекційному процесі відповідно до діючих загальнодержавних програм селекції.

Отже, в результаті селекційного процесу створюється група тварин, які відзначаються підвищеною продуктивністю або якістю одержуваної продукції. Проте ефективність такого селекційного досягнення є поки що локальною і у масштабі країни є досить незначною через невелику кількість тварин у групі. Народногосподарське значення полягає саме у поширенні корисних властивостей тварин, одержаних у процесі селекції, на всю територію країни і підтримку їх прояву протягом максимального періоду часу. Виведена в результаті селекції нова порода є поліпшуючою, яка використовується для поліпшення племінних і продуктивних якостей тварин інших порід та виведення нових порід, порідних типів, ліній, родин. Покращення властивостей інших порід здійснюється шляхом застосування племінних (генетичних) ресурсів поліпшуючих порід (сперми, ембріонів, яйцеклітин, інкубацій-

них яєць, які мають племінну (генетичну) цінність). Виконання таких задач і покладається на племінну справу. Таким чином, племінна справа — це система зоотехнічних, селекційних та організаційно-господарських заходів, спрямованих на поліпшення племінних і продуктивних якостей тварин.

Відповідно до «Загальнодержавної програми селекції у тваринництві на період до 2010 року», затвердженої однойменним Законом України від 19 лютого 2004 р. за № 1517-IУ, усього в господарствах України розводять 25 порід великої рогатої худоби, 13 — свиней, 12 — овець, 14 — коней, 18 порід і кросів птиці, 5 порід кролів, 4 — норки, 2 — лисиць, 4 - нутрій, 3 - бджіл та 9 - риб. Загалом організація селекційної діяльності в Україні здійснюється відповідно до загальнодержавних програм селекції у тваринництві, які розробляються та здійснюються Кабінетом Міністрів України і затверджуються відповідним Законом України. Загальнодержавні програми селекції у тваринництві розробляються на період 5—10 років і є обов'язковими для виконання всіма суб'єктами племінної справи у тваринництві.

Господарська діяльність у племінній справі в тваринництві, пов'язана з виробництвом, зберіганням і реалізацією племінних (генетичних) ресурсів, проведенням генетичної експертизи походження та аномалій тварин, підлягає ліцензуванню відповідно до вимог Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо запровадження ліцензування певних видів господарської діяльності у племінній справі в тваринництві» від 20 лютого 2003 р. Ліцензування здійснюється ліцензійною комісією Міністерства аграрної політики України на підставі Положення про ліцензійну комісію з ліцензування провадження господарської діяльності з виробництва, зберігання, реалізації племінних (генетичних) ресурсів, проведення генетичної експертизи походження та аномалій тварин, затвердженого наказом Мінагрополітики від 15 серпня 2005 р. № 380.

Об'єктами племінної справи у тваринництві відповідно до Закону України «Про племінну справу у тваринництві» є велика рогата худоба, свині, вівці, кози, коні, птиця, риба, бджоли, шовкопряди, хутрові звірі, яких розводять з метою одержання від них певної продукції. Суб'єктами племінної справи у тваринництві є: 1) власники племінних (генетичних) ресурсів; 2) підприємства (об'єднання) з племінної справи, селекційні, селекційно-технологічні та селекційно-гібридні центри, іподроми, станції оцінки племінних тварин; 3) підприємства, установи, організації, незалежно від форм власності, та фізичні особи—суб'єкти підприємницької діяльності, які надають відповідні послуги та беруть участь у створенні та використанні племінних (генетичних) ресурсів;

4) власники неплемінних тварин — споживачі племінних (генетичних) ресурсів та замовники послуг з племінної справи у тваринництві.

Суб'єктам племінної справи у тваринництві, які здійснюють свою діяльність у межах прийнятих загальнодержавних програм селекції у тваринництві, Міністерства аграрної політики України залежно від напряму їх діяльності та якості племінних (генетичних) ресурсів присвоюється відповідний статус на основі Положення про присвоєння відповідних статусів суб'єктам племінної справи у тваринництві, затвердженого спільним наказом Мінагрополітики та УААН від 17 липня 2001 р. № 215/66, зареєстрованого в Мін'юсті України 20 серпня 2001 р. за №721/5912.

Під статусом розуміється певний стан суб'єкта племінної справи у тваринництві, який визначається видом і напрямом його діяльності, якістю наявних племінних (генетичних) ресурсів та рівнем ведення селекційно-племінної роботи. Відповідний статус суб'єкта племінної справи у тваринництві визначається за результатами проведення державної атестації та переатестації на основі Положення про відповідність суб'єктів племінної справи у тваринництві статусу племінного заводу, племінного репродуктора і племінного птахорепродуктора, затвердженого наказом Міністерства аграрної політики України і Української академії аграрних наук від 17 липня 2001 р. № 215/66, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 20 серпня 2001 р. за № 722/5913, а у бджільництві — на основі Технологічних вимог до проведення селекційно-племінної роботи в галузі бджільництва, проведення атестації пасік і видачі племінних свідоцтв (сертифікатів), затверджених наказом Мінагрополітики України від 20 вересня 2000 р. № 185/83, зареєстрованих у Міністерстві юстиції України 23 жовтня 2000 р. за № 739/4960.

Статус присвоюють залежно від напряму діяльності та якості племінних (генетичних) ресурсів суб'єктам племінної справи у тваринництві: племінний завод, племінний репродуктор, селекційний центр, підприємство (об'єднання) з племінної справи, контрольно-випробувальна станція, підприємство (лабораторія) генетичного контролю, підприємство (лабораторія) з трансплантації ембріонів, підприємство (лабораторія) з оцінки якості тваринницької продукції, кінний завод, заводська конюшня, іподром, трендепо, племінна пасіка, племінний бджоло розплідник, племінна станція із шовківництва, гренажний завод. Гренажний завод - сільськогосподарське підприємство, яке виробляє промислову гібридну грену (гусінь) шовковичного шовкопряду для забезпечення потреб галузі шовківництва. У конярстві трендепо — це сільськогосподарське підприємство з племінного конярства, яке здій-

снює виявлення та облік працездатності племінних коней ваговозних, призових та спортивних порід шляхом їх відповідного тренінгу і випробувань.

Процедуру присвоєння статусу конкретним племінним підприємствам врегульовано наказом Міністерства аграрної політики України і Української академії аграрних наук «Про присвоєння суб'єктам племінної справи у тваринництві статусів племінного заводу, племінного репродуктора, племінного птахорепродуктора, племінної пасіки і племінного бджолорозплідника» від 22 лютого 2002 р. № 54/17.

Ефективність племінної справи прямо залежить від стану племінного обліку на підприємствах, які використовують племінних тварин або інші племінні (генетичні) ресурси. Племінний облік застосовується з метою організації точного, систематичного обліку походження кожної тварини, її селекційних ознак для проведення селекційно-племінної роботи, удосконалення існуючих та розробки нових ефективних методів практичної селекції, визначення більш раціональних методів добору та підбору тварин у конкретних умовах вирощування. ***Племінний облік*** — це визначення та внесення до документів з племінної справи (племінної документації) суб'єктами племінного тваринництва даних про походження, продуктивність, тип, характер спадковості і наслідування господарсько-корисних ознак та інші індивідуальні якості тварин з метою одержання систематизованих відомостей, необхідних для ведення племінної справи. Племінний облік має бути чітким, своєчасним і не громіздким. Він узгоджується з первинним зоотехнічним та бухгалтерським обліком і складається з таких елементів: ідентифікації (присвоєння клички та ідентифікаційного номера), зважування, промірів, запису інформації про тварину у відповідні форми племінного обліку.

Таким чином, у племінних господарствах ведуть індивідуальний облік походження і продуктивності тварин усіх статевовікових груп. Форми племінного обліку тварин ведуть спеціалісти суб'єктів племінної справи у тваринництві незалежно від їх організаційно-правових форм і форм власності до вибуття тварини, після чого передаються і зберігаються в архіві.

Племінний облік має свої особливості залежно від виду сільськогосподарських тварин і здійснюється на основі таких нормативних документів: 1) Інструкції з ведення племінного обліку в молочному і молочно-м'ясному скотарстві, затвердженої наказом Міністерства аграрної політики України від ЗО грудня 2003 р. № 474, зареєстрованої в Міністерстві юстиції України 21 січня 2004 р. за № 96/8695; 2) Інструкції з ведення племінного обліку в м'ясному скотарстві, затвердженої наказом Мінагрополітики України від 6 червня 2002 р. № 154, зареєстрованої в Міністерстві юстиції України 19 червня 2002 р. за № 517/6805; 3) Інструкції з ведення племінного обліку у свинарстві, затвердженої наказом Мінагрополітики України від 17 грудня 2002 р. № 396, зареєстрованої в Міністерстві юстиції України 29 грудня 2002 р. за Хе 1028/7316; 4) Інструкції з ведення племінного обліку в конярстві, затвердженої наказом Мінагрополітики України від 15 жовтня 2003 р. № 364, зареєстрованої в Міністерстві юстиції України ЗО жовтня 2003 р. за № 993/8314; 5) Інструкції з ведення племінного обліку у вівчарстві та козівництві, затвердженої наказом Мінагрополітики України від 16 липня 2003 р. Хе 242, зареєстрованої в Міністерстві юстиції України 5 серпня 2003 р. за X® 680/8001; 6) Інструкції з ведення племінного обліку в птахівництві, затвердженої наказом Мінагрополітики України від 22 червня 2001 р. X° 179, зареєстрованої в Міністерстві юстиції України 27 вересня 2001 р. за X» 847/6038; 7) Інструкції з ведення племінного обліку в звірівництві та кролівництві, затвердженої наказом Мінагрополітики України від 25 вересня 2003 р. X° 351, зареєстрованої в Міністерстві юстиції України 14 жовтня 2003 р. заX° 934/8255; 8) Технологічних вимог до проведення селекційно-племінної роботи в галузі бджільництва, проведення атестації пасік і видачі племінних свідоцтв (сертифікатів), затверджених наказом Мінагрополітики України від 20 вересня 2000 р. X° 185/83, зареєстрованих у Міністерстві юстиції України 23 жовтня 2000 р. за № 739/4960.

Як зазначалося вище, необхідною складовою племінного обліку є ідентифікація і реєстрація племінних тварин. Обов'язковість проведення цих операцій встановлюється законом. Так, у ст. 10 Закону України «Про племінну справу у тваринництві» встановлюються обов'язкові вимоги щодо ідентифікації, а у ст. 11 цього Закону — щодо державної реєстрації племінних тварин і племінних стад. Ідентифікації і реєстрації підлягають усі тварини, які перебувають, розводяться або утримуються на території України.

Ідентифікація тварин - це процес їх нумерації, присвоєння кличок, фотографування тощо, що забезпечує можливість формування інформації про кожну тварину зокрема та встановлення відповідності цієї інформації даній тварині. Тварині присвоюється індивідуальний ідентифікаційний номер, який не змінюється протягом її життя та є унікальним у межах одного виду тварин.

Державна реєстрація племінних тварин і племінних стад — це внесення даних про племінних тварин і племінні стада відповідно до державних книг племінних тварин і Державного племінного реєстру з метою формування відповідної бази даних про племінні ресурси. Дер-

жавні книги племінних тварин представляють інформаційні бази даних про племінних тварин, а Державний племінний реєстр — це інформаційна база даних про племінні стада. Процедура ведення Державного племінного реєстру здійснюється відповідно до Положення про Державний племінний реєстр, затвердженого наказом Мінагрополітики України і УААН від 20 травня 2002 р. № 134/40 і зареєстрованого у Міністерстві юстиції України 10 червня 2002 р. за № 488/6776.

У зв'язку з прийняттям 4 червня 2009 р. Закону України «Про ідентифікацію та реєстрацію тварин» з 1 січня 2010 р. заплановано ввести Єдиний державний реєстр тварин, який є електронною базою даних про ідентифікованих тварин, їх власників, господарства, переміщення, забій, утилізацію, загибель, падіж таких тварин. Водночас введення єдиної електронної системи обліку племінних тварин потребуватиме не лише значних матеріальних витрат у набутті електронних носіїв усіма племінними господарствами і об'єднання їх у єдину систему, а й створення нових або внесення відповідних змін до цілої низки існуючих підзаконних актів, які нині деталізують загальні вимоги до ідентифікації й деталізації племінних тварин. Такий стан дещо перешкоджатиме введенню цієї дійсно прогресивної системи і ставить під сумнів початок дії Єдиного державного реєстру тварин саме з початку 2010 р.

Процедура ідентифікації і державної реєстрації має свої особливості залежно від виду сільськогосподарських тварин. Ці особливості викремлено у низці відповідних положень, які у своїй сукупності охоплюють правову регламентацію цілісного процесу ідентифікації і державної реєстрації племінних тварин: 1) Положення про ідентифікацію і реєстрацію великої рогатої худоби, затверджене наказом Мінагрополітики України від 17 вересня 2003 р. № 342 (у редакції наказу Мінагрополітики від 29 червня 2005 р. № 289), зареєстроване в Міністерстві юстиції України 9 жовтня 2003 р. за № 909/8230; 2) Положення про ідентифікацію та реєстрацію свиней, затверджене наказом Мінагрополітики України від 31 грудня 2004 р. № 497, зареєстроване в Міністерстві юстиції України 26 січня 2005 р. за № 103/10383; 3) Положення про ідентифікацію та реєстрацію коней, затверджене наказом Мінагрополітики України від 31 грудня 2004 р. № 496 (у редакції наказу Мінагрополітики від 1 лютого 2005 р. № 49), зареєстроване в Міністерстві юстиції України 6 квітня 2005 р. за № 362/10642; 4) Положення про ідентифікацію та реєстрацію овець і кіз, затверджене наказом Мінагрополітики України від 31 грудня 2004 р. № 498, зареєстроване в Міністерстві юстиції України 26 січня 2005 р. за № 102/10382. На жаль, не розроблено положень про ідентифікацію і реєстрацію інших видів тварин, зокрема кролів і хутряних звірів, сільськогосподарської птиці.

Слід зазначити, що в Україні функціонує спеціальний державний орган, який координує роботу з ідентифікації і реєстрації тварин, — Державне підприємство «Агентство з ідентифікації і реєстрації тварин», створене наказом Міністерства аграрної політики України від 29 липня 2002 р. № 213. Цей орган постачає племінні господарства відповідними формами обліку тварин та використаних і знятих з тварин бирок, паспортів великої рогатої худоби і ветеринарних карток тощо.

Для окремих видів сільськогосподарських тварин (великої рогатої худоби) встановлено необхідність мати паспорта і ветеринарні картки до паспорта, процедуру одержання яких врегульовують Положення про паспорт великої рогатої худоби, затверджене наказом Мінагрополітики України від 17 вересня 2003 р. № 342, зареєстроване в Міністерстві юстиції України 9 жовтня 2003 р. за № 910/8231, а також Положення про ветеринарну картку до паспорта великої рогатої худоби, затверджене зазначеним наказом Мінагрополітики України від 17 вересня 2003 р. № 342, зареєстроване в Міністерстві юстиції України 9 жовтня 2003 р. за №911/8232.

Паспорт великої рогатої худоби — це документ, виданий Агентством з ідентифікації і реєстрації тварин, що містить дані стосовно тварини, її переміщення, власників або утримувачів, місцезнаходження і реєстрації в Реєстрі тварин та є супровідним документом при будь-якому переміщенні тварини. Паспорт є безстроковим. Обмін паспорта проводиться у разі, якщо: власником були встановлені розбіжності в записах паспорта із записами книги обліку тварин; паспорт став непридатним для користування. У разі втрати паспорта здійснюється оформлення та видача нового паспорта. Обмін та видача нового паспорта замість втраченого проводиться Агентством з ідентифікації і реєстрації тварин через уповноваженого агента з ідентифікації.

Загалом забороняється переміщення тварини з господарства в інше господарство (за винятком переміщення тварин на ветсанзавод чи інше місце утилізації) без наявності паспорта великої рогатої худоби з ветеринарною карткою. ***Ветеринарна картка*** до паспорта великої рогатої худоби — документ, що засвідчує дані щодо ветеринарно-санітарного стану господарства, де перебуває тварина, та стану здоров'я тварини, факт проведення вакцинацій, діагностичних досліджень і профілактичних обробок та є додатком до паспорта великої рогатої худоби.

Ветеринарні картки бувають двох кольорів: зеленого і жовтого. Ветеринарна картка зеленого кольору видається тільки на здорову тварину, тоді як ветеринарна картка жовтого кольору видається на тварин, які є не придатними для подальшого розведення і направляються на забійні підприємства. Забороняється використання тварин для відтворення та приймання і продаж молока, молочної сировини від тварин, на яких видана ветеринарна картка жовтого кольору.

Відповідність племінних (генетичних) ресурсів установленим вимогам засвідчується племінним свідоцтвом (сертифікатом), видача якого регламентується Положенням про племінне свідоцтво (сертифікат), затвердженим наказом Мінагрополітики України від 29 грудня 2002 р. № 426, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 24 січня 2003 р. за № 55/7376. *Племінне свідоцтво (сертифікат)* — документ установленої форми про походження, продуктивність, тип та інші якості племінних (генетичних) ресурсів, складений на основі даних офіційного обліку продуктивності, імуногенетичного контролю та офіційної класифікації (оцінки) за типом. Зразки свідоцтв затверджуються Міністерством аграрної політики України. Наявність свідоцтва на племінні (генетичні) ресурси обов'язкова у таких випадках: 1) при реалізації для відтворення на внутрішньому і зовнішньому ринках; 2) при переміщеннях коней з метою проведення їх випробування, участі у змаганнях та парувальній кампанії. Свідоцтво заповнюється та видається на замовлення власника племінних (генетичних) ресурсів держплемінспектором району. Контроль за оборотом племінних сертифікатів здійснює Головна державна племінна інспекція Міністерства аграрної політики України, керівником якої одночасно є начальник Департаменту ринків продукції тваринництва Мінагрополітики. Правовою основою обороту племінних свідоцтв виступає Інструкція з порядку обліку, видачі, зберігання та витрачання бланків племінних свідоцтв (сертифікатів), затверджена наказом Мінагрополітики України від 20 травня 2004 р. №171, зареєстрована в Міністерстві юстиції України 26 травня 2004 р. за №667/9266.

Ведення племінної справи у тваринництві неможливе без існування оцінки індивідуальних продуктивних і племінних якостей тварин, яка здійснюється шляхом процедури бонітування племінних тварин. *Бонітування* — це індивідуальна комплексна оцінка тварин за племінними і продуктивними якостями, яка проводиться в усіх господарствах, що мають племінних тварин, незалежно від форми власності. Метою бонітування є визначення комплексного класу тварин, залежно від якого визначається їх племінне та виробниче призначення і раціональне використання. Звичайно, що наявність видового і навіть гіородного поділу тварин зумовлює відмінності у методиках оцінки їх племінних і продуктивних властивостей.

Тому правове регулювання процесу бонітування є диференційованим з урахуванням зазначених особливостей, що викладено у таких інструктивних документах: 1) Інструкція з бонітування великої рогатої худоби молочних і молочно-м'ясних порід, затверджена наказом Мінагрополітики від ЗО грудня 2003 р. № 474, зареєстрована в Мін'юсті України 21 січня 2004 р. за № 95/8694; 2) Інструкція з бонітування великої рогатої худоби м'ясних порід, затверджена наказом Мінагрополітики від 6 червня 2002 р. № 154, зареєстрована в Мін'юсті України 19 червня 2002 р. за № 516/6804; 3) Інструкція з бонітування свиней, затверджена наказом Мінагрополітики від 17 грудня 2002 р. № 396, зареєстрована в Мін'юсті України 29 грудня 2002 р. за № 1027/7315; 4) Інструкція з бонітування овець, затверджена наказом Мінагрополітики від 16 липня 2003 р. № 242, зареєстрована в Мін'юсті України 5 серпня 2003 р. за Хе 679/8000; 5) Інструкція з бонітування племінних коней, затверджена наказом Мінагрополітики від 15 жовтня 2003 р. Хе 364, зареєстрована в Мін'юсті України ЗО жовтня 2003 р. за Хе 992/8313; 6) Інструкція з бонітування кролів, затверджена наказом Мінагрополітики України від 25 вересня 2003 р. Хе 351, зареєстрована в Міністерстві юстиції України 14 жовтня 2003 р. за Хе 933/8254; 7) Інструкція з бонітування норок, лисиць, песців, тхорів, єнотовидних собак, нутрій кліткового розведення, затверджена наказом Мінагрополітики України від 25 вересня 2003 р. Хе 351, зареєстрована в Міністерстві юстиції України 14 жовтня 2003 р. за Хе 933/8253; 8) Інструкція з бонітування сільськогосподарської птиці, затверджена наказом Мінагрополітики України від 22 червня 2001 р. Хе 179, зареєстрована в Міністерстві юстиції України 27 вересня 2001 р. за Хе 846/6037; 9) Технологічні вимоги до проведення селекційно-племінної роботи в галузі бджільництва, проведення атестації пасік і видачі племінних свідоцтв (сертифікатів), затверджені наказом Мінагрополітики від 20 вересня 2000 р. Хе 185/83, зареєстровані у Міністерстві юстиції України 23 жовтня 2000 р. за Хе 739/4960.

Племінних тварин оцінюють також за якістю їхньої продукції. Здійснюється ця процедура на підставі Інструкції з оцінки якості молока корів, овець та кіз у племінному тваринництві, затвердженої наказом Мінагрополітики від 14 липня 2008 р. Хе 421, зареєстрованої в Мін'юсті України 1 серпня 2008 р. за Хе 715/15406, а також Інструкції з оцінки кнурів і свиноматок за якістю потомства в умовах спеціалізованих контрольно-випробувальних станцій, затвердженої наказом Міністерства аграрної політики України від 6 серпня 2004 р. Хе 290,

зареєстрованої в Міністерстві юстиції України 25 серпня 2004 р. за № 1048/9647.

Важливим елементом племінної справи є розповсюдження племінних ресурсів шляхом штучного осіменіння тварин. ***Штучне осіменіння*** — це основний і найдосконаліший біотехнологічний метод якісного поліпшення поголів'я при використанні сперми високопродуктивних плідників як власних порід, так і кращого світового генофонду. Процедуру штучного осіменіння різних видів тварин детально регламентують такі нормативно-правові акти: 1) Інструкція зі штучного осіменіння корів і телиць, затверджена наказом Мінагрополітики України від 1 серпня 2001 р. № ЗО, зареєстрована в Міністерстві юстиції України 2 жовтня 2001 р. за № 852/6043; 2) Інструкція зі штучного осіменіння свиней, затверджена наказом Мінагрополітики України від 13 грудня 2002 р. № 395, зареєстрована в Міністерстві юстиції України 7 лютого 2003 р. за № 104/7425; 3) Інструкція зі штучного осіменіння овець і кіз, затверджена наказом Мінагрополітики України № 395 від 13 грудня 2002 р., зареєстрована в Міністерстві юстиції України 7 лютого 2003 р. за № 104/7425; 4) Інструкція про порядок здійснення штучного розведення, вирощування риби, інших водних живих ресурсів та їх використання в спеціальних товарних рибних господарствах, затверджена наказом Державного комітету рибного господарства України від 15 січня 2008 р. № 4, зареєстрована в Міністерстві юстиції України 28 січня 2008 р. за № 64/14755.

Поряд з цим галузь штучного осіменіння потребує державної підтримки. Для створення передумов для стабілізації ситуації в галузі тваринництва та сприятливих умов для її розвитку, відкриття і забезпечення обладнанням нових пунктів зі штучного осіменіння було прийнято наказ Міністерства аграрної політики України «Про поліпшення матеріально-технічної бази підприємств (об'єднань) по племінній справі в тваринництві для створення пунктів штучного осіменіння маточного поголів'я великої рогатої худоби» від 24 травня 2005 р. № 226.

На збільшення обсягів штучного осіменіння маточного поголів'я великої рогатої худоби в господарствах України всіх форм власності, у тому числі і в особистих селянських господарствах з метою створення передумов для стабілізації в галузі тваринництва, комплексного зооветеринарного обслуговування сільськогосподарських тварин та здійснення профілактичних ветеринарних заходів спрямовано також дію наказу Мінагрополітики України «Щодо вдосконалення надання сервісних послуг в усіх категоріях господарств у проведенні штучного осіменіння сільськогосподарських тварин та профілактики ветеринарних заходів» від 16 серпня 2005 р. № 384.

§ 3. Правові засади виробництва молока і м'яса

Правові засади виробництва, переробки і реалізації продукції ***молочного тваринництва*** встановлюються Законом України «Про молоко та молочні продукти» від 24 червня 2004 р. № 1870-IУ. Насамперед, розкривається зміст основних понять: молока, молочної сировини, молочних продуктів, зокрема національних кисломолочних продуктів. Законом визначаються: вимоги до показників якості та безпеки молока, молочної сировини і молочних продуктів, їх пакування; ветеринарно-санітарні вимоги до виробництва молока, молочної сировини та молочних продуктів, умови організації виробниками контролю за якістю і безпекою цих продуктів, а також атестації їх виробництва; права та обов'язки молочних товаровиробників, а також порядок організації і органи державного контролю за виробництвом, переробкою і реалізацією їх продукції.

Встановлюються правові засади державної підтримки виробників молока, молочної сировини і молочних продуктів, яка здійснюється виходячи з пріоритетності розвитку молочної галузі агропромислового комплексу, зокрема шляхом фінансування з Державного бюджету України: 1) програм розвитку селекційно-племінної роботи в молочному скотарстві, протиепізоотичних заходів, що мають загальнодержавне значення; 2) дотацій на молоко незбиране вищого, першого та другого ґатунку і вершки незгущені; 3) підтримки виробництва продукції дитячого харчування; 4) надання пільгових короткострокових і довгострокових кредитних ресурсів; 5) лізингових послуг щодо придбання обладнання вітчизняного та зарубіжного виробництва для технічного переоснащення і запровадження сучасних технологій виробництва та переробки молока і молочних продуктів; 6) стимулювання підвищення якості молока, що відповідає вимогам державного стандарту України, через доплати у відсотках до закупівельної ціни: для молока вищого ґатунку — 25 відсотків; для молока першого ґатунку — 20 відсотків.

Для забезпечення рентабельного ведення ***м'ясного скотарства*** було прийнято цільову програму «М'ясне скотарство», затверджену наказом Мінагрополітики України і УААН від 21 жовтня 2003 р. № 372/99. До 2012 р. передбачається істотно підвищити економічну ефективність розведення м'ясної худоби шляхом підвищення її продуктивності (забезпечити середньодобовий приріст живої маси худоби всіх статевовікових груп до 775—800 г, вихід телят на 100 середньорічних корів 85—87 голів), що призведе до зниження витрат кормів на 1 ц

вирощеної живої маси (включаючи годівлю корів) до 14,0—14,2 ц кормових одиниць. На кінець освоєння цільової програми «М'ясне скотарство» (2012 р.) передбачається забезпечити: 1) чисельність поголів'я м'ясної худоби — 400 тис. голів, у тому числі 182 тис. корів; 2) обсяги реалізації м'яса високоякісної яловичини на 76 тис. тонн; 3) створення 20 тис. додаткових робочих місць.

Вищенаведене поняття «кормова одиниця» застосовується для уніфікації поживності різних видів кормів. ***Кормова одиниця (корм, од.)*** — це поживність 1 кг вівса, яку взято за еталон. Усі інші корми порівнюються з цією еталонною одиницею. Наприклад, поживність 1 кг пшениці становить 1,2 корм, од., сіна — 0,46 корм, од., силосу — 0,2 корм. од. тощо (показники розраховані дослідним шляхом і містяться у спеціальних таблицях поживності кормів). Це означає, що поживність 1 кг пшениці у 1,2 разу більша, тоді як сіна — наполовину, а силосу — у 5 разів менша ніж 1 кг вівсу. Якщо для виробництва 1 кг молока в середньому потребується 1,5 корм, од., яловичини — 12—14 корм, од., свинини — 9—10 корм, од., це жодним чином не означає, що тварин годують лише вівсом. Просто загальний раціон, у структурі якого містяться корми різних видів, що згодовуються тваринам, має поживність, співставну з еталонною поживністю 1 кг вівса. Така оцінка поживності кормів застосовується у пострадянських країнах. Для порівняння, у країнах Західної Європи застосовується оцінка поживності кормів за їх енергетичною цінністю, одиницею якої є *кілоджоуль (кдж).* При цьому, на одиницю виробленої продукції тваринництва розраховуються показники енергетичної оцінки затрат кормів у кдж.

Завдяки скоростиглості та високій якості продукції ***птахівництва*** ця галузь посідає пріоритетне місце серед галузей тваринництва. За даними ФАО, щорічний приріст птахівничої продукції у світовому масштабі становить: яєць — 3,0—3,5%, м'яса — 4,4%. Нормативне закріплення поділу свійської птиці на види містять Ветеринарно-санітарні правила для птахівничих господарств і вимоги до їх проектування, затверджені наказом Головного державного інспектора ветеринарної медицини України від 3 липня 2001 р. № 53, зареєстровані в Міністерстві юстиції України 5 липня 2001 р. за № 565/5756. До свійської птиці належать види птахів (кури, індики, качки, гуси, цесарки, перепели та голуби), що розводяться людиною для одержання від них продукції (яєць, м'яса, пуху, пір'я), а також з декоративною та спортивною метою. Птиця поділяється на сухопутну, до якої належать кури, індики, цесарки, перепели, голуби, та водоплавну — гуси, качки.

Напрями і заходи розвитку птахівницької галузі визначає цільова програма «Птахівництво», затверджена спільним наказом Мінагрополітики України та УААН від 31 грудня 2003 р. № 485/131. На кінець реалізації заходів розвитку птахівництва (2010 р.), визначених цією Програмою, передбачено досягнення: 1) в усіх категоріях господарств виробництва 13,5 млрд шт. яєць, 790,0 тис. тонн м'яса птиці, в тому числі в сільськогосподарських підприємствах всіх форм власності відповідно 7,2 млрд шт. яєць та 555,0 тис. тонн м'яса птиці; 2) чисельності поголів'я всіх видів птиці, включаючи молодняк у сільськогосподарських підприємствах, який досягне 80,0 млн голів, в тому числі курей-несучок — 32,5 млн голів; 3) створення надійної племінної бази галузі, умов для успішної реалізації продовольчого забезпечення населення України продукцією птахівництва. Поряд з цим відпрацьовуватимуться нормативно-правова база розвитку галузі та сучасні методи менеджменту та маркетингу.

Узагальнюючого програмного значення у питаннях правового регулювання виробництва ***тваринницької продукції*** набувають «Заходи щодо розвитку м'ясного та молочного тваринництва», затверджені наказом Мінагрополітики України від 24 березня 2006 р. № 144. Цим відомчим правовим актом передбачено здійснення певних програмних заходів.

1. Протягом 2006-2010 рр. збільшити чисельність поголів'я великої рогатої худоби у всіх категоріях господарств до 10,2 млн голів, у тому числі корів — 15 млн голів, птиці — до 186 млн голів. Для забезпечення продовольчої безпеки держави довести в 2010 р. обсяги виробництва м'яса у забійній вазі до 3,2 млн тонн, молока до 20 млн тонн, що дозволить збільшити споживання однією особою м'яса і м'ясопродуктів — до 70 кг та молока і молокопродуктів — до 340 кг.

2. Суттєве збільшення щорічної бюджетної підтримки вітчизняних виробників.

3. Пільгове оподаткування і кредитування галузі (здешевлення короткострокових та довгострокових кредитів, збереження дотацій з податку на додану вартість за молоко та м'ясо в живій вазі, продані переробним підприємствам).

4. Забезпечити повноцінну годівлю сільськогосподарських тварин, для чого довести у 2010 р. обсяги виробництва кормів усіх видів до 63,7 млн тонн кормових одиниць з вмістом 105—110 г перетравного протеїну на одну кормову одиницю, збалансованих комбікормів — до 20 млн тонн, для чого необхідно 18 млн тонн фуражного зерна, у тому числі ячменю - 5,5, кукурудзи - 5, зернобобових - 2,8, пшениці - 4, вівса — 0,7 млн тонн, а також 3 млн тонн макухи та шротів; сіна — 13 млн тонн, сінажу - 14, силосу — 40, кормових коренеплодів — 15, жому — 20 млн тонн.

5. Надання пріоритету розвитку великотоварному виробництву з використанням сучасних технологій і обладнання шляхом реконструкції існуючих і будівництві нових тваринницьких комплексів: молочних — 83; з виробництва яловичини — 44; з виробництва свинини — 114; птахівничих — 74.

6. Збільшення обсягів та підвищення питомої ваги виробництва яловичини у загальному балансі м'яса (доведення в 2010 р. обсягів виробництва яловичини, одержаної від м'ясної худоби, до 56 тис. тонн, поголів'я великої рогатої худоби м'ясних порід до 310 тис. голів, у т. ч. 137 тис. голів корів.

7. Розробка та впровадження Національної системи контролю та оцінки продуктивності тварин та випробування плідників за якістю потомків, адаптовану до вимог європейських стандартів, а також завершення формування мережі племінної служби на державному і регіональному рівнях.

8. Поліпшення професійного рівня фахівців атестованих підприємств, які виконують спеціальні роботи, пов'язані з племінними (генетичними) ресурсами.

9. Підвищення рівня споживання тваринницької продукції та збалансованості попиту і пропозицій на внутрішньому ринку через формування інфраструктури надання сервісних послуг на селі з виробництва та реалізації тваринницької продукції.

§ 4. Правове регулювання виробництва рибної продукції

Рибне господарство — це галузь економіки, завданнями якої є вивчення, охорона, відтворення, вирощування, використання риби та інших водних живих ресурсів, їх вилучення (вилов, добування, збирання) та переробка з метою одержання харчової, технічної, кормової, медичної та іншої продукції для задоволення потреб населення. Передусім рибне господарство України відіграє значну роль у забезпеченні населення продовольством, а галузей національної економіки — сировиною, а також у відтворенні природних ресурсів та підвищенні зайнятості населення. Фізіологічно обгрунтована річна потреба в рибі та рибній продукції (20 кілограмів на душу населення) становить близько 1 млн тонн. На сьогодні середній рівень споживання досягає лише трохи більше 8 кілограмів на рік. Через різке скорочення обсягів фінансування в рибному господарстві з'явилися загрозливі тенденції. Насамперед це пов'язано з погіршенням технічного стану обладнання, швидкими темпами його морального і фізичного старіння та виходом з ладу основних фондів підприємств.

Законодавчою основою виробництва рибної продукції є спеціальний Закон України «Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них» від 6 лютого 2003 р,, а також Загальнодержавна програма розвитку рибного господарства України на період до 2010 року, затверджена Законом України від 19 лютого 2004 р. № 1516-IУ. Закон України «Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них» спрямовано на встановлення загальних засад регулювання якості й безпечності вирощеної рибної продукції і вироблених з неї продуктів харчування для життя і здоров'я населення та запобігання негативному впливу на довкілля.

Важливим надбанням Загальнодержавної програми розвитку рибного господарства України на період до 2010 року є нормативне закріплення розподілу рибного господарства на підгалузі — рибальство і рибництво. Рибальством визнається промисел риби та інших водних живих ресурсів у рибогосподарських водних об'єктах. Рибництвом є розведення і вирощування риби та інших водних живих ресурсів у спеціально створених штучних умовах або визначених для цього рибогосподарських водних об'єктах.

Національний класифікатор України ДК 009:2005 (Класифікація видів економічної діяльності), затверджений наказом Держспоживстандарту України від 26 грудня 2005 р. № 375, відносить до рибництва (код 05.02): вирощування рибопосадкового матеріалу (молоді устриць, мідій, креветок, ракоподібних, мальків риб тощо); вирощування червоних та інших морських водоростей, які придатні для споживання; морське і прісноводне рибництво; розведення устриць; надання послуг, пов'язаних з діяльністю риборозплідників та рибних ферм, обстеження стану водоймищ. Рибництво не включає розведення жаб, а також рибальство як вид спорту чи дозвілля.

Вилов вирощеної у внутрішніх водоймах риби належить до сфери безпосереднього аграрно-правового регулювання. Промислове рибальство дикоростучих біоресурсів не є сільськогосподарською діяльністю і підпадає під сферу дії аграрного права лише як складова агропромислового комплексу у частині рибопереробної харчової промисловості.

Основні вимоги щодо ведення рибного господарства та здійснення рибальства висуває Тимчасовий порядок ведення рибного господарства і здійснення рибальства, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 28 вересня 1996 р. № 1192. Ведення рибного господарства та рибальство повинні здійснюватися з додержанням таких

основних вимог: 1) недопущення погіршення умов існування водних живих ресурсів; 2) забезпечення охорони водних живих ресурсів від браконьєрського та іншого використання, що проводиться з порушенням правил; 3) сприяння природному відтворенню водних живих ресурсів шляхом проведення біотехнічних та рибницько-меліоративних робіт, спрямованих на поліпшення умов їх існування, здійснення заходів щодо штучного відтворення водних живих ресурсів; 4) виконання встановлених норм, лімітів (квот), термінів і правил використання водних живих ресурсів; 5) забезпечення управління і контролю у галузі охорони, використання і відтворення водних живих ресурсів та збереження середовища їх перебування; 6) виконання норм і вимог міжнародного права щодо здійснення рибальства; 7) забезпечення науково обгрунтованого раціонального використання водних живих ресурсів.

Порядок здійснення рибництва встановлює Інструкція про порядок здійснення штучного розведення, вирощування риби, інших водних живих ресурсів та їх використання в спеціальних товарних рибних господарствах, затверджена наказом Державного комітету рибного господарства України від 15 січня 2008 р. № 4, зареєстрована в Міністерстві юстиції України 28 січня 2008 р. за № 64/14755.

Порядок здійснення та регулювання промислового рибальства (крім любительського та спортивного рибальства в рибогосподарських водних об'єктах загального користування) встановлюється Правилами промислового рибальства в рибогосподарських водних об'єктах України, затвердженими наказом Державного комітету рибного господарства України від 18 березня 1999 р. № 33, зареєстрованими в Міністерстві юстиції України 25 травня 1999 р. за № 326/3619.

Спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань рибного господарства є Державний комітет рибного господарства України, правовою основою функціонування якого є постанова Кабінету Міністрів України «Про утворення Державного комітету рибного господарства України» від 2 листопада 2006 р. за № 1523, а також Положення про Державний комітет рибного господарства України, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 4 січня 2007 р. № 42. Діяльність комітету спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра аграрної політики. Взаємні функціональні права і обов'язки Міністра агрополітики і Голови Держкомрибгоспу встановлюються наказом Міністерства аграрної політики України «Про спрямування і координацію Міністром аграрної політики України діяльності Державного комітету рибного господарства України» від 4 лютого 2008 р. № 37.

§ 5. Правове регулювання бджільництва

Україна - одна з провідних держав світу в галузі бджільництва, що забезпечує запилення ентомофільних (які запилюються комахами) сільськогосподарських культур, виробництво достатньої кількості меду, воску, квіткового пилку, прополісу, маточного молочка, бджолиної отрути для потреб населення, харчової, медичної, парфумерно-косметичної й інших галузей та для експортних потреб. За даними Міністерства статистики, в усіх категоріях господарств налічується до 3 млн бджолиних сімей. Водночас для ефективного запилення сільськогосподарських культур необхідно досягти показника у 6 млн бджолиних сімей. Щорічне виробництво меду на пасіках усіх категорій господарств складає від 40 до 60 тис. тонн (обсяг експорту меду — близько 3—5 тис. тонн). Валове виробництво воску становить 1,2—1,4 тис. тонн. Важливим економічним показником галузі є виробництво додаткових продуктів бджільництва — прополісу, квіткового пилку, маточного молочка, трутневого гомогенату, бджолиної отрути, які є основою виготовлення низки цінних лікувальних препаратів та продуктів харчування. Дедалі ширшого застосування знаходить апітерапія, тобто лікування та профілактика захворювань за допомогою продуктів бджільництва. Наприклад, після ядерних вибухів населення Японії споживало декілька тонн маточного молочка на рік. Як наслідок, зараз ця країна є лідером за тривалістю життя на планеті.

Бджільництво України має запилювально-медовий напрям. Бджолозапилення сприяє підвищенню врожайності сільськогосподарських культур на 30-60% і навіть вище, залежно від виду рослин та умов запилення. Крім того, підвищується якість плодів, збільшується їх натуральна вага. Підвищення врожайності сільськогосподарських культур при запиленні квіток бджолами в середньому становить: ріпаку 25—30%, соняшнику — 40, гречки — 41, червоної конюшини — 75, люцерни — 50, баштанових - 60, плодових - 65, гірчиці - 35-61%. Слід зазначити, що насіння люцерни практично неможливо одержати без повноцінного запилення. Окрім медово-запилювального, в галузі бджільництва розрізняють ще такі виробничі напрями: медово-товарний, запилювальний, бджолорозплідницький та комплексний. Водночас у структурі продуктивного комплексного бджільництва немає яскраво виявленого одного чи двох виробничих напрямів: різні види продукції бджільництва мають приблизно однакову питому вагу в загальному обсязі її виробництва.

Особливим етапом регулювання суспільних відносин у галузі бджільництва стало прийняття Закону України «Про бджільництво»

від 22 лютого 2000 р., призначенням якого стало регулювання відносин щодо розведення, використання та охорони бджіл, виробництва, заготівлі та переробки продуктів бджільництва, ефективного використання бджіл для запилення ентомофільних рослин сільськогосподарського призначення, інших видів запилювальної флори, створення умов для підвищення продуктивності бджіл і сільськогосподарських культур, забезпечення гарантій дотримання прав та захисту інтересів фізичних і юридичних осіб, які займаються бджільництвом. У ст. 1 зазначеного Закону розкривається зміст бджільництва як галузі сільськогосподарського виробництва, основою функціонування якої є розведення, утримання та використання бджіл для запилення ентомофільних рослин сільськогосподарського призначення і підвищення їх урожайності, виробництво харчових продуктів і сировини для промисловості.

Програма розвитку галузі бджільництва в Україні, затверджена спільним наказом Мінагрополітики України та УААН від 13 липня 2006 р. №374/62, розроблена на виконання Закону України «Про бджільництво» з метою створення конкурентоспроможної галузі. Тому в програмі враховані й дістали розвитку положення відповідних статей зазначеного Закону щодо удосконалення державного управління в галузі бджільництва, здійснення контролю за ефективністю запилення ентомофільних рослин, підготовки спеціалістів із бджільництва у професійно-технічних і вищих сільськогосподарських закладах освіти, координації підготовки та перепідготовки спеціалістів із бджільництва, організації державної підтримки бджільництва, охорони бджіл у разі застосування в сільському і лісовому господарстві засобів захисту рослин тощо.

У нашій країні державна підтримка здійснюється на розвиток бджільництва та селекцію. Так, у 2003 р. уряд виділив 3 млн грн, у 2004 році — 7 млн грн, у 2005 році — 8 млн грн, що дало можливість частково відновити кількість бджолосімей та збільшити їх до 3 млн, хоча для успішного запилення ентомофільних сільськогосподарських культур, як було зазначено, потрібно 6 млн бджолосімей.

За виробничим напрямом розрізняють ***пасіки.*** 1) медотоварні — призначені для одержання продуктів бджільництва (товарного меду, воску бджолиного, прополісу, маточного молочка, бджолиної отрути, збору пилку); 2) запилювально-медові, де бджоли використовуються для запилення садів, ягідників та ентомофільних сільськогосподарських культур і для виробництва меду; 3) запилювальні — призначені для запилення бджолами культур закритого грунту (в теплицях, парниках тощо); 4) репродукторні (розплідники) — для відтворення бджіл

(виведення бджоломаток, виробництва пакетів бджіл і збору маточного молочка); 5) племінні — для розмноження, поліпшення і виведення бджіл певної породи, зберігання генофонду бджіл, що існує, виведення племінних бджоломаток, виробництва пакетів бджіл і збору маточного молочка; 6) карантинні — для витримування бджіл у карантині.

На розвиток нормативно-правової бази було прийнято спільний наказ Мінагрополітики України і УААН «Про затвердження нормативно-правових актів з питань розвитку бджільництва» від 20 вересня 2000 р. № 184/82, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 23 жовтня 2000 р. за № 736/4957. Цим наказом було затверджено цілу низку нормативних документів: План породного районування бджіл; Порядок видачі ветеринарно-санітарного паспорта пасіки; Порядок реєстрації насік; Правила ввезення в Україну та вивезення за її межі бджіл і продуктів бджільництва.

Згідно з ***Планом породного районування*** в Україні розводять гри породи бджіл: українську степову, карпатську та поліську (популяцію середньоросійських бджіл), ареал розміщення яких адаптовано до їхніх породних особливостей. Породне районування бджіл є основою раціонального розміщення і використання племінних ресурсів держави, це науково обґрунтований відбір для розведення і господарського використання в конкретних регіонах таких порід бджіл, біологічні особливості яких найкращим чином відповідають типовим умовам клімату і медозбору цих регіонів, дозволяють їм виробляти в цих умовах значно більше продукції в порівнянні з іншими породами на фоні достатньої зимостійкості бджіл.

У ст. 13 Закону України «Про бджільництво» визначено, що з метою обліку пасік та здійснення лікувально-профілактичних заходів на кожну пасіку видається ветеринарно-санітарний паспорт. Форма паспорта і порядок його видачі встановлюються вищезазначеним ***Порядком видачі ветеринарно-санітарного паспорта пасіки.*** Ветеринарно-санітарний паспорт пасіки видається районним (міським) управлінням державної ветеринарної медицини на пасіку незалежно від форми її власності і є документом, який засвідчує ветеринарно-санітарний стан пасіки. Паспорт підписується головним державним інспектором ветеринарної медицини району (міста), завіряється печаткою відповідного управління державної ветмедицини та реєструється в журналі обліку і має порядковий номер. Паспорт пред'являється при продажу і обміні воскосировини, купівлі вощини і є підставою для видачі ветеринарних свідоцтв при вивозі (продажу) бджіл і продуктів бджільництва відповідно до Правил видачі ветеринарних документів на вантажі, що підлягають обов'язковому ветеринарному контролю, затверджених на-

казом Головного державного інспектора ветеринарної медицини від 7 серпня 1997 р. № 27 і зареєстрованих у Міністерстві юстиції України 20 серпня 1997 р. за 326/2130.

Пасіка також підлягає обов'язковій реєстрації, яка здійснюється відповідно до *Порядку реєстрації пасік.* Проводиться реєстрація за місцем проживання фізичної особи або за місцезнаходженням юридичної особи, яка займається бджільництвом, у місцевих державних адміністраціях або сільських, селищних, міських радах один раз у рік заснування пасіки. Реєстрація пасік проводиться на підставі заяви фізичної чи юридичної особи незалежно від форми власності. У заяві про реєстрацію пасіки зазначаються назва та адреса заявника, кількість бджолосімей. Під час реєстрації пасік проводиться їх обстеження районними (міськими) управліннями державної ветеринарної медицини. Дані обстежень заносяться до журналу обліку пасік у районному (міському) управлінні державної ветеринарної медицини. Районне (міське) управління державної ветеринарної медицини повинне видати в 30-денний термін заявнику ветеринарно-санітарний паспорт пасіки, що засвідчує факт її реєстрації. Порядковий номер у журналі, під яким зареєстрована пасіка, присвоюється ветеринарно-санітарному паспорту пасіки.

Відповідно до *Правил ввезення в Україну та вивезення за її межі бджіл і продуктів бджільництва* експорт бджолиних сімей, бджолопакетів і бджоломаток допускається тільки юридичними особами: підприємствами, пасіками, благополучними щодо заразних хвороб бджіл, при виконанні ветеринарних вимог країни-імпортера та наявності ветеринарного і племінного свідоцтва. Увезення на територію України бджоломаток, бджолопакетів, бджолосімей здійснюються згідно з Планом породного районування бджіл України зі згоди Державного комітету ветеринарної медицини України та Департаменту ринків продукції тваринництва з Головною державною племінною інспекцією Міністерства аграрної політики України. Увезення порід бджіл, що не відповідають Плану породного районування бджіл України, проводиться лише в наукових цілях зі згоди Міністерства аграрної політики України за погодженням з Українською академією аграрних наук.

Продукція бджільництва, яка підлягає вивезенню з України, повинна мати сертифікат відповідності, у якому повинно бути відображено: штрих-код країни, енергетична цінність (калорійність) одиниці продукції, адреса виробника продукції, термін зберігання, дата виготовлення, діастазне число (для меду), гранично допустима концентрація важких металів (крім бджолиної отрути) та відповідність іншим вимогам

ветеринарного законодавства. Увезення до України бджіл проводиться згідно з Ветеринарними вимогами щодо імпорту до України вантажів, підконтрольних службі державної ветеринарної медицини, затвердженими наказом Головного державного інспектора ветеринарної медицини України від 20 жовтня 1999 р. № 39 і зареєстрованими в Міністерстві юстиції України 11 листопада 1999 р. за № 777/4070.

Важливе значення для регулювання діяльності у галузі бджільництва має Інструкція щодо попередження та ліквідації хвороб і отруєнь бджіл, затверджена наказом Головного державного інспектора ветеринарної медицини України від ЗО січня 2001 р. № 9, зареєстрована в Міністерстві юстиції України 12 лютого 2001 р. за № 131/5322. У цій Інструкції викладено основні вимоги щодо раціонального ведення бджолярства: 1) вимоги щодо розміщення і облаштування пасік; 2) вимоги до утримання, годівлі й розведення бджіл; 3) вимоги під час перевезення (кочівлі) бджіл на медозбір і запилення; 4) заходи щодо охорони пасік від занесення збудників заразних хвороб бджіл і отруєння бджіл пестицидами.

§ 6. Правове регулювання виробництва інших продуктів тваринництва

Дедалі більшої ринкової привабливості і поширення з кожним роком набуває продукція утримання хутрових тварин. Нормативні вимоги до утримання таких тварин визначають Методичні рекомендації з утримання хутрових тварин, затверджені наказом Міністерства аграрної політики України від 20 червня 2008 р. № 379. Зазначені рекомендації містять, насамперед, загальні біологічні характеристики *хутрових тварин* різних видів, оскільки хутрові тварини, що утримуються на фермі, зберігають характеристики диких тварин. До таких тварин належать: норка, тхір чорний, руда лисиця, песець, єнотовидний собака, нутрія та шиншила.

За хутровими тваринами повинна доглядати достатня кількість персоналу з відповідними знаннями видів хутрових тварин, що утримуються, технології розведення та забою, які використовуються. Зокрема доглядач повинен уміти: розпізнавати стан здоров'я тварин, розуміти значні зміни у поведінці, оцінювати придатність загального середовища для здоров'я та благополуччя хутрових тварин.

При побудові нових огорож, житла та обладнання або при модифікації існуючих необхідно дотримуватися норм щодо здоров'я та благополуччя тварин при їх клітковому утриманні. Необхідний простір для

хутрових тварин розраховується відповідно до потреб конкретного виду щодо навколишнього середовища, віку, статі, живої маси та біологічних потреб тварин, враховуючи розмір групи. Слід уникати нестачі простору (перевантаження), які призводять до поведінкових або інших порушень. Технологічні вимоги до розміщення кожного виду хутрових тварин містяться у додатках 1—6 Методичних рекомендацій з утримання хутрових тварин. З метою дотримання вимог Закон України «Про захист тварин від жорстокого поводження» визначено методи забою хутрових тварин (додаток 7 Методичних рекомендацій), які диференційовані залежно від виду тварин.

Вимоги до хутрової і шкіряної продукції містить Інструкція з порядку ветеринарного клеймування шкіряної та хутрової сировини, затверджена наказом Головного державного інспектора ветеринарної медицини України від 3 липня 2001 р. № 52, зареєстрована в Міністерстві юстиції України 3 жовтня 2001 р. за № 855/6046. Загальною вимогою є те, що суб'єкт господарювання реалізовує лише ту шкіряну та хутрову сировину, яка пройшла ветеринарно-санітарну оцінку, заклеймована спеціалістами державної служби ветеринарної медицини з оформленням відповідних документів (ветеринарні свідоцтва, довідки тощо), які передбачені Правилами видачі ветеринарних документів на вантажі, що підлягають обов'язковому ветеринарному контролю, затвердженими наказом Головного державного інспектора ветеринарної медицини України від 7 серпня 1997 р. № 27, зареєстрованими в Міністерстві юстиції України від 20 серпня 1997 р. за № 326/2130.

Ветеринарно-санітарні вимоги при виробництві, заготівлі, прийманні, зберіганні, транспортуванні й реалізації ***яєць свійської птиці,*** ветеринарно-санітарні норми якості і безпеки яєць, порядок проведення ветеринарно-санітарної експертизи, лабораторних досліджень, а також використання продукції, яка підлягає промисловій переробці та знезараженню встановлюють Правила ветеринарно-санітарної експертизи яєць свійської птиці, затверджені наказом Головного державного інспектора ветеринарної медицини України від 7 вересня 2001 р. № 70, зареєстрована в Міністерстві юстиції України 27 вересня 2001 р. за № 850/6041.

Безпека яєць свійської птиці — відсутність токсичної, канцерогенної, мутагенної, алергенної чи іншої несприятливої для організму людини дії харчових яєць при їх споживанні у загальноприйнятих кількостях, межі яких встановлюються Міністерством охорони здоров'я України. Партія харчових яєць — це будь-яка кількість яєць одного суб'єкта господарювання, одної категорії (не більше одного вагона), упакованих в однорідну тару, що одночасно доставляється одним видом транспорту і супроводжується одним ветеринарним документом. В одному вагоні допускається наявність яєць одної категорії, але не більше 5 дат сортування. Яйцепродукти — продукти переробки яєць (меланж, білок, жовток, порошок тощо).

Для харчових цілей використовують доброякісні яйця курей, цесарок, перепілок, індиків, качок та гусей. Реалізація яєць свійської птиці на ринках, за прямими зв'язками та у вільному продажі, а також заготівля і використання качиних та гусячих яєць дозволяються після проведення ветеринарно-санітарної експертизи. Ветеринарно-санітарній експертизі підлягає вся кількість відібраних яєць. Проводиться зовнішній огляд, визначення маси та овоскопія (визначення якості яєць шляхом просвічування їх овоскопом). При сумнівних результатах яйця розбивають і досліджують їх вміст.

Харчові яйця (промислового виробництва) сортують не пізніше 1 доби після знесення. Яйця, які заготовляються суб'єктами господарювання, доставляються до пункту сортування протягом 1 доби і сортуються не пізніше ніж через 2 доби як столові. До реалізації допускаються яйця птиці без механічних пошкоджень, з висотою повітряної камери не більше 9 мм (для курячих яєць), з щільним, що просвітлюється, білком і щільним малопомітним, який займає центральне положення, або трохи рухомим жовтком та з незакінченим терміном зберігання.

Найпоширенішим продуктом у роздрібній торгівлі є яйця курей. Курячі харчові яйця залежно від термінів зберігання та якості поділяють на дієтичні та столові. До дієтичних відносять яйця, термін зберігання яких не перевищує 7 діб, не враховуючи дня знесення, при температурі не вище +20 °С і не нижче 0 °С. До столових відносять яйця, термін зберігання яких не перевищує 25 діб, не враховуючи дня знесення, при температурі не вище +20 °С, а також яйця, які зберігались у холодильниках не більше 120 діб при температурі від 0 до -2 °С і відносній вологості 85—88%. Дієтичні яйця маркуються червоною, а столові — синьою фарбою, яка дозволена Міністерством охорони здоров'я України. Яйця маркують штампом круглої форми діаметром 12 мм або овальної форми розміром 15 х 10 мм. На штампі для дієтичних яєць позначають категорію і дату сортування (число та місяць), а для столових — тільки категорію. Висота цифр на штампі дати сортування 3 мм, а цифр категорії — 5 мм. Категорії дієтичних та столових яєць позначають: добірна — «Д», перша — «1», друга — «2».

Однією з підгалузей тваринництва є шовківництво, яке включає виробництво коконів тутового шовкопряду для повнішого забезпечення переробної промисловості шовкосировиною. З метою «реанімуван-

ня» виробництва цієї тваринницької продукції було прийнято постанову Кабінету Міністрів України «Про збільшення виробництва коконів тутового шовкопряду в 1992—1995 роках» від 2 березня 1992 р. № 105. Було передбачено здійснити цілий ряд заходів для підвищення ефективності шовківництва: вжити заходів до зміцнення кормової бази шовківництва, відновлення малопродуктивних плантацій шовковиці та поліпшення догляду за ними; організувати у спеціалізованих шовківницьких господарствах вирощування необхідної кількості садивного матеріалу шовковиці; установити контроль за списанням насаджень шовковиці та не допускати їх самовільного викорчовування. До кожної з областей було доведено план поставки у державні ресурси коконів тутового шовкопряду.

З метою підвищення матеріальної заінтересованості шовківницьких підприємств було прийнято Порядок використання коштів державного бюджету України, що спрямовуються для фінансової підтримки виробництва продукції шовківництва, затверджений наказом Міністерства аграрної політики України від 22 липня 2005 р. № 334. Відповідно до цього Порядку бюджетні асигнування передбачено спрямовувати шовкопідприємствам для часткового відшкодування витрат на проведення всього комплексу технологічних робіт з виробництва та заготівлі коконів, грени тутового шовкопряду та придбання технічних засобів. Часткове відшкодування витрат відповідно до плану використання бюджетних коштів, затвердженого шовкопідприємствами та погодженого Мінагрополітики України, передбачено здійснювати у межах: 1) до 50 гривень за 1 кг на виробництво та заготівлю коконів тутового шовкопряду; 2) до 1800 гривень за 1 кг на виробництво грени тутового шовкопряду.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

1. Дайте визначення галузі тваринництва.
2. Якими нормативно-правовими актами врегульовується виробництво продукції тваринництва?
3. Розкрийте роль правового регулювання племінної справи у тваринництві.
4. Наведіть коло об'єктів племінної справи у тваринництві.
5. Хто належить до суб'єктів племінної справи у тваринництві?
6. Яким чином встановлюється статус суб'єктів племінної справи у тваринництві?
7. Розкрийте роль племінного обліку і правові засади його здійснення.

8. З якою метою встановлено процедуру ідентифікації тварин?
9. Дайте визначення державної реєстрації племінних тварин і племінних стад.
10. Які документи посвідчують процедуру ідентифікації та державної реєстрації племінних тварин?
11. Дайте визначення і розкрийте роль правового регулювання бонітування тварин.
12. На яких нормативно-правових актах ґрунтуються правові засади виробництва молока і м'яса?
13. Розкрийте особливості правового регулювання виробництва рибної продукції.
14. За допомогою яких нормативно-правових актів здійснюється правове регулювання бджільництва?
15. У чому полягають особливості правового регулювання виробництва інших видів продукції тваринництва?

Розділ 21
ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВЕТЕРИНАРНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ

§ 1. Правові засади ветеринарної справи

В умовах, коли у світі лютують масові захворювання сільськогосподарських тварин: великої рогатої худоби на губчасту енцефалопатію — в Європі, курей на грип — в Азії, в Україні утримується сприятлива епізоотична ситуація. Перевагою вітчизняної системи державного регулювання сільського господарства є розгалужена служба ветеринарної медицини і досить розвинутий інститут аграрного права — ***інститут правового регулювання ветеринарної медицини.*** В основі правового регулювання ветеринарної справи лежать публічно-правові відносини щодо забезпечення здоров'я свійських тварин та уникнення небезпек для людини, пов'язаних з хворобами тварин, а також приватноправові відносини щодо підвищення економічної ефективності сільськогосподарського тваринництва шляхом надання якісних послуг щодо лікування тварин.

Ветеринарне законодавство України — це система нормативно-нравових актів, що містять правові норми, які регулюють правовідносини, що виникають у сфері ветеринарної справи. В Україні створена розгалужена система ветеринарного законодавства. Його вагомою складовою є нормативно-правові акти, які за юридичною силою традиційно поділяються на закони і підзаконні нормативно-правові акти.

Центральне місце у системі правового регулювання ветеринарної медицини посідає Закон України «Про ветеринарну медицину» від 25 червня 1992 р. (у редакції Закону від 7 жовтня 2008 р.). Взагалі цей Закон знає декілька редакцій: 1992 р,, 1997 р., 2002 р,, 2006 р,, і остання — 2008 р. Така динаміка оновлення засвідчує його особливе значення в системі джерел аграрного права. Закон «Про ветеринарну медицину» визначає останню як галузь науки та практичних знань про хвороби тварин, їх профілактику, діагностику та лікування, ветеринарно-санітарну якість та безпеку продукції тваринного, а на ринках — і рослинного походження, про збереження здоров'я і продуктивності тварин, запобігання хворобам і захисту людей від захворювань, спільних для тварин і людей. Закон складається з 17 розділів та 109 статей.

Перший розділ визначає загальні положення, другий присвячений державному управлінню в галузі ветеринарної медицини, третій регулює державний ветеринарно-санітарний контроль та нагляд. Також Закон містить розділи: принципи розроблення, затвердження і застосування ветеринарно-санітарних заходів; захист здоров'я тварин; регулювання обігу тварин та репродуктивного матеріалу; надзвичайні протиепізоотичні комісії та карантин тварин; регулювання виробництва та обігу неїстівних продуктів тваринного походження; наукове забезпечення ветеринарної медицини, статус державної фармакологічної комісії ветеринарної медицини, статус державних та уповноважених лабораторій; регулювання виробництва та обігу ветеринарних препаратів, субстанцій та засобів ветеринарної медицини; вимоги до виробництва кормових добавок, преміксів та кормів для тварин; вимоги щодо здійснення міжнародної торгівлі; фінансування, матеріально-технічне забезпечення; ветеринарна практика, підготовка та статус спеціалістів ветеринарної медицини, інформаційне забезпечення державної служби ветеринарної медицини; відповідальність осіб за правопорушення в галузі ветеринарної медицини; міжнародне співробітництво та прикінцеві положення.

Іншими нормативно-правовими актами в системі ветеринарного законодавства є: закони України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності», «Про захист тварин від жорстокого поводження», «Про тваринний світ», «Про племінну справу у тваринництві», «Про бджільництво», «Про безпечність та якість харчових продуктів», «Про молоко та молочні продукти», «Про охорону праці» (щодо охорони праці існує ряд правил, затверджених наказами Держнаглядохоронпраці України: Правила охорони праці у тваринництві: велика рогата худоба; Правила охорони праці у тваринництві: свинарство; Інструкція з охорони праці під час ветеринарних робіт та штучного осіменіння тварин; Правила охорони праці в лабораторіях ветеринарної медицини) та ін.

Важливе місце в системі нормативних актів посідає Положення про Державний комітет ветеринарної медицини, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від ЗО серпня 2007 р. № 1075. Ним визначається правовий статус спеціально уповноваженого органу в сфері ветеринарії — Держкомветмедицини. Існує також цілий ряд підзаконних актів (інструкцій, настанов, положень, правил, вказівок, рекомендацій) у сфері ветеринарної медицини. Ввезення в Україну тваринної

продукції з деяких країн заборонено. Відповідно до Указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо забезпечення стабільної епізоотичної ситуації в Україні» від 22 березня 2002 р. № 192/2001 в нашій країні значно посилено режим ветеринарного нагляду та контролю. Зокрема впроваджено режим повсюдної ідентифікації великої рогатої худоби згідно з наказом Міністерства аграрної політики України «Про запровадження ідентифікації і реєстрації великої рогатої худоби» від 17 вересня 2003 р. № 342.

Слід зазначити також положення про паспорт великої рогатої худоби; положення про ветеринарну картку до паспорта великої рогатої худоби; положення про реєстр тварин; положення про замовлення, зберігання, облік бирок, бланків паспортів та ветеринарних карток до паспортів великої рогатої худоби. Також до ветеринарного законодавства належить низка положень: про головні управління ветеринарної медицини в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі; про обласні державні лікарні ветмедицини; про регіональну державну лабораторію ветеринарної медицини; про управління ветмедицини в районах; про управління ветмедицини в містах обласного значення; про районні державні лікарні ветмедицини; про міські державні лікарні ветмедицини; про міжрайонну державну лабораторію ветеринарної медицини; про міську державну лабораторію ветеринарної медицини; про лабораторію ветсанекспертизи на ринку; про держлабораторію ветмедицини, розташовану за місцезнаходженням суб'єкта господарювання; про підрозділи ветеринарної міліції з проведення карантинних ветеринарних заходів тощо.

До джерел ветеринарного законодавства також належить низка інструкцій: про заходи з профілактики та боротьби з сибіркою тварин; про заходи з профілактики та боротьби з емфізематозним карбункулом; про заходи щодо боротьби зі сказом тварин; щодо профілактики та ліквідації захворювання тварин на ящур; про заходи профілактики та оздоровлення тваринництва від туберкульозу та багато інших.

Нормативно-правову базу здійснення ветеринарної справи також складають численні правила: правила та вимоги для боєнь, забійно-санітарних пунктів господарств та подвірного забою тварин; передзабійного ветеринарного огляду тварин і ветеринарно-санітарної експертизи м'яса та м'ясних продуктів; для птахівницьких господарств і вимоги до їх проектування; для суб'єктів господарювання з переробки птиці та виробництва яйцепродуктів; ветеринарно-санітарної експертизи яєць свійської птиці; видачі ветеринарних документів на вантажі, що підлягають обов'язковому ветеринарно-санітарному контролю та нагляду, тощо.

§ 2. Правовий статус фахівців ветеринарної медицини підприємств, господарств

Ветеринарна служба сільського адміністративного району — основна ланка у системі ветеринарної справи. На її частку припадає 90% усього обсягу лікувально-профілактичних, протиепізоотичних і ветеринарно-санітарних заходів, що проводяться в Україні. Ветеринарну службу в районі здійснюють установи державної ветеринарної служби районного підпорядкування. Це районні управління державної ветеринарної медицини з підпорядкованими їм районними державними підприємствами (лікарнями), дільничними лікарнями, дільницями, пунктами ветеринарної медицини, районними державними лабораторіями ветеринарної медицини та державними лабораторіями ветеринарно-санітарної експертизи на ринках, а також спеціалісти ветеринарної медицини аграрних підприємств, промислових тваринницьких комплексів, птахофабрик та інших господарств, підприємств і організацій. Очолює її головний лікар ветеринарної медицини району.

Установи ветеринарної медицини обслуговують тваринництво аграрних підприємств та інших господарств, а також тварин, які є власністю громадян всіх населених пунктах району. Комплектують їх спеціалістами та іншими працівниками відповідно до типових штатних розписів.

Районна лікарня державної ветеринарної медицини — це провідна ветеринарна лікувально-профілактична установа в районі. Її завдання — методичне й оперативне керівництво діяльністю установ дільничного типу, спеціалістів аграрних підприємств та інших господарств, а також надання їм необхідної допомоги в роботі, впровадження у практику досягнень науки і передового досвіду. В штаті підприємства залежно від кількості тварин у районі може бути від 11 до 19 працівників.

Дільнична лікарня ветеринарної медицини призначена для організації і здійснення заходів щодо боротьби із заразними і незаразними хворобами тварин, які перебувають на території сільського адміністративного району. Штат її - сім чоловік, у тому числі два лікарі ветеринарної медицини і один фельдшер ветеринарної медицини. Дільнична лікарня проводить облік захворюваності і смертності тварин у безпосередньо закріплених за нею господарствах і населених пунктах та надає звітність у встановленому порядку. Дільниця ветеринарної медицини — це лікувально-профілактична установа, в штаті якої є лікар, фельдшер і санітар ветеринарної медицини. Пункт ветеринарної медицини очолює фельдшер, а в його штаті є санітар ветеринарної медицини.

Дільниця і пункт є лікувально-профілактичними установами ветеринарної мережі, які обслуговують населені пункти, державні і приватні господарства та інші організації у закріпленій за ними частині адміністративного району. Ветеринарна дільниця є лікарняною, а ветеринарний пункт — фельдшерською установою. Закріплення аграрних підприємств (господарств), а також населених пунктів за дільницею (пунктом) ветеринарної медицини здійснюється районним управлінням ветеринарної медицини з урахуванням місцевих умов і поголів'я худоби.

Ветеринарну службу на аграрних підприємствах (господарствах) та в інших тваринницьких господарствах здійснюють лікарі і фельдшери ветеринарної медицини, які перебувають у штаті господарства. Це самостійна служба господарства, яка в той самий час є частиною ветеринарної служби району, оскільки забезпечує ветеринарне благополуччя тваринництва в цілому. Працівники ветеринарної медицини підприємств (господарств) обслуговують одне господарство і, постійно перебуваючи в ньому, мають можливість регулярно проводити клінічні дослідження тварин, своєчасно виявляючи зміни у стані їх здоров'я, виділяти та ізолювати хворих і підозрілих на захворювання, усувати різні недоліки в утриманні тварин. Лікар (фельдшер) ветеринарної медицини зобов'язаний неухильно виконувати вимоги ветеринарного законодавства, керуючись Законом України «Про ветеринарну медицину», іншими нормативними актами.

Ветеринарною службою у господарстві керує головний або старший (на правах головного) лікар ветеринарної медицини, якому у спеціальних питаннях підлеглі працівники ветеринарної медицини господарства.

Керівник господарства має право збільшувати кількість спеціалістів тієї чи іншої категорії (у межах загальної штатної чисельності виробничого персоналу). Вирішуючи питання про чисельність спеціалістів ветеринарної медицини, беруть до уваги і місцеві умови, наприклад епізоотичну обстановку, спеціалізацію господарства, питому вагу тваринництва в господарстві тощо. Спеціалісти ветеринарної медицини тваринницьких комплексів і птахофабрик підконтрольні державній ветеринарній медицині. Вони не мають права обслуговувати тварин, які перебувають в особистому користуванні громадян на праві приватної власності.

Головний (старший) лікар ветеринарної медицини підприємства (господарства) є керівником ветеринарної служби на підприємстві (у господарстві), організатором і безпосереднім виконавцем проведення профілактичних, ветеринарно-санітарних і лікувальних заходів.

У своїй діяльності він підпорядковується директорові (керівникові) підприємства (господарства), а у спеціальних питаннях — головному лікареві ветеринарної медицини району. Основним завданням головного (старшого) ветеринарного лікаря підприємства (господарства) є організація і проведення заходів щодо запобігання захворюванням і падежу тварин, що спрямовані на зростання поголів'я худоби і птиці, підвищення їх продуктивності, забезпечення виробництва високоякісних у ветеринарно-санітарному відношенні продуктів тваринництва з найменшими затратами праці і коштів, а також на захист населення від хвороб, спільних для тварин і людини. Головний (старший) лікар підприємства (господарства) нарівні з директором (керівником) несе відповідальність за ветеринарно-санітариий стан поголів'я тварин, своєчасне проведення необхідного комплексу профілактичних і лікувальних заходів, за неухильне додержання Закону України «Про ветеринарну медицину», інструкцій, настанов, правил та інших чинних нормативних актів ветеринарного законодавства.

Розкриваючи питання про правовий статус ветеринарної служби підприємства (господарства) у межах адміністративного району, не можна залишити поза увагою діяльність таких підприємств ветеринарної медицини, як районна державна лабораторія ветеринарної медицини та державна лабораторія ветеринарно-санітарної експертизи на ринках.

Районна державна лабораторія ветеринарної медицини — це діагностична установа державної ветеринарної медицини, основними завданнями якої є:

а) встановлення лабораторного діагнозу хвороб тварин, у тому числі птиці, хутрових звірів, риб та бджіл;

б) виявлення тварин, хворих заразними хворобами або хворобами, пов'язаними з порушенням обміну речовин та з іншими відхиленнями у життєдіяльності організму;

в) виявлення причин масового захворювання тварин;

г) експертиза м'яса, молока та інших харчових продуктів.

Діяльність районної державної лабораторії ветеринарної медицини спрямована на забезпечення ветеринарного благополуччя тваринництва, запобігання і ліквідацію заразних і незаразних хвороб тварин для створення здорових стад і збільшення виробництва тваринницької продукції, а також з метою захисту населення від хвороб, спільних для людини і тварин. У підпорядкуванні лабораторії ветмедицини є лабораторії ветсанекспертизи на ринках. Очолює лабораторію директор — ветеринарний лікар. Він призначається на роботу і звільняється з роботи обласним управлінням сільського господарства. Інших працівників

лабораторії призначає на роботу і звільняє з роботи директор лабораторії.

Державна лабораторія ветеринарно-санітарної експертизи на ринках організовується на ринку у встановленому порядку. Основне її завдання — здійснення ветеринарно-санітарної експертизи м'яса, м'ясопродуктів, молока, молокопродуктів, риби, грибів та інших харчових продуктів сільського господарства, що надходять для продажу на ринку, а також організація заходів щодо запобігання поширенню заразних хвороб тварин через продукти, що підлягають експертизі. Лабораторія несе відповідальність за правильність проведення експертизи, санітарне благополуччя і доброякісність харчових продуктів, що допускаються до продажу на ринку, а також за дієвість контролю з додержання санітарних умов при їх продажу.

При торгівлі на ринках живою худобою і птицею лабораторія здійснює їх клінічний огляд і перевіряє наявність ветеринарних документів про благополуччя тварин і місць їх перебування щодо заразних хвороб. Встановивши захворювання тварин, лабораторія направляє їх до лікувальної ветеринарної установи і вживає інших необхідних заходів.

Очолює лабораторію завідуючий — ветеринарний лікар. Завідуючий лабораторією та інші працівники лабораторії призначаються на посаду і звільняються з посади керівником установи, у підпорядкуванні якої перебуває лабораторія. Завідуючий лабораторією має право накладати штрафи на посадових осіб і окремих громадян, які торгують на ринку, за порушення передбачених Законом України «Про ветеринарну медицину» правил торгівлі м'ясом, молоком, рослинними та іншими продуктами, худобою і птицею. Він визначає службові обов'язки працівників лабораторії і затверджує правила внутрішнього розпорядку.

Лабораторія завжди має бути розміщена на ринку поблизу павільйону м'ясної і молочної торгівлі або безпосередньо в павільйоні ринку. Неприпустимо розміщувати лабораторії у дворах жилих будинків і поряд зі складами, у яких зберігаються сильнодіючі речовини. Виробничими приміщеннями з відповідними пристосуваннями і комунальним обслуговуванням лабораторія забезпечується адміністрацією ринку.

Незважаючи на те, що переважна більшість ветеринарних заходів здійснюють нижчі ланки державної ветеринарної медицини (у першу чергу, в масштабі сільських адміністративних районів), у питанні про державне утримання цих ланок у наш час виникає багато труднощів, зокрема фінансових. Грошей на їх утримання у держави практично немає. Тому гостро стоїть питання про те, яка реальна можливість функціонування районних підрозділів за сучасних умов. Головною продуктивною і рушійною силою ветеринарії, що приносить економічну ефективність галузі, є людський фактор — керівники і фахівці. Чинне ветеринарне законодавство України покликане наділити їх правовим статусом, який сприяє продуктивній діяльності як кожного керівника ветеринарної медицини, так і галузі в цілому.

Труднощі, що виникають у сфері реалізації прав та обов'язків фахівців ветеринарної медицини, полягають у тому, що в багатьох випадках у нижчих ланках ветеринарної медицини лікарі і фельдшери підприємств (господарств) виконують невластиві їм функції працівників на різних роботах, що є грубим порушенням норм ветеринарного права з боку керівництва цих підприємств (господарств). Багато що в цьому плані залежить і від морально-вольових якостей самих фахівців ветеринарної медицини, їх уміння відстояти свою професійну честь і гідність.

§ 3. Правове регулювання виробництва ветеринарних препаратів, кормів та добавок

Згідно з п. 10 ст. 9 Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» від 1 червня 2000 р., ветеринарні препарати можуть вироблятися за наявності ліцензії, що видається Державним комітетом ветеринарної медицини. Для ефективного управління у галузі виробництва і застосування засобів захисту тварин при Державному комітеті ветеринарної медицини утворено Державну фармакологічну комісію ветеринарної медицини. Положення про Державну фармакологічну комісію ветеринарної медицини затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 6 червня 2007 р. № 807. Основними завданнями Комісії є підготовка науково обґрунтованих висновків і рекомендацій з питань розроблення препаратів, їх ефективності і безпечності для тварин, визначення доцільності та можливості застосування в тваринництві і ветеринарній медицині на підставі проведення експертизи результатів доклінічних і клінічних досліджень.

Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження положень про державну реєстрацію ветеринарних препаратів, кормових добавок, premіксів та готових кормів» від 21 листопада 2007 р. № 1349 затверджено відповідні положення. Реєстрація ветеринарного препарату здійснюється Держкомветмедицини на підставі поданої власником реєстраційного досьє або його представником заяви, рішення Держав-

ної фармакологічної комісії ветеринарної медицини і експертного висновку Національного агентства ветеринарних препаратів та кормових добавок або Національного агентства ветеринарних імунобіологічних препаратів.

Власником реєстраційного досьє вважається юридична особа, що забезпечує збір та обробку інформації про всі випадки негативних реакцій ветеринарного препарату. Під час реєстрації вітчизняного ветеринарного імунобіологічного засобу заявник повинен депонувати штами (культури) мікроорганізмів, які використовуються при виробництві та контролі такого засобу, в Національному центрі штамів мікроорганізмів. Забороняється реєстрація препаратів, які можуть погіршити ветеринарно-санітарний та епізоотичний стан або заподіяти шкоду здоров'ю людей чи тварин.

Під час проведення реєстраційних випробувань досліджуються якість, ефективність, безпечність, реактогенність чи діагностичні характеристики препарату іп уііго та іп уіуо. Відповідне агентство за результатами експертизи готує експертні висновки, в яких зазначаються рекомендації Державної фармакологічної комісії ветеринарної медицини, та надсилає їх заявнику, а також Держкомветмедицини. Останній на підставі одержаних від агентства документів приймає рішення про реєстрацію або відмову в реєстрації препарату.

Реалізатори провадять роздрібну та гуртову торгівлю ветеринарними препаратами, готовими кормами, кормовими добавками та засобами ветеринарної медицини також за наявності ліцензії та сертифіката якості. Сертифікат якості видається органами сертифікації згідно із Законом України «Про підтвердження відповідності» від 17 травня 2001 р.

Контроль якості ветеринарних препаратів, що знаходяться в обігу, здійснюється згідно з наказом Мінагрополітики та Держветмедицини «Про затвердження Положення про проведення державного контролю та нагляду за якістю ветеринарних препаратів, субстанцій, готових кормів, кормових добавок та засобів ветеринарної медицини, які застосовуються в Україні». Основною метою державного ветеринарно-санітарного контролю та нагляду за якістю ветеринарних препаратів, субстанцій, готових кормів, кормових добавок та засобів ветеринарної медицини є здійснення організаційних та правових заходів, спрямованих на додержання суб'єктами господарської діяльності незалежно від форм власності вимог законодавства України щодо забезпечення якості, ефективності та безпечності вказаних препаратів та засобів у процесі виробництва, транспортування, зберігання, реалізації, застосування, у тому числі експорту/імпорту.

§ 4. Правові заходи дотримання біологічної безпеки у сільськогосподарському тваринництві

Згідно із Закону України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів» ***біологічна безпека*** — це стан середовища життєдіяльності людини, при якому відсутній негативний вплив його чинників (біологічних, хімічних, фізичних) на біологічну структуру і функцію людської особи в теперішньому і майбутніх поколіннях, а також відсутній незворотній негативний вплив на біологічні об'єкти природного середовища (біосферу) та сільськогосподарські рослини і тварини. Проте це визначення універсальне і стосується не тільки операцій з генетично модифікованими організмами, а і правового регулювання будь-якої сфери людської діяльності. Засобами забезпечення біологічної безпеки у тваринництві є, по суті, вся діяльність системи ветеринарної медицини, проте серед неї можна виділити особливо важливі функції, такі як карантин тварин, ветеринарно-санітарна експертиза і контроль використання біологічних технологій.

Карантин тварин — це особливий правовий режим, який застосовується в інфікованій та буферній зонах і в разі необхідності — у зоні спостереження з метою локалізації спалаху хвороби тварин і ліквідації такої хвороби згідно із законами, відповідними ветеринарно-санітарними заходами та нормативно-правовими актами у сфері ветеринарної медицини. У свою чергу, ***карантинна зона*** — це зона, в межах якої застосовується карантин тварин та яка включає інфіковану зону, буферну зону, а також може включати зону спостереження. Карантин тварин запроваджується за рішенням Державної надзвичайної протиепізоотичної комісії при Кабінеті Міністрів України, до її завдань входить здійснення оперативного контролю, керівництва та координації діяльності органів виконавчої влади, державних служб, підприємств, установ, організацій та осіб щодо запобігання спалахам масових хвороб тварин і отруєнням та їх ліквідації.

Під час карантину застосовується ряд ветеринарно-санітарних заходів, спрямованих на ізоляцію вогнищ хвороби і недопущення її розповсюдження. Одним із найважливіших і найбільш радикальним ветеринарно-санітарним заходом є стемпінг-аут (або інколи вживається термін «вимушений забій») — комплекс протиепізоотичних заходів, що здійснюються під керівництвом відповідного головного державного інспектора ветеринарної медицини, включаючи забій хворих та інфікованих тварин стада, а у разі необхідності — тварин іншого стада, які могли мати прямий або опосередкований контакт з тваринами інфіко-

ваного стада, що могло призвести до передачі патогенного агента. Всі тварини, стосовно яких існує підозра на захворювання, незалежно від того, вакциновані вони чи ні, забиваються, а їхні туші знищуються шляхом спалювання, захоронення або в інший спосіб, що гарантує недопущення поширення інфекції через туші або інші продукти забитих тварин. Необхідне також здійснення заходів з очищення та дезінфекції, що рекомендовані відповідними міжнародними організаціями.

Ветеринарно-санітарна експертиза — це комплекс необхідних лабораторних та спеціальних досліджень (вірусологічних, бактеріологічних, хіміко-токсикологічних, патолого-анатомічних, гістологічних, паразитологічних, радіологічних), які проводяться спеціалістами державної служби ветеринарної медицини або уповноваженими лікарями ветеринарної медицини, щодо безпечності продуктів тваринного, а на агропродовольчих ринках — і рослинного походження, репродуктивного матеріалу, біологічних продуктів, ветеринарних препаратів, субстанцій, кормових добавок, преміксів та кормів, включаючи аналіз виробничої технології та технологічного обладнання щодо відповідності ветеринарно-санітарним заходам. Ветеринарно-санітарна експертиза є постійною функцією, яка має характер запобіжного контролю.

Ще однією важливою функцією у сфері забезпечення біологічної безпеки у сільськогосподарському тваринництві є контроль розвитку і застосування біологічних технологій. Західні дослідники стверджують, що використання біотехнологій у тваринництві зумовлює прогрес у чотирьох сферах — покращення здоров'я тварин, покращення тваринної продукції, переваги у галузі охорони навколишнього природного середовища, прогрес у розвитку здоров'я людини. Біотехнології в тваринництві використовуються щодо всіх тварин — худоби, риби, комах, домашніх тварин та лабораторних тварин та зводяться в цілому до трьох видів технологій — геноміки, клонування та генетичної інженерії.

Отриманий доступ до геному свійських тварин робить можливою ідентифікацію індивідуальних генів і протеїнів, що відповідають за комерційно і економічно важливі функції — усе від нарощування м'язів і жиру до стійкості до хвороб і репродуктивних здатностей. Навіть незначні варіації в генетичному коді тварини можуть значно вплинути на її цінність для забою, використання або репродукції. Діагностичні методи, що включають застосування біотехнологій підвищують ефективність управління ресурсами, підвищують здоров'я тварин та якість продуктів харчування. Традиційно рішення відносно забою або репродукції тварини вирішувались внаслідок наочних спостережень, але генетичні методи діагностики значно покращують та здешевлюють процес селекції тварин.

Клонування свійських тварин є останнім досягненням у багатотисячолітній практиці селекції тварин. Клонування не змінює генетичного коду тварин та надає тваринницьким господарствам можливість відтворювати генетично ідентичну копію існуючої тварини.

Генетична інженерія є засобом зміни геному тварин і є найновішим напрямом у тваринній біотехнології. Трансгенна тварина містить фрагменти генетичного коду інших істот, додані до її ДНК. Трансгенні технології можуть покращити харчову цінність тваринних продуктів, підвищити продуктивність тваринництва, що є критичним моментом, з огляду на зростання народонаселення. Генетично інженерні технології здатні знизити смертність тварин, зменшити витрати на ветеринарне обслуговування. Технології також можуть зменшити шкоду для навколишнього природного середовища, так, наприклад, «ТЬе EnyiroPi§» - в буквальному перекладі «природно-середовиїцна свиня» значно знижує рівень забруднення середовища фосфором.

Інший біотехнологічний напрям у тваринництві полягає у використанні генетично змінених тварин для виробництва ліків, що сприймаються імунною системою людини. До цього ж напряму належить вирощування органів, придатних для трансплантації в людський організм, процес, що отримав назву «ксенотрансплантація».

Також до тваринних біотехнологій примикає створення біотехнологічних ветеринарних препаратів, кормів та добавок, які також опосередковано, через вживання тваринної продукції, або через технологічний збій при виготовленні, можуть справити свій вплив на людину і навколишнє середовище. Біохімічне, біотехнічне і фармацевтичне виробництво включені до Переліку видів діяльності, що становлять підвищену екологічну небезпеку, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 27 липня 1995 р. № 554.

Більшість із перелічених технологій використовуються на свійських тваринах, що мінімізує ризик забруднення природного живого світу, проте не виключає його. Крім того, враховуючи маловивченість побічних ефектів від такого роду експериментів, завжди можливо припустити, що шкідливі наслідки, непомітні сьогодні, в майбутньому можуть набагато перевищити видимі переваги від біотехнологічних експериментів, тому будь-яке втручання в генетичні властивості тварин, бактерій, вірусів має здійснюватись під пильним контролем державних органів, зокрема, згідно із Законом України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів», центральний орган виконавчої влади з питань аграрної політики забезпечує державну апробацію (випробовування) та державну реєстрацію створених на основі

ГМО порід тварин, мікробіологічних ветеринарних препаратів; а також здійснює державний нагляд і контроль за дотриманням заходів біологічної і генетичної безпеки щодо сільськогосподарських рослин і тварин при створенні, дослідженні та практичному використанні ГМО у відкритих системах на підприємствах, в установах і організаціях агропромислового комплексу незалежно від їх підпорядкування і форми власності; здійснює державну реєстрацію ГМО джерел кормів, а також реєстрацію кормових добавок та ветеринарних препаратів, які містять ГМО, або отриманих з їх використанням; затверджує перелік кормів, у яких здійснюється контроль вмісту ГМО, та перелік відповідних методик детекції та ідентифікації ГМО; здійснює моніторинг кормів, отриманих із застосуванням ГМО, за критерієм наявності в них тільки зареєстрованих ГМО джерел.

Відповідно до ст. 51 Закону України «Про тваринний світ» від 13 грудня 2001 р., створення нових штамів мікроорганізмів, біологічно активних речовин, виведення генетично змінених організмів, виробництво інших продуктів біотехнології здійснюється лише в установленому порядку і за наявності позитивних висновків державної екологічної експертизи.

Провідною фаховою експертною установою в галузі тваринницьких біотехнологій в межах компетенції Мінагрополітики України є Державний комітет ветеринарної медицини, та його органи і установи, що мають у своєму складі відповідних фахівців та обладнання і покликані забезпечувати біологічну безпеку у тваринництві.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

1. Яка установа є провідною ветеринарною лікувально-профілактичною установою в районі?
2. На підставі якого нормативно-правового акта здійснюється ветеринарний контроль?
3. Яке призначення дільничної лікарні ветеринарної медицини?
4. Яка особа керує ветеринарною службою у господарстві?
5. На що спрямована діяльність районної державної лабораторії ветеринарної медицини?
6. Назвіть основне завдання Державної лабораторії ветеринарно-санітарної експертизи на ринках?
7. В яких місцях на ринку повинна бути розміщена лабораторія?
8. Що таке ветеринарно-санітарна експертиза?
9. Що таке стемпінг-аут і в яких випадках він застосовується?
10. Дайте визначення біологічної безпеки.

Розділ 22
ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ДОРАДНИЦТВА

§ 1. Поняття, зміст і завдання сільськогосподарської дорадчої діяльності

Сільськогосподарське дорадництво — це порівняно новий інститут аграрного права. Поняття цього різновиду дорадництва почало формуватися на початку 2000-х років, а дістало своє правове закріплення у Законі України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» від 17 червня 2004 р. Саме цей закон виокремив особливості правового регулювання дорадництва у сільському господарстві, об'єднавши аграрно-правові норми, спрямовані на врегулювання однорідних суспільних відносин, якими є відносини у сфері надання сільськогосподарських дорадчих послуг. Загалом поняття «дорадництво», «дорадча діяльність» має свій англомовний еквівалент — це консалтинг.

Під ***сільськогосподарською дорадчою діяльністю*** розуміється сукупність дій та заходів, спрямованих на задоволення потреб особистих селянських та фермерських господарств, господарських товариств, інших сільськогосподарських підприємств усіх форм власності і господарювання, а також сільського населення у підвищенні рівня знань та вдосконаленні практичних навичок прибуткового ведення господарства. З наведеного визначення можна вивести ознаки, які дадуть змогу визначити сутність і зміст сільськогосподарського дорадництва.

Насамперед необхідність дорадництва викликається потребами сільськогосподарських виробників. Перелік факторів, що спричинюють виникнення проблем у суб'єктів аграрного господарювання, містить Державна цільова програма сільськогосподарської дорадчої діяльності на період до 2009 року, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 11 липня 2007 р. № 927. До таких факторів належать:

— недостатня ефективність існуючої системи підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації селян, керівників і спеціалістів сільського господарства;

— невідповідність отриманих знань вимогам щодо ефективного ведення сільськогосподарського виробництва та обмежені можливості щодо їх постійного оновлення;

— відсутність практичного досвіду роботи і навичок з пошуку та використання конкурентних переваг на ринку сільськогосподарської продукції;

— недостатня диверсифікація джерел доходів сільських домогосподарств, відсутність у частини сільського населення мотивації до продуктивної праці і підвищення рівня свого добробуту;

— нерозвинутість інфраструктури аграрного ринку та припинення функціонування об'єктів соціальної сфери у сільській місцевості;

— повільне впровадження прикладних наукових розробок у сільськогосподарське виробництво;

— ускладнення вимог до оформлення документів, необхідних для участі в цільових державних програмах щодо підтримки розвитку галузей сільського господарства та сільської місцевості;

— відсутність оперативних каналів доступної інформації з питань державної аграрної політики та підтримки галузей сільського господарства, результатів моніторингу внутрішнього і зовнішнього ринку сільськогосподарської продукції, а також фінансових і матеріально-технічних засобів для її виробництва.

Наведені проблеми зумовлюють загальну потребу в їх вирішенні. Отже, другою ознакою є сукупність дій та заходів спеціально навчених фахівців (сільськогосподарських дорадників), спрямованих на подолання зазначених проблем сільськогосподарських виробників.

Нарешті, третьою ознакою виступає мета сільськогосподарського дорадництва — підвищення рівня знань та вдосконалення практичних навичок прибуткового ведення сільського господарства. Діяльність дорадчих служб спрямовується на надання дорадчих послуг: 1) безпосередньо виробникам сільськогосподарської продукції; 2) несільськогосподарським підприємцям у сільській місцевості; 3) органам виконавчої влади, органам місцевого самоврядування та сільським територіальним громадам; 4) сільській молоді шляхом ініціювання і реалізації молодіжних програм тощо.

Таким чином, сільськогосподарське дорадництво можна визначити як сукупність дій та заходів спеціально навчених фахівців (сільськогосподарських дорадників), спрямованих на підвищення рівня знань та вдосконалення практичних навичок прибуткового ведення господарства суб'єктів аграрних правовідносин. Сільськогосподарське дорадництво включає надання комплексу знань організаційно-управлінського, технічного, технологічного, економічного та юридичного характеру тощо, необхідних для підвищення ефективності ведення сільськогосподарського виробництва.

Суб'єктами надання дорадчих послуг є також сільськогосподарські дорадчі служби, тобто юридичні особи незалежно від їх організаційно-правової форми та форми власності, що здійснюють дорадчу діяльність, у складі кожної з яких працюють не менше трьох дорадників та яка пройшла реєстрацію відповідно до законодавства і внесена до Реєстру дорадчих служб. Отже, законом висунуто вимогу щодо мінімальної кількості дорадників у складі кожної дорадчої служби (не менше 3-х) як обов'язкову умову легітимації останньої.

Сільськогосподарським дорадником (далі — дорадник) є фізична особа, яка на професійній основі проводить дорадчу діяльність, склала кваліфікаційний іспит та одержала кваліфікаційне свідоцтво і внесена до Реєстру сільськогосподарських дорадників та сільськогосподарських експертів-дорадників (далі — Реєстр дорадників). Поряд із цим у наданні дорадчих послуг беруть участь ще один різновид суб'єктів — сільськогосподарські експерти-дорадники. Закон України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» у ст. 1 надає визначення ***сільськогосподарського експерта-дорадника*** (далі — експерт-дорадник) як фізичної особи, яка проводить дорадчу діяльність не на постійній основі, має достатній фаховий рівень та одержала кваліфікаційне свідоцтво відповідно до вимог законодавства і надає дорадчі послуги на запит дорадчих служб та дорадників. Експертами-дорадниками є працівники закладів науки та освіти, інші вузькоспеціалізовані фахівці, які внесені до Реєстру дорадників.

Головною відмінністю між цими двома різновидами сільськогосподарських дорадників є характер надання дорадчих послуг. Якщо для дорадника це основний вид діяльності, тобто надання дорадчих послуг здійснюється постійно і є його професією, то експерт-дорадник надає послуги періодично у міру виникнення потреби у його знаннях. Така потреба виникає, коли вимагається вузькоспеціалізована консультація у галузі, де експерт-дорадник є визнаним фахівцем. Наприклад, у разі застосування нової сільськогосподарської техніки потребується порада фахівця інженерного профілю, який дуже добре знає її переваги і недоліки. При застосуванні новітньої технології або добрива виникає потреба у залученні фахівця-агронома. Як правило, експерти-дорадники є працівниками науково-дослідних установ УААН або аграрних вищих навчальних закладів.

§ 2. Правові засади професійного навчання сільськогосподарських дорадників

Відповідно до ст. 10 Закону України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» професійна підготовка дорадників та експертів-дорадників складається з навчання за програмами базової підготовки та підвищення кваліфікації. Навчання за програмами базової підготовки здійснюється вищими навчальними закладами на замовлення Мінагрополітики України, дорадчих служб та саморегулівної організації. Щодо саморегулівної організації, то у ст. 7 Закону України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» встановлено її функції. Визначено й узагальнюючу назву — «всеукраїнська громадська професійна організація», статут і внутрішні положення якої у частині здійснення функцій, делегованих центральним органом виконавчої влади з питань аграрної політики, підлягають погодженню з його боку. Поряд з цим такої організації досі не створено. Тому, незважаючи на законодавче закріплення розподілу функцій управління сільськогосподарською діяльністю між Мінагрополітики України й саморегулівною організацією, через відсутність останньої державну політику у сфері надання сільськогосподарських дорадчих послуг здійснює лише міністерство.

Таким чином, професійну підготовку й підвищення кваліфікації дорадників та експертів-дорадників здійснює Мінагрополітики України у межах фінансування державної цільової програми сільськогосподарської дорадчої діяльності. Наказом Міністерства аграрної політики України «Про професійне навчання дорадників та експертів-дорадників» від 11 липня 2005 р. №311 визначено, що професійне навчання сільськогосподарських дорадників проводиться на базі аграрних вищих навчальних закладів 3—4 рівнів акредитації та інститутів післядипломної освіти, стажування — на базі діючих дорадчих служб.

Система професійного навчання складається з *підготовки, перепідготовки* та *підвищення кваліфікації* сільськогосподарських дорадників. ***Підготовку*** проходять студенти денної та заочної форм навчання на основі освітньо-кваліфікаційного рівня магістра за спеціальністю «Менеджмент організації» зі спеціалізацією «Інформаційно-консультаційна діяльність в АПК». Курс навчання триває до 360 годин за вибором студента. У додатку до диплома магістра робиться відмітка про спеціалізацію з наступним відпрацюванням у дорадчій службі не менше 2-х років.

Перепідготовка здійснюється на базі аграрних вищих навчальних закладів та інститутів післядипломної освіти і має особливості залежно від виду освіти та стажу роботи за спеціальністю. Так, для фахівців із повною вищою освітою за спеціальністю «Менеджмент організації» зі спеціалізацією «Інформаційно-консультаційна діяльність в АПК» та стажем роботи за спеціальністю не менше 2-х років застосовується 36-годинний навчальний курс. Фахівці інших спеціальностей, які мають повну вищу освіту і стаж роботи за спеціальністю не менше 3-х років, проходять перепідготовку за 72-годинною програмою. У разі успішного освоєння навчального курсу слухачам видається кваліфікаційне свідоцтво дорадника.

Підвищення кваліфікації поділяється на обов'язкове та індикативне (не загальнообов'язкове). Обов'язкове періодичне (один раз на п'ять років) підвищення кваліфікації у аграрних вищих навчальних закладах та інститутах післядипломної освіти проходять дорадники і експерти-дорадники, які мають кваліфікаційне свідоцтво і працюють за спеціальністю. Для них розроблено 36-годинну програму, після успішного оволодіння якою слухачеві ставиться відмітка у свідоцтві дорадника чи експерта-дорадника про підвищення кваліфікації. Іншим не загальнообов'язковим (індикативним) видом підвищення кваліфікації є участь сільськогосподарських дорадників і експертів-дорадників у цільових семінарах або стажування на базі діючих дорадчих служб. У останньому випадку видається довідка про проходження стажування.

Відповідно до наказу Мінагрополітики України «Про організацію професійної підготовки та проведення дорадчої діяльності на професійному рівні» від 13 вересня 2006 р. № 519 навчання сільськогосподарських дорадників здійснюють такі вищі аграрні навчальні заклади України з розбивкою за областями: Національний університет біоресурсів і природокористування України (Київська, Чернігівська, Житомирська); Львівський державний аграрний університет (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська); Подільський державний аграрно-технічний університет (Вінницька, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька); Полтавська державна аграрна академія (Дніпропетровська, Миколаївська, Полтавська, Харківська, Сумська); Таврійська державна агротехнічна академія (АР Крим, Донецька, Луганська, Запорізька, Херсонська); Уманський державний аграрний університет (Кіровоградська, Одеська, Черкаська). Наведений перелік центрів формування дорадницької служби у сфері сільського господарства свідчить про їхнє раціональне розміщення на території України з метою достатнього охоплення всіх регіонів.

Навчання дорадників та експертів-дорадників здійснюється відповідно до організаційно-методичних документів, затверджених наказом Мінагрополітики України від 8 травня 2007 р. №316. Додатком 1 до

зазначеного наказу встановлено кваліфікаційні вимоги до дорадника, додатком 2 закріплено навчальний план професійної підготовки дорадників, додатком 3 — програму проведення кваліфікаційних іспитів сільськогосподарських дорадників та сільськогосподарських експертів-дорадників, а додатком 4 — регламенти регіональної кваліфікаційної комісії з перевірки рівня знань та практичних навичок сільськогосподарських дорадників і сільськогосподарських експертів-дорадників та апеляційної комісії.

Підготовка сільськогосподарського дорадника є комплексною. Навчальний курс містить п'ять модулів: теоретична підготовка з основ сільськогосподарського дорадництва; використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій у дорадництві; юридична підготовка; економічна підготовка; екологічна та природоохоронна підготовка.

Одержання статусу сільськогосподарського дорадника накладає на цих фахівців відповідні обов'язки. У результаті оволодіння навчальним курсом фахівець із дорадництва повинен знати: нормативно-правові акти, що регулюють дорадчу діяльність; основи законодавства про виробничі об'єднання громадян та кооперативи; основи андрагогіки; методологію роботи з окремими людьми, групами, громадянами та громадськими організаціями; методологію організації навчальних заходів: консультацій, семінарів, демонстрацій, Днів поля (ферми) тощо; основи економічної політики сільськогосподарського виробництва; ситуативний аналіз та конфліктологію; особливості функціонування дорадчих служб у провідних країнах світу; роль освіти та суть теорії змін; філософські та етичні аспекти дорадчої діяльності; основи екології; основи комплексного розвитку сільської місцевості та розвитку територіальних громад; особливості роботи з інформаційно-комунікаційними системами.

Крім знання теоретичних засад сільськогосподарський дорадник повинен набути низку практичних навичок: складати перспективні і поточні плани та програми роботи; працювати з окремими людьми, малими групами, громадськими організаціями, органами державної влади, волонтерами, партнерами та опонентами; організовувати навчальні заходи: консультації, семінари, демонстрації, Дні поля (ферми) тощо; сприяти створенню виробничих асоціацій, кооперативів, спілок, клубів за інтересами та інших об'єднань громадян; організовувати роботу дорадчих комітетів; пропонувати і продавати дорадчі послуги клієнтам; працювати на комп'ютері; розраховувати вартість дорадчих послуг; проводити анкетування та визначати потреби клієнтів у дорадчих послугах; готувати презентації, інформаційні листи, рекомендації, письмові запити тощо.

Регламент регіональної кваліфікаційної комісії з перевірки рівня знань та практичних навичок сільськогосподарських дорадників і сільськогосподарських експертів-дорадників та апеляційної комісії затверджений наказом Мінагрополітики України від 22 травня 2008 р. № 324, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 23 травня 2008 р. за № 546/15237.

§ 3. Юридичні підстави здійснення сільськогосподарської дорадчої діяльності

Кожен дорадник повинен мати відповідний документ встановленого державою зразка, який засвідчує його кваліфікацію. Таким документом є кваліфікаційне свідоцтво сільськогосподарського дорадника або сільськогосподарського експерта-дорадника (далі — кваліфікаційне свідоцтво), яке підтверджує достатній фаховий рівень підготовки сільськогосподарського дорадника або сільськогосподарського експерта-дорадника за програмою базової підготовки для самостійного здійснення сільськогосподарської дорадчої діяльності.

Форму кваліфікаційного свідоцтва, порядок його видачі, зупинення дії або анулювання визначено у Положенні про кваліфікаційне свідоцтво сільськогосподарського дорадника та сільськогосподарського експерта-дорадника, затвердженому наказом Мінагрополітики України від 26 червня 2005 р. № 176, зареєстрованому в Міністерстві юстиції України 2 серпня 2005 р. за № 838/11118.

Підставою для видачі кваліфікаційного свідоцтва є юридичний факт складання кваліфікаційного іспиту, що підтверджує відповідний акт, який підписується головою та членами кваліфікаційної комісії. За результатами складання кваліфікаційних іспитів регіональний координатор протягом п'яти робочих днів подає оригінал акта про видачу кваліфікаційних свідоцтв до Міністерства аграрної політики України. Регіональним координатором проведення кваліфікаційного іспиту є вищий навчальний заклад, визначений наказом Міністерства аграрної політики України за поданням Міністерства агропромислового комплексу Автономної Республіки Крим, головних управлінь агропромислового розвитку обласних державних адміністрацій, які забезпечують підготовку і проведення кваліфікаційного іспиту фахівців, які мають бажання на професійному рівні проводити дорадчу діяльність. Як правило, регіональним координатором виступає аграрний вищий навчальний заклад, де здійснювалося навчання дорадників.

Термін дії кваліфікаційного свідоцтва 5 років від дня його видачі або від останнього підвищення кваліфікації сільськогосподарського дорадника та сільськогосподарського експерта-дорадника. Періодичність підвищення кваліфікації не рідше одного разу на 5 років. Відмітки про підвищення кваліфікації сільськогосподарського дорадника та сільськогосподарського експерта-дорадника зазначаються на зворотному боці кваліфікаційного свідоцтва.

Після одержання кваліфікаційного свідоцтва відомості про нього та про самого дорадника у обов'язковому порядку заносяться до Реєстру сільськогосподарських дорадників і експертів-дорадників (далі — Реєстр дорадників), положення про який затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 3 липня 2006 р. № 897. Реєстр дорадників створюється і ведеться Мінагрополітики України. Реєстр ведеться у формі журналу з пронумерованими сторінками, прошнурованого та скріпленою гербовою печаткою, і розміщується на веб-сайті Мінагрополітики України. Реєстр дорадників підписується особою, відповідальною за його ведення.

У разі втрати або пошкодження кваліфікаційного свідоцтва сільськогосподарського дорадника регіональною кваліфікаційною комісією за письмовою заявою дорадника і копією оголошення в засобах масової інформації про його недійсність та на підставі відповідної відомості складання кваліфікаційного іспиту протягом одного місяця видається дублікат кваліфікаційного свідоцтва. Поряд з цим можливі випадки зупинення дії або анулювання кваліфікаційного свідоцтва, які здійснюються за рішенням апеляційної комісії на основі розгляду поданих скарг та заяв громадян або суб'єктів господарювання, що пов'язані з результатами діяльності дорадників.

Підставою для зупинення дії кваліфікаційного свідоцтва можуть бути:

— непроходження сільськогосподарським дорадником або експертом-дорадником підвищення кваліфікації;

— некваліфіковані дії сільськогосподарського дорадника або експерта-дорадника з питань його компетенції.

Підставою для анулювання кваліфікаційного свідоцтва можуть бути:

— навмисні дії сільськогосподарського дорадника/експерта-дорадника, спрямовані на погіршення стану господарства;

— надання господарству завчасно недостовірної інформації з питань діяльності сільськогосподарського дорадника/експерта-дорадника;

— упереджене ставлення сільськогосподарського дорадника/експерта-дорадника до господарства з приводу надання дорадчих послуг.

Мінагрополітики України приймає рішення про виключення дорадника і експерта-дорадника з Реєстру в разі анулювання кваліфікаційного свідоцтва і повідомляє його у письмовій формі протягом п'яти робочих днів із дня прийняття рішення.

Вище зазначалося, що, крім дорадників і експертів-дорадників, до суб'єктів надання дорадчих послуг належать сільськогосподарські дорадчі служби. Юридичною підставою для здійснення діяльності дорадчих служб є одержання сертифікату сільськогосподарської дорадчої служби. Таким сертифікатом є документ, що засвідчує право суб'єкта сільськогосподарської дорадчої діяльності на надання дорадчих послуг шляхом внесення його до Реєстру сільськогосподарських дорадчих служб (далі - Реєстр дорадчих служб). Положення про Реєстр сільськогосподарських дорадчих служб затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 3 липня 2006 р. № 897.

Таким чином, для того, щоб стати дорадником, насамперед необхідно одержати кваліфікаційне свідоцтво, а вже потім зареєструватися у Реєстрі дорадників. Щодо дорадчої служби діє зворотне правило: первісною є процедура її занесення до Реєстру дорадчих служб, на підставі чого вже й видається сертифікат сільськогосподарської дорадчої служби.

Сертифікат видається за рахунок коштів дорадчої служби строком на п'ять років. У разі внесення змін до документів, що додаються до заяви про внесення до Реєстру, дорадча служба протягом 10 робочих днів подає Мінагрополітики України відповідну інформацію у письмовій формі, про що робиться відмітка у Реєстрі дорадчих служб.

Дія сертифіката зупиняється Мінагрополітики у разі: 1) неодноразового порушення дорадчою службою вимог законодавства; 2) заподіяння збитків внаслідок надання землевласникам або землекористувачам, іншим юридичним та фізичним особам дорадчих послуг низької якості. Про зупинення дії сертифіката дорадчій службі повідомляється у письмовій формі протягом п'яти робочих днів після прийняття відповідного рішення. Мінагрополітики або Національна асоціація сільськогосподарських дорадчих служб поновлює дію сертифіката після усунення дорадчою службою причин, що зумовили зупинення його дії.

Підставами анулювання сертифіката Міністерством аграрної політики України є: 1) подання дорадчою службою заяви про анулювання сертифіката; 2) наявності недостовірної інформації у документах, що додаються до заяви про внесення до Реєстру; 3) скасування державної реєстрації дорадчої служби як юридичної особи; 4) встановлення факту передачі дорадчою службою сертифіката іншій юридичній особі для надання дорадчих послуг; 5) неподання в установлений строк інфор-

мації про зміни, внесені до документів, що додаються до заяви про внесення до Реєстру; 6) невиконання розпорядження органів контролю про усунення виявлених порушень.

Сертифікат анулюється з дати прийняття відповідного рішення Мінагрополітики України. Дорадчій службі повідомляється про анулювання сертифіката у письмовій формі протягом п'яти робочих днів. Спори, пов'язані з веденням Реєстру, видачею сертифіката, зупиненням його дії або анулюванням, розв'язуються у судовому порядку.

§ 4. Правові засади фінансування дорадчої діяльності

Дорадча діяльність може фінансуватися за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів, а також коштів суб'єктів господарювання. Ще фінансування дорадчої діяльності може здійснюватися за рахунок грантів, міжнародної технічної допомоги, коштів міжнародних програм та проектів, благодійних внесків фізичних та юридичних осіб, інших джерел, не заборонених законом.

Надання дорадчих послуг, які не передбачені державною цільовою програмою сільськогосподарської дорадчої діяльності, здійснюється за рахунок їх замовників. Відносини дорадників із замовниками регламентується главою 63 ЦК України, на підставі положень якої здійснюється укладення і виконання договору про надання послуг. Зазначені норми утворюють загальний механізм правового регулювання сільськогосподарського дорадництва. Поряд із цим існують види сільськогосподарських дорадчих послуг, фінансування яких врегульовується нормами спеціального аграрного законодавства. Це соціально спрямовані сільськогосподарські дорадчі послуги, які сплачуються за рахунок державного і місцевих бюджетів.

Статтею 8 Закону України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» визначено, що у Державному бюджеті України на відповідний рік окремим рядком передбачаються кошти для фінансування державної цільової програми сільськогосподарської дорадчої діяльності, надання соціально спрямованих дорадчих послуг. Обов'язковою частиною державної цільової програми сільськогосподарської дорадчої діяльності є перелік прикладних наукових досліджень, які фінансуються за рахунок коштів Державного бюджету України та здійснюються переважно Українською академією аграрних наук і навчальними закладами, що готують спеціалістів у сфері дорадчої діяльності у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України.

У додатку 1 до Державної цільової програми сільськогосподарської дорадчої діяльності на період до 2009 року, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 11 липня 2007 р. № 927, передбачено обсяг фінансування сільськогосподарської дорадчої діяльності на 2009 р. у розмірі 12,85 млн. грн., джерелами якої виступають Державний бюджет України у сумі 11,02 млн грн, а також місцеві бюджети — 1,83 млн грн. Водночас Законом України «Про Державний бюджет України на 2009 рік» передбачено видатків на державну підтримку сільськогосподарської дорадчої діяльності лише 1,05 млн грн, що свідчить про недотримання показників, визначених Державною цільовою програмою сільськогосподарської дорадчої діяльності.

Порядок використання коштів державної цільової програми сільськогосподарської дорадчої діяльності визначається Кабінетом Міністрів України. Так, використання у 2009 р. коштів, передбачених у державному бюджеті за програмою «Державна підтримка сільськогосподарської дорадчої служби», здійснюється відповідно до Порядку, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. № 1131. Бюджетні кошти спрямовуються на оплату дорадчих послуг, які мають найбільшу ефективність, — проведення навчальних семінарів, демонстраційного показу форм і методів роботи суб'єктів господарювання, що провадять діяльність у сільській місцевості, та сільського населення, індивідуальних дорадчих послуг, випуску і розповсюдження друкованої продукції — брошур, буклетів, інформаційних листків, закупівля яких здійснюється в установленому законодавством порядку.

Соціально спрямовані дорадчі послуги задовольняють потреби сільського населення, які виникають при створенні сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, щодо сприяння адаптації фізичних осіб— сільськогосподарських товаровиробників, особистих селянських і фермерських господарств до конкурентних умов господарювання, підвищення зайнятості сільського населення тощо. Розмір фінансування соціально спрямованих дорадчих послуг з Державного бюджету України і місцевих бюджетів щорічно визначається державною цільовою програмою сільськогосподарської дорадчої діяльності в межах видатків Міністерства аграрної політики України та місцевими програмами соціально-економічного розвитку. Органи місцевого самоврядування можуть визначати додаткові соціально спрямовані дорадчі послуги, які надаються за рахунок коштів місцевих бюджетів, відповідно до місцевих програм соціально-економічного розвитку.

Дорадча діяльність у частині надання соціально спрямованих дорадчих послуг є неприбутковою діяльністю. Тому кошторис на її фінан-

сування включає лише відшкодування понесених дорадниками витрат. З цією метою спільним наказом Міністерства аграрної політики України та Міністерства економіки України від 21 листопада 2007 р. № 816/394 затверджено вартість соціально спрямованих дорадчих послуг. Ця вартість за видами надання послуг складає для: одноденного семінару (25 учасників) — 2000 грн, демонстраційного показу (ЗО учасників) — 3294 грн, індивідуальних дорадчих послуг (за 1 год.) — 25 грн, інформаційних видань: буклетів, інформаційних листків, брошур (за один примірник) — 200 грн. Це граничні ціни, перевищення яких не припускається.

Надання соціально спрямованих дорадчих послуг, які фінансуються за рахунок коштів державного бюджету та місцевих бюджетів, проводиться на конкурсній основі. Участь у конкурсі щодо надання соціально спрямованих дорадчих послуг можуть брати тільки суб'єкти сільськогосподарської дорадчої діяльності. Порядок та умови проведення конкурсу з надання соціально спрямованих дорадчих послуг затверджені наказом Міністерства аграрної політики України від 12 березня 2008 р. № 135, зареєстровані в Міністерстві юстиції України 10 квітня 2008 р. за № 289/14980.

Переможців конкурсу визначають за такими критеріями: відповідність дорадчих послуг, передбачених кваліфікаційними свідоцтвами сільськогосподарських дорадників та сільськогосподарських експертів-дорадників, запропонованим планам заходів; наявність достатньої кількості кваліфікованих кадрів, що працюють у дорадчій службі, та експертів-дорадників, що можуть бути залучені дорадчою службою або дорадниками для надання дорадчих послуг; наявність необхідної матеріально-технічної та інформаційної бази, організаційно-методичного забезпечення; запропонована вартість витрат на надання соціально спрямованих дорадчих послуг.

За результатами конкурсу регіональні комісії складають і затверджують у встановленому порядку перелік переможців конкурсу з надання соціально спрямованих дорадчих послуг за бюджетні кошти. Переможцям конкурсу регіональна комісія видає довідку, на підставі якої та відповідно до затверджених регіональних планів заходів Міністерство аграрної політики АР Крим, головні управління агропромислового розвитку обласних і управління промисловості та агропромислового розвитку Севастопольської міської держадміністрацій затверджують для кожного виконавця план заходів із зазначенням переліку соціально спрямованих дорадчих послуг, лімітів асигнувань на їх виконання та адміністративно-територіальних районів, у яких вони надаватимуться.

Загалом закупівля товарів, робіт і послуг за державні кошти здійснюється відповідно до однойменного Положення, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2008 р. № 921. Ця процедура є надто складною і продовженою в часі. Тому важливим кроком держави з метою усунення необгрунтованих бар'єрів при закупівлі соціально спрямованих дорадчих послуг стало їх виведення з числа об'єктів, на які поширюється дія зазначеного Положення. Здійснено такий крок постановою Кабінету Міністрів України від 23 липня 2009 р. №771.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

1. Дайте визначення сільськогосподарської дорадчої діяльності.
2. Якими нормативно-правовими актами врегульовується надання сільськогосподарських дорадчих послуг?
3. Який державний орган здійснює професійну підготовку й підвищення кваліфікації дорадників та експертів-дорадників?
4. Наведіть складові системи професійного навчання дорадників.
5. За допомогою яких нормативно-правових актів здійснюється професійна підготовка сільськогосподарських дорадників?
6. Якими документами підтверджується кваліфі кація сільськогосподарських дорадників?
7. Наведіть підстави зупинення і припинення дії кваліфікаційних документів сільськогосподарських дорадників,
8. Розкрийте особливості державної реєстрації сільськогосподарських дорадників.
9. У яких нормативио-правових актах містяться положення про фінансування сільськогосподарського дорадництва?
10. Що розуміється під соціально спрямованими дорадчими послугами?

Модуль 6

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ РИНКОВИХ ВІДНОСИН В АПК

Розділ 23

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ АГРАРНОГО РИНКУ

§ 1. Правове регулювання аграрного ринку, його інфраструктура

Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України» від 24 червня 2004 р. визначає ***аграрнийринок*** як сукупність правовідносин, пов'язаних з укладенням та виконанням цивільно-правових договорів щодо сільськогосподарської продукції.

Наукове визначення поняття аграрного ринку надає професор В. І. Семчик. На його думку аграрний ринок — це сфера товарного обміну, який (у межах, врегульованих законодавством про аграрні ринки) здійснюється між продавцями і покупцями (юридичні і фізичні особи, територіальні громади і держава) як товарообмін, що виникає на підставі попиту і пропозиції за результатами аграрного товаровиробництва у встановлених місцях і формах шляхом укладення і виконання договорів купівлі-продажу, інших цивільно-правових правочинів на добровільно узгоджених умовах і цінах та волевиявлення продавців і покупців[1].

Аграрний ринок включає біржовий ринок сільськогосподарської продукції, оптові ринки сільськогосподарської продукції (іноді у поєднанні з регіональними аграрно-маркетинговими центрами), оптово-роздрібні ринки сільськогосподарської продукції, аукціони, фірмові магазини сільськогосподарських підприємств, сільськогосподарські виставки та ярмарки тощо. Допоміжними елементами інфраструктури аграрного ринку є: транспорт, складське господарство, зв'язок, системи цінового моніторингу, стандартизації, сертифікації, страхування тощо.

[1] Семчик В. І. Теоретичні засади формування організаційних та правових інститутів аграрного ринку / В. І. Семчик // Організаційно-правові проблеми розвитку аграрного і земельного ринків в Україні: наук. доп. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. — С. 7.

Оптові ринки сільськогосподарської продукції діють на підставі Закону України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції» від 25 червня 2009 р. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 19 листопада 2008 р. № 1447-р схвалено Концепцію Державної цільової програми створення оптових ринків сільськогосподарської продукції.

Регіональні аграрно-маркетингові центри створюються відповідно до наказу Міністерства аграрної політики «Про регіональні аграрно-маркетингові центри оптової торгівлі сільськогосподарською продукцією» від 13 листопада 2006 р. № 660.

Наказом Міністерства аграрної політики від 13 серпня 2002 р. № 653/6941 затверджено Положення про організацію та проведення аукціонів живої худоби та птиці, яке регламентує порядок організації та проведення аукціонів живої худоби (племінної, неплемінної продуктивної) та птиці.

Виставково-ярмаркова діяльність в АПК регулюється постановою Кабінету Міністрів України «Про вдосконалення виставково-ярмаркової діяльності в Україні», якою затверджено Концепцію розвитку виставково-ярмаркової діяльності від 22 серпня 2007 р. № 1065. Відповідно до зазначеної постанови Міністерством аграрної політики України видано наказ «Про вдосконалення виставково-ярмаркової діяльності в системі Мінагрополітики» від 27 березня 2008 р. № 183.

Агроторгові доми порівняно з аграрними біржами є допоміжною, більш ефективною формою надання невеликим сільськогосподарським підприємствам послуг із реалізації сільськогосподарської продукції, оскільки на біржах торгівля здійснюється переважно великими партіями сільськогосподарської продукції. Наказом Міністерства сільського господарства і продовольства України та Української академії аграрних наук від 18 березня 1996 р. затверджено Типове положення про міжрегіональний та районний агроторговий дім, на підставі якого в Україні було створено значну кількість агроторгових домів у формі господарських товариств. Нині цей наказ втратив чинність відповідно до наказу Міністерства аграрної політики від 8 липня 2008 р №411/69. В Україні агроторгові доми діють у формі обслуговуючих кооперативів. На виконання постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Програми розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на 2003-2004 роки» від 12 грудня 2002 р. № 1858 наказом

Міністерства аграрної політики «Про затвердження примірних статутів сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу» від 26 червня 2003 р. № 191 затверджено Примірний статут сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу-агроторгового дому. Це надало поштовх розвитку агроторгових домів як неприбуткових організацій. Наказом Міністерства аграрної політики України «Про підвищення ефективності функціонування агроторгових домів» від 20 квітня 2005 р. № 163 затверджено Перелік рекомендованих заходів щодо підвищення ефективності функціонування агроторгових домів.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2009 р. № 184-р схвалено Концепцію Державної цільової програми підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на період до 2015 р. Постановою Кабінету Міністрів України від 3 червня 2009 р. № 557 затверджено Державну цільову економічну програму підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на період до 2015 року.

Український біржовий ринок сільськогосподарської продукції (організований аграрний ринок) пройшов нелегкий шлях становлення, що характеризувався періодичними сплесками біржової активності та недосконалістю нормативно-правової бази. Створенню мережі регіональних товарних бірж, через які повинна реалізовуватися сільськогосподарська продукція, сприяло прийняття таких нормативно-правових актів, як закони України «Про зерно та ринок зерна в Україні» від 4 липня 2002 р., «Про державну підтримку сільського господарства України» від 24 червня 2004 р.; постанови Кабінету Міністрів України «Про прискорення організації біржового ринку сільськогосподарської продукції» від 17 листопада 1995 р. № 916, «Про Концепцію розвитку біржового ринку сільськогосподарської продукції» від 5 серпня 1997 р. № 848; Указ Президента України «Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку» від 6 червня 2000 р. № 767/2000; постанова Кабінету Міністрів України «Про активізацію діяльності біржового ринку продукції агропромислового комплексу та необхідних для його матеріально-технічних ресурсів» від 19 жовтня 1999 р. № 1928; укази Президента України «Про заходи щодо розвитку продовольчого ринку та сприяння експорту сільськогосподарської продукції та продовольчих товарів» від 7 серпня 2001 р. № 601, «Про заходи щодо прискорення розвитку аграрного ринку» від 8 серпня 2002 р. № 694/2002, «Про додаткові заходи щодо прискорення розвитку аграрного ринку» від 19 травня 2003 р. № 415 та «Про заходи щодо розвитку аграрного ринку» від ЗО серпня 2004 р. № 1021; постанова Кабінету Міністрів України «Про Аграрний фонд» від 6 липня 2005 р. № 543 та інші.

Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України» від 24 червня 2004 р. визначає, що організований аграрний ринок — сукупність правовідносин, пов'язаних з укладенням та виконанням цивільно-правових договорів, предметом яких є сільськогосподарська продукція, за стандартизованими умовами та реквізитами біржових договорів і правилами аграрної біржі.

Постановою Кабінету Міністрів України від 5 серпня 1997 р. № 848 було схвалено Концепцію розвитку біржового ринку сільськогосподарської продукції, згідно з якою інфраструктура біржового ринку сільськогосподарської продукції включає; товарні біржі; аукціони худоби (як самостійні заходи або підрозділи бірж); агроторгові доми; допоміжну базу біржового ринку (елеватори, сховища, складські приміщення, транспортні структури тощо); добровільні об'єднання (асоціації, спілки тощо). Кожен із вказаних елементів має свою специфіку, відрізняється завданнями, порядком організації та функціонування.

Згідно з постановою Кабінету Міністрів України «Про прискорення організації біржового ринку сільськогосподарської продукції» від 17 листопада 1995 р. № 916 у структурі біржового сільськогосподарського ринку можна виділити:

— товарні біржі, в яких працюють секції продажу сільськогосподарської продукції;

— аграрні біржі, у складі засновників і членів яких повинно бути не менш як половина вітчизняних сільськогосподарських товаровиробників та представників переробної промисловості;

Згідно з Указом Президента України «Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку» від 6 червня 2000 р. головним елементом аграрного ринку є аграрні біржі як спеціалізований вид товарної біржі. Товарні біржі в Україні діють на підставі норм ЦК України, ГК України та Закону України «Про товарну біржу» від 10 грудня 1991 р. Також діяльність товарної біржі регламентується Статутом біржі, Правилами біржової торгівлі та біржового арбітражу. З метою уніфікації Правил біржової торгівлі різних бірж спільним наказом Міністерства сільського господарства і продовольства України, Міністерства економіки України та Міністерства фінансів України З квітня 1996 р. було затверджено Типові правила біржової торгівлі сільськогосподарською продукцією (далі — Типові правила).

Учасниками біржових торгів відповідно до Типових правил є:

а) брокери — фізичні особи, зареєстровані на біржі відповідно до її статуту, обов'язки яких полягають у виконанні доручень членів біржі, яких вони представляють, щодо здійснення біржових операцій шляхом

підшукування контрактів і подання здійснюваних ними операцій для реєстрацій на біржі;

б) біржові маклери — працівники біржі, які ведуть торги, фіксують усну згоду брокерів на укладення угоди на певних умовах та мають право призупиняти торги не більш ніж на десять хвилин.

Місцем проведення торгів є торговий зал біржі. Біржа визначає місце в торговому залі для торгів окремими групами сільськогосподарської продукції. До біржових торгів допускається сільськогосподарська продукція визначеного переліку (затверджується біржею) стандартної якості, що є реальним товаром, а також стандартні контракти на цю продукцію, що допущені біржею у встановленому порядку до торгів. За рішенням біржового комітету до торгів може бути допущена також продукція, що забезпечує виробництво сільгосппродукції, кількість якої не повинна перевищувати 40 відсотків від загального обсягу товару. Ціни на біржі формуються вільно. їх рівень визначається на кожен вид сільськогосподарської продукції співвідношенням попиту та пропозиції на даний момент біржових торгів. Типові правила також детально регламентують порядок підготовки та проведення біржових торгів, порядок реєстрації та оформлення угод, порядок їх розірвання.

Під час біржових торгів можуть бути укладені угоди, що пов'язані з:

— негайною (від 1 до ЗО днів) взаємною передачею прав та обов'язків щодо реальної сільськогосподарської продукції (спотова угода);

— відстроченою (від ЗО до 360 днів) взаємною передачею прав та обов'язків щодо реальної сільськогосподарської продукції (форвардна угода);

— взаємною передачею прав та обов'язків щодо стандартного контракту (ф'ючерсна угода);

— поступкою прав на майбутню передачу чи набуття прав і обов'язків щодо реального товару або стандартного контракту (опціонна угода).

У Законі України «Про оподаткування прибутку підприємств» від 28 грудня 1994 р. наведено більш повне визначення поняття форвардного, ф'ючерсного та опціонного контракту.

Форвардний контракт — стандартний документ, який засвідчує зобов'язання особи придбати (продати) цінні папери, товари або кошти у визначений час та на визначених умовах у майбутньому, з фіксацією цін такого продажу під час укладення такого форвардного контракту.

Ф'ючерсний контракт - стандартний документ, який засвідчує зобов'язання придбати (продати) цінні папери, товари або кошти у визначений час та на визначених умовах у майбутньому, з фіксацією цін на момент виконання зобов'язань сторонами контракту.

Опціон — стандартний документ, який засвідчує право придбати (продати) цінні папери (товари, кошти) на визначених умовах у майбутньому, з фіксацією ціни на час укладення такого опціону або на час такого придбання за рішенням сторін контракту.

Необхідно відмітити, що форвардний контракт, ф'ючерсний контракт та опціон належать до деривативів. ***Деривати в -*** стандартний документ, що засвідчує право та/або зобов'язання придбати або продати цінні папери, матеріальні або нематеріальні активи, а також кошти на визначених ним умовах у майбутньому. Стандартна (типова) форма деривативів та порядок їх випуску та обігу встановлюються законодавством. При цьому товарний дериватив - стандартний документ, який засвідчує право продати та/або купити біржовий товар (крім цінних паперів) на обумовлених стандартних умовах у майбутньому. Правила випуску та обігу товарних деривативів установлюються органом, на який покладаються функції регулювання товарного біржового ринку.

Постановою Кабінету Міністрів України від 19 квітня 1999 р. Хе 632 затверджено Положення про вимоги до стандартної (типової) форми деривативів, яке встановлює стандартні (типові) реквізити деривативів. Міністерством аграрної політики було прийнято декілька наказів щодо випуску та обігу товарних деривативів на товарних біржах, але через деякий час ці накази скасовувалися іншими наказами цього міністерства.

Стаття 17-1 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» передбачає необхідність отримання висновку щодо відповідності вимогам біржами, які надають послуги з укладення та реєстрації певного кола угод. Так, центральний орган виконавчої влади з питань забезпечення реалізації державної аграрної політики надає безоплатно товарним біржам висновок щодо відповідності вимогам стосовно надання послуг з укладення та реєстрації угод купівлі-продажу сільськогосподарської продукції і продовольства для державних та регіональних потреб, погашення податкової заборгованості, а також з укладення та реєстрації зовнішньоекономічних контрактів (за участю центрального органу виконавчої влади з питань економічної політики).

Процедура надання товарній біржі висновку про її відповідність вимогам передбачена також наказом Міністерства аграрної політики України від 1 серпня 2003 р. № 259. Щодо цього наказу, то його дія скасовувалася відповідно до наказу Міністерства аграрної політики України від 10 липня 2006 р. № 366, який, у свою чергу, було скасовано наказом Міністерства аграрної політики України від 31 серпня 2006 р. № 482.

Наказом Міністерства аграрної політики України від 1 серпня 2003 р. № 259 затверджено Порядок надання товарній біржі висновку про її відповідність вимогам щодо надання послуг з укладання та реєстрації угод купівлі-продажу сільськогосподарської продукції і продовольства для державних та регіональних потреб, закладання зерна до державного резерву, їх реалізації з державних ресурсів і з державного резерву, що надходять у рахунок сплати збору на обов'язкове державне пенсійне страхування, погашення податкової заборгованості та угод поставки підприємствам агропромислового комплексу матеріально-технічних ресурсів, які придбаваються за рахунок коштів державного бюджету, проведення інтервенційних операцій на ринку зерна, а також з укладання та реєстрації зовнішньоекономічних контрактів.

Процедура видачі товарній біржі висновку про відповідність називається також акредитацією, а біржі, які отримали висновок, є акредитованими біржами. Підтвердженням цього є положення ст. 1 Закону України «Про зерно та ринок зерна в Україні» від 4 липня 2002 р.: акредитовані біржі — товарні біржі, яким надане відповідним державним органом висновок про їх відповідність щодо надання послуг з укладення біржових угод купівлі-продажу зерна та продуктів його переробки.

§ 2. Правове становище Аграрної біржі

Крім мережі регіональних аграрних бірж, невід'ємним елементом біржового ринку сільськогосподарської продукції є Аграрна біржа, створена на підставі Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України», який визначив порядок створення та функціонування цієї біржі. Зазначений Закон визначає, що ***Аграрна біржа*** — юридична особа, створена згідно із Законом України «Про товарну біржу», яка підпадає під регулювання норм такого закону і статей 279—282 ГК України (з урахуванням певних особливостей) та надає послуги суб'єктам господарювання з укладення біржових договорів (контрактів) щодо сільськогосподарської продукції, товарних деривативів, базовим активом яких є сільськогосподарська продукція, іпотечних сертифікатів та іпотечних закладних, а також з проведення розрахунково-клірингової діяльності за ними.

Стаття 17 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» визначає особливості правового становища Аграрної біржі.

1. Аграрна біржа є неприбутковим (непідприємницьким) підприємством; засновником Аграрної біржі може бути Кабінет Міністрів України в особі Аграрного фонду. При цьому Кабінет Міністрів України здійснює засновницький внесок до статутного фонду (капіталу) такої Аграрної біржі у розмірі, що дорівнює мінімальним вимогам до статутного фонду банку-резидента, який має ліцензію для здійснення повного обсягу банківських операцій та здійснює управління майном в особі Аграрного фонду.

2. Членами Аграрної біржі можуть бути виключно резиденти.

3. Якщо засновником Аграрної біржі є Кабінет Міністрів України в особі Аграрного фонду, то інші, ніж Аграрний фонд, члени Аграрної біржі не мають права приймати рішення щодо: призначення або зміни керівництва Аграрної біржі; введення плати за здійснення Аграрним фондом будь-яких операцій, пов'язаних з державним ціновим регулюванням відповідно до цього Закону; будь-яких обмежень щодо торгівлі об'єктами державного цінового регулювання на Аграрній біржі; введення будь-яких застережень щодо обмеження права Аграрного фонду призупиняти або зупиняти торги об'єктами державного цінового регулювання у випадках, визначених цим Законом; зміни положень статутних документів Аграрної біржі, які звужують або обмежують компетенцію Аграрного фонду або Наглядової ради Аграрної біржі; зміни встановлених правил клірингово-розрахункового обслуговування членів Аграрної біржі; ліквідації або реорганізації Аграрної біржі; інших рішень, які відповідно до норм цього Закону перебувають у виключній компетенції Аграрного фонду або Кабінету Міністрів України.

Для проведення розрахунків за укладеними біржовими угодами (договорами) та надання (обліку та виплати) біржових гарантій Аграрна біржа створює розрахунково-кліринговий центр та систему гарантування виконання зареєстрованих нею біржових угод (контрактів). При створенні такої системи можуть використовуватися послуги одного з найбільших за сумою активів банків України.

Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України» став підставою для створення єдиної Аграрної біржі, яка фактично посідає монопольне становище на аграрному біржовому ринку. У нормативних актах, прийнятих після зазначеного Закону, вживається термін «аграрна біржа» виключно у розумінні біржі, засновником якої є Аграрний фонд України. Постановою Кабінету Міністрів України «Про створення Аграрної біржі» від 26 грудня 2005 р. № 1285 затверджено Статут Аграрної біржі, в якому зазначено офіційне найменування біржі: «Аграрна біржа». На наш погляд, для чіткого відокремлення Аграрної біржі від інших аграрних та товарних бірж (у тому числі Української аграрної біржі, яка була створена у 1995 р.), що спеціалізу-

ються на сільськогосподарській продукції, у її назві необхідно зазначити індивідуальні ознаки.

Статут Аграрної біржі визначає мету діяльності біржі. Біржа створюється з метою підвищення рівня продовольчої безпеки країни, надання біржових послуг суб'єктам господарювання з укладення біржових договорів (контрактів) щодо сільськогосподарської продукції, продажу товарних деривативів, базовим активом яких є сільськогосподарська продукція, іпотечних сертифікатів та іпотечних закладних, а також з проведення та/або організації розрахунково-клірингової діяльності.

Предметом діяльності Аграрної біржі є:

1) належна організація біржових торгів (аукціонів) товарами, товарними деривативами, іпотечними сертифікатами та іпотечними закладними, створення розрахунково-клірингових систем для обслуговування укладених біржових договорів (контрактів);

2) формування ринкової ціни на сільськогосподарську продукцію (пов'язані з нею послуги) та інші біржові товари;

3) дослідження кон'юнктури організованого аграрного ринку та вивчення суспільної думки щодо такого ринку, надання консультацій з питань комерційної діяльності;

4) надання біржових послуг, необхідних для проведення Аграрним фондом товарних або фінансових інтервенцій з метою підтримання рівня мінімальних або недопущення перевищення рівня максимальних закупівельних цін об'єктів державного цінового регулювання;

5) виконання рішень Аграрного фонду про запровадження режиму адміністративного регулювання ціни окремого об'єкта державного цінового регулювання у випадках, передбачених законом;

6) організація біржових торгів з придбання та продажу об'єктів державного цінового регулювання для потреб державного продовольчого резерву, а також з продажу об'єктів державного цінового регулювання, що були конфісковані або підлягають продажу відповідно до Закону. Порядок продажу та придбання таких товарів підлягає узгодженню з Аграрним фондом;

7) надання фінансових та інших консультацій, пов'язаних з розрахунково-кліринговою діяльністю;

8) створення програмного забезпечення з питань біржової діяльності;

9) надання послуг з поширення інформації про результати біржових торгів (аукціонів), рекламних послуг;

10) провадження діяльності у сфері інформатизації, навчання та підвищення кваліфікації біржових брокерів (дилерів) та працівників Біржі;

11) випуск біржових бюлетенів, довідників та інших інформаційних і рекламних видань з питань, пов'язаних з біржовою діяльністю.

Також Статутом визначається юридичний статус біржі, права та обов'язки біржі, правовий режим майна біржі, правовий статус засновників та членів біржі, компетенція органів управління біржі та інші питання діяльності біржі.

Окремої уваги потребує положення Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» щодо повноваження Аграрної біржі надавати право на участь у біржовій торгівлі іншим товарним біржам, створеним згідно із Законом України «Про товарну біржу», за умови попередньої їх сертифікації щодо стандартів продажу або поставки біржового товару відповідно до порядку, визначеного Кабінетом Міністрів України.

Наказом директора Аграрної біржі від 11 липня 2007 р. Хе 48 затверджено Тимчасовий порядок проведення сертифікації акредитованих товарних бірж, який визначає механізм проведення сертифікації акредитованих товарних бірж з метою подальшого надання таким біржам права на участь у біржовій торгівлі з об'єктами державного цінового регулювання - сільськогосподарською продукцією для державних потреб на період формування державного продовольчого резерву поточного року.

§ 3. Правове становище Аграрного фонду

Відповідно до ст. 9 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України», постановою «Про Аграрний фонд» від 6 липня 2005 р. № 543 Кабінет Міністрів України створив ***Аграрний фонд,*** який є державною спеціалізованою бюджетною установою, уповноваженою реалізувати цінову політику в агропромисловому секторі економіки. Фонд належить до сфери управління Мінагрополітики, є підзвітним і підконтрольним йому. Аграрний фонд є бюджетною організацію, має свій кошторис, рахунки та здійснює неприбуткову діяльність у межах, визначених цим Законом. Аграрний фонд підпорядковується, є підзвітним та підконтрольним центральному органу виконавчої влади з питань аграрної політики. Аграрний фонд не є органом державного управління і не може видавати нормативно-правові акти. Структуру Аграрного фонду складає центральний апарат та 25 регіональних відділень.

Основними завданнями Аграрного фонду є:

— проведення цінової політики в АПК у межах, визначеними законом; виконання від імені держави функції кредитора на період дії ре-

жиму заставних закупівель окремих об'єктів державного цінового регулювання;

— виконання бюджетних програм, визначених законом про Державний бюджет України на відповідний рік;

— формування державного інтервенційного фонду об'єктів державного цінового регулювання виключно для здійснення товарних та фінансових інтервенцій на організованому аграрному ринку.

Аграрний фонд:

— виступає, в установленому законодавством порядку, замовником під час закупівлі товарів (робіт, послуг) за рахунок коштів державного бюджету; продає або купує на Аграрній біржі (до її створення - на акредитованих товарних біржах) об'єкти державного цінового регулювання з (або до) державного інтервенційного фонду і має право на придбання та продаж об'єктів державного цінового регулювання для потреб державного інтервенційного фонду, а також на продаж об'єктів державного цінового регулювання, які були конфісковані або підлягають продажу відповідно до закону;

— здійснює на організованому аграрному ринку товарні інтервенції шляхом продажу (поставки) окремих об'єктів державного цінового регулювання на умовах спот або форварду з метою встановлення ціни рівноваги (фіксингу) в розмірі не більше максимальної інтервенційної ціни;

— здійснює на організованому аграрному ринку фінансові інтервенції шляхом купівлі окремих об'єктів державного цінового регулювання на умовах спот або форварду з метою встановлення ціни рівноваги (фіксингу) в розмірі не менше мінімальної інтервенційної ціни;

— здійснює відшкодування витрат, пов'язаних з виконанням комплексу заходів щодо зберігання, перевезення та переробки об'єктів державного цінового регулювання у межах норм, установлених Кабінетом Міністрів України;

— за рішенням Кабінету Міністрів України здійснює закупівлю або продаж визначених об'єктами державного цінового регулювання товарів, не пов'язаних з державним ціновим регулюванням. При цьому ціни закупівлі або продажу не повинні бути вищими/нижчими більш як на 20 відсотків максимальної/мінімальної інтервенційної ціни, встановленої на поточний маркетинговий період для об'єкта державного цінового регулювання;

— за рішенням Кабінету Міністрів України здійснює закупівлю та продаж матеріально-технічних ресурсів для потреб сільськогосподарських товаровиробників;

— здійснює з використанням сприятливої ринкової кон'юнктури реалізацію об'єктів державного цінового регулювання з метою забезпечення надходження коштів до спеціального фонду державного бюджету;

— за рішенням Кабінету Міністрів України здійснює експорт об'єктів державного цінового регулювання;

— утворює державні підприємства, установи та організації;

— готує пропозиції щодо удосконалення законодавства з питань, що належать до його компетенції, і подає їх на розгляд Мінагрополітики;

— організовує професійну підготовку та підвищення кваліфікації працівників Фонду;

— забезпечує поширення інформації про кон'юнктуру аграрного ринку;

— подає Кабінету Міністрів України пропозиції щодо запровадження та скасування тимчасового режиму адміністративного регулювання цін для окремих об'єктів державного цінового регулювання на організованому аграрному ринку;

— подає пропозиції щодо переліку об'єктів та періодів державного цінового регулювання;

— виконує інші функції відповідно до покладених на нього завдань.

Фонд не може придбавати або продавати об'єкти державного цінового регулювання поза організованим аграрним ринком.

Перераховані широкі повноваження Аграрного фонду свідчать про можливості цієї державної структури впливати на ціноутворення на ринку продукції аграрного сектора, але потребують деякого термінологічного пояснення. Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України» містить законодавче визначення цих понять.

Так, *державна аграрна інтервенція* — продаж або придбання сільськогосподарської продукції на організованому аграрному ринку з метою забезпечення цінової стабільності. Вона поділяється на товарну та фінансову.

Товарна інтервенція — це продаж сільськогосподарської продукції при зростанні цін на організованому аграрному ринку понад максимальний рівень, що здійснюється метою досягнення рівня рівноваги, у тому числі шляхом продажу товарних деривативів.

Фінансова інтервенція — придбання сільськогосподарської продукції при падінні спотових цін на організованому аграрному ринку нижче мінімального рівня, яка здійснюється з метою досягнення рівня рівноваги, у тому числі шляхом придбання товарних деривативів.

Державний інтервенційний фонд - фонд, який формується Аграрним фондом за рахунок фінансових інтервенцій, заставних, форвард-

них і ф'ючерсних закупівель та використовується для здійснення товарних інтервенцій з метою забезпечення цінової стабільності.

Заставна закупівля — зарахування до державного інтервенційного фонду об'єкта державного цінового регулювання — предмета застави у разі коли бюджетна позика та/або плата за її використання не були погашені у строк, передбачений договором. Докладніше порядок здійснення заставних закупівель буде розглянуто у розділі «Правове регулювання ринку зерна».

Аграрний фонд поступово стає впливовою державною установою, яка, здійснюючи державне цінове регулювання, також сприяє забезпеченню продовольчої безпеки населення. Так, об'єктами державного цінового регулювання є стратегічно важливі, з точки зору продовольчої безпеки, види сільськогосподарської продукції: пшениця тверда та м'яка; зерно суміші пшениці та жита (меслин); кукурудза; ячмінь; жито озиме; жито ярове; горох; гречка; просо; овес; соя; насіння соняшнику; насіння ріпаку; насіння льону; шишки хмелю; цукор-пісок (буряковий); борошно пшеничне та житнє; м'ясо та субпродукти забійних тварин та птиці; молоко сухе; масло вершкове; олія соняшникова.

Постановою Кабінету Міністрів України від 24 жовтня 2005 р. № 1029 затверджено Порядок формування державного продовольчого резерву. Згідно з цим Порядком Аграрний фонд відповідно до переліку об'єктів державного цінового регулювання, виходячи з прогнозу врожаю на поточний маркетинговий рік та балансу попиту і пропозицій, наданих Мінекономіки та Мінагрополітики, формує державний продовольчий резерв у межах коштів, передбачених у державному бюджеті на відповідний рік.

Державний продовольчий резерв формується з об'єктів державного цінового регулювання відповідно до мінімальних закупівельних цін — товарів або товарних деривативів, базовим активом яких є такі товари, шляхом: здійснення фінансових інтервенцій; зарахування до складу резерву предметів застави, що перейшли у власність держави, та об'єктів державного цінового регулювання, конфіскованих або тих, що підлягають продажу. Аграрний фонд за результатами котирування цін однієї торгової сесії Аграрної біржі приймає рішення про здійснення фінансової інтервенції та визначає обсяги закупівлі об'єктів державного цінового регулювання, про що повідомляє Аграрну біржу.

Крім роботи Аграрного фонду на зерновому ринку, про який буде йтися в наступному розділі, слід також відмітити його активну участь на ринку цукру, діяльність із закупівлі пально-мастильних матеріалів та мінеральних добрив.

Наприклад, постановою Кабінету Міністрів «Про закупівлю Аграрним фондом цукру до державного продовольчого резерву» від 10 листопада 2008 р. № 983, Постановою Кабінету Міністрів від 18 лютого 2009 р. № 152 затверджено Порядок закупівлі та реалізації Аграрним фондом дизельного палива і мінеральних добрив для проведення весняно-польових робіт у 2009 році, постановою Кабінету Міністрів від 29 липня 2009 р. № 778 затверджено Порядок закупівлі та реалізації Аграрним фондом дизельного палива для проведення осінньо-польових робіт у 2009 році.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

1. Дайте визначення поняття «аграрний ринок».
2. Які нормативно-правові акти регулюють діяльність оптових ринків сільськогосподарської продукції?
3. Які нормативно-правові акти регулюють діяльність біржового ринку сільськогосподарської продукції?
4. Які елементи включає інфраструктура біржового ринку сільськогосподарської продукції?
5. Дайте визначення поняття форвардного, ф'ючерсного та опціонного контракту.
6. Вкажіть особливості правового становища Аграрної біржі.
7. Що є предметом діяльності Аграрної біржі?
8. Визначте основні завдання Аграрного фонду.

Розділ 24

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ РИНКУ ЗЕРНА

§ 1. Поняття зернових ресурсів. Державне регулювання ринку зерна та формування зернових ресурсів

Виробництво зерна є одним із основних напрямів розвитку сільського господарства, оскільки від його успішної реалізації залежить забезпечення продовольчої безпеки країни, створення сталої сировинної бази щодо виробництва кормів для тваринницької галузі та промислових товарів. Крім цього, виробництво зерна в потенційно можливих обсягах та належної якості дозволить Україні закріпити свої позиції серед держав-експортерів зерна на світовому ринку.

Державне регулювання ринку зерна — це сукупність правових, економічних та організаційних заходів, спрямованих на забезпечення конкурентоспроможного виробництва зерна для задоволення внутрішніх потреб держави та нарощування зернового експортного потенціалу.

Держава визнає пріоритетність ринку зерна, сприяє його розвитку та стабільному функціонуванню. Основними засадами державної політики щодо регулювання ринку зерна є: надання пріоритетної бюджетної, кредитної та інвестиційної підтримки суб'єктам здійснення режиму заставних закупівель зерна та суб'єктам державної аграрної інтервенції; забезпечення внутрішніх потреб держави у продовольчому, насіннєвому, фуражному, технічному зерні та заходів щодо нарощування його експорту; встановлення розміру суми бюджетної позики, розрахованої виходячи з розміру встановленої мінімальної закупівельної ціни; гарантування сільськогосподарським товаровиробникам права вільного вибору використання зерна та ціни його реалізації; недопущення обмежень у пересуванні зерна та продуктів його переробки; контроль якості зерна та його зберігання; розвиток мережі обслуговуючих зерновий ринок кооперативних формувань; впровадження сучасних ресурсозберігаючих технологій у виробництві, зберіганні та переробці зерна; лізингове обслуговування ринку зерна.

Закон України «Про зерно та ринок зерна в Україні» від 4 липня 2002 р. є основним нормативно-правовим актом, який регулює суспільні відносини, які виникають на ринку зерна. *Ринок зерна* — це система товарно-грошових відносин, що виникають між його суб'єктами в процесі виробництва, зберігання, торгівлі та використання зерна на засадах вільної конкуренції, вільного вибору напрямів реалізації зерна та визначення цін, а також державного контролю за його якістю та зберіганням.

Зерном є плоди зернових, зернобобових та олійних культур, які використовуються для харчових, насіннєвих, кормових та технічних цілей. Зерно поділяється на продовольче, технічного призначення та фуражне.

Продовольчим є зерно, що використовується для переробки та виготовлення харчових продуктів. Зерно *технічного призначення* — це зерно, що призначене для промислової переробки на інші продукти (спирт, крохмаль, медичні препарати тощо). Нарешті, до *фуражного* належить зерно групи фуражних та інших зернових культур, призначене для годівлі худоби та птиці у вигляді комбікормів, дерті тощо. Крім того, з 1 липня 2009 р. набрав чинності новий національний стандарт на пшеницю ДСТУ 3768:2009 «Пшениця. Технічні умови», за яким пшениця розподіляється на шість класів і дві групи — продовольчу групу А (перший, другий і третій класи), і групу Б (четвертий і п'ятий класи) і шостий клас.

Згідно зі ст. 12 Закону України «Про зерно та ринок зерна в Україні» зернові ресурси України складаються із: 1) зерна державного продовольчого резерву; 2) зерна державного резервного насіннєвого фонду; 3) регіональних ресурсів зерна; 4) власних ресурсів зерна суб'єктів ринку.

Суб'єктами ринку зерна є:

— суб'єкти виробництва зерна (власники, орендарі та користувачі земельних ділянок, які використовують їх для виробництва зерна);

— суб'єкти зберігання зерна (зернові склади (елеватори, хлібні бази, хлібоприймальні, борошномельні і комбікормові підприємства), суб'єкти виробництва зерна, які зберігають його у власних або орендованих зерносховищах, та інші суб'єкти господарювання, які беруть участь у процесі зберігання зерна);

— Аграрний фонд та інші суб'єкти державних заставних закупівель зерна (сільськогосподарські товаровиробники, зернові склади, інші суб'єкти, визначені чинним законодавством);

— інші суб'єкти державної аграрної інтервенції (сільськогосподарські товаровиробники, зернові склади, інші суб'єкти, визначені чинним законодавством);

— акредитовані біржі;

— Фонд аграрних страхових субсидій України та інші суб'єкти державного регулювання ринку страхування сільськогосподарської продукції;

— інші суб'єкти господарювання, які діють на ринку зерна.

Попередньо нами розглянуто особливості діяльності окремих суб'єктів, тому необхідно звернути увагу на діяльність суб'єктів зберігання. Стаття 11 Закону України «Про зерно та ринок зерна в Україні» передбачає процедуру сертифікації послуг із зберігання зерна та продуктів його переробки. Відповідно до Закону України -«Про сертифіковані товарні склади та прості і подвійні складські свідоцтва» від 23 грудня 2004 р. ***сертифікований товарний склад*** — товарний склад, який отримав сертифікат про відповідність надання послуг із зберігання, що дає право видавати прості і подвійні складські свідоцтва на окремі групи товарів, зазначені в сертифікаті про відповідність надання послуг із зберігання.

На виконання положень ст. 11 Закону України «Про зерно та ринок зерна в Україні» Кабінет Міністрів прийняв постанову «Про забезпечення сертифікації зернових складів на відповідність послуг із зберігання зерна та продуктів його переробки, запровадження складських документів на зерно» від 11 квітня 2003 р. № 510, Міністерством аграрної політики України видано наказ «Про організацію проведення сертифікації послуг зернових складів із зберігання зерна та продуктів його переробки» від 20 липня 2004 р. № 258 та наказ «Про затвердження Технічного регламенту зернового складу» від 15 червня 2004 р. № 228.

§ 2. Порядок декларування зерна

Відповідно до ст. 19 Закону України «Про зерно та ринок зерна в Україні» ***декларування зерна*** — діяльність суб'єктів зберігання зерна щодо визначення обсягів зерна, що знаходиться на зберіганні чи зберігається у власних або орендованих зерносховищах. Інформація про власників зерна є конфіденційною і при декларуванні зерна не розголошується. Суб'єкти зберігання зерна несуть відповідальність за повноту і достовірність даних, зазначених у декларації, відповідно до законодавства.

Декларації подаються щомісяця:

— зерновими складами — щодо обсягів зерна державного продовольчого резерву, державного резервного насіннєвого фонду, регіональних ресурсів, іншого зерна, що знаходиться на зберіганні (крім зерна, закладеного до державного матеріального резерву);

— суб'єктами виробництва зерна — щодо обсягів власного зерна, що зберігається ними у власних або орендованих зерносховищах.

Постановою Кабінету Міністрів України від 12 грудня 2002 р. № 1877 затверджено Порядок декларування зерна суб'єктами зберігання зерна. Порядок визначає механізм декларування зерна суб'єктами зберігання зерна, форму декларації про його обсяги, відповідальних за організацію і забезпечення проведення декларування та подання узагальнених даних органам виконавчої влади.

Декларації за підписом керівника та головного бухгалтера суб'єкта зберігання зерна—юридичної особи, а для суб'єкта зберігання зерна—фізичної особи — за підписом цієї особи подаються інспекціям якості та формування ресурсів сільськогосподарської продукції Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Севастопольської міської держадміністрацій за місцем зберігання зерна щомісяця до 5 числа наступного звітного періоду станом на 1 число наростаючим підсумком.

Декларація складається в двох примірниках. Перший примірник знаходиться у суб'єкта зберігання зерна—юридичної або фізичної особи, другий — в інспекції якості та формування ресурсів сільськогосподарської продукції. Термін зберігання декларації 3 роки.

§ 3. Договір складського зберігання зерна. Поняття складських документів

Власники зерна мають право укладати договори складського зберігання зерна на зберігання зерна у зернових складах з отриманням складських документів на зерно, а також зберігати зерно у власних зерносховищах. Зерновий склад забезпечує зберігання зерна в зерносховищах з використанням обладнання, що повинне відповідати встановленим технічним вимогам. Операції із зерном з оформлення та кількісного обліку проводяться згідно з договором складського зберігання зерна за фізичною вагою, у кілограмах.

Згідно з наказом Міністерства аграрної політики України «Про затвердження Технічного регламенту зернового складу» від 15 червня 2004 р. № 228 при надходженні зерна на зберігання уповноважена особа зернового складу перевіряє наявність договору складського зберігання зерна. За відсутності договору пропонує власнику зерна оформити та-

кий договір і в разі його укладання одержує від власника зерна (або його представника) такі документи: а) товарно-транспортну накладну за формою з відміткою власника зерна «на переробку», «на зберігання», «у рахунок заставної закупівлі зерна»; б) посвідчення про якість зерна на кожну партію (крім товаровиробників); в) свідоцтво про вміст пестицидів, токсичних елементів та мікотоксинів на кожну партію зерна (крім товаровиробників); г) за необхідності карантинний сертифікат; ґ) фітосанітарний сертифікат (при імпорті зерна).

Дещо скорочений перелік документів для приймання зерна має надати поклажодавець відповідно до Інструкції про ведення обліку й оформлення операцій із зерном і продуктами його переробки на хлібоприймальних та зерногіереробних підприємствах, затвердженої наказом Міністерства аграрної політики України від 13 жовтня 2008 р. № 661. А саме, для приймання зерна кожен поклажодавець повинен: укласти договір складського зберігання зерна з підприємством; надати товарно-транспортну накладну; при надходженні з іншого зернового складу — документи, що засвідчують якість зерна.

Договір складського зберігання зерна складається з урахуванням вимог цивільного законодавства та норм аграрного законодавства. Глава 66 ЦК України «Зберігання» містить статті, які регулюють відносини, що виникають з договору зберігання майна. Згідно зі ст. 975 ЦК України за договором складського зберігання товарний склад зобов'язується за плату зберігати товар, переданий йому поклажодавцем, і повернути цей товар у схоронності. Стаття 26 Закону України «Про зерно та ринок зерна в Україні» вказує, що ***договір складського зберігання зерна*** є публічним договором, типова форма якого затверджена постановою Кабінету Міністрів України «Про забезпечення сертифікації зернових складів на відповідність послуг із зберігання зерна та продуктів його переробки, запровадження складських документів на зерно» від 11 квітня 2003 р. № 510.

Наказом Державного комітету України з державного матеріального резерву та Міністерства аграрної політики України «Про затвердження строків зберігання зерна державного резерву та продуктів його переробки» від 27 липня 2007 р. № 241/539 встановлено такі строки зберігання зерна державного резерву та продуктів його переробки: пшениця і жито — 2 роки; гречка, рис — 1 рік; борошно пшеничне і житнє — 6 міс.; крупи гречані (ядриця), рисові — 12 міс.; крупи ячмінні перлові та ячні — 9 міс.; крупи пшеничні — 6 міс.

Плата за зберігання зерна, строки її внесення встановлюються договором складського зберігання зерна. Кабінет Міністрів України встановлює граничний рівень плати (тариф) за зберігання зерна, що придбане за кошти державного бюджету. Так, у 2009 р. максимальну плату за зберігання зерна, яке є об'єктом державного цінового регулювання, в розмірі 12,51 грн за тонну з урахуванням ПДВ за кожні ЗО календарних днів такого зберігання кожної метричної одиниці виміру її обсягу. Такий розмір плати встановлений за дорученням Кабінету Міністрів України наказом Міністерства аграрної політики України «Про встановлення плати за зберігання об'єктів державного цінового регулювання та за переробку зерна на борошно» від 20 травня 2009 р. № 340.

Зернові склади зобов'язані вести реєстр зерна, прийнятого на зберігання, та реєстр складських документів на зерно. На виконання статей Закону України «Про зерно та ринок зерна в Україні», постанови Кабінету Міністрів України «Про забезпечення реалізації деяких положень Закону України «Про зерно та ринок зерна в Україні» від 17 листопада 2004 р. № 1569 Міністерством аграрної політики України видано наказ «Про затвердження Порядку ведення основного реєстру складських документів на зерно та зерна, прийнятого на зберігання, і реєстру зернового складу» від 11 серпня 2005 р. № 374.

Основний реєстр складських документів на зерно та зерна, прийнятого на зберігання — електронна база даних, що формується на основі реєстрів, які ведуться на зернових складах, що містить відомості про зерно (заставне зерно), прийняте зерновими складами на зберігання у визначеному обсязі й до визначеного строку, про видані ними складські документи на зерно та про держателів таких документів.

Правове регулювання обігу складських документів на зерно здійснюється нормами Цивільного кодексу України, Закону України «Про зерно та ринок зерна в Україні», Закону України «Про сертифіковані товарні склади та прості і подвійні складські свідоцтва» від 23 грудня 2004 р., постанови Кабінету Міністрів України «Про забезпечення сертифікації зернових складів на відповідність послуг із зберігання зерна та продуктів його переробки, запровадження складських документів на зерно» від 11 квітня 2003 р. № 510 та наказу Міністерства аграрної політики України «Про затвердження Положення про обіг складських документів на зерно» від 27 червня 2003 р. № 198.

Зерновий склад на підтвердження прийняття зерна видає один із таких документів:

— подвійне складське свідоцтво;

— просте складське свідоцтво;

— складську квитанцію.

Форма бланків складських документів на зерно, порядок їх випуску, передачі, продажу зерновим складам встановлюються Кабінетом

Міністрів України. Зерно, прийняте на зберігання за простим або подвійним складським свідоцтвом, може бути предметом застави протягом строку зберігання зерна шляхом застави відповідного свідоцтва. Зерновий склад повинен застрахувати зерно, прийняте на зберігання за простим або подвійним складським свідоцтвом, від ризиків випадкової загибелі, пошкодження або втрати за рахунок коштів поклажодавця.

Подвійне складське свідоцтво складається з двох частин — складського свідоцтва та заставного свідоцтва (варанта), які можуть бути відокремлені одне від одного. Подвійне складське свідоцтво є іменним. У кожній з двох частин подвійного складського свідоцтва мають бути однаково зазначені: 1) найменування та місцезнаходження зернового складу, що прийняв зерно на зберігання; 2) поточний номер складського свідоцтва за реєстром складських документів складу; 3) найменування юридичної особи або ім'я фізичної особи, від якої прийняте зерно на зберігання, а також місцезнаходження (місце проживання) такої особи; 4) найменування та кількість прийнятого на зберігання зерна, а за необхідності — якісні характеристики зерна; 5) строк, на який прийняте зерно на зберігання, якщо такий строк встановлюється, або ж вказівка, що зерно прийняте на зберігання до запитання, у межах дії сертифіката на відповідність послуг із зберігання зерна та продуктів його переробки, виданого зерновому складу; 6) розмір плати за зберігання або тарифи, на підставі яких вона обчислюється, та порядок оплати зберігання; 7) дата видачі складського свідоцтва; 8) підпис уповноваженої особи та печатка зернового складу.

Якщо зерно приймається на зберігання зі знеособленням, то в обох частинах подвійного складського свідоцтва на зерно робиться відповідний запис. Складське та заставне свідоцтво можуть передаватися разом або окремо за передавальними написами (індосаментами). Індосамент повинен містити найменування юридичної особи (або ім'я громадянина) та її місцезнаходження (його місце проживання), що стали новими утримувачами складського свідоцтва або заставного свідоцтва, дату здійснення індосаменту і підпис уповноваженого працівника юридичної особи (громадянина), завірений печаткою юридичної особи або нотаріусом.

Порядок здійснення передавальних написів (індосаментів) визначається наказом Міністерства аграрної політики України «Про затвердження Положення про обіг складських документів на зерно» від 27 червня 2003 р. № 198. Зерновий склад видає зерно володільцеві складського і заставного свідоцтва (подвійного складського свідоцтва) не інакше як в обмін на обидва свідоцтва разом.

Просте складське свідоцтво видається на пред'явника. Просте складське свідоцтво має містити вказівку на те, що воно т? їдане на пред'явника, а також такі відомості:

— найменування та місцезнаходження зернового складу, що прийняв зерно на зберігання;

— поточний номер складського свідоцтва за реєстром складських документів складу;

— найменування та кількість прийнятого на зберігання зерна, а за необхідності — якісні характеристики зерна;

— строк, на який прийняте зерно на зберігання, якщо такий строк встановлюється, або ж вказівка, що зерно прийняте на зберігання до запитання, у межах дії сертифіката на відповідність послуг із зберігання зерна та продуктів його переробки, виданого зерновому складу;

— розмір плати за зберігання або тарифи, на підставі яких вона обчислюється, та порядок оплати зберігання;

— дата видачі складського свідоцтва;

— підпис уповноваженої особи та печатка зернового складу.

Якщо зерно приймається на зберігання зі знеособленням, то у простому складському свідоцтві на зерно робиться відповідний запис. Володілець простого складського свідоцтва має право розпоряджатися зерном, що зберігається на зерновому складі. При цьому до передачі зерна прирівнюється передача простого складського свідоцтва. Просте складське свідоцтво передається шляхом вручення його новому володільцеві.

Якщо зерновий склад приймає зерно на зберігання без видачі простого або подвійного складського свідоцтва, то для підтвердження прийняття зерна на зберігання він повинен видати складську квитанцію. ***Складська квитанція*** є документом, який засвідчує укладення договору зберігання, кількість та зовнішній стан прийнятого товару. Після прийняття товару товарний склад видає поклажодавцю квитанцію-розписку, що означає, що товар ним прийнятий і дозволяє взяти його зі складу.

Особливості видачі складських квитанцій встановлюються підзаконними нормативними актами. Зокрема, відповідно до пунктів 3.2—3.5 Положення про обіг складських документів на зерно, затвердженого наказом Міністерства аграрної політики України від 27 червня 2003 р. № 198, підставою для видачі складської квитанції на зерно є угода про зберігання зерна, укладена між зерновим складом і поклажодавцем, та факт прийняття його на зберігання. Оригінал першого примірника складської квитанції вручається поклажодавцю. Оригінал другого зберігається зерновим складом. При витребуванні зерна складська квитанція повертається поклажодавцем зерновому складу в обмін на до-

кумент, який засвідчує відвантаження зерна складом. На повернутій складській квитанції та на її другому примірнику проставляються відмітки «погашено», про що робиться відповідний запис у Реєстрі складських документів на зерно. Погашені оригінали складських квитанцій та їх другі примірники зберігаються на зерновому складі протягом трьох років з дня їх погашення.

Після видачі зерна володільцям складських документів на зерно зернові склади повинні погасити прийняті складські документи на зерно шляхом відмітки на складському документі — «погашено». Погашені складські документи на зерно в повторний обіг не допускаються і виключаються з реєстру складських документів на зерно, про що робиться відповідний запис. Погашені складські документи зберігаються зерновим складом протягом трьох років.

§ 4. Порядок здійснення заставних закупівель зерна

Як зазначалося у попередньому розділі, Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України» визначає поняття заставної закупівлі як зарахування до державного інтервенційного фонду об'єкта державного цінового регулювання — предмета застави у разі, коли бюджетна позика та/або плата за її використання не були погашені у строк, передбачений договором.

Аграрний фонд надає бюджетну позику виробнику зерна, яке є об'єктом державного цінового регулювання (далі — позичальник), під заставу такого об'єкта, що оформлюється переданням кредитору подвійного складського свідоцтва. Таким чином, кредитором виступає Аграрний фонд, а позичальником — виробник зерна.

Постановою Кабінету Міністрів України від 6 серпня 2008 р. № 705 запроваджено режим державних заставних закупівель зерна. Згідно з цією постановою Аграрний фонд оприлюднює у засобах масової інформації відомості про розміри бюджетних позик. Виробник зерна, яке є об'єктом державного цінового регулювання, що виявив бажання отримати бюджетну позику, подає Аграрному фонду або його регіональному відділенню заявку і такі документи: виписку з Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб—підприємців; копію свідоцтва про реєстрацію платника податку на додану вартість; просте чи подвійне складське свідоцтво або складську квитанцію чи видаткову накладну; посвідчення про якість зерна.

Аграрний фонд протягом п'яти робочих днів після надходження заявки та документів приймає рішення про надання або про відмову в

наданні бюджетної позики та інформує про це позичальника. Рішення про надання бюджетної позики приймається за умови наявності у державному бюджеті коштів. Позичальник протягом п'яти робочих днів після надходження повідомлення про надання бюджетної позики забезпечує доставку зерна на сертифікований зерновий склад, укладає з Аграрним фондом кредитний договір та передає йому подвійне складське свідоцтво. Кредитний договір укладається на строк, визначений сторонами у договорі, але не більш як на один маркетинговий період. Аграрний фонд здійснює перерахування коштів державного бюджету для надання бюджетної позики протягом трьох операційних днів після підписання кредитного договору відповідно до Порядку обслуговування державного бюджету за видатками, затвердженого Державним казначейством. Аграрний фонд забезпечує ведення обліку зерна, що надійшло як застава відповідно до кредитного договору.

Стандартна форма кредитного договору затверджена наказом Міністерства аграрної політики «Про затвердження Форми кредитного договору про бюджетні позики в межах режиму державних заставних закупівель» від 15 липня 2005 р. № 318. Розмір суми бюджетної позики не може перевищувати 80 відсотків розміру мінімальної інтервенційної ціни. Бюджетна позика надається на строк, встановлений сторонами, який не може перевищувати строку одного маркетингового періоду. Пролонгації та дисконтування (списання) основної суми та процентів не дозволяються. Основна сума бюджетної позики та плата за її використання погашається єдиним платежем у строк, визначений у кредитному договорі. Дозволяється дострокове погашення суми бюджетної позики та пропорційне погашення плати за її використання або їх частини. При повному погашенні основної суми бюджетної позики та плати за її використання, у тому числі достроковому, позичальнику повертається подвійне складське свідоцтво, а зерно звільняється з-під режиму застави.

Якщо основна сума бюджетної позики та/або плата за її використання не погашається позичальником у строк, встановлений кредитним договором, то з такого моменту: предмет застави переходить у власність держави та зараховується до складу державного інтервенційного фонду за цінами, що діяли на момент оцінки такого предмета застави; зобов'язання між сторонами договору вважаються повністю виконаними (у тому числі щодо плати за користування бюджетною позикою та повернення її основної суми); обов'язок з оплати вартості подальшого зберігання колишнього об'єкта застави переходить на кредитора; кредитор набуває прав вигодонабувача за договором страхування такого колишнього об'єкта застави.

Відшкодування витрат із сертифікації, доставки, зберігання, відвантаження, обробки, переробки та страхування предмета застави, а також його реєстрації у державному реєстрі застав здійснюється позичальником за власний рахунок. Після передачі об'єкта застави до державного інтервенційного фонду витрати з його подальшого зберігання відшкодовуються Аграрним фондом. У разі, якщо позичальник до закінчення строку, встановленого сторонами, звертається до кредитора із заявою про добровільний продаж об'єкта застави до державного інтервенційного фонду на умовах погашення фінансових зобов'язань, що передбачені кредитним договором, кредитор має право на придбання такого об'єкта на умовах, передбачених зазначеним договором.

Постановою Кабінету міністрів України «Про порядок здійснення Аграрним фондом закупівель зерна, переданого у заставу за надану бюджетну позику в межах режиму державних заставних закупівель зерна» від 26 лютого 2009 р. № 146 встановлено, що сільгосптоваровиробник, який має намір продати зерно, передане у заставу Аграрному фонду за надану бюджетну позику в межах режиму державних заставних закупівель зерна, подає заявку до Аграрного фонду. Аграрний фонд не пізніше ніж у триденний строк приймає рішення щодо закупівлі зерна. Закупівля зерна здійснюється за середньозваженими цінами, які склалися протягом останніх трьох торгових сесій на Аграрній біржі та сертифікованих нею акредитованих товарних біржах на дату прийняття такого рішення. У день прийняття Аграрним фондом рішення щодо закупівлі зерна укладається додатковий договір до Кредитного договору про бюджетні позики в межах режиму державних заставних закупівель зерна та здійснюється розрахунок суми коштів для остаточного розрахунку із сільгосптоваровиробником. Після укладення додаткового договору сільгосптоваровиробник надає Аграрному фонду необхідні документи. Протягом трьох днів із дня реєстрації документів приймається рішення про оплату зерна або про їх повернення в разі неналежного оформлення з письмовим зазначенням причин.

Бюджетна позика у межах режиму державних заставних закупівель не може бути надана особі, яка:

— має непогашений податковий борг із загальнодержавних податків, зборів (обов'язкових платежів), включаючи внески до Пенсійного фонду України чи відрахування до фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування (крім розстрочених або відстрочених відповідно до закону);

— має прострочену заборгованість за будь-якими видами бюджетних позик або за іншими кредитами (позиками), гарантованими державою;

— перебуває у процесі санації, банкрутства або ліквідації;

— має прострочену заборгованість з виплати орендної плати за земельні паї, орендовані у фізичних осіб — їх власників;

— не є сільськогосподарським підприємством.

Бюджетна позика у межах режиму заставних закупівель є платною. Плата за використання бюджетної позики встановлюється на рівні 50 відсотків від середньозваженого процента за кредитами банків, наданими строком до 12 календарних місяців та повністю забезпеченими заставою, який фактично склався станом на 1 травня поточного бюджетного року. Порядок розрахунку такого середньозваженого процента визначається постановою Кабінету Міністрів України на підставі подання Національного банку України. Розмір плати за використання бюджетної позики оприлюднюється не пізніше ніж за 15 календарних днів до початку щорічного періоду заставних закупівель.

Так, постановою Кабінету міністрів України «Про встановлення розміру плати за використання бюджетної позики виробниками зерна у межах режиму державних заставних закупівель на 2009/10 маркетинговий період» від 24 червня 2009 р. № 627 встановлено плату за використання бюджетної позики виробниками зерна у межах режиму державних заставних закупівель зерна в розмірі 9,05 відсотка річних. Бюджетні позики у межах режиму заставних закупівель щорічно надаються у період з 1 липня поточного бюджетного року до 1 квітня наступного бюджетного року.

§ 5. Порядок здійснення форвардних закупівель зерна

Одним із механізмів державного регулювання ринку зерна є застосування форвардних закупівель зерна Постановою Кабінету Міністрів України «Про запровадження державних форвардних закупівель зерна» від 16 травня 2007 р. № 736 затверджено відповідний Порядок державних форвардних закупівель зерна. Форвардні закупівлі передбачають придбання зерна у сільськогосподарських товаровиробників в установлений маркетинговий період за фіксованою ціною та на умовах авансового платежу у розмірі 50 відсотків його повної вартості на момент укладення форвардного біржового контракту. Постачання зерна згідно з контрактом здійснюється до 1 жовтня, а остаточні розрахунки проводяться до 1 грудня поточного року.

Аграрний фонд проводить форвардні закупівлі за рахунок коштів, передбачених у Державному бюджеті України на відповідний рік, у межах маркетингового періоду за мінімальними інтервенційними цінами, шляхом укладення на Аграрній біржі між Аграрним фондом та товаро-

виробником контракту, форма якого затверджена постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження форми форвардного біржового контракту» від 21 лютого 2008 р. № 77. Аграрний фонд оприлюднює через засоби масової інформації повідомлення про проведення форвардних закупівель, визначений обсяг таких закупівель та розмір мінімальної партії зерна. Проведення форвардних закупівель розпочинається не раніше ніж через десять днів від дати опублікування повідомлення. Обсяг форвардних закупівель визначається виходячи із загального обсягу формування Аграрним фондом державного інтервенційного фонду на маркетинговий період.

Товаровиробник, який виявив бажання продати зерно на умовах форвардних закупівель, подає Аграрному фонду заявку за визначеною Фондом формою та відповідні документи. Для укладення контракту товаровиробник повинен здійснити відповідно до вимог законодавства комплексне страхування на випадок знищення або пошкодження майбутнього врожаю сільськогосподарських культур на користь Аграрного фонду. Договір страхування подається до Аграрного фонду разом із посвідченою копією платіжного доручення про сплату страхового внеску. Контракт оформляється у п'яти примірниках. Після укладення контракту товаровиробник подає до Аграрного фонду нотаріально посвідчений договір застави майбутнього врожаю між продавцем та покупцем або нотаріально посвідчений договір застави зерна, що перебуває у власності товаровиробника, або подвійне складське свідоцтво на зерно, що є предметом застави. Укладений контракт Аграрна біржа передає Аграрному фонду для прийняття ним остаточного рішення щодо виплати авансу товаровиробнику в разі подання необхідних документів, та укладення договору складського зберігання зерна між покупцем та сертифікованим зерновим складом, який зазначений у заявці. Для виплати авансу товаровиробнику Аїрарний фонд подає Державному казначейству оригінал контракту. Товаровиробник у день надходження авансу на поточний рахунок видає Аграрному фонду податкову накладну на відповідну суму. Остаточний розрахунок з товаровиробником за умови виконання контракту в повному обсязі проводиться Аграрним фондом на підставі поданих йому таких документів:

— договору складського зберігання зерна;

— складських документів на зерно, виписаних Аграрному фонду;

— акта приймання-передавання на весь обсяг зерна;

— картки аналізу зерна або посвідчення про його якість, виданого Державною хлібною інспекцією;

— податкових накладних на залишок суми вартості зерна, не оплаченої за контрактом.

Доставка зерна до суб'єкта його зберігання здійснюється за кошти товаровиробника. Для проведення остаточного розрахунку за контрактом Аграрний фонд подає Державному казначейству оригінал контракту, згідно з яким виплачувався аванс товаровиробнику, і акт приймання-передавання зерна в повному обсязі. Аграрний фонд щомісяця подає Мінагрополітики звіт про обсяг форвардних закупівель.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

1. Дайте визначення поняття зернових ресурсів.
2. Проведіть класифікацію суб'єктів ринку зерна,
3. Визначте порядок декларування зерна.
4. Дайте правову характеристику договору складського зберігання зерна.
5. Що таке подвійне складське свідоцтво?
6. Що таке просте складське свідоцтво?
7. Що таке складська квитанція?
8. Визначте порядок здійснення заставних закупівель зерна.
9. Визначте порядок здійснення форвардних закупівель зерна.

Розділ 25
АГРАРНО-ДОГОВІРНІ ВІДНОСИНИ

§ 1. Поняття та види аграрно-правових договорів

В умовах проведення аграрної реформи важливе місце в діяльності сільськогосподарських товаровиробників посідають договірні відносини, оскільки саме на підставі укладання договорів здійснюється реалізація виробленої сільськогосподарської продукції, суб'єкти агробізнесу вступають у відносини з банківськими установами щодо одержання кредитів та позик, здійснюють придбання засобів виробництва (мінеральних добрив, пально-мастильних матеріалів, давальницької сировини), проводять технічне обслуговування сільськогосподарської техніки, обладнання та устаткування на підприємствах агросервісу та вступають у відносини з органами державної влади та управління, іншими суб'єктами господарювання. Суб'єкти агробізнесу наділені правоздатністю налагоджувати підприємницькі зв'язки у різних сферах діяльності на підставі аграрних зобов'язань. Таким чином, успішна сільськогосподарська діяльність передбачає укладання та виконання аграрно-правових зобов'язань їх учасниками.

Стаття 67 ГК України констатує, що відносини сільськогосподарського підприємства з іншими підприємствами, організаціями, громадянами в усіх сферах господарської діяльності здійснюються на основі договорів. Таким чином, підставою виникнення зобов'язання є договір. Саме аграрні договори є правовою формою регулювання зовнішніх та внутрішніх підприємницьких відносин за участю суб'єктів агробізнесу. Договірна правоздатність кожного суб'єкта аграрної підприємницької діяльності визначається чинним законодавством України а також у локальних актах аграрного законодавства, зокрема в статутах аграрних підприємств та фермерських господарств.

Стаття 14 Закону України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» встановлює, що підприємство має право вступати в договірні відносини з будь-якими державними, кооперативними, громадськими та приватними підприємствами, установами і організаціями, з окремими громадянами, самостійно вибирати партнерів, у тому числі зарубіжних, для укладення договорів.

У ст. 28 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» визначається, що відносини кооперативу з іншими підприємствами, установами та організаціями, а також з громадянами в усіх сферах господарської діяльності встановлюються на основі договорів (угод). Аналогічно ст. 24 Закону України «Про фермерське господарство» регламентує, що фермерське господарство самостійно визначає напрями своєї діяльності, спеціалізацію, організує виробництво сільськогосподарської продукції, її переробку та реалізацію, на власний розсуд та ризик підбирає партнерів з економічних зв'язків у всіх сферах діяльності, у тому числі іноземних; має право вступати в договірні відносини з будь-якими юридичними або фізичними особами, органами державної влади та органами місцевого самоврядування.

Професор А. М. Статівка здійснює класифікацію договірних відносин у сільському господарстві за трьома основними групами. До першої групи належать: договори про спільну діяльність з виробництва певної продукції рослинництва та тваринництва; договори про спільну діяльність з виробництва, дорощування та відгодівлі молодняку худоби та птиці; договори на виробництво та переробку кормів для тваринництва, інші договори про виробництво сільськогосподарської продукції. До другої групи належать: договори про реалізацію сільськогосподарської продукції та товарів; договори про матеріально-технічне забезпечення; про фінансове забезпечення, інші договори про реалізацію продукції та постачання. До третьої групи належать: договори про агрохімічне обслуговування сільськогосподарських підприємств; договори про виконання меліоративних робіт; договори про ремонт техніки та її технічне обслуговування; договори про виконання інших підрядних робіт; договори про надання наукових послуг аграрним підприємствам; договори з банківськими установами та про надання різноманітних послуг[1].

До ознак аграрно-правового договору, зокрема, належать: він є юридичною формою організації виробничого процесу, права й обов'язки сторін у договорі визначаються специфікою аграрного виробництва, він є правовою формою реалізації взаємних інтересів сторін з урахуванням юридичних, природно-кліматичних, екологічних можливостей. Таким чином, аграрні договори відрізняються від інших видів догово-

[1] Стативка А. Н. Договорьі в агропромьішленном комплексе Украиньї в условиях рьшка / А. Н. Стативка. — Х., 1997. — С. 86—97.

рів саме за специфічним предметом, яким є сільськогосподарська продукція або сільськогосподарська діяльність та суб'єктами, оскільки однією із сторін договору обов'язково виступає аграрний товаровиробник.

Сучасний розвиток сільського господарства України неможливо здійснювати без залучення на договірних засадах передових світових технологій аграрного виробництва до таких сфер, як: вирощування та реалізація продукції, що містить генетично модифіковані організми, розвиток новітніх технологій виробництва біопалива, реалізація інших прогресивних технологічних проектів у АПК. Правовою основою для здійснення інноваційної діяльності є Закон України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» від 16 січня 2003 р., норми якого визначають пріоритетні напрями інноваційної діяльності щодо створення високотехнологічного сільського господарства і переробної промисловості. Таким чином, суб'єкти агробізнесу укладають договори купівлі-продажу ноу-хау, ліцензійні договори, договори комерційної концесії, договори про трансфер технологій.

§ 2. Договори у сфері реалізації сільськогосподарської продукції

У діяльності аграрних товаровиробників ефективність виробничо-господарської діяльності досягається налагодженою системою збуту виробленої ними продукції, правовою формою якої є договір на реалізацію сільськогосподарської продукції — специфічна угода, відповідно до якої виробник зобов'язується на відповідних умовах продати сільськогосподарську продукцію та продукти її переробки, а споживач (замовник) зобов'язується прийняти продукцію та оплатити її. Відповідно до Указу Президента України «Про заходи щодо реформування аграрних відносин» від 18 січня 1995 р. встановлено, що виробники сільськогосподарської продукції самостійно розпоряджаються своєю продукцією, реалізуючи за контрактами (включаючи державні) та іншими договорами.

Система договорів на реалізацію сільськогосподарської продукції включає: договір контрактації сільськогосподарської продукції, договір купівлі-продажу сільськогосподарської продукції, договір поставки, договір міни, договір комісії.

Договір контрактації сільськогосподарської продукції являє собою механізм державних закупівель, засіб поповнення державного продовольчого резерву шляхом придбання продукції у недержавних сільськогосподарських підприємств. До складу державного резерву входять: запаси сировинних, матеріально-технічних і продовольчих ресурсів для забезпечення стратегічних потреб держави; запаси матеріально-технічних ресурсів для виконання першочергових робіт під час ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій та для виконання інших заходів, передбачених законодавством.

Таким чином, державний продовольчий резерв є складовою державного матеріального резерву. Поставка матеріальних цінностей до державного резерву і розміщення замовлень на їх поставку на підприємствах, в установах і організаціях незалежно від форм власності здійснюються в основному на підставі замовлень на поставку продукції для державних потреб з наступним відшкодуванням усіх витрат відповідальних зберігачів.

Пріоритетні державні потреби — це потреби України в товарах, роботах і послугах, необхідних для розв'язання найважливіших соціально-економічних проблем, підтримання обороноздатності країни та її безпеки, створення і підтримання на належному рівні державних матеріальних резервів, реалізації державних і міждержавних цільових програм, забезпечення функціонування органів державної влади, що утримуються за рахунок Державного бюджету України. Державне замовлення є засобом державного регулювання економіки шляхом формування на контрактній (договірній) основі складу та обсягів товарів, робіт і послуг, необхідних для забезпечення пріоритетних державних потреб, розміщення державних контрактів на її поставку (закупівлю) серед підприємств, організацій та інших суб'єктів господарської діяльності України всіх форм власності.

Державними замовниками виступають Верховна Рада України та інші центральні органи державної влади України, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації, державні організації та інші установи як головні розпорядники коштів державного бюджету. Виконавцями державного замовлення є суб'єкти господарювання усіх форм власності (резиденти або нерезиденти), які виготовляють чи поставляють товари (роботи, послуги) для задоволення пріоритетних державних потреб.

Стаття 183 ГК України визначає особливості укладання господарських договорів за державним замовленням. Державний контракт — це договір, укладений державним замовником від імені держави з виконавцем державного замовлення, в якому визначаються економічні і правові зобов'язання сторін і регулюються взаємовідносини замовника і виконавця. Саме держава в особі Кабінету Міністрів України виступає гарантом за зобов'язаннями державних замовників. З метою організації робіт, пов'язаних з формуванням державного замовлення,

розміщенням поставок продукції для державних потреб і контролем за їх виконанням, Кабінет Міністрів України визначає і затверджує перелік державних замовників, обсяги та склад державного замовлення. Державні замовники забезпечуються Кабінетом Міністрів України фінансовими ресурсами в обсягах, необхідних для повної оплати державного замовлення, якщо інше не передбачено законом, і є відповідальними за задоволення пріоритетних державних потреб у відповідних товарах, роботах і послугах.

Для виконавців державного замовлення, заснованих повністю або частково на державній власності (державних підприємств, установ та організацій, акціонерних товариств, у статутному фонді яких контрольний пакет акцій належить державі, орендних підприємств, заснованих на державній власності), а також для суб'єктів господарської діяльності України всіх форм власності — монополістів на відповідному ринку продукції державні замовлення на поставку продукції є обов'язковими, якщо виконання державного замовлення не спричиняє збитків зазначеним виконавцям державного замовлення.

Інструкцією Державного комітету України з матеріального резерву «Про порядок і умови поставки, закладення, зберігання і відпуску охолодженого м'яса і м'ясних продуктів державного резерву, призначених для здійснення заходів стабілізації на ринку», затвердженою наказом Держкомрезерву від 22 квітня 2008 р. № 138, визначено, що при поставці охолодженого м'яса яловичини, свинини, баранини та м'ясних продуктів вітчизняного виробництва або іноземного походження до державного резерву постачальник повинен надати: документ, що підтверджує якість продукції, виданий виробником, — декларацію виробника (якісне посвідчення); експертний висновок, виданий державною ветеринарною установою; ветеринарне свідоцтво (оригінал); висновок державної санітарно-епідеміологічної експертизи при надходженні нових харчових продуктів.

Стаття 272 ГК України визначає поняття та істотні умови договору контрактації сільськогосподарської продукції. За договором контрактації сільськогосподарської продукції виробник сільськогосподарської продукції зобов'язується виробити визначену договором сільськогосподарську продукцію і передати її у власність заготівельникові (контрактанту) або визначеному ним одержувачеві, а заготівельник зобов'язується прийняти цю продукцію та оплатити її за встановленими цінами відповідно до умов договору. До договору контрактації застосовуються загальні положення про купівлю-продаж та положення про договір поставки, якщо інше не встановлено договором або законом.

Заготівельником (контрактантом) може виступати закупівельне або переробне підприємство, таким чином, контрактантом може бути підприємство чи організація, тобто юридична особа, що згідно зі своїми установчими документами здійснює закупівлю сільськогосподарської продукції. Виконавцем державного замовлення є недержавне сільськогосподарське підприємство.

У договорах контрактації повинні передбачатися: види продукції (асортимент), номер державного стандарту або технічних умов, гранично допустимий вміст у продукції шкідливих речовин; кількість продукції, яку контрактант приймає безпосередньо у виробника; ціна за одиницю, загальна сума договору, порядок і умови доставки, строки здавання-приймання продукції; обов'язки контрактанта щодо подання допомоги в організації виробництва сільськогосподарської продукції та її транспортування на приймальні пункти і підприємства; взаємна майнова відповідальність сторін у разі невиконання ними умов договору; інші умови, передбачені Типовим договором контрактації сільськогосподарської продукції, затвердженим у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Виробник повинен не пізніш як за п'ятнадцять днів до початку заготівлі продукції повідомити контрактанта про кількість і строки здачі сільськогосподарської продукції, що пропонується до продажу, та погодити календарний графік її здачі. Контрактант зобов'язаний прийняти від виробника всю пред'явлену ним продукцію на умовах, передбачених у договорі.

У договорі контрактації можуть передбачатися обсяги сільськогосподарської продукції, приймання якої контрактант здійснює безпосередньо у виробника, та продукції, яка доставляється безпосередньо виробником торговельним підприємствам. Решта продукції приймається контрактантом на визначених договором приймальних пунктах, розташованих у межах адміністративного району за місцезнаходженням виробника. Сторони можуть встановлювати такі способи прийняття продукції: замовник приймає продукцію безпосередньо у виробника; замовник приймає продукцію на своїх приймальних пунктах (складах, елеваторах); виробник доставляє продукцію третім особам за рішенням контрактанта.

Для договору контрактації характерно також те, що він може передбачати обов'язок контрактанта надавати виробнику певну допомогу в організації виробництва і здачі продукції, в забезпеченні господарства тарою і пакувальними матеріалами. Транспортні витрати на перевезення продукції за договором контрактації покладаються на виробника за цінами, що встановлені перевізником. Адже обов'язком контрактанта є

надання допомоги в транспортуванні сільськогосподарської продукції на приймальні пункти. Контрактант зобов'язаний прийняти доставлену продукцію на своєму приймальному пункті або у виробника в обумовлений термін, не допускаючи простою транспортних засобів виробника. Забезпечення виробників тарою та необхідними матеріалами для пакування продукції здійснюється у кількості, порядку та строки, передбачені договором.

Також до обов'язків контрактанта щодо сприяння виробникам в організації виробництва сільськогосподарської продукції можуть бути віднесені такі види допомоги: надання пільгових кредитів на придбання пального, сприяння в постачанні сільськогосподарської техніки, мінеральних добрив, хімічних засобів захисту рослин; організація передачі в оренду техніки на період збирання врожаю, транспортування, зберігання сільськогосподарської продукції, а також спеціальні консультації з питань рослинництва, тваринництва, агротехніки тощо.

За нездачу сільськогосподарської продукції у строки, передбачені договором контрактації, виробник сплачує контрактанту неустойку в розмірі, встановленому договором, якщо інший розмір не передбачений законом. За невиконання зобов'язання щодо приймання сільськогосподарської продукції безпосередньо у виробника, а також у разі відмови від приймання продукції, пред'явленої виробником у строки і в порядку, що погоджені сторонами, контрактант сплачує виробнику штраф у розмірі п'яти відсотків вартості неприйнятої продукції, враховуючи надбавки і знижки, а також відшкодовує завдані виробникові збитки, а щодо продукції, яка швидко псується, — повну її вартість. У разі якщо продукцію не було своєчасно підготовлено до здавання-приймання і про це не було попереджено контрактанта, виробник відшкодовує контрактанту завдані цим збитки.

До особливостей договору контрактації належать: предметом договору, як правило, є сільськогосподарська продукція у первинному (сирому) вигляді, або така, що пройшла первинну обробку, стороною договору виступає державне заготівельне підприємство, метою договору є виконання державного замовлення щодо задоволення державних потреб у сільськогосподарській продукції або сировині. Під ознаки договорів контрактації сільськогосподарської продукції підпадають договори, які укладаються між недержавним господарським товариством (наприклад, приватним цукрозаводом) і фермерським господарством на закупку цукрових буряків за умови, що до цукрового заводу доводиться державне замовлення на закупівлю цукру, а до фермерського господарства — державне замовлення на закупівлю цукрових буряків за умови, що цукровий завод виступає закупівельником від імені держави, в інтересах держави і за державні кошти. У цьому випадку державне замовлення, яке доводиться до виробника сільськогосподарської продукції на поставку сировини і до переробника сировини на продовольство, можна вважати комплексним державним замовленням.

Підгрунтям правового регулювання договорів купівлі-продажу у аграрній сфері є норми цивільного та господарського права. Особливостями аграрного договору ***купівлі-продажу*** є його предмет, яким виступає сільськогосподарська продукція, строки та специфічні умови її зберігання і транспортування, які випливають із властивостей цієї продукції,. В усьому іншому такі договори не містять відмінностей від інших різновидів цивільно-правових та господарсько-правових договорів купівлі-продажу, які розглядаються у відповідних навчальних курсах.

Суб'єкти аграрного підприємництва в процесі реалізації виготовленої ними сільськогосподарської продукції укладають договори поставки. ***Договір поставки*** є одним із видів договору купівлі-продажу, в якому регулюються відносини між продавцем та покупцем, адже відмінністю договору купівлі-продажу від договору поставки є те, що договір поставки укладається між двома особами з метою поставки товару для використання його у підприємницькій діяльності або в інших цілях, не пов'язаних з особистим, сімейним або домашнім використанням.

Таким чином, основні ознаки договору поставки містять достатньо критеріїв, які дозволяють відмежувати його від інших видів договорів купівлі-продажу, а також від інших суміжних договорів. Так, продавцем (постачальником) у договорі поставки (як і в договорі роздрібної купівлі-продажу) може бути лише підприємець — комерційна організація чи громадянин, який набув статусу приватного підприємця. Постачальник продає вироблені ним товари або товари, спеціально закуплені ним для продажу. Другою основною ознакою договору поставки є мета придбання товару — за даним договором може купуватися товар лише з метою його подальшого використання в підприємницькій діяльності (наприклад, для переробки і споживання, наступного продажу тощо) або для іншої діяльності, не пов'язаної з особистим, сімейним, домашнім чи іншим подібним використанням товару (наприклад поставки продуктів харчування). Проте переважна частина товарів, що передаються за договором поставки, використовується все ж таки саме в підприємницькій діяльності, тому і другою стороною договору — покупцем також, як правило, виступає суб'єкт підприємницької діяльності. Крім перелічених ознак договору поставки, включення до його визначення вказівки про передачу товару продавцем (постачальником)

у власність покупця у встановлений строк (строки) дозволяє виділити ще кілька особливостей цього договору: при укладенні даного договору умова про строк поставки товару набуває характеру істотної умови договору, і без досягнення між сторонами згоди щодо неї договір поставки не може вважатися укладеним; момент укладення договору, як правило, не відповідає моменту його виконання (оскільки товар, що підлягає поставці, може бути відсутній на момент укладення договору); для поставки характерними є довготривалі відносини та виконання договору частинами (хоча за договором поставки й можливе передавання лише однієї речі, наприклад машинної установки, та одноразовий оптовий продаж товарів, проте найчастіше за даним договором товар постачається окремими партіями протягом тривалого періоду).

При розмежуванні деяких видів договорів купівлі-продажу й поставки також слід враховувати професійну діяльність продавця та види товарів, що постачаються. Наприклад, від договору контрактації договір поставки відрізняється тим, що, по-перше, продавцем за договором контрактації є виняткова виробник сільськогосподарської продукції, а по-друге, контрактується лише майбутня сільськогосподарська продукція, яка підлягає вирощуванню чи виробництву і не проходить до моменту виконання договору будь-якої переробки.

В аграрно-господарській діяльності відносини за договором поставки також регулюються статтями 265—271 ГК України. Предметом поставки є сільськогосподарська продукція, перероблена та готова до споживання. Стаття 267 ГК України визначає, що у разі якщо в договорі поставки не визначено строку його дії, він вважається укладеним на один рік — тобто після закінчення цього строку сторони, якщо вони бажають продовжувати свої відносини, мають укласти новий договір. Якщо сторонами передбачено поставку товару окремими партіями, то строком поставки продукції виробничо-технічного призначення є квартал, а виробів народного споживання, як правило місяць. Якість сільськогосподарської продукції за договором поставки повинна відповідати стандартам, технічним умовам, іншій технічній документації, яка встановлює вимоги до їх якості. Гарантійний строк придатності та зберігання товару обчислюється від дня виготовлення цього товару.

Законодавством України регламентовано, що реалізація сільськогосподарської продукції може здійснюватися також шляхом укладання договорів міни та комісії. В умовах економічних негараздів сільськогосподарські підприємства реалізовують вироблену ними продукцію тваринництва шляхом її обміну на пальне і мастильні матеріали, запасні частини до сільськогосподарських машин, у порядку плати за проведений ремонт техніки, автопокришки та інші подібні потреби. Відносини за таким різновидом договору купівлі-продажу, як договір міни, регулюються положеннями статей 715—716 ЦК України та <* . 293 ГК України.

Кваліфікуючою ознакою ***договору міни*** є момент переходу права власності на обмінювані товари — на відміну від усіх договорів купівлі-продажу за договором міни перехід права власності відбувається лише після того, як обов'язки з передачі товарів виконані обома сторонами, тобто таке право виникає одночасно в обох сторін договору. Така законодавча норма запобігає виникненню ситуації, коли сторона, що першою отримала товар, здобуває на нього право власності, не виконавши зустрічного обов'язку з передавання другій стороні товару, який їй належить. Усі інші умови зазначеного договору регулюються загальними положеннями про купівлю-продаж, поставку, контрактацію або про інші договори, елементи яких містяться в договорі міни, якщо це не суперечить суті зобов'язання.

Аграрні товаровиробники в процесі збуту сільськогосподарської продукції укладають договори комісії. До специфічних особливостей ***договору комісії*** належать: особливий склад учасників у комісійних відносинах, специфічний об'єкт договору, кредитування комітента комісіонером, можливість укладання субкомісійної угоди. Договір комісії має досить широку сферу застосування. Так, за договорами комісії організації споживчої кооперації укладають договори комісії з виробниками щодо продажу сільськогосподарської продукції. Стаття 11 Закону України «Про споживчу кооперацію» від 10 квітня 1992 р. визначає, що організації та підприємства споживчої кооперації формують товарні та матеріально-технічні ресурси за рахунок закупівель на договірних засадах у підприємств (виробників), у оптовій торгівлі, на біржах, аукціонах, шляхом заготівель сільськогосподарської продукції і сировини у громадян, фермерських господарств, колективних сільськогосподарських підприємств, радгоспів, виробництва товарів на власних підприємствах та з інших джерел, не заборонених чинним законодавством.

§ 3. Договори кредитування та фінансового лізингу за участю аграрних товаровиробників

Запорукою побудови ефективної системи аграрного господарювання є кредитна політика сільськогосподарських товаровиробників. Аграрний сектор економіки та його функціонування певною мірою залежать від природно-кліматичних умов, врожайності сільськогоспо-

дарських культур, результативності тваринництва. Адже кредитна політика суб'єктів агробізнесу безпосередньо залежить від заходів державної кредитної підтримки та обсягів фінансування галузей АПК шляхом реалізації бюджетних дотацій на рослинництво та тваринництво, здешевлення кредитів та зменшення відсоткової ставки, оскільки сільське господарство є галуззю ризикованого господарювання.

Відповідно до ст. 1054 ЦК України аграрні товаровиробники мають право укладати кредитні договори з метою одержання коштів для ведення аграрної господарської діяльності. За кредитним договором банк або інша фінансова установа (кредитодавець), у тому числі кредитна спілка, зобов'язується надати грошові кошти (кредит) позичальникові у розмірі та на умовах, встановлених договором, а позичальник зобов'язується повернути кредит та сплатити проценти. Відповідно до законодавства існують такі фінансові установи: банки, кредитні спілки, ломбарди, лізингові компанії, довірчі товариства, страхові компанії тощо. З метою врегулювання суспільних відносин, що виникають у сфері збору, оброблення, зберігання, захисту та використання інформації про виконання фізичними та юридичними особами, у тому числі аграрними товаровиробниками грошових зобов'язань був прийнятий Закон України «Про організацію формування та обігу кредитних історій» від 23 червня 2005 р.

З 2005 р. комерційними банками України були запроваджені програми кредитування аграрних товаровиробників. Зокрема банком Райффайзен—Аваль та ТОВ «Українська аграрна лізингова компанія» було реалізовано спільний кредитний проект щодо фінансової підтримки сільськогосподарських підприємств малого та середнього бізнесу.

Аграрні товаровиробники можуть одержувати кредити у банківських установах під заставу майна або в рахунок майбутнього врожаю. На випадок стихійних лих, пожежі, посухи або за настання інших обставин, які підпадають під поняття форс-мажорних обставин відповідно до договору кредитування, суб'єкт агробізнесу надає банківській установі довідку про форс-мажорні обставини, на підставі якої строк повернення кредиту або його частини переноситься ще на один рік. Підтвердженням форс-мажорних обставин є відповідна довідка Торгово-промислової палати України. Так, аграрні товаровиробники в регіонах України, які постраждали від повені, можуть отримати довідки про форс-мажор та використати їх під час вирішення питання про повернення банківським установам кредитів, отриманих на придбання товарів.

Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку використання у 2009—2013 роках бюджетних коштів, що спрямовуються на підтримку підприємств агропромислового комплексу через механізм здешевлення кредитів» від 26 лютого 2009 р. № 153 встановлена часткова компенсація відсоткової ставки за залученими підприємствами АПК у банках коротко-, середньо- та довгостроковими кредитами, а також короткостроковими кредитами, залученими у кредитних спілках. Законодавством встановлено, що короткостроковими є кредити, що залучені не більш як на 12 місяців, середньостроковими — від 12 до 36 та довгостроковими — від 36 до 60 календарних місяців.

Розмір компенсації за кредитами та напрями використання залучених кредитів затверджуються щороку Кабінетом Міністрів України з урахуванням обсягів бюджетних призначень, передбачених державним бюджетом, і пріоритетів розвитку агропромислового комплексу за поданням Мінагрополітики. Компенсація надається на конкурсній основі підприємствам агропромислового комплексу, які залучили коротко-, середньо- та довгострокові кредити в національній та іноземній валюті, згідно з укладеними договорами. При цьому компенсація за кредитами, залученими в іноземній валюті, надається лише в разі наявності у позичальника зовнішньоекономічного договору на закупівлю техніки і обладнання іноземного виробництва, аналоги яких не виробляються в Україні, згідно із затвердженим Кабінетом Міністрів України переліком.

Компенсація надається позичальникам щомісяця з урахуванням суми фактично сплачених відсотків за відповідний період. Компенсація за коротко-, середньо- та довгостроковими кредитами здійснюється з 1 січня до 31 грудня поточного року. Компенсація не надається позичальникам, яких визнано банкрутами, стосовно яких порушено справу про банкрутство, що перебувають на стадії ліквідації або мають прострочену більш як шість місяців заборгованість перед державним (місцевим) бюджетом та Пенсійним фондом України.

Деякі підприємства АПК в умовах фінансової кризи опинилися на грані банкрутства, оскільки комерційні банки перестали здійснювати кредитування аграрних товаровиробників. У січні 2009 р. Уряд України направив до Національного банку України список комерційних банків, яким було відмовлено у рефінансуванні з підстав того, що вказані банки не пролонгували кредити аграрним товаровиробникам на загальну суму 3 млрд гривень.

В умовах сьогодення важливе місце в діяльності аграрних товаровиробників посідає лізинг. За Законом України «Про фінансовий лізинг» від 11 грудня 2003 р. ***фінансовий лізинг*** — це вид цивільно-правових відносин, що виникають із договору фінансового лізингу. За до-

говором фінансового лізингу лізингодавець зобов'язується набути у власність річ у продавця (постачальника) відповідно до встановлених лізингоодержувачем специфікацій та умов і передати її у користування лізингоодержувачу на визначений строк (не менше одного року) за встановлену плату (лізингові платежі).

Лізингодавцем виступає лізингова компанія, а лізингоодержувачем — аграрний товаровиробник. Як правило, за договорами фінансового лізингу аграрні товаровиробники придбавають сільськогосподарську техніку, обладнання та устаткування. Не можуть бути предметом лізингу земельні ділянки та інші природні об'єкти, єдині майнові комплекси підприємств та їх відокремлені структурні підрозділи (філії, цехи, дільниці).

Сільськогосподарське підприємство, укладаючи договір фінансового лізингу, отримує у платне користування з правом викупу предмет лізингу на строк, не менший строку, за яким амортизується 60% вартості предмета лізингу, визначеної на день укладання договору фінансового лізингу. Законодавством дозволяється укладання договорів сублізингу. У разі передачі предмета лізингу в сублізинг обов'язковою умовою договору сублізингу є згода лізингодавця за договором лізингу, що надається в письмовій формі. До договору сублізингу застосовуються положення про договір лізингу, якщо інше не передбачено договором лізингу.

До істотних умов договору лізингу належать: предмет лізингу; строк, на який лізингоодержувачу надається право користування предметом лізингу (строк лізингу); розмір лізингових платежів; інші умови, щодо яких за заявою хоча б однієї із сторін має бути досягнуто згоди. Лізингоодержувач має право відмовитися від договору лізингу в односторонньому порядку, письмово повідомивши про це лізингодавця, у разі якщо прострочення передачі предмета лізингу становить більше ЗО днів, за умови, що договором лізингу не передбачено іншого строку. Лізингоодержувач має право вимагати відшкодування збитків, у тому числі повернення платежів, що були сплачені лізингодавцю до такої відмови. Лізингоодержувачу (сублізингоодержувачу) забезпечується захист його прав на предмет лізингу нарівні із захистом, встановленим законодавством щодо захисту прав власника.

За договором фінансового лізингу на лізингоодержувача покладається обов'язок сплачувати періодичні лізингові платежі. Лізингові платежі можуть включати: суму, яка відшкодовує частину вартості предмета лізингу; платіж як винагороду лізингодавцю за отримане у лізинг майно; компенсацію відсотків за кредитом; інші витрати лізингодавця, що безпосередньо пов'язані з виконанням договору лізингу.

Предмет лізингу та пов'язані із виконанням лізингових договорів ризики підлягають страхуванню. Лізингові операції обов'язково відображаються в бухгалтерському обліку і звітності сільськогосподарського підприємства.

§ 4. Договори виробничо-технічного обслуговування

Нормальне виробниче функціонування аграрних товаровиробників можливе за умови якісного та своєчасного виробничо-технічного агросервісу. ***Технічний сервіс*** — це комплекс робіт та послуг із забезпечення покупців сільськогосподарськими машинами, ефективного використання та підтримання їх у справному стані протягом всього періоду експлуатації. Мета технічного обслуговування і ремонту-підтримування дорожніх транспортних засобів у технічно справному стані та належному зовнішньому вигляді, забезпечення надійності, економічності, безпеки руху та екологічної безпеки. Такі послуги здійснюють державні, кооперативні та приватні агросервісні підприємства, а також окремі підприємці за договором підряду. Залежно від мети та предмета договору обслуговування поділяється на такі види: виробничо-технічне, агрохімічне, гідромеліоративне тощо. Серед них найважливіше місце посідають договори щодо виробничо-технічного обслуговування аграрних товаровиробників районними ремонтно-технічними підприємствами (РТП), машинно-тракторними станціями (МТС). Цими договорами передбачається виконання таких робіт: ремонт тракторів, комбайнів, автомобілів, інших сільськогосподарських машин, двигунів, агрегатів, вузлів та устаткування; технічне обслуговування машинно-тракторного парку, автомобілів, устаткування тваринницьких ферм, птахоферм, теплиць тощо. Залежно від потреби ці види робіт можуть бути як самостійними, так і комплексними предметами договору у сфері виробничо-технічного агросервісу. У договорі визначається обсяг ремонту (кількість машин, агрегатів), його види, календарні терміни здачі в ремонт технічних засобів і його закінчення, загальна вартість цих послуг. Виконавець зобов'язується виконувати необхідні роботи у визначений термін, ремонтує машини, агрегати згідно зі стандартами і технічними умовами. Вони повинні гарантувати безвідмовну роботу машин і агрегатів протягом часу, встановленого технічними умовами.

Аграрні товаровиробники беруть зобов'язання підготувати машини та агрегати до ремонту за діючими технічними умовами і, як правило, своїми силами і за свій рахунок доставити їх в агросервісні підприємства або інший пункт ремонту, передбачений договором. В обумов-

лений договором термін замовники після одержання повідомлення повинні прийняти відремонтовані машини і агрегати, оплатити вартість ремонту і вивезти відремонтовану техніку. Після капітального ремонту тракторів, автомобілів, комбайнів, двигунів виконавець передає замовнику заповнений паспорт (формуляр) і гарантійний талон; після ремонту інших вузлів і агрегатів, машин і нескладного устаткування — лише гарантійний галон. При виявленні невідповідності відремонтованих машин або агрегатів стандартам або технічним умовам виконавець забезпечує термінове усунення недоліків за власні кошти.

За невиконання або неналежне виконання своїх зобов'язань сторони несуть майнову відповідальність. Так, у разі несвоєчасного надання виконавцю приміщення для виконання ним робіт, яке призведе до простою техніки виконавця, замовник відшкодовує йому збитки, виходячи з фіксованої (планової) вартості машино-дня. Замовник звільняється від такої відповідальності в разі винної поведінки самого виконавця (несвоєчасного повідомлення замовника про необхідність виконання вантажно-розвантажувальних робіт, надання необхідної техніки і т. ін.). Відшкодування збитків не звільняє сторони від виконання зобов'язань за договором. Замовники при виявленні недоліків протягом гарантійного строку мають право вимагати від виконавця робіт з технічного сервісу безоплатного усунення недоліків машини або відшкодування витрат на їх усунення виконавцем робіт з технічного сервісу та відшкодування збитків.

Наказом Міністерства транспорту України «Про затвердження Положення про технічне обслуговування і ремонт дорожніх транспортних засобів автомобільного транспорту» від ЗО березня 1998 р. встановлено, що система технічного обслуговування та ремонту дорожніх транспортних засобів передбачає: перше технічне обслуговування (ТО-1); друге технічне обслуговування (ТО-2); сезонне технічне обслуговування; поточний ремонт; капітальний ремонт; технічне обслуговування під час консервації дорожніх транспортних засобів; технічне обслуговування та ремонт дорожніх транспортних засобів на лінії.

Наказом Міністерства аграрної політики України «Про порядок визначення на конкурсних засадах виконавців робіт з ремонту сільськогосподарської техніки та обладнання для агропромислового комплексу, що вилучені з фінансового лізингу в лізингоотримувачів, визнаних банкрутами, або таких, що порушили договір лізиніу» від 27 липня 2005 р. встановлена процедура щодо забезпечення ефективного використання коштів Державного бюджету України, які спрямовуються на ремонт сільськогосподарської техніки та обладнання для агропромислового комплексу, що вилучені з фінансового лізингу в лізингоотримувачів, визнаних банкрутами, або таких, що порушили договір лізингу.

Перспективні напрями розвитку вітчизняного будівництва сільськогосподарської техніки для потреб АПК деталізовано у Законі України «Про стимулювання розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу» від 7 лютого 2002 р. Постановою Кабінету Міністрів України «Про державну підтримку у 2009 році вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу» від 18 березня 2009 р. № 328 визначено план дій, що передбачає здійснення заходів щодо організації на вітчизняних підприємствах машинобудування для агропромислового комплексу виробництва сільськогосподарської техніки та обладнання на суму 4,08 млрд гривень, а також залучення кредитів щонайменше на 260 млн гривень на технічне переоснащення підприємств машинобудування для агропромислового комплексу в 2009 р.

В Україні віднедавна існує нова послуга — ***технічний асистанс*** (азяізСапсе), яка являє собою проведення мобільного сервісного обслуговування сільськогосподарської техніки. Технічна допомога може надаватися транспортним засобам аграрних товаровиробників (автомашинам, комбайнам, тракторам, агрегатам) шляхом виїзду служби технічної допомоги на місце поломки, якщо така трапилася; проведення діагностики або аварійних ремонтних робіт на місці поломки, у тому числі у полі — заміна шин, пуск двигуна, аварійне відкриття замків, долив палива або необхідних мастил; організації евакуації транспортного засобу на станцію технічного обслуговування; доставки необхідних запчастин. Послуги технічного асистанса надаються страховими або спеціалізованими сервісними компаніями, у тому числі сільськогосподарськими корпораціями, такими як Агро-індустріальна компанія, Агро-Союз, Укравтосельхозмаш, на підставі укладання відповідних договорів.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

1. Дайте поняття аграрно-нравового зобов'язання.
2. Що являє собою аграрний договір?
3. Які існують класифікації аграрних договорів?
4. Які існують ознаки аграрних договорів?
5. Вкажіть складові елементи системи договорів у сфері реалізації сільськогосподарської продукції.
6. Дайте поняття та вкажіть особливості договору контрактації сільськогосподарської продукції.

7. Які існують особливості договору контрактації сільськогосподарської продукції?
8. Визначте істотні умови та ознаки договору поставки.
9. Визначте значення договорів міни та комісії в сфері реалізації сільськогосподарської продукції.
10. Дайте характеристику договору кредитування.
11. Вкажіть порядок та підстави для одержання бюджетної тваринницької дотації.
12. Яка мета та значення запровадження механізму здешевлення кредитів шляхом компенсації відсоткової ставки за залученими підприємствами АПК кредитами?
13. Охарактеризуйте договір фінансового лізингу.
14. Що є предметом договору виробничо-технічного обслуговування?
15. Вкажіть основні завдання машинобудування для агропромислового комплексу.
16. Що являє собою технічний асистанс?

Розділ 26
ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ

§ 1. Поняття та види зовнішньоекономічної діяльності сільськогосподарських підприємств

Важливим напрямом аграрної реформи і невід'ємною складовою аграрного ринку є забезпечення зовнішньоекономічної діяльності в аграрному секторі. Правове регулювання зовнішньоекономічної діяльності здійснюється, в першу чергу, Господарським кодексом України, який визначає її як діяльність суб'єктів господарювання, що в процесі здійснення потребує перетинання митного кордону України майном, зазначеним у ч. 1 ст. 139 цього Кодексу. Відповідно до Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність» від 16 квітня 1991 р. ***зовнішньоекономічна діяльність — це діяльність суб'єктів господарської діяльності України та іноземних суб'єктів господарської діяльності, побудована на взаємовідносинах між ними, що має місце як на території України, так і за її межами.*** Зовнішньоекономічна діяльність регулюється також ще рядом спеціальних нормативно-правових актів: Міжнародним документом «Вступ України до СОТ. Внутрішня підтримка та експортні субсидії у сільськогосподарському секторі» від 26 листопада 2007 р.; постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження обсягів квот на окремі види сільськогосподарської продукції, експорт якої підлягає ліцензуванню до ЗО квітня 2008 року, та порядку видачі ліцензії» від 26 вересня 2007 р. № 1179; наказом Міністерства економіки України «Про порядок ліцензування експорту окремих видів сільськогосподарської продукції» від 2 листопада 2007 р. № 368 та «Інструкцією про заповнення заявки на одержання ліцензії на експорт окремих видів сільськогосподарської продукції», затвердженою Мінекономіки України від 2 листопада 2007 р. № 368.

Проте для того щоб бути суб'єктом зовнішньоекономічної діяльності, необхідно мати спеціальну правоздатність. Спеціальна право-

здатність суб'єктів аграрного підприємництва всіх форм власності та організаційно-правових форм господарювання визначається загальним законодавством: ГК України (статті 6,7,67,68, Розділ 7), Законом України «Про зовнішньоекономічну діяльність», Законом України «Про господарські товариства», а також спеціальним законодавством та установчими документами самих суб'єктів аграрного права.

Що стосується видів зовнішньоекономічної діяльності, які характерні для сільськогосподарських підприємств, то ними є експорт та імпорт товарів, спільна підприємницька діяльність між суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності та іноземними суб'єктами господарської діяльності, що включає створення спільних підприємств різних видів і форм, проведення спільних господарських операцій та спільне володіння майном як на території України, гак і за її межами; орендні, в тому числі лізингові, операції між суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності та іноземними суб'єктами господарської діяльності; товарообмінні (бартерні) операції та інша діяльність, побудована на формах зустрічної торгівлі між суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності та іноземними суб'єктами господарської діяльності. Для підтримки вітчизняних переробних підприємств, що працюють з давальницькою сировиною згідно із Законом України «Про операції з давальницькою сировиною у зовнішньоекономічних відносинах» від 15 вересня 1995 р. ***давальницька сировина*** — це сировина, матеріали, напівфабрикати, комплектуючі вироби, енергоносії, ввезені на митну територію України іноземним замовником (чи закуплені іноземним замовником за іноземну валюту в Україні) або вивезені за її межі українським замовником для використання у виробленні готової продукції. Давальницька сировина не може бути придбана іноземним замовником на митній території України за національну валюту України або отримана ним у результаті проведення інших операцій, у тому числі товарообмінних. Право власності на давальницьку сировину на кожному етапі її переробки, а також на вироблену з неї готову продукцію належить замовнику.

Державне регулювання зовнішньоекономічної діяльності спрямовується на захист економічних інтересів України, прав і законних інтересів суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності, створення рівних умов для розвитку усіх видів підприємництва у сфері зовнішньоекономічних відносин та використання суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності доходів та інвестицій, заохочення конкуренції і обмеження монополізму суб'єктів господарювання у сфері зовнішньоекономічної діяльності. Державне регулювання зовнішньоекономічної діяльності поділяється на два види: тарифне регулювання (встановлення митних

тарифів відповідно до Митного кодексу України, закону про зовнішньоекономічну діяльність, інших законів, Єдиного митного тарифу та чинних міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України) та нетарифне регулювання (квотування та ліцензування).

§ 2. Правові засади тарифного регулювання експорту (імпорту) сільськогосподарської продукції

Відповідно до Закону України «Про Єдиний митний тариф» від 5 лютого 1992 р, ***єдиний митний тариф України — це систематизований звід ставок мита, яким обкладаються товари та інші предмети, що ввозяться на митну територію України або вивозяться за межі цієї території.*** До спеціальних законів, що здійснюють митне регулювання сільськогосподарської продукції, можна віднести: Закон України «Про вивізне (експортне) мито на живу худобу та шкіряну сировину» від 7 травня 1996 р.; постанову Кабінету Міністрів України «Про переміщення через митний кордон сільськогосподарської продукції, що ввозиться для переробки» від 19 червня 1998 р., що дозволяє переміщення через митний кордон України імпортної сільськогосподарської продукції 1—24 груп УКТ ЗЕД, яка ввозиться як сировина для подальшої переробки згідно з контрактами, за умови її перебування під митним контролем для здійснення обов'язкової сертифікації та за наявності письмового зобов'язання власника про вивезення цієї продукції за межі митної території України у разі відмови у видачі сертифіката відповідності. Перелік видів сільськогосподарської продукції визначається Законом України «Про ставки вивізного (експортного) мита на насіння деяких видів олійних культур» від 10 вересня 1999 р. та затверджується Міністерством аграрної політики України за погодженням з Державним комітетом по стандартизації, метрології та сертифікації і Державною митною службою (наказ Мінагропрому України від 7 жовтня 1998 р. № 297. До такої продукції належать м'ясо, риба, горіхи, цитрусові, кава, спеції, тютюн, зернові, какао, олії тощо.

Щодо режиму ***експорту***, то держава, як правило, намагається його всіляко заохочувати і підтримувати. Тому експорт, зазвичай, здійснюється без сплати мита з українського боку. Однак у деяких випадках, якщо на внутрішньому ринку відчувається дефіцит певних видів сільськогосподарської продукції, держава впроваджує вивізні (експортні) мита, встановлює режим ліцензування та квотування. Однак проблеми експорту сільськогосподарської продукції пов'язані також із тим, що

законодавство Європейського Союзу висуває жорсткі вимоги щодо показників безпеки і якості продукції, що значною мірою впливає на просування вітчизняної сільськогосподарської продукції (зокрема тваринного походження) на ринки ЄС. Процедурі легалізації експорту тваринницької продукції до ЄС передує складний підготовчий етап щодо проходження та відповідності продукції міжнародним стандартам. Обов'язковою умовою є проведення державного моніторингу залишкових речовин у живих тваринах і продуктах тваринного походження. Крім того, Європейська комісія (ЄК) направляє відповідні запити з метою оцінки системи санітарного контролю у сфері виробництва тваринницької продукції. Надалі експертами Офісу ЄК з питань харчових продуктів та ветеринарії (РУО) проводиться інспектування підприємств—потенційних експортерів продукції з метою їх атестації та перевірки ситуації на місцях. І тільки за умови виконання вищезазначених процедур та отриманні позитивних висновків експертів, ЄК приймає рішення (Регламент) про включення України до списку країн, яким дозволяється експорт до країн—членів ЄС окремої продукції тваринного походження.

Аграрно-правовий інститут ***імпорту*** сільськогосподарської продукції є більш складним, ніж інститут експорту, позаяк передбачає особливе правове регулювання згідно із Законом України «Про державне регулювання імпорту сільськогосподарської продукції» від 17 липня 1997 р., який визначає порядок тарифного і нетарифного регулювання імпорту сільськогосподарської сировини та продуктів її переробки, передбачає запровадження сезонного мита, сертифікацію та контроль за ввезенням імпортної сільськогосподарської продукції. Відповідно до цього Закону ввізні (імпортні) мита на товари 1—24 груп Української класифікації товарів (картопля, бобові, огірки, виноград, яблука, груші тощо) зовнішньоекономічної діяльності визначаються Митним тарифом України. Повні ставки ввізного (імпортного) мита на товари першої та другої груп Української класифікації товарів зовнішньоекономічної діяльності (УКТ ЗЕД) (крім підакцизних) встановлюються у подвійному розмірі до розміру пільгових ставок ввізного (імпортного) мита. Забороняється звільнення від сплати ввізного (імпортного) мита фізичних або юридичних осіб, які мають пільги зі сплати ввізного мита згідно з іншими законодавчими актами України.

Сезонні ввізні (імпортні) мита запроваджуються щорічно у подвійному розмірі до розміру пільгових ставок ввізного (імпортного) мита на сільськогосподарську продукцію груп Української класифікації товарів зовнішньоекономічної діяльності (УКТ ЗЕД), протягом строку збирання і закладення на зберігання аналогічної продукції українського виробництва. Сезонні мита вважаються винятком з преференційних або пільгових режимів, у тому числі з угод про вільну торгівлю, митні союзи, виробничу кооперацію та інших подібних міжнародних угод, якщо це передбачено такими угодами. Сезонні мита протягом часу їх дії заміщують ввізні (імпортні) мита. Кабінет Міністрів України встановлює терміни дії сезонних мит на сільськогосподарську продукцію та оприлюднює свої рішення за 45 днів до дня їх запровадження. Сезонні мита встановлюються на строк, що не може бути меншим 60 та більше 120 календарних днів.

§ 3. Правові засади нетарифного регулювання експорту (імпорту) сільськогосподарської продукції

До нетарифного регулювання імпорту сільськогосподарської продукції належать запроваджувані щорічні квоти ввезення продукції тваринництва, що підпадає під визначення 1 та 2 груп Української класифікації товарів зовнішньоекономічної діяльності та оподатковується ввізним митом за пільговою ставкою, яка дорівнює або перевищує 30 відсотків. Квоти у поточному році діють до дня проведення аукціону з їх продажу на наступний рік та поширюються на імпортні поставки продукції тваринництва з усіх країн. При цьому сільськогосподарська продукція, що підлягає квотуванню, не звільняється від обкладення ввізним (імпортним) митом.

Обсяг квоти стосовно окремого виду (типу, сорту) продукції тваринництва не може перевищувати 10 відсотків від обсягу виробництва аналогічної продукції в Україні у році, що передує поточному. Конкретний обсяг квоти в межах зазначених 10 відсотків визначається Кабінетом Міністрів України відповідно до обсягів вітчизняного виробництва окремого виду продукції тваринництва та обсягів її споживання (включаючи імпортовану) у році, що передує поточному. Квоти вважаються винятком із преференційних або пільгових режимів, у тому числі з угод про вільну торгівлю, митні союзи, виробничу кооперацію та інших подібних міжнародних угод, якщо це передбачено такими угодами. Щорічні квоти на ввезення імпортної продукції тваринництва реалізуються за кошти на аукціонах, які проводяться Міністерством сільського господарства і продовольства України протягом 60 календарних днів із дня оприлюднення статистичних даних щодо фактичних обсягів вітчизняного виробництва продукції тваринництва та обсягів її споживання (включаючи імпортовану) у році, що передує поточному. Квоти, що залишаються нереалізованими протягом зазначеного строку, подаль-

шій реалізації або використанню не підлягають. За проведення аукціону з покупців імпортних квот стягується державне мито у розмірі, передбаченому законодавством. Доходи, отримані від продажу квот, зараховуються до Державного бюджету України.

Інформація щодо дати запровадження та розміру квот на продукцію тваринництва, а також відомості щодо проведення аукціонів з продажу таких квот оприлюднюються в офіційних періодичних виданнях Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України не пізніше ніж за ЗО календарних днів до дня проведення відповідного аукціону. Подальший перепродаж квот не дозволяється, при цьому вантажоодержувачем імпортної продукції, що підлягає квотуванню, може бути виключно особа, яка виграла аукціон, що проводиться аукціонною комісією, котра створюється з числа працівників Міністерства аграрної політики. Квоти встановлюються на ввезення кожного виду продукції окремої чотиризначної товарної позиції 1-ї та 2-ї груп, згідно з Українською класифікацією товарів зовнішньоекономічної діяльності (УКТ ЗЕД), і поділяються на лоти, кожний з яких має становити один відсоток від загального обсягу квоти на таку товарну позицію.

Участь в аукціонах з продажу квот може взяти будь-яка особа, що подала аукціонній комісії заявку про свою участь та внесла реєстраційну плату, форма та розмір якої встановлюється Міністерством аграрної політики України. Встановлення додаткових вимог до учасників аукціонів з продажу квот, обмеження їх кількості або відмова у допуску їх до участі в аукціоні з інших причин не дозволяється. Заставний внесок підлягає поверненню учасникам, які не перемогли в аукціонних торгах, або враховується при зменшенні суми вартості придбаної квоти для переможців аукціонних торгів. Заставний внесок не повертається переможцю аукціонних торгів, який протягом п'яти робочих днів, наступних за днем проведення аукціонних торгів, не сплачує повну вартість придбаної квоти.

Сільськогосподарська продукція, яка ввозиться на митну територію України, підлягає санітарно-епідеміологічному, радіологічному, а в разі ввезення об'єктів державного ветеринарно-санітарного контролю та нагляду (товарів 1—5,7, 10, 12,14, 16,19, 21, 23 груп Української класифікації товарів зовнішньоекономічної діяльності (УКТ ЗЕД) — ветеринарному контролю. При цьому іноземні сертифікати беруться до уваги виключно у випадках, коли взаємне визнання таких сертифікатів передбачене нормами відповідних міжнародних договорів.

Вступ нашої країни до СОТ тягне за собою зобов'язання імпортувати щороку 260 тис. тонн дешевого тростинного цукру-сирцю (п. 5 Основних зобов'язань, які містяться у Звіті Робочої групи з питань

вступу до СОТ та стосуються сільського господарства; постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку розподілу тарифної квоти на ввезення в Україну цукру-сирцю з тростини» від 11 листопада 2008 р. № 1002). Це так звана щорічна тарифна квота на ввезення до України з 1 січня по 31 грудня цукру-сирцю з тростини за кодом згідно з УКТ ЗЕД 1701 11 за ставкою ввізного мита у розмірі двох відсотків його митної вартості. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про встановлення тарифної квоти на ввезення в Україну цукру-сирцю з тростини» ***тарифна квота*** — це будь-яка попередньо встановлена вартість чи кількість, визначена для імпортування чи експортування даних товарів під час визначеного періоду зі зниженням загального мита, та поза яким будь-яка додаткова кількість цих товарів може бути імпортована чи експортована при сплаті ввізного або вивізного мита. До питання нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності сільськогосподарських підприємств належить ліцензування таких операцій. Ліцензування експорту (імпорту) товарів здійснюється у формі автоматичного або неавтоматичного ліцензування. Автоматичне ліцензування визначається як комплекс адміністративних дій органу виконавчої влади з питань економічної політики з надання суб'єкту зовнішньоекономічної діяльності дозволу на здійснення протягом визначеного періоду експорту (імпорту) товарів, щодо яких не встановлюються квоти (кількісні або інші обмеження). Автоматичне ліцензування експорту (імпорту) як адміністративна процедура з оформлення та видачі ліцензії не справляє обмежувального впливу на товари, експорт (імпорт) яких підлягає ліцензуванню. Для неавтоматичного ліцензування характерне встановлення квот на експорт (імпорт) товарів.

Ліцензування експорту товарів запроваджується в Україні в разі: значного порушення рівноваги щодо певних товарів на внутрішньому ринку, що мають вагоме значення для життєдіяльності в Україні, особливо сільськогосподарської продукції, продуктів рибальства, продукції харчової промисловості та промислових товарів широкого вжитку першої необхідності або інших товарів. Таке ліцензування має тимчасовий характер і застосовується до моменту відновлення рівноваги щодо певних товарів на внутрішньому ринку; необхідності забезпечення захисту життя, здоров'я людини, тварин або рослин, навколишнього природного середовища. Ліцензування імпорту товарів запроваджується в Україні в разі: різкого погіршення стану платіжного балансу та зовнішніх платежів (якщо інші заходи є неефективними); та у випадках, передбачених для експорту товарів. Рішення про застосування режиму ліцензування експорту (імпорту) товарів, у тому числі встановлення квот (кількісних або інших обмежень), приймається Кабінетом Міні-

стрів України, Міністерством економіки України, а у разі застосування захисних заходів щодо захисту вітчизняного товаровиробника рішення про запровадження режиму ліцензування приймається Міжвідомчою комісією з міжнародної торгівлі згідно із законодавством. Стосовно кожного виду товару може встановлюватися лише один вид ліцензії.

§ 4. Правове регулювання здійснення контролю за імпортом сільськогосподарської продукції

Ще одним важливим питанням, що стосується імпорту сільськогосподарської продукції є контроль за станом такої продукції. Сільськогосподарська продукція, яка ввозиться на митну територію України, підлягає санітарно-епідеміологічному, радіологічному, а в разі ввезення об'єктів державного ветеринарно-санітарного контролю та нагляду — ветеринарному контролю. Відповідно до Закону України «Про забезпечення санітарного та епідеміологічного благополуччя населення» — ***санітарно-епідеміологічний сертифікат*** (гігієнічний сертифікат) — разовий документ суворої звітності, виданий органами, установами та закладами державної санітарно-епідеміологічної служби, що підтверджує безпеку для здоров'я та життя людини окремих видів товарів широкого вжитку (харчових продуктів і напоїв, парфумерно-косметичних виробів, товарів дитячого асортименту, виробів побутового призначення тощо) на підставі результатів проведених санітарно-хімічних, токсикологічних, фізико-хімічних, радіологічних, мікробіологічних та інших досліджень.

Сільськогосподарська продукція, яка ввозиться до України, підлягає обов'язковій сертифікації, що провадиться згідно із Законом України «Про підтвердження відповідності» від 17 травня 2001 р., Закон України «Про стандартизацію» від 17 травня 2001 р. Перелік продукції, що підлягає обов'язковій сертифікації, затверджений наказом Держспоживстандарту України від 1 лютого 2005 р. № 28. При цьому іноземні сертифікати беруться до уваги виключно у випадках, коли взаємне визнання таких сертифікатів передбачене нормами відповідних міжнародних договорів (Закон України «Про державне регулювання імпорту сільськогосподарської продукції»). ***Міжнародний ветеринарний (санітарний) сертифікат*** — документ, виданий офіційним лікарем ветеринарної медицини країни-експортера для підтвердження стану здоров'я тварин і факту проведення вакцинації та діагностичних досліджень, якості та безпеки продукції тваринного походження, інших підконтрольних службі ветеринарної медицини об'єктів і місцевості їх походження.

Державний ветеринарно-санітарний контроль та нагляд на державному кордоні та транспорті здійснюються регіональними службами державного ветеринарно-санітарного контролю на державному кордоні та транспорті, їх структурними підрозділами (пунктами). Такий самий контроль провадиться в обов'язковому порядку у разі здійснення експорту, імпорту і транзитного перевезення об'єктів, які підлягають такому контролю, незалежно від виду транспорту. Безпосередньо ветеринарно-санітарний контроль на державному кордоні та транспорті здійснюють державні інспектори ветеринарної медицини через оформлення відповідних документів. Імпортовані об'єкти державного ветеринарно-санітарного контролю зможуть пройти митне оформлення після проведення їх ветеринарно-санітарної експертизи державною лабораторією ветеринарної медицини за місцем призначення вантажів. Ввезення громадянами України, іноземцями та особами без громадянства на територію України продукції тваринного походження для власного споживання забороняється.

Контроль за якістю об'єктів рослинництва здійснюється також відповідно до Закону України «Про карантин рослин». Об'єкти регулювання переміщуються територією України за наявності карантинного сертифіката у випадках: об'єкти регулювання — будь-яка рослина, продукт рослинного походження, місце зберігання, упаковка, засоби перевезення, контейнери, ґрунт та будь-які інші організми, об'єкти або матеріали, здатні переносити чи поширювати регульовані шкідливі організми; вивезення та/або ввезення об'єктів регулювання до карантинної зони; транспортування імпортованих об'єктів регулювання, які зберігалися, перепаковувалися, розділялися на частини, змішувалися з іншими вантажами.

Кабінет Міністрів України може тимчасово обмежувати ввезення сільськогосподарської продукції з країн, де було оголошено карантин, або щодо яких Україна запровадила режим карантину. Імпорт біологічних контрольних організмів для проведення наукових досліджень або біологічного контролю здійснюється за наявності карантинного дозволу. Імпорт шкідливих організмів, які завозяться для науково-дослідних та інших специфічних цілей, дозволяється в порядку, встановленому Міністерством аграрної політики. Імпортні і транзитні вантажі, що є об'єктами регулювання, повинні відповідати ряду вимог: бути вільними від карантинних організмів; супроводжуватися оригіналами фітосанітарних сертифікатів (***карантинний сертифікат*** — це документ, який видається органами Державної служби з карантину рослин України та засвідчує фітосанітарний стан об'єктів регулювання, що вивозяться та/або ввозяться у карантинну зону, транспортують-

ся територією України); супроводжуватися карантинними дозволами *(карантинний дозвіл* (на імпорт або транзит) — офіційний документ, що дозволяє імпорт або транзит об'єктів регулювання відповідно до визначених фітосанітарних заходів); не походити з об'єкта або зони виробництва чи переміщуватися через зону, на яку поширюється карантинний режим, що підтверджується іноземною національною організацією захисту рослин країни-експортера або транзиту. Наведені вище об'єкти ввозяться на територію нашої держави лише за наявності карантинного дозволу, що видається Головною державною інспекцією з карантину рослин України. Усі імпортні або транзитні вантажі з об'єктами регулювання підлягають стандартному фітосанітарному прикордонному контролю, який здійснюється шляхом інспектування.

Продукти, призначені для продажу населенню, що підпадають під визначення 2—21-ї груп Української класифікації товарів зовнішньоекономічної діяльності (УКТ ЗЕД), можуть бути випущені з-під митного контролю на територію України з країн, вільних від карантину, за умови наявності на тарі (коробах, упаковках, розфасовках), а у випадках, визначених Кабінетом Міністрів України, безпосередньо на продукті, відомостей про назву продукту, масу (об'єм), склад, із зазначенням переліку використаних у процесі виготовлення інших продуктів харчування, харчових добавок (консервантів), барвників тощо, вмісту хімічних речовин або сполук, а також сертифіката походження таких продуктів. Окремо наводяться відомості про енергомісткість, дату граничного строку використання, побічні ефекти споживання або про їх відсутність, назву харчових добавок (консервантів) за їх наявності, місце виготовлення, найменування й адресу виробника таких продуктів та посилання на власника торгової марки за його наявності. Відповідно до Закону України «Про безпечність та якість харчових продуктів» забороняється імпорт харчових продуктів, які є небезпечними, непридатними до споживання, неправильно маркованими або такими, що не відповідають технічним регламентам або санітарним заходам. Відповідно до вимог чинних санітарних заходів вантажі з об'єктами санітарних заходів, що імпортуються, супроводжуються для харчових продуктів — оригіналом міжнародного ветеринарного (санітарного) сертифіката, форма та зміст якого відповідає рекомендаціям відповідних міжнародних організацій та видається державним лікарем ветеринарної медицини в країні експорту згідно з інструкціями відповідних міжнародних організацій і засвідчує стан здоров'я тварин та/або вимоги щодо охорони здоров'я людини, яким повинен відповідати харчовий продукт, що експортується.

Усі вантажі з харчовими продуктами, що імпортуються, підлягають стандартному ветеринарному або санітарному прикордонному контролю, який здійснюється на призначених прикордонних інспекційних постах та передбачає перевірку документів та візуальну інспекцію. Такий контроль може бути розширений та проводиться обов'язково (якщо: вантаж призначається для такого контролю згідно з програмою вибіркового ветеринарного або санітарного контролю; харчовий продукт принаймні в одному з останніх п'яти вантажів певного харчового продукту з певних потужностей (об'єктів) походження був визнаний небезпечним, непридатним до споживання, неправильно маркованим або іншим чином не відповідає технічним регламентам та санітарним заходам; візуальне інспектування під час ветеринарного або стандартного санітарного прикордонного контролю виявило очевидне порушення відповідних санітарних заходів; харчовий продукт ввозиться на митну територію України виробником чи постачальником вперше та не має декларації виробника, виданої даному постачальнику).

Поряд із розширеним ветеринарним чи санітарним контролем здійснюється відповідний стандартний прикордонний контроль вантажів з харчовими продуктами, що імпортуються, який передбачає: якщо харчові продукти згідно з чинним законодавством України підлягають фіто-санітарному або ветеринарно-санітарному прикордонному контролю, перевірку проходження вантажем такого контролю, що здійснюється державними органами, для подальшого митного оформлення згідно з чинним законодавством України; перевірку того, що вантаж супроводжується прийнятними відповідними міжнародними сертифікатами, якщо такі міжнародні сертифікати вимагаються чинними санітарними заходами; вибіркову перевірку відповідності харчових продуктів у вантажі відповідним міжнародним сертифікатам, якщо такі міжнародні сертифікати вимагаються чинними санітарними заходами; вибіркову перевірку відповідності етикеток харчових продуктів технічним регламентам та санітарним заходам та правильності маркування харчових продуктів; виявлення видимих порушень санітарних заходів шляхом огляду упаковок з харчовими продуктами на наявність дефектів та за необхідності розкриття упаковок для пошуку забруднення; перевірку нанесення позначки про придатність на туші, частини туш або упаковку для туш та частин туш у країні походження із зазначенням потужностей (об'єкта) походження. Обмеження імпорту харчових продуктів тваринного походження може бути запроваджене у зв'язку із хворобами списку Міжнародного епізоотичного бюро (МЕБ) та бути скасоване після підтвердження закінчення спалаху хвороби та підтвердження безпечності харчових продуктів тваринного походження.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

1. Назвіть нормативно-правові акти, що регулюють зовнішньоекономічну діяльність сільськогосподарських підприємств.
2. Які є види зовнішньоекономічної діяльності, що характерні для сільськогосподарських підприємств?
3. Назвіть види державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності сільськогосподарських підприємств.
4. Що законодавство Європейського Союзу відносить до вимог, які ставляться до показників безпеки і якості сільськогосподарської продукції, що експортується?
5. Який правовий режим імпорту сільськогосподарської продукції?
6. Що належить до нетарифного регулювання експорту (імпорту) сільськогосподарської продукції?
7. Що таке тарифна квота?
8. Назвіть ознаки встановлених форми ліцензування експорту (імпорту) сільськогосподарської продукції.
9. В яких випадках запроваджується ліцензування експорту товарів?
10. Що таке санітарно-епідеміологічний сертифікат?
11. Назвіть об'єкти державного ветеринарно-санітарного контролю та нагляду.
12. Що таке карантинний дозвіл та сфера його застосування?
13. Який порядок імпортування вантажів з харчовими продуктами?

Модуль 7

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ФІНАНСОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ

Розділ 27

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СПЛАТИ ФІКСОВАНОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПОДАТКУ

§ 1. Суб'єкти фіксованого сільськогосподарського податку

У сучасних умовах побудова ефективної системи оподаткування сільського господарства повинна розглядатися як важливий крок на шляху до створення конкурентоспроможного аграрного сектору, що буде значним внеском у загальний економічний розвиток країни. Зважаючи на вступ України до СОТ мають бути переглянуті основні заходи державної підтримки сільського господарства, а пільгове оподаткування входить до списку тих заходів, які повинні з часом скорочуватися (так звана «жовта скринька»).

Основним нормативно-правовим актом, яким закріплено систему як загальнодержавних, так і місцевих податків і зборів (обов'язкових платежів), є Закон України «Про систему оподаткування» 25 червня 1991 р. Особливості в регулюванні відносин агропромислових товаровиробників і держави за допомогою, зокрема, системи оподаткування, здійснюється із широким застосуванням комплексу пільг, що передбачено Законом України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» від 17 жовтня 1990 р. (ст. 1).

Особливе місце в системі оподаткування сільського господарства посідають: податок на додану вартість (ПДВ); податок на прибуток під-

приємств; земельний податок (у т. ч. орендна плата за земельні ділянки державної і комунальної власності); фіксований сільськогосподарський податок (ФСП); збір на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства. Всі зазначені податки та збори об'єднує їх належність до сфери агропромислового комплексу. Так, деякі з них є такими, що передбачені лише для сільськогосподарських підприємств (ФСП), або встановлюють пільгові умови в оподаткуванні таких суб'єктів господарювання (податок на прибуток, ПДВ), або діють при використанні земель сільськогосподарського призначення (земельний податок), або ж надходження від сплати таких податків спрямовуються на підтримку окремих галузей агропромислового комплексу (збір на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства).

З метою реформування оподаткування сільського господарства та в порядку експерименту Законом України «Про фіксований сільськогосподарський податок» від 17 грудня 1998 р. було запроваджено ФСП. Він сплачується за рахунок таких податків і зборів (обов'язкових платежів): податку на прибуток підприємств; плати (податку) за землю; комунального податку; збору за геологорозвідувальні роботи, виконані за рахунок державного бюджету; плати за придбання торгового патенту на здійснення торговельної діяльності; збору за спеціальне водокористування (ст. 1 Закону України «Про фіксований сільськогосподарський податок»), Інші податки та збори (обов'язкові платежі), визначені Законом України «Про систему оподаткування», сплачуються сільськогосподарськими товаровиробниками в порядку і розмірах, визначених законодавчими актами України.

В економічній літературі виділяється ряд позитивних моментів, пов'язаних безпосередньо із запровадженням ФСП, а саме: прив'язка до кількості та якості основного ресурсу в сільському господарстві — земельних угідь, що спонукає виробників до ефективнішого його використання; фіксований податок враховує сезонність сільськогосподарського виробництва, оскільки найбільші суми ФСП необхідно сплатити в III та IV кварталах року, коли підприємства починають одержувати кошти від реалізації своєї продукції. Крім того, за існування ФСП аграрні підприємства не зацікавлені у заниженні даних про обсяги продажу продукції або виплату заробітної плати в натурі лише для мінімізації податків. Це призводить до поступового виведення аграрної економіки з тіні та створює умови для отримання достовірної статистичної інформації щодо виробництва та продажу аграрної продукції. Взагалі ж, за рахунок низького податкового навантаження, ФСП позитивно впливає на прибутковість виробників сільськогосподарської продукції. Така система оподаткування може стимулювати виробництво без створення

значних фінансових витрат на ведення податкового обліку. Таким чином, запровадження ФСП є досить суттєвою підтримкою для дрібних сільськогосподарських товаровиробників, зокрема фермерських та особистих селянських господарств.

Особи можуть бути зареєстровані як платники ФСП, якщо вони є сільськогосподарськими підприємствами різних організаційно-правових форм, передбачених законами України, селянськими та іншими господарствами, які займаються виробництвом (вирощуванням), переробкою та збутом сільськогосподарської продукції, а також рибницькі, рибальські та риболовецькі господарства, які займаються розведенням, вирощуванням та виловом риби у внутрішніх водоймах (озерах, ставках та водосховищах), у яких сума, одержана від реалізації сільськогосподарської продукції власного виробництва та продуктів її переробки за попередній звітний (податковий) рік, перевищує 75 відсотків загальної суми валового доходу (п. 1 ст. 2 Закону України «Про фіксований сільськогосподарський податок»).

Наступна група суб'єктів, які підпадають під дію Закону України «Про фіксований сільськогосподарський податок», це: рибальські, рибницькі та риболовецькі господарства. Визначення рибогосподарського підприємства, яке включає в себе і рибницьке, і рибальське, і рибопереробне підприємство, міститься у Законі України «Про загальнодержавну програму розвитку рибного господарства України на період до 2010 року» від 19 лютого 2004р. Під таким підприємством розуміється суб'єкт підприємницької діяльності, основними видами діяльності якого є вилов (збирання), відтворення, вирощування, переробка риби та інших водних живих ресурсів і продукції з них, а сума, одержана від їх реалізації, перевищує 50 відсотків загальної суми валового доходу підприємства (ст. 1). Розмежувати ж зазначені види господарств (підприємств) можливо лише за сферою їх дії. Так, рибальські підприємства діють у сфері рибальства (підгалузі рибного господарства) і займаються промислом риби та інших водних живих ресурсів у рибогосподарських водних об'єктах; рибницькі — у сфері рибництва (підгалузь рибного господарства) і займаються розведенням та вирощуванням риби та інших водних живих ресурсів у спеціально створених штучних умовах або визначених для цього рибогосподарських водних об'єктах (ст. 1 Закону).

§ 2. Окремі вимоги до платників фіксованого сільськогосподарського податку

Обов'язковою вимогою Закону України «Про фіксований сільськогосподарський податок» щодо сільськогосподарських підприємств

є їх діяльність у виробництві сільськогосподарської продукції. Що стосується самого терміна «сільськогосподарське виробництво», то він не отримав належного закріплення в аграрному законодавстві. Найбільш загальне поняття «сільське господарство», яке ототожнюється із терміном сільськогосподарське виробництво, наведене в Законі України «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001—2004 років», згідно з яким це — вид господарської діяльності з виробництва продукції, яка пов'язана з біологічними процесами її вирощування, призначеної для споживання в сирому і переробленому вигляді та для використання на нехарчові цілі (ст. 1).

Окремо слід зупинитися на тенденції включення до мети діяльності сільськогосподарських підприємств не тільки виробництва, а й переробки та реалізації сільськогосподарської продукції. На наш погляд, це є цілком виправданим, адже практично кожний суб'єкт господарювання виробляє продукцію з метою її подальшої реалізації, зацікавлений у первинній переробці виробленої продукції з метою «поліпшення якості виробленої продукції, що безпосередньо підвищує її ринкову вартість»[1]. Таким чином, сільськогосподарське виробництво на сьогоднішній день є досить складним явищем і включає в себе відносини не тільки щодо безпосереднього виробництва сільськогосподарської продукції, а також щодо її переробки і реалізації. Слід звернути увагу, що діяльність з переробки може бути віднесена до сільськогосподарської, якщо вона здійснюється тільки в рамках підсобних підприємств і промислів сільськогосподарського товаровиробника[2].

Таким чином, підприємство, яке реєструється як платник ФСП, повинне: бути сільськогосподарським підприємством різних організаційно-правових форм, передбачених законами України, селянським та іншим господарством, основним видом діяльності якого є сільськогосподарське виробництво, коди якого підтверджуються довідкою управління статистики; мати у наявності об'єкт оподаткування, зокрема площі сільгоспугідь (ріллі, сіножатей, пасовищ та багаторічних насаджень), їх грошову оцінку, що підтверджується довідкою органів земельних ресурсів, для яких законом встановлені ставки ФСП; дотримуватися критерію, відповідно до якого сума, одержана, зокрема, від реалізації сільгосппродукції, що вироблена (вирощена) на сільськогосподарських

[1] Єрмоленко В. М. Сільськогосподарська продукція як аграрно-правова категорія / В. М. Єрмоленко // Підприємництво, господарство і право. — 2006. — № 6. - С. 59.

[2] Козьірь М. И. Аграрное право России: проблеми становлення и развития / М. И. Козьірь. — М.: Право и государство, 2003. — С. 36.

угіддях, які належать сільськогосподарському товаровиробнику нацраві власності або надані йому в користування, та продуктів її переробки на власних підприємствах за попередній звітний (податковий) рік, перевищує 75 відсотків загальної суми валового доходу підприємства (Лист Державної податкової адміністрації України «Щодо переходу на сплату фіксованого сільськогосподарського податку у 2007 році підприємства, що займається вирощуванням шампіньйонів» від 11 грудня 2006 р. № 23082/7/15-0617).

Не можуть бути платниками ФСП суб'єкти господарювання, які реалізують інвестиційні або інноваційні проекти у спеціальних (вільних) економічних зонах, на територіях пріоритетного розвитку із спеціальним режимом інвестиційної діяльності, в умовах технологічних парків, реалізують інноваційні проекти відповідно до Закону України «Про інноваційну діяльність» або зареєстровані платниками єдиного податку для суб'єктів малого підприємництва від 4 липня 2002 р.

Законодавство чітко регламентує, що сума, отримана платником податку від реалізації сільськогосподарської продукції власного виробництва та продуктів її переробки (крім підакцизних товарів, за винятком виноматеріалів виноградних (коди згідно з УКТ ЗЕД *2204* 29—2204 ЗО), вироблених на підприємствах первинного виноробства для підприємств вторинного виноробства, які використовують такі виноматеріали для виробництва готової продукції), включає доходи, отримані від: реалізації продукції рослинництва і тваринництва, що вироблена (вирощена) на угіддях, які належать сільськогосподарському товаровиробнику на праві власності або надані йому в користування, та продуктів її переробки на власних підприємствах; реалізації продукції рибницьких, рибальських та риболовецьких господарств, які займаються розведенням, вирощуванням та виловом риби у внутрішніх водоймах (озерах, ставках та водосховищах), і продуктів ЇЇ переробки на власних підприємствах; реалізації продукції, що вироблена із сировини власного виробництва на давальницьких умовах, незалежно від територіального розміщення переробного підприємства (п 4. Положення про порядок справляння та обліку фіксованого сільськогосподарського податку, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 квітня 1999 р. № 658).

У разі коли сільськогосподарське підприємство утворюється шляхом злиття, приєднання, перетворення, поділу або виділення, у рік такого утворення до суми, отриманої від реалізації сільськогосподарської продукції власного виробництва та продуктів її переробки (крім підакцизних товарів, за винятком виноматеріалів виноградних (коди згідно з УКТ ЗЕД 2204 29—2204 ЗО), вироблених на підприємствах пер-

винного виноробства для підприємств вторинного виноробства, які використовують такі виноматеріали для виробництва готової продукції), включаються також доходи, отримані протягом останнього податкового періоду від надання супутніх послуг, перелік яких затверджується наказом Міністерства аграрної політики України від 19 січня 2007 р. №25.

Якщо особа створюється шляхом злиття, приєднання, поділу та перетворення згідно з нормами ЦК України (статті 106—109), то норма щодо дотримання не менш як 75 відсотків загальної суми валового доходу від реалізації (поставки) сільськогосподарської продукції (супутніх послуг) протягом останнього податкового періоду поширюється солідарно на усіх осіб, які зливаються або приєднуються; кожну окрему особу, створену шляхом поділу або виділу; особу, створену шляхом перетворення (п. 1 ст. 2 Закону України «Про фіксований сільськогосподарський податок»),

§ 3. Порядок реєстрації (зняття з реєстрації) платника фіксованого сільськогосподарського податку

Для отримання реєстрації як платника ФСП особа має подати відповідному податковому органу документи за переліком, який встановлюється за процедурою, визначеною законом для подання податкової звітності. Сільськогосподарське підприємство, утворене протягом року шляхом злиття, приєднання або перетворення платників податку, подає протягом 20 календарних днів місяця, що настає за місяцем його утворення, до органів державної податкової служби за своїм місцезнаходженням та за місцем розташування земельних ділянок розрахунок фіксованого сільськогосподарського податку за період від дати утворення до кінця поточного року для набуття статусу платника податку, а також усіх прав і обов'язків щодо погашення податкових зобов'язань або боргів, які передані йому як правонаступнику. Довідка про надання або підтвердження статусу платника податку видається протягом десяти робочих днів після дати подання податкового розрахунку органом державної податкової служби за місцезнаходженням платника податку (пункти 10—11 вищезазначеного Положення).

Особа знімається з податкової реєстрації як платник ФСП за власною ініціативою, якщо вона подає письмову заяву щодо добровільного зняття з такої реєстрації. У випадку якщо така особа підпадає під регулювання норм Закону України «Про відновлення платоспроможності

боржника або визнання його банкрутом», а також якщо вона ліквідується, у тому числі шляхом злиття, приєднання або перетворення (п. 3 ст. 2 Закону України «Про фіксований сільськогосподарський податок»), вона знімається з податкової реєстрації за рішенням податкового органу. Крім того, у разі коли у звітному податковому періоді валовий дохід від операцій з реалізації сільськогосподарської продукції власного виробництва та продуктів її переробки становить менш як 75 відсотків загальної суми валового доходу, підприємство сплачує податки у наступному звітному періоді на загальних підставах. Зміна порядку сплати податків і зборів (обов'язкових платежів) протягом звітного (податкового) року не допускається (пункти 7—8 ст. 2 Закону України «Про фіксований сільськогосподарський податок»),

§ 4. Об'єкт та ставка фіксованого сільськогосподарського податку

Об'єктом оподаткування для платників ФСП є площа сільськогосподарських угідь, переданих сільськогосподарському товаровиробнику у власність або наданих йому у користування, в тому числі на умовах оренди, а також земель водного фонду, які використовуються рибницькими, рибальськими та риболовецькими господарствами для розведення, вирощування та вилову риби у внутрішніх водоймах (озерах, ставках та водосховищах). Тобто механізм нарахування такого податку виявляється у зростанні його залежності від обсягів та якості землі, яка знаходиться у власності (користуванні) сільськогосподарських підприємств.

У випадку коли у звітному періоді відбувається зміна площ сільськогосподарських угідь, у зв'язку з набуттям права землевласника або землекористувача відповідно землевласник чи землекористувач зобов'язаний здійснити уточнення сум податкових платежів на період до закінчення податкового року і протягом місяця надати розрахунки до органів державної податкової служби за місцем розташування земельної ділянки та до органу державної податкової служби за місцем знаходження платника податку (ч. 2 ст. 3 вищезазначеного Закону).

Визначення об'єкта оподаткування має суттєве практичне значення. Так, за роз'ясненням Державної податкової адміністрації України, наприклад підприємства, які займаються лише відгодівлею великої рогатої худоби, птиці та свиней, не вирощуючи, а закуповуючи при цьому необхідну для відгодівлі сільгосппродукцію, у своїй більшості не ма-

ють об'єкта оподаткування для визначення суми ФСП на поточний рік, виходячи з площі земельних ділянок та ставок ФСП, встановлених Законом, а відповідно не мають права реєструватись як платники ФСП (Лист Державної податкової адміністрації України «Про розгляд звернення (щодо питань оподаткування фіксованим сільськогосподарським податком)» від 6 грудня 2005 р. № 11924/6/15-0616).

Ставка ФСП з одного гектара сільськогосподарських угідь встановлюється у відсотках до їх грошової оцінки, проведеної за станом на 1 липня 1995 р., відповідно до Методики нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 1995 р. № 213 у таких розмірах:

— для ріллі, сіножатей та пасовищ — 0,15;

— для багаторічних насаджень — 0,09;

— для земель водного фонду, які використовуються рибницькими, рибальськими та риболовецькими господарствами для розведення, вирощування та вилову риби у внутрішніх водоймах, — 0,45 відсотка грошової оцінки одиниці площі ріллі по областях та Автономній Республіці Крим.

Для платників податку, які здійснюють діяльність у гірських зонах та на поліських територіях, ставка ФСП з одного гектара сільськогосподарських угідь встановлюється у відсотках до їх грошової оцінки, проведеної також за станом на 1 липня 1995 р., в таких розмірах:

— для ріллі, сіножатей та пасовищ — 0,09;

— для багаторічних насаджень — 0,03 (ст. 4 Закону України «Про фіксований сільськогосподарський податок»).

§ 5. Порядок нарахування та сплати фіксованого сільськогосподарського податку

Законодавством передбачено окремий порядок нарахування та сплати ФСП. Так, сільськогосподарські підприємства для набуття і підтвердження статусу платників податку самостійно обчислюють суму такого податку за формою, встановленою Державною податковою адміністрацією, та до 1 лютого поточного року подають: загальний розрахунок ФСП на поточний рік щодо всієї площі земельних ділянок, з якої справляється податок до органу державної податкової служби за своїм місцезнаходженням; звітний розрахунок ФСП окремо за кожною земельною ділянкою до органу державної податкової служби за

місцем розташування такої земельної ділянки; розрахунок питомої ваги доходу від реалізації сільськогосподарської продукції власного виробництва та продуктів її переробки в загальній сумі валового доходу підприємства за попередній звітний (податковий) рік до органів державної податкової служби за своїм місцезнаходженням та за місцем розташування земельних ділянок за формою, встановленою Мінагрополітики разом з Державною податковою адміністрацією; витяг з державного земельного кадастру про склад земель сільськогосподарських угідь та їх грошову оцінку до органів державної податкової служби за своїм місцезнаходженням та за місцем розташування земельних ділянок (п. 5 Положення про порядок справляння та обліку фіксованого сільськогосподарського податку). Причому в разі використання сільськогосподарськими підприємствами земельних ділянок, правовстановлюючі документи яких проходять процедуру оформлення і ще не зареєстровані в базі даних структурних підрозділів Центру державного земельного кадастру, для розрахунку ФСП необхідно брати облікові дані про їх площі, надані відділами Держкомзему, у районах. Після їх реєстрації користуватися даними структурних підрозділів Центру державного земельного кадастру (лист Державного комітету України із земельних ресурсів від 20 березня 2009 р. № 14-22-6/2725).

Згідно зі ст. 3 Закону України «Про фіксований сільськогосподарський податок» у випадку, коли у звітному періоді відбувається зміна площ сільськогосподарських угідь, у зв'язку з набуттям права землевласника або землекористувача відповідно землевласник чи землекористувач зобов'язаний здійснити уточнення сум податкових платежів на період до закінчення податкового року і протягом місяця надати розрахунки до органів державної податкової служби за місцем розташування земельної ділянки та до органу державної податкової служби за місцем знаходження платника податку.

Сплата податку проводиться щомісячно протягом ЗО календарних днів, наступних за останнім календарним днем базового звітного (податкового) місяця, у розмірі третини суми податку, визначеної на кожний квартал від річної суми податку, у таких розмірах: у I кварталі — 10%; у II кварталі — 10%; у III кварталі — 50%; у IV кварталі — 30% (ст. 5 Закону України «Про фіксований сільськогосподарський податок»),

У разі виникнення форс-мажорних обставин (стихійне лихо, дія обставин непереборної сили) по кожному конкретному платнику податку за його клопотанням Верховною Радою Автономної Республіки Крим, обласними, Київською та Севастопольською міськими радами за погодженням з Мінфіном України та Мінагрополітики України (за винятком безнадійного податкового боргу, який підлягає списанню

відповідно до Закону України «Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами»), приймається рішення про реструктуризацію (відстрочку) сплати ФСП (ст. 9 Закону України «Про фіксований сільськогосподарський податок»).

Під реструктуризацією (відстрочкою) у даному випадку розуміють перенесення сплати суми фіксованого сільськогосподарського податку, нарахованої з дати виникнення форс-мажорних обставин до кінця року, в якому виникли дані обставини, на більш пізній термін (за винятком безнадійного податкового боргу, який підлягає списанню відповідно до Закону України «Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами» (п. 1.3 Порядку проведення органами державної податкової служби реструктуризації (відстрочки) сплати сум фіксованого сільськогосподарського податку у випадку виникнення форс-мажорних обставин, затвердженого наказом Державної податкової адміністрації України від 28 вересня 2004 р. № 562).

Реструктуризацію (відстрочку) можуть надавати в межах своїх повноважень по кожному окремому випадку: Державна податкова адміністрація України — без обмежень суми; державні податкові адміністрації в Автономній республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі — на суму не більше 3 млн грн; державні податкові інспекції в містах з районним поділом (крім міст Києва і Севастополя), в районах, містах без районного поділу, районах у містах, міжрайонних та об'єднаних державних податкових інспекціях — на суму до ЗО тис. грн (п. 2 Порядку проведення органами державної податкової служби реструктуризації (відстрочки) сплати сум фіксованого сільськогосподарського податку у випадку виникнення форс-мажорних обставин). Реструктуризації (відстрочці) підлягає сума ФСП нарахована за період з дати виникнення форс-мажорних обставин до кінця року, в якому ці обставини виникли (п. 3.2 вищезазначеного Порядку).

Платники податку перераховують у визначений строк загальну суму коштів на відповідний рахунок місцевого бюджету за місцем розташування земельної ділянки (ст. 6 Закону України «Про фіксований сільськогосподарський податок»). Єдині правила обчислення ФСП і складання податкового розрахунку встановлені наказом Державної податкової адміністрації України «Про заходи щодо забезпечення виконання Закону України «Про фіксований сільськогосподарський податок» від 27 квітня 1999 р. № 230. Контроль за своєчасним і повним надходженням сум ФСП здійснюють органи Державної податкової служби (ст. 7 вищезазначеного Закону).

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

1. Що являє собою фіксований сільськогосподарський податок? Які види обов'язкових платежів та зборів він замінює?
2. Які особи можуть бути зареєстровані як платники ФСП?
3. Яким вимогам мають відповідати платники ФСП?
4. Розкрийте порядок реєстрації платника ФСП.
5. Яким чином здійснюється зняття з реєстрації платника ФСП?
6. Що є об'єктом оподаткування ФСП?
7. Розкрийте порядок нарахування та сплати ФСП.
8. Що таке реструктуризація (відстрочка) сплати ФСП?

Розділ 28
ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СТРАХУВАННЯ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

§ 1. Поняття та класифікація видів страхування у сільському господарстві

Закон України «Про страхування» від 7 березня 1996 р. визначив страхування як вид цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів фізичних та юридичних осіб у разі настання певних подій (страхових випадків), визначених договором страхування або чинним законодавством, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати фізичними особами та юридичними особами страхових платежів (страхових внесків, страхових премій) та доходів від розміщення коштів цих фондів, визначив форми проведення страхування та передбачив договірну природу виникнення страхових правовідносин.

Щодо нормативно-правових актів, що передбачають державну підтримку страхування сільськогосподарських ризиків, то тільки з 1 січня 2005 р. набув чинності Закон України «Про державну підтримку сільського господарства в Україні», який передбачає надання страхової субсидії за рахунок Фонду аграрних страхових субсидій. Хоча проблем з механізмом реалізації цього питання є багато: неналежне фінансування законодавчих програм, несвоєчасне прийняття підзаконних нормативних актів урядом щодо порядку використання бюджетних коштів на передбачені кошти та ряд інших. Позитивним кроком можна було б вважати прийняття закону про страхування у сільському господарстві, який так і залишається лише проектом, що визначає поняття сільськогосподарського страхування, його суб'єкти, предмет та враховує багато специфічних ознак страхування саме у сільському господарстві.

Серед основних підходів до класифікації страхування є класифікація за юридичними ознаками. Відповідно до міжнародних норм, за якими в багатьох країнах світу проводиться ліцензування страхової діяльності, виділяються певні класи страхування. Так, згідно з директивами ЄС з 1978 р. країни-члени цієї організації використовують класифікацію, яка охоплює 7 класів довгострокового страхування (життя і пенсії) та 18 класів загального страхування, серед яких є: страхування наземних транспортних засобів, страхування вантажів, страхування від пожеж та стихійного лиха, страхування власності, страхування відповідальності моторизованих транспортних засобів, страхування загальної відповідальності, страхування застави, страхування кредитів, страхування фінансових витрат. В Україні застосовується подібний підхід при видачі ліцензій страховикам, який передбачає більше 20 видів страхування (замість класів).

Класифікація страхування здійснюється також за об'єктами, та передбачає виділення галузей, підгалузей та видів страхування, а саме: майнове страхування, особисте страхування, страхування відповідальності та страхування підприємницьких ризиків. До галузі майнового страхування належать наступні види страхування, що характерні для суб'єктів аграрного права: страхування наземного транспорту, страхування тварин, страхування вантажу, страхування урожаю сільськогосподарських культур тощо. До сфери страхування відповідальності належать: екологічне страхування, страхування відповідальності аграрних товаровиробників за якість продукції, страхування професійної відповідальності, страхування кредитних ризиків, страхування експортно-імпортних операцій, страхування біржових операцій інші види. До сфери страхування підприємницьких ризиків відносять: страхування невиконання договірних зобов'язань, страхування перерв у виробництві, страхування на випадок введення нової техніки, технологій, страхування інвестицій та інші види.

Об'єкт страхування є вирішальним чинником, від якого залежить форма проведення страхування, характер договору страхування та його істотні умови. ***Форма страхування*** — порядок організації страхування на засадах добровільності або обов'язковості. Відповідно до ст. 7 Закону України «Про страхування» передбачено такі види обов'язкового страхування для суб'єктів аграрного права:

— страхування життя і здоров'я спеціалістів ветеринарної медицини;

— страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів;

— страхування тварин на випадок загибелі, знищення, вимушеного забою, від хвороб, стихійних лих та нещасних випадків у випадках та згідно з переліком тварин, встановленими Кабінетом Міністрів України;

— страхування відповідальності виробників (постачальників) продукції тваринного походження, ветеринарних препаратів, субвенцій за шкоду, заподіяну третім особам;

— страхування предмета іпотеки від ризиків випадкового знищення, випадкового пошкодження або псування.

Для здійснення обов'язкового страхування Кабінет Міністрів України встановлює порядок та правила його проведення, форми типового договору, особливі умови ліцензування обов'язкового страхування, розміри страхових сум та максимальні розміри страхових тарифів або методику актуарних розрахунків.

Добровільне страхування — це страхування, яке здійснюється на основі договору між страхувальником і страховиком. Загальні умови і порядок здійснення добровільного страхування визначаються правилами страхування, що встановлюються страховиком самостійно відповідно до вимог законодавства про страхування. Серед видів добровільного страхування є: страхування життя; страхування від нещасних випадків; медичне страхування (безперервне страхування здоров'я); страхування здоров'я на випадок хвороби; страхування залізничного транспорту; страхування наземного транспорту (крім залізничного); страхування повітряного транспорту; страхування водного транспорту (морського внутрішнього та інших видів водного транспорту); страхування вантажів та багажу (вантажобагажу); страхування від вогневих ризиків та ризиків стихійних явищ (ст. 6 Закону України «Про страхування»). Перелік видів добровільного страхування, що встановлений у законодавстві, не є вичерпним.

Порівняльна характеристика обов'язкового та добровільного страхування дає можливість зробити такі висновки:

1) страхові правовідносини щодо обов'язкового страхування виникають на підставі нормативно-правових актів, які встановлюють перелік об'єктів, обсяг страхової відповідальності, рівень або норми страхового забезпечення, порядок визначення тарифних ставок, періодичність внесення страхових платежів, основні права та обов'язки страховиків та страхувальників; на відміну від добровільного, де всі умови страхування встановлюються договором з урахуванням страхового законодавства;

2) суцільне охоплення обов'язковим страхуванням об'єктів, визначених у законі, на відміну від добровільного страхування, де охоплення є вибірковим та залежить від бажання страхувальника;

3) обов'язкове страхування є безстроковим та діє протягом усього періоду, поки страхувальник користується застрахованим об'єктом або виконує певні обов'язки. При переході майна до іншого страхувальника страхування не припиняється, а втрачає силу лише при загибелі застрахованого майна або припиненні виконання обов'язків. Добровільне страхування носить строковий характер;

4) для обов'язкового страхування передбачено нормування страхового забезпечення, на відміну від добровільного страхування, де страхове забезпечення залежить від бажання страхувальника.

§ 2. Договір страхування за участю сільськогосподарських підприємств: поняття, зміст та специфіка

Правове дослідження положень ЦК України (ст. 979), Закону України «Про страхування» (п. 16 ст. 6, пункти 11, ЗО, 35 ст. 7 та ч. 2 ст. 7) та відповідних положень Закону України «Про державну підтримку сільського господарства в Україні» (пункти 10.1, 10.4 ст. 10) дає підстави стверджувати, що страхові правовідносини сільськогосподарських підприємств мають форму обов'язкового або добровільного та виникають на підставі договору, причому обов'язкова форма хоча і ґрунтується на законі, який зобов'язує визначених у ньому осіб у якості страхувальників укладати зі страховиками договори у визначених випадках, теж опосередковується договором страхування. Тобто саме договір відіграє головну правову форму страхових відносин сільськогосподарських підприємств.

Договір страхування — це письмова угода між страхувальником і страховиком, згідно з якою страховик бере на себе зобов'язання у разі настання страхового випадку здійснити страхову виплату страхувальнику або іншій особі, визначеній у договорі страхування страхувальником, на користь якої укладено договір страхування (надати допомогу, виконати послугу тощо), а страхувальник зобов'язується сплачувати страхові платежі у визначені строки та виконувати інші умови договору. Договір страхування має приватноправову природу, хоча на різних етапах здійснення страхових правовідносин спостерігаються елементи публічного права, оскільки страховиком є юридична особа, яка спеціально створена для здійснення страхової діяльності та має ліцензію на її здійснення. При укладенні договорів майнового страхування та страхування відповідальності страхувальники за згодою застрахованої особи або самостійно мають право визначати особу для одержання страхової виплати (вигодонабувача), а також змінювати її до настання страхового випадку, якщо інше не передбачено договором страхування чи не випливає із його суті. При майновому страхуванні вигодонабувачами, як правило, є власники застрахованого майна. Так, наприклад,

відповідно до ст. 8 Закону України «Про іпотеку» іпотекодавець зобов'язаний застрахувати предмет іпотеки на його повну вартість від ризиків випадкового знищення, випадкового пошкодження або псування, якщо іпотечним договором цей обов'язок не покладено на іпотекодержателя.

Договори страхування укладаються відповідно до правил страхування, що розробляються кожною страховою компанією окремо. Договір страхування повинен містити: назву документа; назву та адресу страховика; прізвище, ім'я, по батькові або назву страхувальника та застрахованої особи, їх адреси та дати народження; прізвище, ім'я, по батькові, дату народження або назву вигодонабувача та його адресу; зазначення предмета договору страхування; розмір страхової суми за договором страхування іншим, ніж договір страхування життя; розмір страхової суми та (або) розміри страхових виплат за договором страхування життя; перелік страхових випадків; розміри страхових внесків (платежів, премій) і строки їх сплати; страховий тариф (страховий тариф не визначається для страхових випадків, для яких не встановлюється страхова сума; строк дії договору; порядок зміни і припинення дії договору; умови здійснення страхової виплати; причини відмови у страховій виплаті; права та обов'язки сторін і відповідальність за невиконання або неналежне виконання умов договору; інші умови за згодою сторін; підписи сторін.

Зміст договору страхування визначається в першу чергу Законом України «Про страхування» (статті 20, 21), Правилами страхування, що розробляються та затверджуються самими страховиками, та договорами страхування. До обов'язків страхувальника—сільськогосподарського підприємства належать: своєчасно вносити страхові платежі; при укладанні договору страхування надати інформацію страховикові про всі відомі йому обставини, що мають істотне значення для оцінки страхового ризику, і надалі інформувати його про будь-яку зміну страхового ризику; при укладенні договору страхування повідомити страховика про інші чинні договори страхування щодо цього предмета договору; вживати заходів щодо запобігання та зменшення збитків, завданих внаслідок настання страхового випадку; повідомити страховика про настання страхового випадку в строк, передбачений умовами страхування. Умовами договору страхування можуть бути передбачені також інші обов'язки страхувальника, виходячи із об'єкта страхування. Наприклад, повідомити про втрату ключів від транспортного засобу, блокуючих пристроїв, гаражу, де зберігається транспортний засіб, протягом 24 годин з моменту такої втрати; вжити необхідних та доцільних заходів, у тому числі рекомендованих страховиком, для запобіганню

збільшення ступеня ризику, настання страхового випадку, збільшенню збитків внаслідок настання страхового випадку тощо.

Відповідно до статей 640,983 ЦК України договір страхування набуває юридичної сили лише після вчинення страхувальником певної дії, а саме внесення страхового платежу. Це означає, що факт досягнення згоди за всіма істотними умовами договору страхування і підписання договору не має юридичної сили та не породжує жодних прав та обов'язків для сторін. Таким чином, договір страхування є реальним.

Для укладання договору страхування страхувальник подає страховику письмову заяву за формою, встановленою страховиком, або іншим чином заявляє про свій намір укласти договір страхування. При укладанні договору страхування страховик має право запросити у страхувальника баланс або довідку про фінансовий стан, підтверджені аудитором (аудиторською фірмою), та інші документи, необхідні для оцінки страховиком страхового ризику.

Дія договору страхування припиняється та втрачає чинність за згодою сторін, а також у разі: 1) закінчення строку дії; 2) виконання страховиком зобов'язань перед страхувальником у повному обсязі; 3) несплати страхувальником страхових платежів у встановлені договором строки. При цьому договір вважається достроково припиненим у випадку, якщо перший (або черговий) страховий платіж не був сплачений за письмовою вимогою страховика протягом десяти робочих днів з дня пред'явлення такої вимоги страхувальнику, якщо інше не передбачено умовами договору; 4) ліквідації страхувальника-юридичної особи або смерті страхувальника-фізичної особи чи втрати ним дієздатності, за винятком випадків, передбачених статтями 22, 23 і 24 Закону України «Про страхування»; 5) ліквідації страховика у порядку, встановленому законодавством України; 6) прийняття судового рішення про визнання договору страхування недійсним; 7) в інших випадках, передбачених законодавством України. Дія договору страхування може бути достроково припинена за вимогою страхувальника або страховика, якщо це передбачено умовами договору страхування. До специфічних ознак договорів страхування за участю сільськогосподарських підприємств можна віднести: суб'єктивний склад, принципи укладання таких договорів та їх предмет.

Сільськогосподарське підприємство, що виступає страхувальником у договорі страхування, має цілісну, комплексну правосуб'єктність, яка обумовлена статутною діяльністю, на яку, в свою чергу, впливає сезонність сільськогосподарського виробництва, а також використання ним земель сільськогосподарського призначення. Однією зі складових комплексної правосуб'єктності сільськогосподарського підприєм-

ства є цивільна правосуб'єктність, що характеризує його як юридичну особу, якій притаманні всі ознаки, характерні для таких осіб (статті 80—93 ЦК України). Реалізовуючи таку складову цивільної правосуб'єктності, як майнову правосуб'єктність (зміст якої складають здатність до володіння та реалізації сукупності прав та обов'язків, які має сільськогосподарське підприємство стосовно певного кола майна) та правосуб'єктність господарську, сільськогосподарське підприємство стає суб'єктом договору страхування. Отже, страхувальником (суб'єктом договору страхування) може бути будь-яка юридична особа, яка є власником або виробником товарної сільськогосподарської продукції, незалежно від форми власності і господарювання; сільськогосподарські підприємства, навчальні та дослідно-виробничі заклади, фабрики, кооперативи, фермерські, селянські господарства, розташовані на території України та ті, що уклали зі страховиком договір страхування. Особливість, пов'язана із принципами укладання договорів страхування за участю сільськогосподарських підприємств, полягає у комплексності правовідносин, що виникають при їх укладанні, а саме у поєднанні цивільно-правового начала договірних відносин та особливостей їх суб'єктивного складу — сільськогосподарських підприємств. Виходячи з того, що предметом аграрного права є урегульовані нормами аграрного та традиційних галузей права, засновані на багатоукладності форм власності та форм господарювання реальні суспільні відносини, об'єднані цілями, завданнями суб'єктів аграрного підприємництва (якими є сільськогосподарські підприємства), їхньою діяльністю з виробництва продуктів харчування та сільськогосподарської сировини, є підстави стверджувати, що страхові правовідносини сільськогосподарських підприємств є частиною зовнішніх аграрних правовідносин, що входять до відповідного предмета правового регулювання.

§ 3. Основні умови та порядок страхування майна сільськогосподарських підприємств

Правове регулювання страхування майна сільськогосподарських підприємств здійснюється рядом нормативно-правових актів. У першу чергу — це Закон України «Про державну підтримку сільського господарства», який визначив основи державної політики у бюджетній, кредитній, ціновій, страховій, регуляторній та інших сферах державного управління щодо стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції та розвитку агарного ринку. Відповідно до ст. 10 цього Закону (в редакції від 4 червня 2009 р.) об'єктами страхування є

сільськогосподарська продукція та капітальні активи. Страхування ризиків загибелі (втрати) сільськогосподарської продукції (її частини) та капітальних активів проводиться товаровиробником сільськогосподарської продукції в добровільній формі та здійснюється на основі договору між страхувальником та страховиком. Закон встановлює, що ***комплексне страхування*** — це страхування на випадок знищення або пошкодження об'єкта внаслідок певного переліку (комплексу) несприятливих подій.

При страхуванні сільськогосподарських культур до такого переліку належать: а) вимерзання, ожеледь, заморозок, льодова кірка; б) град, буря, ураган, шквал, удар блискавки та пожежі, спричинені нею; в) зливи та повені, затяжні дощі; г) сель, лавина, земельний зсув; ґ) посуха чи зневоднення на землях, які підлягають примусовому зрошенню, сухові; д) землетрус; е) епітофітотійний розвиток хвороб, розмноження шкідників рослин та хвороб, що стати наслідком несприятливих подій, визначених у пунктах «а»—«д»; є) крадіжки та протиправні дії третіх осіб.

При страхуванні сільськогосподарських тварин до такого переліку належать: а) інфекційні хвороби, пожежі, стихійне лихо; б) нещасний випадок; в) вимушений забій (знищення) за розпорядженням спеціалістів ветеринарної медицини у зв'язку із заходами боротьби з інфекційними хворобами; г) неможливість використання тварин за призначенням (для племінних тварин). Об'єктом комплексного страхування є будь-який з таких об'єктів (їх комбінація): а) сума витрат, понесених у зв'язку з виробництвом окремого виду сільськогосподарської продукції; б) очікувана вартість сільськогосподарської продукції, що виробляється; в) очікуваний дохід (прибуток) від продажу сільськогосподарської продукції, що виробляється.

Індексним вважається страхування ризику втрати врожаю окремої сільськогосподарської культури щодо усереднених натуральних показників ЇЇ врожайності на визначеній території за попередні п'ять маркетингових періодів. Для цілей розрахунку розміру страхової виплати за індексним страхуванням використовується спотова ціна метричної одиниці застрахованої сільськогосподарської продукції, діюча на організованому аграрному ринку на момент виникнення страхового випадку.

Для визначених цим законом цілей передбачається створення ***Фонду аграрних страхових субсидій*** (далі — ФАСС), який є державною спеціалізованою установою, яка створюється для надання страхових субсидій виробникам сільськогосподарської продукції. Фінансовою основою для функціонування ФАСС є первинний внесок з державно-

го бюджету, кредити державного бюджету та обов'язкові відрахування зроблені страховиками від суми страхових премій, отриманих внаслідок обов'язкового або добровільного страхування окремих видів сільськогосподарської продукції, такі відрахування включаються до системи оподаткування України. Розмір обов'язкових відрахувань до ФАСС становить 2 відсотки від сум страхових премій (страхових платежів), зазначених у підпункті 11.2.1, збільшених на суму будь-яких інших платежів або компенсацій страховику у зв'язку з таким страхуванням, що надаються страхувальником або від його імені третьою особою. Що стосується витрат ФАСС, то вони спрямовуються на: а) надання страхової субсидії у розмірі 50 відсотків від вартості страхових премій (внесків), фактично сплачених суб'єктами аграрного ринку при комплексному та індексному страхуванні сільськогосподарської продукції, а також страхуванні капітальних активів за правилами, встановленими Законом України «Про державну підтримку сільського господарства»; б) надання страхової субсидії у розмір 50 відсотків страхової франшизи при настанні страхового випадку за комплексним та індексним страхуванням сільськогосподарської продукції, а також страхуванням капітальних активів.

Порядок здійснення ФАССом виплати страхових субсидій визначається щорічно постановами уряду. Наприклад, відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку використання у 2007 році коштів, передбачених у державному бюджеті на здешевлення вартості страхових премій (внесків), фактично сплачених суб'єктам аграрного ринку» від 21 лютого 2007 р. № 261 компенсація виплачується суб'єктам аграрного ринку, що застрахували ризики загибелі (втрати) сільськогосподарської продукції (пшениці, жита, суміші пшениці та жита, ячменю, вівса, кукурудзи, соєвих бобів, льону, ріпаку, соняшнику, хмелю, цукрових буряків, тритікале, гороху, гречки, проса, коноплі на тресту та рису) згідно з правилами комплексного та індексного страхування (далі — страхувальники), у розмірі 50 відсотків вартості страхових премій (внесків), фактично сплачених ними, у межах страхової премії (внеску), яка не перевищує 5 відсотків суми застрахованого ризику, розрахованого виходячи з розміру мінімальної закупівельної ціни на окремий об'єкт державного цінового регулювання.

На сільськогосподарську продукцію, яка не визначена об'єктом державного цінового регулювання, а також на сільськогосподарську продукцію, що є об'єктом державного цінового регулювання, але на яку не запроваджено державного цінового регулювання або не встановлено мінімальну закупівельну ціну, сума застрахованого ризику розраховуєгься виходячи з визначеної відповідно до правил біржової торгівлі котирувальної ціни, яка склалася на акредитованих товарних біржах України на момент укладення договору страхування. У разі коли біржові торги за зазначеною продукцією на дату укладення договору страхування не проводилися, сума застрахованого ризику розраховується відповідно до цін, що склалися на попередніх біржових торгах (на умовах споту, франко-складу).

Компенсація виплачується страхувальникам, які навесні щодо озимих та ярих культур до 1 липня 2008 р,, а восени щодо озимих до 25 листопада 2008 р. уклали договір страхування із страховою компанією, що має ліцензію на провадження відповідного виду страхування. На практиці, виходячи із норм страхового законодавства, розрізняють два види страхування у сільському господарстві — це страхування, що підлягає субсидуванню, та комерційне страхування.

Страхування, що підлягає субсидуванню, регулюється також постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку і правил проведення обов'язкового страхування врожаю сільськогосподарських культур і багаторічних насаджень державними сільськогосподарськими підприємствами, врожаю зернових культур і цукрових буряків сільськогосподарськими підприємствами всіх форм власності» від 11 липня 2002 р. № 1000 (далі - Постанова № 1000) та постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку і правил проведення обов'язкового страхування тварин на випадок загибелі, знищення, вимушеного забою, від хвороб, стихійних лих та нещасних випадків» від 23 квітня 2003 р. № 590 (далі - Постанова № 590).

Постанова № 1000 визначає об'єктом обов'язкового страхування майнові інтереси, що не суперечать законодавству і пов'язані з неотриманням або недоотриманням врожаю сільськогосподарських культур і багаторічних насаджень державними сільськогосподарськими підприємствами, зернових культур і цукрових буряків — сільськогосподарськими підприємствами усіх форм власності. До страхових ризиків, на випадок яких проводиться обов'язкове страхування, належать град, пожежа, вимерзання, ураган, буря, злива, зсув, повінь, сель, посуха, повне раптове знищення посівів карантинними шкідниками.

Страховим випадком вважається заподіяння страхувальнику прямих збитків у результаті часткової або повної загибелі врожаю сільськогосподарських культур, багаторічних насаджень, врожаю зернових культур і цукрових буряків унаслідок прямої дії страхових ризиків. Страхова сума обов'язкового страхування врожаю сільськогосподарських культур визначається в розмірі вартості врожаю, яка обчислюється шляхом множення середньої врожайності з гектара за останні

п'ять років, за даними обліку страхувальника, на ціну 1 центнера продукції, що склалася за минулий рік (або за згодою сторін на заставну ціну цього виду продукції, визначену в установленому порядку), та на фактичну площу, з якої збиратиметься врожай. Страховик має право відмовити у виплаті страхового відшкодування у разі: навмисних дій страхувальника, спрямованих на настання страхового випадку. Зазначена норма не поширюється на дії, пов'язані з виконанням ним громадянського чи службового обов'язку, в стані необхідної оборони (без перевищення її меж) або захисту майна, життя, здоров'я, честі, гідності та ділової репутації. Кваліфікація дій страхувальника, на користь якого укладено договір обов'язкового страхування, встановлюється відповідно до законодавства; подання страхувальником свідомо неправдивих відомостей про об'єкт страхування або про факт настання страхового випадку; отримання страхувальником повного відшкодування збитків за майновим страхуванням від особи, винної у їх заподіянні; порушення страхувальником агротехнічних вимог до вирощування сільськогосподарської культури та правил протипожежної безпеки; інших випадків, передбачених законодавством. Укладання договорів страхування здійснюється на період одного сезону (циклу) вирощування сільськогосподарської культури, строк дії договору страхування не може бути більшим та довшим за термін збирання майбутнього (очікуваного) врожаю, встановленого згідно з агротехнічними вимогами для певного регіону.

Відповідно до Постанови № 590 об'єктом обов'язкового страхування є майнові інтереси, що не суперечать законодавству, пов'язані із загибеллю, знищенням, вимушеним забоєм тварин, які належать на правах державної, комунальної або приватної власності страхувальнику, внаслідок хвороб, стихійного лиха та нещасних випадків. Такими тваринами є племінні тварини: велика рогата худоба, свині, вівці, кози, коні (чистопорідні або одержані за затвердженою програмою породного вдосконалення тварини, що мають племінну (генетичну) цінність і можуть використовуватися в селекційному процесі) віком від одного року; зоопаркові тварини віком від одного року; циркові тварини віком від одного року. До страхових ризиків, на випадок яких проводиться обов'язкове страхування, належать загибель, знищення, вимушений забій тварин внаслідок інфекційних хвороб, пожежі, вибуху, урагану, блискавки, дії електричного струму, сонячного або теплового удару, землетрусу, повені, обвалу, бурі, бурану, граду, замерзання, задушення, отруєння травами або речовинами, укусу змії або отруйних комах, утеплення, падіння в ущелину, потрапляння під. транспортні засоби та інших травматичних ушкоджень. Страховим випадком є подія, передбачена договором обов'язкового страхування, з настанням якої виникає обов'язок страховика здійснити виплату страхового відшкодування страхувальнику. Страхова сума обов'язкового страхування визначається за балансовою вартістю, але не повинна перевищувати ринкової вартості тварин. Розмір страхових платежів і термін їх внесення визначаються у договорі обов'язкового страхування. Максимальні розміри страхових тарифів за договорами обов'язкового страхування становлять 5 відсотків страхової суми.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

1. Назвіть види обов'язкового страхування для суб'єктів аграрного права.
2. Які існують види страхування за участю сільськогосподарських підприємств, що виділяються за таким критерієм, як юридичні ознаки?
3. Які відмінності можна виокремити при здійсненні порівняння обов'язкового та добровільного страхування за участю сільськогосподарських підприємств?
4. Якими нормативними документами визначається зміст договору страхування?
5. Чи має договір страхування у сільському господарстві ознаки консенсуальності?
6. Назвіть принципи страхування за участю сільськогосподарських підприємств.
7. Дайте правову характеристику комплексного страхування.
8. Назвіть ознаки індексного страхування.
9. Розкрийте зміст основних повноважень ФАСС.
10. Що є об'єктом страхування відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 11 липня 2002 р. № 1000?
11. Назвіть страхові ризики та об'єкти страхування відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 23 квітня 2003 р. № 590.

Розділ 29
ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ІНВЕСТИЦІЙ У СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

§ 1. Загальні правові засади формування аграрних інвестиційних відносин

Відомо, що для відродження й подальшого нарощування потенціалу АПК потрібні великі інвестиції. Адже потенціал агросектора — то не лише родюча земля і люди, котрі на ній працюють. Де також і основні засоби: обладнання, сільськогосподарська техніка тощо. Підраховано, що понад 90 відсотків цих засобів за останні 15 років виявились замортизованими, такими, що потребують термінової заміни. На це потрібно витратити щонайменше 400 мільярдів гривень. Тому, на жаль, український агропромисловий комплекс не є інвестиційно привабливим. Причин цього чимало. Це і нестабільність вітчизняного законодавства, і недосконалість судової системи, і часта зміна політики на рівні виконавчої влади, і нерозвиненість інфраструктури банківської системи, аграрного ринку, що не дає змоги контролювати ризики інвесторів, які прийдуть в Україну. Цей масив проблем треба якнайшвидше розв'язувати, залучивши до справи і політиків, і фахівців галузі. Дуже важливо створити в Україні умови для залучення інвестиційних ресурсів, адже нашим банкам нині важко надавати кредити через відсутнє забезпечення.

Статтею 1 Закону України «Про інвестиційну діяльність» від 18 вересня 1991 р. інвестиції визначаються як сукупність усіх видів майнових та інтелектуальних цінностей (ресурсів), які вкладаються в об'єкти підприємницької та інших видів діяльності, в результаті якої створюється прибуток (доход) або досягається соціальний ефект». Термін «інвестиції» походить від німецького слова «іпуєзіїіоп», від латинського «іпуе8Їіге». У радянський період вживався термін «капіталовкладення» у розвиток народного господарства в цілому і окремих його галузей. Інвестиції розглядались як капітальні вкладення (довгострокові) в сільському господарстві, переробній промисловості, транспорті та в інших

галузях АПК на відтворення, збільшення і вдосконалення основних фондів. Інвестиції здійснювали держави, колгоспи, інші кооперативні підприємства та організації АПК. Вони фінансувались за рахунок як власних, так і залучених (довгострокові кредити, позики) джерел. Операції зі здійснення інвестицій реалізувалися через Держбанк СРСР.

Основні засади інвестиційної політики в незалежній Україні були проголошені в інвестиційному законодавстві, прийнятому в 1992—1993 роках. Державна інвестиційна підтримка спрямовувалась переважно в окремі напрями економіки, які є першочерговими. Серед них був і розвиток агропромислового комплексу. Інвестиційні правовідносини будувалися за такими принципами:

— послідовна децентралізація інвестиційного процесу;

— збільшення частки власних коштів товаровиробників у фінансуванні інвестицій;

— перенесення центру ваги з бюджетного фінансування у виробничій сфері на кредитування;

— використання бюджетних коштів переважно на реалізацію державних пріоритетів, програм (проектів), спрямованих на структурну перебудову економіки, за адресним принципом;

— здійснення стимулюючої податкової політики;

— розвиток і захист внутрішнього інвестиційного ринку та ін.

На жаль, власники невеликих земельних ділянок і земельних паїв не стали і не могли стати господарями на землі, оскільки у них не було ні техніки, ні інших матеріально-технічних ресурсів, ні інвестицій на забезпечення сталого розвитку сільського господарства. Уже тепер стало ясно, що перспективними та економічно вигідними можуть бути лише великі, потужні і технічно оснащені фермерські господарства та інші сільськогосподарські підприємства при залученні як державних, так і вітчизняних недержавних та іноземних інвестицій та при впровадженні нових технологій і селекційних досягнень, нових форм організації виробництва, при забезпеченні соціального розвитку села і підвищення рівня життя сільського населення.

Після проголошення незалежності України її економіка реформувалася з планово-регулюючої на ринкову. Адміністративно-командні методи капітального будівництва перебудовані на інвестиційну діяльність, на договірні форми інвестування, кредитування, спільної діяльності. Роль законодавства в умовах приватизації економіки зводиться до правового забезпечення принципів підприємницької діяльності, в тому числі у сфері внутрішніх і зовнішніх (іноземних) інвестицій, сприятливих умов для їх розвитку і захисту прав інвесторів та учасників-підприємців, які користуються інвестиціями, а також сприяння вкладан-

ням інвестицій в ті галузі економіки і соціальної сфери, що принесуть відчутну віддачу для розвитку економіки і соціальної перебудови. Одним із напрямів є правове регулювання інвестиційної діяльності у сільському господарстві та в сфері соціального розвитку села.

Інвестиційна діяльність в аграрній сфері спрямовується на: відтворення основних фондів; на приріст матеріально-виробничих запасів; у розвиток сільськогосподарського виробництва; забезпечення енергетичними ресурсами; засобами захисту рослин і тварин; на підвищення родючості ґрунтів; меліорацію; зберігання готової сільськогосподарської продукції та її реалізації на внутріпіньому і зовнішньому ринках.

Організаційно-правове забезпечення інвестиційної діяльності в сільському господарстві здійснюється системою правового регулювання інвестиційних відносин, їх організаційно-правової побудови; визначення учасників відносин правового статусу суб'єктів-інвесторів та учасників; правового режиму об'єктів інвестування; змісту; форм і методів інвестиційної діяльності, гарантії прав інвесторів та інших суб'єктів інвестиційних відносин; відповідальності за порушення інвестиційного законодавства.

§ 2. Поняття і зміст аграрних інвестиційних правовідносин

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про інвестиційну діяльність» ***інвестиційна діяльність розглядається як сукупність практичних дій громадян, юридичних осіб і держави щодо реалізації інвестицій, як широке залучення і використання вітчизняних та іноземних інвестицій у сільськогосподарському виробництві з метою одержання прибутку та в соціальний розвиток держави.*** Виходячи зі змісту цього Закону та інших законів, якими регулюються інвестиційні відносини, а також враховуючи наявність своєрідного предмета і методів правового регулювання відносин, які здійснюються в процесі інвестиційної діяльності, правовий статус їх суб'єктів, прав та обов'язків, характеристику об'єкта цих відносин, відповідальність за порушення інвестиційного законодавства можна погодитися з доцільністю введення аграрних інвестиційних правовідносин як самостійного інституту аграрного права.

Узагальнюючи різні поняття інвестиційного права, які є в юридичній літературі, надамо власне його визначення як системи правових норм, якими в результаті поєднання публічних і приватних інтересів регулюються суспільні відносини, що виникають у процесі здійснення інвестиційної діяльності, у тому числі відносини з державного регулювання цієї діяльності з метою забезпечення інтересів держави, суспільства та особи.

У процесі сільськогосподарської діяльності здійснюються різноманітні інвестиційні відносини, що регулюються нормами різних галузей публічного і приватного права, зокрема аграрного, земельного, господарського, цивільного, фінансового, адміністративного, екологічного, трудового тощо. Багатоманітність інвестиційних відносин обумовлюється наявністю низки форм і видів підприємницької діяльності, в яку вкладаються інвестиції, великої кількості інвесторів, які вкладають майно і кошти в розвиток відповідних підприємств, об'єднань і галузей аграрної економіки та їх правового статусу, різних форм участі інвесторів у інвестиційній діяльності та способів вкладення і використання інвестицій, правомочності, можливостей, форм і напрямів використання результатів виробництва, розпорядження одержаним прибутком.

За напрямами використання інвестиції вкладаються в сільське господарство в цілому, яке є основною галуззю агропромислового виробництва, або в його окремі структури: у виробництво рослинницької і тваринницької продукції, її первинної переробки, підвищення її якості; транспортування, зберігання і реалізацію; забезпечення виробництва новими технологіями, селекційними досягненнями, сільськогосподарською технікою, пально-мастильними, енергетичними, матеріально-технічними і трудовими ресурсами; в організацію виробництва і надання маркетингових (управлінських та інформаційних) послуг та ін.

Предметом інвестиційної діяльності у сільському господарстві є суспільні відносини, які врегульовані спеціальними нормами аграрного права щодо вкладання інвестицій у сільське господарство, порядку та умов їх використання з метою фінансового та організаційно-правового забезпечення ефективного розвитку сільського господарства та отримання інвесторами та учасниками прибутку. Виходячи з багатоманітності форм інвестиційної діяльності суб'єктами інвестиційних правовідносин є інвестори, тобто особи, що вкладають інвестиції у сільське господарство; учасники, тобто виробники сільськогосподарської продукції, що отримують інвестиції і використовують їх у сільськогосподарському виробництві у порядку та на умовах, узгоджених між сторонами, з метою одержання відповідних передбачуваних результатів, зокрема прибутку чи соціальних результатів та інші учасники з метою отримання економічної вигоди як інвесторами так і учасникам, які використовують інвестиції.

Суб'єктами інвестиційних правовідносин, які вкладають інвестиції у сільське господарство, є держава, органи законодавчої і виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, іноземні держави, вітчиз-

няні та іноземні юридичні особи, а також вітчизняні та іноземні юридичні особи, які заінтересовані у розвитку сільського господарства.

Держава як суб'єкт інвестиційних відносин в аграрній сфері здійснює їх правове регулювання, визначає інвестиційну цінову, експортно-імпортну політику, правовий статус інвесторів, у тому числі вітчизняних та іноземних, безпосередньо виділяє на інвестування сільського господарства бюджетні кошти, встановлює форми, порядок та умови їх використання та контролю за виконанням, структуру органів виконавчої влади, які займаються інвестиціями, встановлює їх повноваження, права та обов'язки, створює умови для розвитку аграрного і земельного ринків, вирішує питання щодо надання пільг як інвесторам, так і учасникам, в першу чергу, виробникам сільськогосподарської продукції, забезпечує нормальний інвестиційний клімат, гарантії прав інвесторів і виробників продукції.

Верховна Рада України як законодавчий орган і суб'єкт інвестиційного права приймає закони, якими визначається інвестиційна політика країни, в т. ч. в аграрній сфері, і якими регулюються інвестиційні відносини, що складаються в різних галузях економіки, закладає у Державному бюджеті України на відповідний рік розмір видатків для агропромислового комплексу та основні напрями їх використання, здійснює парламентський контроль за правильністю витрачання бюджетних коштів, виділених для інвестування сільського господарства.

Кабінет Міністрів України як найвищий орган виконавчої влади забезпечує реалізацію інвестиційної політики, здійснює управління інвестиціями, використанням державних коштів, виділених у Державному бюджеті на розвиток сільського господарства.

Для здійснення інвестиційних програм та заходів, які проводяться за рахунок коштів бюджету, бюджетні асигнування відповідно до ст. 21 Бюджетного кодексу України у формі дотації (субсидій), виділяються на розвиток цінової політики, аграрного ринку, на підтримку вітчизняних та іноземних інвесторів, на створення умов для раціонального використання вкладених коштів та одержання прибутку і на підтримку виробників сільськогосподарської продукції, які є учасниками інвестиційної діяльності, і, в першу чергу, на підтримку великих фермерських господарств і виробничих сільськогосподарських кооперативів, інших товаровиробників.

До суб'єктів інвестиційних відносин, які вкладають інвестиції у розвиток сільського господарства, належать також банки та інвестиційні фонди (наприклад, Аграрний фонд, страховий фонд, інші фонди); органи місцевого самоврядування; державні, комунальні і приватні юридичні особи, кредитні та інші фінансові установи.

Закон України «Про інвестиційну діяльність» (ст. 5) визначає, що суб'єктами (інвесторами і учасниками) інвестиційної діяльності можуть бути громадяни і юридичні особи України та іноземних держав, а також держави. При цьому до інвесторів належать ті суб'єкти інвестиційної діяльності, які вкладають власні позичкові і залучені майнові та інтелектуальні цінності в об'єкти інвестування.

До ***суб'єктів (учасників) інвестиційних відносин,*** які використовують інвестиції, належать виробники сільськогосподарської продукції. Вони можуть бути як інвесторами власних підприємств, так і одночасно виробниками сільськогосподарської продукції. Учасниками інвестиційної діяльності можуть бути громадяни та юридичні особи України, інших держав, які забезпечують реалізацію інвестицій як виконавці замовлень або на підставі доручення інвестора. У сільському господарстві учасниками інвестиційної діяльності є ті громадяни, які займаються сільським господарством, фермерські господарства, сільськогосподарські виробничі кооперативи, сільськогосподарські акціонерні товариства, приватні сільськогосподарські підприємства та інші юридичні особи приватного права. Учасниками інвестиційної діяльності є також: юридичні особи публічного права, зокрема державні сільськогосподарські підприємства та їх об'єднання, науково-дослідні установи аграрної сфери.

Отже, в основу агроінвестиційних правовідносин покладена інвестиційна діяльність, яка проявляється в практичних діях громадян, юридичних осіб і держави, спрямована на вкладення та використання інвестицій в сільському господарстві. Оскільки інвестиційні правовідносини є неоднорідними, то залежно від стадії інвестиційного циклу виділяються такі їх види: правовідносини на передінвестиційній стадії; на стадії інвестицій—вкладення коштів; на виробничій стадії. Така класифікація видів інвестиційних правовідносин залежно від стадії інвестиційного циклу має право на існування і застосування. Проте можливі й інші форми класифікації видів інвестиційних правовідносин.

Інвестиційні правовідносини можна класифікувати також за критеріями сфери чи галузі економіки, куди вкладаються інвестиції, зокрема, в сільське господарство, промисловість, транспорт, соціальний розвиток села, за формами інвестиційної діяльності (внутрішніх, іноземних, змішаних), за формами фінансування (бюджетні, кредитні, матеріально-технічні вкладення тощо). Застосування певної класифікації видів інвестиційних правовідносин має значення для вивчення і з'ясування різних сторін інвестиційної діяльності та вжиття заходів для їх поліпшення і стимулювання законодавчого забезпечення.

Об'єктами інвестиційних правовідносин є, по-перше, інвестиції, тобто майно, в т. ч. основні фонди та оборотні кошти, які вкладаються у

сільськогосподарське виробництво. До оборотних коштів належать: цільові грошові внески, цінні папери, науково-технічна продукція; об'єкти інтелектуальної власності; менеджмент (управлінська діяльність). По-друге, об'єктами інвестиційних правовідносин є сфера підприємницької діяльності, в розвиток якої вкладаються інвестиції. Такими об'єктами в сільському господарстві можуть бути: сільськогосподарське виробництво — рослинництво і тваринництво, виробництво, закупівля сільськогосподарської техніки, транспорт, підприємства з переробки сільськогосподарської продукції, її зберігання, транспортування і реалізації. Названим законом (ст. 4) визначено, що об'єктами інвестиційної діяльності може бути будь-яке майно, у тому числі основні фонди і оборотні кошти, в усіх галузях та сферах, цінні папери, цільові грошові вклади, науково-технічна продукція, інтелектуальні цінності, інші об'єкти, а також майнові права.

Отже, ***об'єктами інвестиційної діяльності*** в аграрно-правовому розумінні є майно, тобто перелічені матеріальні цінності і кошти, які вкладаються інвесторами і використовуються учасниками в процесі інвестиційної діяльності, що спрямовуються на виробництво продукції і розвиток сільського господарства з метою одержання прибутку чи отримання певного соціального результату. Законодавство не передбачає права інвесторів та учасників інвестиційної діяльності використовувати інвестиції на споживання (проїдання) чи погашення боргу, на вкладення їх в певні об'єкти сільськогосподарського виробництва.

В аграрній сфері об'єктами інвестиційної діяльності можуть бути будь-яке майно, земельні ділянки, основні виробничі фонди, призначені для виробництва сільськогосподарської продукції та її первинної переробки, зберігання, транспортування і реалізації виробленої продукції, науково-технічні досягнення, прогресивні технології, паливні та інші енергетичні ресурси, хімічні засоби захисту рослин і тварин, підвищення родючості грунтів, грошові кошти і праця робітників і спеціалістів сільського господарства. Законом застережено, що забороняється інвестування в об'єкти, створення та використання яких не відповідає вимогам санітарно-гігієнічних, радіаційних, екологічних, архітектурних та інших норм, встановлених законодавством України, а також порушує права та інтереси громадян, юридичних осіб і держави.

Агроінвестиційні правовідносини у сільському господарстві мають певні особливості порівняно з інвестиційними правовідносинами в інших галузях виробництва як такі, що пов'язані безпосередньо з землеробством, тобто з використанням землі як основного засобу виробництва сільськогосподарської продукції, інших природних ресурсів: води, робочої і продуктивної худоби, з урахуванням погодних, інших кліматичних умов, сезонністю виробництва, спеціалізації, виробництвом продукції строкового зберігання, в т. ч. швидкопсувної, що вимагає створення умов для її зберігання, транспортування і реалізації з особливостями сільськогосподарської (селянської) праці, із застосуванням особливостей її правового регулювання.

Наведене свідчить про наявність підстав для виокремлення інвестиційної діяльності у сільському господарстві в агроінвестиційну діяльність, а сукупність норм, якими вона регулюється, в окремий правовий інститут — інститут агроінвестиційного права в системі аграрного права і одночасно в аналогічний інститут інвестиційного права, який в нинішніх умовах формується. При цьому в аграрному праві перевага надається нормам аграрного права, що стосуються інвестицій, а в інвестиційному праві переважають норми інвестиційного права, які стосуються аграрної, в т.ч. сільськогосподарської діяльності.

Складний характер таких інвестиційних відносин свідчить про їх комплексність, про комплексне правове регулювання із застосуванням правових норм як аграрного, так і інвестиційного права, джерелом яких виступають нормативно-правові акти, що стосуються аграрної і одночасно інвестиційної сфери. У теорії права є аргументовані концепції про можливість комплексного правового регулювання суспільних відносин, що належать до єдиних джерел права або ж до їх регулювання нормами інших галузей права, зокрема до взаємного регулювання комплексних відносин нормами двох або більшої кількості галузей права. До таких належить і комплекс норм, які містяться в галузевих актах інвестиційного, аграрного, фінансового, господарського, цивільного законодавства, що стосуються регулювання інвестиційної діяльності. До них, наприклад, належать норми, що стосуються аграрних та інвестиційних відносин, які складаються між сільськогосподарськими підприємствами і підприємцями у сфері сільськогосподарського виробництва та інвесторами як учасниками відносин інвестиційної діяльності в цій самій сфері. Професор М. І. Козир як представник російської аграрно-правової науки розглядає норми основних та інших галузей права, якими регулюються аграрні відносини як норми з «подвійною пропискою». У наявності правові норми, що належать одночасно до основної і комплексної галузей права, якраз і складається одна з особливостей джерел інвестиційного і аграрного права як комплексних галузей права. При цьому акти основних галузей законодавства, якими регулюються аграрні чи інвестиційні відносини, не входять до складу відповідних галузей законодавства.

Ці особливості правового регулювання мають враховуватися при прийнятті законодавчих актів Верховною Радою України, що стосуються інвестиційної діяльності у сільському господарстві.

В цілому агроінвестиційна діяльність здійснюються на основі:

— інвестування, здійснюваного в сільському господарстві громадянами і недержавними юридичними особами;

— державного інвестування, здійснюваного за рахунок коштів із державного бюджету, та інвестування органами місцевого самоврядування за рахунок коштів державного (в порядку делегування прав) і місцевого бюджетів, а також коштів юридичних осіб, заснованих на державній і комунальній власності;

— іноземного інвестування, здійснюваного іноземними державами, юридичними особами та державами;

— спільного інвестування, здійснюваного громадянами та юридичними особами України, іноземних держав. Вона здійснюється у формі правовідносин, які виникають між інвесторами та учасниками — особами, які займаються реалізацією інвестиційних проектів, зокрема взаємовідносини між інвесторами і виробниками сільськогосподарської продукції. Інвестиції вкладаються на підставі договорів, укладених, як правило, відповідно до норм цивільного (приватного) права, а в окремих випадках — до норм публічного (господарського) права, які використовуються на засадах комплексності в аграрному та інвестиційному праві.

Проте треба врахувати, що до укладення договору чи прийняття остаточного рішення органами виконавчої влади чи органами місцевого самоврядування про здійснення агроінвестиційної діяльності чи участь у ній має місце ціла низка заходів (здебільшого ланцюгових), спрямованих на її організаційне, фінансове, матеріально-технічне, науково-технологічне забезпечення всього процесу агроінвестиційної діяльності, передбачених в актах інвестиційного та аграрного законодавства.

§ 3. Особливості правового режиму регулювання інвестиційної діяльності вітчизняних та іноземних інвестицій у сільському господарстві України

Особливості правового регулювання інвестиційної діяльності в сільському господарстві полягають у наступному:

а) одним із інвесторів чи учасників інвестиційної діяльності в інвестиційних правовідносинах обов'язково має бути виробник сільськогосподарської продукції: фермер, СТОВ, сільськогосподарський виробничий чи обслуговуючий кооператив та ін. При цьому створення приватних сільськогосподарських підприємств з метою штучного обмеження прав членів колишніх колгоспів і колишніх КСП негативно

вплинуло на можливість створення потужних фермерських господарств і виробничих сільськогосподарських кооперативів;

б) об'єктом правовідносин в інвестиційній діяльності може бути виробництво сільськогосподарської продукції, яке здійснюється шляхом використання земель сільськогосподарського призначення, а також майна (основних фондів та оборотних коштів) і постачання сільському господарству сільськогосподарської техніки, засобів захисту рослин і інших матеріально-технічних засобів;

в) інвестиційні правовідносини у сфері інвестиційної діяльності здійснюються з необхідністю врахування ризиків притаманних сільськогосподарському виробництву у рослинництві і тваринництві (кліматичних, погодних, наявності шкідників, хвороб, надзвичайних ситуацій);

г) необхідність додержання правил (стандартів) зберігання, транспортування, використання і реалізації рослинницької і тваринницької продукції, яка в більшості випадків є швидкопсувною і вимагає відповідних умов і правил, передбачених законодавством, або в договорах про інвестиції в АПК.

Основними видами фінансування капітальних проектів у сільському господарстві є:

— власне фінансування сільськогосподарського виробництва сільгоспвиробниками;

— кошти державного бюджету і місцевих бюджетів;

— короткострокове і довгострокове банківське кредитування;

— короткострокові та довгострокові вкладення кредитних спілок та кооперативних небанківських установ;

— фінансовий лізинг;

— факторингові операції (поєднані з кредитуванням оборотного капіталу клієнта);

— форфейтинг (кредитування зовнішньоекономічних операцій у формі купівлі-продажу без права регресу комерційним банком (форейтором) в експортера (продавця) векселів чи інших боргових вимог, акцептованих імпортером);

— іпотечне кредитування під заставу земель сільськогосподарського призначення (після зняття мораторію на продаж землі);

— інвестування в акціонерний капітал (для сільськогосподарських акціонерних товариств;

— інше довгострокове, в т. ч. венчурне, фінансування.

Державна підтримка іноземних інвестицій в сільське господарство має забезпечуватись шляхом гарантування ***стабільного*** і ***надійного*** інвестиційного і податкового законодавства, законодавства про зовніш-

ньоекономічну діяльність, створення належних умов для вкладення інвестицій, а не шляхом необгрунтованого надання їм пільг, у зв'язку з чим держава нічого не отримує від діяльності таких інвесторів. При цьому необхідне:

— зняття мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення при одночасному суворому обмеженні права власників цих земель на зміну їх цільового призначення та на заборону видобування корисних копалин (крім загальнопоширених);

— збереження обмеження і законодавче закріплення права однієї особи (фізичної чи юридичної) на набуття у власність земельної ділянки із земель сільськогосподарського призначення до 100 гектарів та без обмеження в довгостроковому оренду на строк до 50 років без права передачі в суборенду, яку можна було б допустити як виняток у кожному конкретному випадку за наявності документально підтверджених поважних причин з дозволу власника і районної, міської, державної адміністрації на строк до 5 років у межах загального права на оренду земельної ділянки до 50 років.

— заборону відведення земель сільськогосподарського і лісогосподарського призначення під сміттєсховища та для зберігання радіаційно забруднюючих відходів, а також про заборону продажі ґрунту (гумусу) для вивезення його за межі України.

— встановлення заборони про переведення земель сільськогосподарського призначення до інших категорій земель;

— з метою усунення корупції у сфері інвестування у сільському господарстві встановити правило, щоб під страхом недійсності право на придбання земельних ділянок із земель сільськогосподарського призначення надавалося лише тим фізичним і юридичним особам, які беруть офіційне нотаріально посвідчене зобов'язання використовувати землі сільськогосподарського призначення тільки за цільовим призначенням не менше п'яти років, а право перепродувати такі землі через п'ять років — лише особам, які надалі будуть займатися виробництвом сільськогосподарської продукції.

Особливістю іноземних інвестицій є те що основними їх учасниками є іноземні інвестори. Іноземні інвестори — це спеціальні суб'єкти інвестиційного права зі спеціальним правовим статусом. Статтею 1 Закону України «Про режим іноземного інвестування» від 19 березня 1996 р. встановлено, що *іноземні інвестори* — це суб'єкти, які проводять інвестиційну діяльність на території України. До них належать: а) юридичні особи, створені відповідно до законодавства іншого, ніж законодавство України; б) фізичні особи—іноземці, які не мають постійного місця проживання на території України і не обмежені в дієздатності;

в) іноземні держави, міжнародні урядові та неурядові організації; г) інші іноземні суб'єкти інвестиційної діяльності, які визнаються такими відповідно до законодавства України. Інвестиційна діяльність здійснюється, з одного боку, інвесторами, особами, що вкладають інвестиції, а з другого боку — учасниками, які використовують інвестиції. Такими учасниками (суб'єктами права) є юридичні особи у формі підприємства — організаційної форми господарювання. Ними можуть бути і фізичні особи, що займаються, як правило, підприємницькою діяльністю. Іноземні інвестиції можуть здійснюватись у формі: підприємництва, що повністю належить іноземному інвесторові, філії та іншого відокремленого підрозділу іноземної юридичної особи або придбаного у власність діючого підприємства повністю.

Вони можуть здійснюватись також у формі: придбання не забороненого законом України нерухомого чи рухомого майна шляхом прямого одержання майна та майнових комплексів у вигляді акцій, облігацій та інших цінних паперів; часткової участі у підприємствах, що створюються спільно з українськими юридичними і фізичними особами, або придбання частки діючих підприємств; придбання інших майнових прав або ж господарської (підприємницької) діяльності на основі угод про розподіл продукції (ст. 3 Закону). Згідно зі ст. 7 вищезгаданого Закону для іноземних інвесторів на території України встановлюється національний режим інвестиційної та іншої господарської діяльності за винятками, передбаченими законодавством України та міжнародними договорами України. Для окремих суб'єктів підприємницької діяльності, які здійснюють інвестиційні проекти із залученням іноземних інвестицій, що реалізуються до державних програм розвитку пріоритетних галузей економіки, соціальної сфери і територій, може встановлюватися пільговий режим інвестиційної та іншої господарської діяльності (ст. 7 Закону). До таких суб'єктів інвестиційної діяльності належать, у першу чергу, підприємства і фізичні особи, що зайняті в аграрній сфері України, що передбачається Законом України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» (в редакції від 15 травня 1992 р.). Отже, інвесторам, в т. ч. іноземним, забезпечується рівноправний режим, що виключає застосування заходів дискримінаційного характеру, які мали б перешкодити управлінню інвестиціями, їх використанню та припиненню (ст. 19 Закону про інвестиційну діяльність). Державні гарантії захисту інвестицій не можуть бути скасовані або звужені стосовно інвестицій, здійснених у період дії цих гарантій. Якщо в подальшому спеціальним законом України про іноземні інвестиції будуть змінюватися гарантії захисту іноземних інвестицій, то протягом десяти років з дня набуття

таким законом чинності на вимогу іноземного інвестора застосовуються державні гарантії захисту іноземних інвестицій (ст. 8 Закону «Про режим іноземного інвестування»). Встановлено також, що суб'єкти інвестиційної діяльності зобов'язані додержуватись державних норм і стандартів, порядок встановлення яких визначається законодавством України, а також сплачувати податки і збори (обов'язкові платежі) в розмірах та у порядку, визначених законами України.

Об'єктом іноземного інвестування є іноземні інвестиції, до яких належать цінності, що вкладаються іноземними інвесторами в об'єкти інвестиційної діяльності відповідно до законодавства України з метою отримання прибутку або досягнення соціального ефекту (ч. 2 ст. 1 Закону).

Правове регулювання іноземного інвестування в агропромисловому комплексі має певні особливості. Іноземні інвестиції в об'єкти агропромислового комплексу, належить розглядати як такі, що передбачають отримання прибутку або досягнення соціального ефекту інвестором та учасником інвестиційної діяльності в процесі сільськогосподарського виробництва чи інших видів агропромислової діяльності. Якщо інвестор особисто займається інвестиційною діяльністю, в т. ч. і виробництвом, то йому особисто належить і прибуток від господарської діяльності. Якщо ж виробництвом займається інший учасник інвестиційних відносин (фермер, сільськогосподарський кооператив, сільськогосподарське акціонерне товариство), який використовує вкладені інвестиції, то природно, що він також розраховує на одержання частини прибутку від інвестиційної діяльності. Питання задоволення майнового інтересу інвестором і тим учасником інвестиційної діяльності, який використовує інвестиції у господарській діяльності, вирішуються на підставі кредитного договору (ст. 1054 ЦК України), договору банківського вкладу (ст. 1058 ЦК України), договору про розподіл продукції від господарської (підприємницької) діяльності та інших договорів із суб'єктами господарської діяльності в інших формах, у т. ч. без створення юридичної особи та на основі придбання інших майнових прав.

Складнощі для участі в інвестиційній діяльності з іноземними інвестиціями виробників сільськогосподарської продукції, виникають, коли іноземними інвесторами є іноземні держави чи іноземні юридичні особи приватного права. Складнощі обумовлені тим, що суб'єктами одержання іноземних інвестицій в Україні та їх використання виступають підприємства, що займаються сільськогосподарським виробництвом чи постачанням сільськогосподарських засобів виробництва, механізації, хімізації, переробної промисловості, будівельної індустрії, енергетичних ресурсів. Кожний з них має свій інтерес для одержання

іноземних інвестицій, у зв'язку з чим переважній більшості виробників сільськогосподарської продукції залишається мало шансів для отримання інвестицій. При цьому і серед учасників із числа виробників сільськогосподарської продукції іноземні інвестиції одержують, як правило, так звані приватні сільськогосподарські підприємства, більшість яких створені обманним шляхом керівниками чи спеціалістами колишніх колгоспів і колективних сільськогосподарських підприємств. І це за умови, що згідно зі ст. 4 Закону «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» усі форми господарювання в АПК мають рівні права на організацію виробництва, а ст. 9 Закону «Про фермерське господарство» містить спеціальний III-й розділ «Державна підтримка фермерських господарств». Статтею 9 Закону встановлено обов'язок держави надавати допомогу новоствореним фермерським господарствам у період становлення та фермерським господарством з відокремленими садибами.

На підвищення чи зниження рівня привабливості іноземних інвестицій в сільське господарство України впливають такі позитивні фактори: а) наявність в Україні Закону «Про режим іноземного інвестування» та інших нормативно-правових актів; б) наявність в Україні великих площ родючих земель і кліматичних умов; в) багато дешевої робочої сили, великої кількості досвідчених спеціалістів сільського господарства; г) можливості виробляти і збувати конкурентоспроможну екологічно чисту сільськогосподарську продукцію і високоякісні продукти харчування; г) можливість вивозити на експорт і вигідно продавати вироблену товарну сільськогосподарську продукцію за межами України.

До негативних факторів належать: а) нестабільність законодавства щодо регулювання цивільних, господарських, аграрних і податкових відносин, яким визначаються гарантії пільг і переваг, що надаються іноземним інвесторам; б) невиправдане надання іноземним інвесторам пільг і переваг у здійсненні інвестиційної діяльності в обсягах, що перевищують обсяги пільг і переваг для вітчизняних інвесторів, і створення нерівних умов інвестування, які спричиняють шкоду державі і вітчизняним інвесторам.

До негативних факторів належать також неналежне врегулювання питань про вивезення виробленої сільськогосподарської продукції за межі України та про повернення іноземним інвесторам ПДВ. Непоодинокі випадки, коли окремі іноземні інвестори в процесі інвестиційної діяльності застосовують різні форми для незаконного викачування коштів, одержаних від сільськогосподарського виробництва з України і переведення їх до інших держав.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

1. Дайте визначення поняття інвестицій.
2. Якими нормативно-правовими актами врегульовуються інвестиційні відносини у сільському господарстві?
3. Назвіть напрями спрямування інвестиційної діяльності в аграрній сфері.
4. Що виступає предметом інвестиційної діяльності у сільському господарстві?
5. Наведіть коло суб'єктів аграрних інвестиційних правовідносин.
6. Дайте класифікацію аграрних інвестиційних правовідносин.
7. Що виступає об'єктами аграрних інвестиційних правовідносин?
8. Розкрийте особливості правового регулювання аграрних інвестиційних відносин.
9. Наведіть шляхи державної підтримки іноземних інвестицій в сільське господарство України.
10. Розкрийте особливості правового режиму аграрних іноземних інвестицій.

Модуль 8

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ СЕЛА І АГРАРНИХ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН

Розділ 30

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ СЕЛА

§ 1. Соціальний розвиток села як інститут аграрного права

Соціальний розвиток села є складовою частиною соціальної діяльності держави, сприяє поліпшенню якості життя селян, посиленню їх соціальної захищеності і виступає необхідною умовою розвитку підприємницької діяльності в сільській місцевості. Світовий та вітчизняний досвід засвідчують, що розвиток соціальної сфери села є одним із основних чинників стабілізації соціально-економічних відносин, створення умов для сталого економічного зростання. Тому основними складовими державної аграрної політики в Україні є комплекс правових, організаційних і економічних заходів, спрямованих на підвищення ефективності функціонування аграрного сектору економіки, розв'язання соціальних проблем сільського населення та забезпечення комплексного і сталого розвитку сільських територій (ст. 1 Закону України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року»).

Подальший розвиток аграрного сектора економіки тісно пов'язаний з розв'язанням складних соціально-економічних проблем на селі. Адже процеси реформування майнових та земельних відносин у цій сфері не принесли відчутних позитивних економічних результатів і навіть увійшли у суперечність із соціально-економічними очікуваннями сільського населення (постанова Президії НАН України від ЗО бе-

резня 2007 р. № 83 «Аграрні трансформації та перспективи українського села»). Так, рівень добробуту сільського населення залишається суттєво нижчим за рівень міського населення: розмір заробітної плати та пенсійного забезпечення селян є мінімальним, незадовільними є норми їх забезпечення продовольчими і промисловими товарами. Продовжує зростати трудова міграція, посилюється розшарування за рівнем й умовами життя як між окремими категоріями сільського населення, так і між різними групами сільських поселень. Поглиблює ці негативні явища і процес парцеляції землекористувань, який відбувається переважно за тіньовими схемами, залишаючи більшу частину селян без основного засобу виробництва — земельних ділянок.

Основними нормативно-правовими актами, які регулюють відносини соціального розвитку села, є Закон України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» від 17 жовтня 1990 р., укази Президента України «Про Основні засади розвитку соціальної сфери села» від 20 грудня 2000 р. № 1356, «Про першочергові заходи щодо підтримки розвитку соціальної сфери села» від 15 липня 2002 р. № 640, «Про додаткові заходи щодо вирішення соціальних проблем на селі та дальшого розвитку аграрного сектора економіки» від 21 лютого 2002 р. № 170, розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції Загальнодержавної програми соціального розвитку села на період до 2011 року» від 10 серпня 2004 р. №573, «Про схвалення Концепції Комплексної програми підтримки розвитку українського села на 2006—2010 роки» від 21 грудня 2005 р. № 536, постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року» від 19 вересня 2007 р. № 1158 та інші. На жаль, як довела практика, більшість з них носять декларативний характер, оскільки заходи, які в них передбачені, не мають фінансової підтримки з боку держави. Так, Державною цільовою програмою розвитку українського села на період до 2015 р., затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. № 1158, для розвитку соціальної сфери села та сільських територій необхідно: забезпечення впровадження соціальних стандартів і нормативів у сільській місцевості; розвиток підприємництва, розв'язання проблем зайнятості на селі; розвиток транспортного сполучення та зв'язку; удосконалення інженерної інфраструктури; розвиток житлового будівництва та комунального господарства; розвиток освіти; розвиток медичного обслуговування; розвиток культурно-дозвільної діяльності в сільській місцевості, збереження і розвиток традиційної культури регіонів; поліпшення побутового обслуговування сільського населення; розвиток фізичної культури і спорту на селі; розвиток торговельного обслуговування сільського населення; створення умов для заохочення молоді до роботи і проживання у сільській місцевості; державна підтримка розвитку депресивних сільських територій; удосконалення системи управління розвитком сільських територій. Для фінансового забезпечення здійснення цих заходів у Державному бюджеті України на 2009 рік було передбачено виділення коштів лише на державну підтримку Всеукраїнського фізкультурно-спортивного товариства «Колос», на організацію та проведення роботи з розвитку фізичної культури і спорту серед сільського населення обсягом 9773,3 тис. грн; державну підтримку сільськогосподарської дорадчої служби» обсягом 1050 тис.грн; реформування та розвиток комунального господарства у сільській місцевості обсягом 40900 тис. грн; державне пільгове кредитування індивідуальних сільських забудовників обсягом 75000 тис. грн. (Додаток № 3 до Закону України «Про Державний бюджет України на 2009 рік» від 26 грудня 2008 р.).

Законодавство України не містить визначення поняття соціального розвитку села. Не склалося єдиної думки щодо нього і в юридичній літературі. Як слушно зазначає професор А. М. Статівка, під поняттям соціального розвитку села «слід розуміти комплекс суспільних відносин, які виникають у зв'язку з облаштуванням сільських територій, соціальним і матеріальним забезпеченням достатнього життєвого рівня сільського населення на рівні стандартів сучасного розвитку суспільства, а також вільного розвитку кожного селянина, що передбачає задоволення його потреб матеріального, морального, духовного та фізичного характеру»[1].

Як *інститут аграрного права соціальний розвиток села* включає в себе цілий комплекс відносин які спрямовані на:

1) збереження сільської поселенської мережі; здійснення державної підтримки розвитку депресивних сільських територій (трудонедостатніх населених пунктів), створення умов для збереження та розвитку малих, віддалених сільських поселень і територій, які мають окремий статус (зокрема гірських та Поліських населених пунктів);

2) соціальне переоблаштування села: збереження існуючих об'єктів соціальної сфери на селі та благоустрій сільських територій. А також забезпечення транспортного сполучення та зв'язку, удосконалення інженерної інфраструктури; розвиток житлового будівництва та комунального господарства;

[1] Статівка А. М. Організаційно-правові питання соціального розвитку села в Україні / А. М. Статівка. - Х.: Право, 2007. - С. 36-37.

3) розвиток підприємництва шляхом державної підтримки суб'єктів господарювання різних організаційно-правових форм та особистих селянських господарств, сприяння розвитку сільського (зеленого) туризму;

4) поліпшення рівня медичного, побутового та торговельного обслуговування сільського населення шляхом створення мережі відповідних закладів;

5) поліпшення умов відпочинку, розвиток фізичної культури і спорту, культурно-дозвільної діяльності в сільській місцевості, збереження і розвиток традиційної культури регіонів;

6) забезпечення належного рівня освітніх послуг, наукових досліджень та підготовки кадрів для села.

Особливо звертає на себе увагу включення до цієї системи відносин, спрямованих на: збереження сільської поселенської мережі; здійснення державної підтримки розвитку депресивних сільських територій (трудонедостатніх населених пунктів), створення умов для збереження та розвитку малих, віддалених сільських поселень і територій, які мають окремий статус. Розвиток сільських територій є найбільш важливим напрямом державної аграрної політики і повинен бути спрямований на підвищення життєвого рівня населення, створення належних умов для проживання у сільській місцевості. Одним із елементів сільської території є сільська поселенська мережа (сукупність населених пунктів у сільській місцевості), збереження якої в сучасних умовах сприятиме вирішенню проблеми деградації українського села. На законодавчому рівні декларується, що держава захищає сільську поселенську мережу незалежно від категорії, величини та місця розташування сільських населених пунктів (ст. 10 Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві»). Але, за статистичними даними станом на 1 квітня 2008 р., кількість сільських населених пунктів із 1991 до 2008 років зменшилася на 341 одиницю (із 28845 одиниць у 1991 р. до 28504 одиниць). Відбувається зняття з обліку незаселених поселень і як наслідок — деградація сільської поселенської мережі. Також останнім часом рівень народжуваності сільського населення в розрахунку на 1000 осіб знизився з 13,7 до 9,4 осіб, рівень смертності підвищився з 14,4 до 20,5 осіб і перевищив аналогічний показник смертності міського населення в 1,4 раза (розд. I Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року). Загрозливих темпів набрали міграційні процеси, особливо серед сільської молоді.

Щоб оцінити реальний стан соціальної інфраструктури та визначити перспективи розвитку сільських населених пунктів, необхідним є

проведення суцільної паспортизації. В Україні необхідність організації постійного обстеження та паспортизації сільської поселенської мережі (моніторинг) була встановлена ст. 10 Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві». Але до цих пір не розроблено механізму проведення такого моніторингу. Таким чином, ця норма закону, як і більшість інших, продовжує залишатися на папері.

§ 2. Правовий режим об'єктів соціальної інфраструктури села

Одним із основних напрямів комплексного розвитку сільських територій, підвищення соціального захисту і життєвого рівня селян є забезпечення надійного функціонування соціальної інфраструктури села в нових економічних умовах (п. 5 ст. 4 Закону України від 18 жовтня 2005 р. «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року»). Адже високоякісна інфраструктура не лише дозволяє безпосередньо підвищити якість життя, а й допоможе модернізації сільського господарства та створенню нових робочих місць. Тому формування належної соціальної інфраструктури села є одним із заходів, що забезпечують пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу (ст. 1 Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві».

Для використання об'єктів соціальної сфери за призначенням та зважаючи на їх функціональну важливість для сільських жителів забороняються ліквідація, реорганізація та перепрофілювання закладів охорони здоров'я, освіти, соціального захисту населення (будинки-інтернати для престарілих та інвалідів) у сільській місцевості (ст. 6). Крім того, відповідно до Закону України «Про бібліотеку і бібліотечну справу» від 27 січня 1995 р., бібліотеки, що є юридичними особами, не підлягають приватизації. У разі приватизації майна юридичної особи, в складі якої перебуває бібліотека, одночасно з зазначеним майном можуть бути приватизовані бібліотечні фонди та майно, необхідне для її діяльності, за наявності зобов'язання нового власника продовжити подальше функціонування бібліотеки протягом десяти років (ст. 14). Також не допускається ліквідація та перепрофілювання закладів фізичної культури і спорту, баз олімпійської та параолімпійської підготовки, фізкультурно-оздоровчих і спортивних споруд, лікувально-фізкультурних закладів, крім тих, що перебувають у приватній власності (ст. 29 Закону України «Про фізичну культуру і спорт» від 24 грудня 1993 р.).

У процесі проведення аграрної реформи здійснювалася приватизація майна державних сільськогосподарських підприємств (радгоспів), а також розпаювання майна недержавних сільськогосподарських підприємств (колективних сільськогосподарських підприємств, сільськогосподарських кооперативів, акціонерних товариств тощо). З метою створення сприятливих умов для таких підприємств, а також збереження функціонального призначення об'єктів соціальної інфраструктури, які знаходилися на їх балансі, вони передавалися до комунальної власності.

Порядок передачі об'єктів соціальної сфери в процесі приватизації майна державних підприємств агропромислового комплексу на сьогоднішній день регулюється законами України «Про передачу об'єктів права державної та комунальної власності» від 3 березня 1998 р., «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі» від 10 липня 1996 р. та Положенням про порядок приватизації майна радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств, а також заснованих на їх базі орендних підприємств, затвердженим наказом Фонду державного майна України від 17 серпня 2000 р. № 1718.

Так, Законом України «Про передачу об'єктів права державної та комунальної власності» передбачено, що рішення щодо передачі об'єктів соціальної інфраструктури у комунальну власність приймаються органами, уповноваженими управляти державним майном, самоврядними організаціями за згодою відповідних сільських, селищних, міських, районних у містах рад, а у спільну власність територіальних громад сіл, селищ, міст — за згодою районних або обласних рад. Пропозиції щодо передачі об'єктів соціальної інфраструктури, які належать підприємствам, погоджуються з цими підприємствами, а щодо передачі об'єктів соціальної інфраструктури, споруджених за рахунок коштів підприємств, — також з трудовими колективами цих підприємств (ст. 4—1 Закону). Крім того, встановлюється, що видатки, пов'язані з капітальним ремонтом об'єктів соціальної інфраструктури, що передаються в комунальну власність, відшкодовуються з відповідних місцевих бюджетів за рахунок коштів, передбачених на ці цілі, та пайової участі підприємств, господарських товариств, створених у процесі приватизації (корпоратизації), у розмірі по 50 відсотків суми витрат, необхідних для проведення капітального ремонту цих об'єктів. Обсяг витрат визначається комісією з питань передачі об'єктів (ст. 4—2). Порядок залучення і використання таких коштів або інших матеріальних активів підприємств, господарських товариств, створених у процесі приватизації (корпоратизації), визначається в договорах, які укладаються між ними та відповідними органами місцевого самоврядування.

Законом України «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі» встановлено, що на баланс відповідних рад можуть передаватись об'єкти соціально-побутового призначення. А заклади фізкультурно-спортивного призначення передаються на таких самих умовах, без зміни їх профілю, сільським спортивним товариствам (ст. 19). Ця норма носить рекомендаційний характер, тобто передбачається можливість передачі таких об'єктів колективним сільськогосподарським підприємствам або ж відповідним органам місцевого самоврядування. Але саме рекомендаційний характер, на наш погляд, створив умови, за яких місцеві ради можуть не приймати на утримання об'єкти соціально-побутового призначення. Щодо порядку їх передачі, то в законодавстві встановлювалася лише одна вимога, за якої державний житловий фонд та інші об'єкти (включно з побудованими за рахунок коштів фонду соціального розвитку), що не підлягають приватизації, передаються органами приватизації у комунальну власність. А саме — згода власників підприємств (п. 3 Положення про порядок приватизації майна радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств, а також заснованих на їх базі орендних підприємств, затвердженого наказом Фонду державного майна України від 17 серпня 2000 р. № 1718).

Що стосується передачі об'єктів соціальної сфери в процесі паювання майна недержавних сільськогосподарських підприємств, то постановою Верховної Ради України «Про порядок введення в дію Закону України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» від 14 лютого 1992 р. № 2115 було передбачено, що об'єкти соціально-побутового призначення поділу (паюванню) між членами колективних сільськогосподарських підприємств не підлягають (п. 5). Об'єкти соціальної інфраструктури мали безоплатно передаватися в комунальну власність відповідних адміністративно-територіальних одиниць (за згодою органів місцевого самоврядування) на підставі Положення про порядок передачі в комунальну власність державного житлового фонду, що перебував у повному господарському віданні або в оперативному управлінні підприємств, установ та організацій, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 6 листопада 1995 р. № 891 (п. 8 постанови Кабінету Міністрів України «Про поетапну передачу у комунальну власність об'єктів соціальної сфери, житлового фонду сільськогосподарських, переробних та обслуговуючих підприємств, установ і організацій агропромислового комплексу, заснованих на колективній та інших формах недержавної власності» від 5 вересня 1996 р. № 1060).

На сьогоднішній день порядок безоплатної передачі у комунальну власність об'єктів соціальної сфери, житлового фонду, у тому числі

незавершеного будівництва, а також внутрішньогосподарських меліоративних систем колективних сільськогосподарських підприємств, що не підлягали паюванню в процесі реорганізації цих підприємств та передані на баланс підприємств-правонаступників, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 13 серпня 2003 р. № 1253. До об'єктів соціальної сфери, житлового фонду, у тому числі незавершеного будівництва цим Порядком віднесено: житлові будинки (разом із вбудованими та прибудованими нежилими приміщеннями), житлові приміщення в інших будівлях, що належали колективним сільськогосподарським підприємствам, та гуртожитки; навчальні заклади (заклади дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної освіти тощо); заклади охорони здоров'я — лікувально-профілактичні заклади, фельдшерсько-акушерські пункти, сільські лікарські амбулаторії тощо (крім санаторіїв, профілакторіїв, будинків відпочинку та аптек); заклади культури — клуби, будинки культури тощо (крім кінотеатрів); заклади фізичної культури та спорту (стадіони, спортивні зали, інші об'єкти та споруди, призначені для занять фізичною культурою і спортом); заклади побутового обслуговування (перукарні, лазні тощо); зовнішні мережі електро-, тепло-, газо-, водопостачання та водовідведення, а також інженерні будівлі та споруди, призначені для обслуговування об'єктів соціальної сфери, житлового фонду (бойлерні, котельні, каналізаційні та водопровідні споруди, обладнання тощо) (п.2).

Ініціаторами передачі об'єктів у комунальну власність можуть бути місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, підприємства-правонаступники, на балансі яких перебувають об'єкти. У разі коли ініціатором такої передачі є місцевий орган виконавчої влади, орган місцевого самоврядування, пропозиція погоджується з підприємством-правонаступником (п. 4 вказаного Порядку). Передача здійснюється за рішенням комісії з питань передачі об'єктів у комунальну власність і оформляється актом приймання-передачі.

На жаль, дії щодо передачі в комунальну власність закладів соціальної інфраструктури не підкріплювалися відповідним наповненням місцевих бюджетів фінансовими ресурсами, потрібними для їх утримання. Практично припинилося фінансування за рахунок бюджетних коштів соціальної інфраструктури села й відшкодування суб'єктам господарювання витрат на її розвиток (преамбула Державної програми розвитку соціальної сфери села на період до 2005 р., затвердженої Указом Президента України від 15 липня 2002 р. № 640). Таким чином, держава усунулася від надання гарантій щодо забезпечення селян належними умовами проживання.

За відсутності коштів у відповідних бюджетах тільки самі підприємства здатні гарантувати розвиток соціальної інфраструктури на селі за рахунок власних доходів та за умови закріплення цього положення в своїх статутах. Як слушно зазначає професор В. М. Єрмоленко, для вирішення цієї проблеми необхідно було залишити об'єкти соціальної сфери у власності економічно міцних сільськогосподарських підприємств, що змусило б останні брати активну участь у соціальному розвитку населених пунктів, у яких вони здійснюють виробничу діяльність[1].

§ 3. Правове регулювання житлового будівництва та комунального господарства на селі

Вирішення житлової проблеми у сільській місцевості є одним із найактуальніших завдань, спрямованих на створення сприятливих умов для комплексного розв'язання соціальних проблем на селі. Тому, в сучасних умовах особлива увага законодавця спрямована на сферу житлового будівництва і комунального господарства на селі. Так, Державною цільовою програмою розвитку українського села на період до 2015 року, затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. № 1158, передбачається: забезпечити збереження та упорядкування державного, комунального та приватного житлового фонду, реконструкція та будівництво нового, більш комфортабельного житла; збільшення обсягу будівництва житла в сільській місцевості, надання довгострокових пільгових кредитів індивідуальним сільським забудовникам; забезпечення упорядження сільських садиб з урахуванням нових стандартів забудови сільських територій, поліпшення їх забезпечення засобами зв'язку, електро-, газо-, тепло- та централізованого водопостачання і водовідведення; створення на місцевому рівні належної бази для експлуатації переданих у комунальну власність жилих будинків з її фінансовим, кадровим та матеріально-технічним забезпеченням; здійснення побудови необхідної інфраструктури для надання сільському населенню житлово-комунальних послуг, поліпшення якості таких послуг (п. 5).

Законом України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» передбаче-

[1] Єрмоленко В. М. Правові проблеми залучення інвестицій у соціальний розвиток села / В. М. Єрмоленко // Інвестиційна діяльність у сільському господарстві: правові питання : монографія / за ред. В. І. Семчика. — К.: Юридична думка, 2008. - Є. 194.

но, що Уряд України, місцеві державні адміністрації сприяють розвитку індивідуального житлового будівництва на землях сільських населених пунктів, створюють сільським забудовникам (як місцевому населенню, так і громадянам, які переселяються до сільської місцевості) пільгові умови щодо забезпечення будівельними матеріалами і обладнанням, надання їм послуг і пільгових довгострокових державних кредитів (ст. 11). Особи віком до 40 років, які переселяються і проживають у трудонедостатніх населених пунктах, і зайняті в сільському господарстві, переробних та обслуговуючих галузях агропромислового комплексу або соціальній сфері цих сіл, забезпечуються житлом і господарськими будівлями за рахунок державного бюджету, при цьому житло, збудоване в сільській місцевості за рахунок бюджетних коштів, через 10 років передається у власність цим громадянам за умови їх постійної роботи в зазначених галузях (ст. 9).

На сьогодні, на жаль, єдиною формою допомоги сільському населенню у поліпшенні житлово-побутових умов є надання пільгових кредитів за програмою «Власний дім», яка впроваджується в Україні з прийняттям Указу Президента України «Про заходи щодо підтримки індивідуального житлового будівництва на селі» від 27 березня 1998 р. № 222.

Індивідуальні сільські забудовники користуються державним пільговим кредитом за умови проживання на землях сільських населених пунктів або переселення до сільської місцевості, якщо їх загальні річні видатки на оплату державного пільгового кредиту з урахуванням процентної ставки перевищують 20 процентів сукупного річного доходу сім'ї. Інші сільські забудовники користуються кредитом на загальних підставах залежно від вартості кредитних ресурсів. При цьому 25 процентів суми пільгового довгострокового державного кредиту компенсуються забудовникам через 5 років після введення будівель в експлуатацію за умови їх постійної роботи у сільськогосподарському виробництві, переробній та обслуговуючих галузях агропромислового комплексу, що функціонують у сільській місцевості, соціальній сфері села та органах місцевого самоврядування на селі, а молодим сім'ям ця пільга надається відразу після введення будівель в експлуатацію. Розміри індивідуальних житлових і господарських споруд на селі не обмежуються.

Порядок надання довгострокових кредитів індивідуальним забудовникам на селі регулюється постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Правил надання довгострокових кредитів індивідуальним забудовникам житла на селі» від 5 жовтня 1998 р. № 1597.

Позичальниками кредитів за рахунок кредитних ресурсів фондів можуть бути громадяни України, які постійно проживають, будують

індивідуальне житло в сільській місцевості і працюють в органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах та організаціях сільського господарства, інших господарських формуваннях, що функціонують у сільській місцевості, соціальній сфері села, а також у навчальних закладах, закладах культури та охорони здоров'я, розташованих у межах району (п. 4). Право одержання кредиту надається індивідуальному забудовникові тільки один раз.

Правила надання довгострокових кредитів індивідуальним забудовникам житла на селі затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 5 жовтня 1998 р. № 1597, визначають декілька об'єктів кредитування, а саме: спорудження житлових будинків з надвірними підсобними приміщеннями, добудова незавершених житлових будинків, спорудження інженерних мереж, підключення їх до існуючих комунікацій і придбання незавершеного будівництвом та готового житла за експертною оцінкою з проведенням його добудови та реконструкції (п. 2).

Кредит індивідуальному забудовнику надається на термін до 20 років, а молодим сім'ям (подружжя, в якому вік чоловіка та дружини не перевищує 35 років) або неповним сім'ям (мати/батько) віком до 35 років) — до ЗО років, з внесенням за користування ним плати у розмірі трьох відсотків річних. Позичальник, який на дату укладення кредитної угоди має трьох і більше неповнолітніх дітей, звільняється від сплати відсотків за користування кредитом. Кредит індивідуальному забудовнику надається за умови постійного його проживання або переселення на постійне місце проживання до сільської місцевості, а також підтвердження ним своєї платоспроможності (пункти 6—7).

Індивідуальні забудовники, які споруджують жилі будинки і господарські споруди, працюють у сільському господарстві, переробній та обслуговуючих галузях агропромислового комплексу, що функціонують у сільській місцевості, соціальній сфері села та органах місцевого самоврядування на селі і не користуються державним пільговим кредитом, отримують компенсацію за рахунок держави у розмірі 35 процентів вартості зазначених будинків і споруд. Ця пільга зберігається також за зазначеними особами у разі спорудження житла та господарських будівель на кооперативних засадах. Цим же забудовникам при спорудженні житла підрядним способом компенсується з державного бюджету частина вартості будівництва жилого будинку і господарських споруд, що не належить до прямих витрат підрядних будівельних організацій і включається до кошторисів (розрахунків вартості) будівництва згідно з діючими нормативними актами (ст. 11 Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві»).

Окремо в аграрному законодавстві регулюється питання заохочення молоді до проживання на селі. Так нарощування обсягів будівництва житла для молоді в рамках реалізації програм індивідуального житлового будівництва на селі («Власний дім»), молодіжного житлового будівництва передбачається Основними засадами розвитку соціальної сфери села, схваленими Указом Президента України від 20 грудня 2000 р. № 1356. Крім того, Концепцією Загальнодержавної програми соціального розвитку села на період до 2011 року, схваленою розпорядженням Кабінету Міністрів України від 10 серпня 2004 р. № 573, передбачено збільшення обсягів будівництва та придбання житла за регіональними програмами «Власний дім» і Державною програмою забезпечення молоді житлом на 2002—2012 роки, затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 29 липня 2002 р. № 1089. Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» від 5 лютого 1993 р. встановлює, що при відведенні земельних ділянок для індивідуального житлового будівництва органи місцевого самоврядування затверджують квоти ділянок, які надаються молодим сім'ям під будівництво житла. Молодь, яка переселяється у грудонедостатні сільські населені пункти, а також місцева молодь, зайнята в сільському господарстві, переробних, обслуговуючих галузях агропромислового комплексу, соціальній сфері цих населених пунктів, забезпечується житлом і господарськими будівлями за рахунок Державного бюджету України. При народженні дітей у молодій сім'ї, яка отримала кредит, цій сім'ї може бути надано допомогу для погашення кредиту за рахунок коштів, що залишаються у розпорядженні підприємств, де працює молоде подружжя (ст. 10). Порядок надання пільгових довгострокових кредитів молодим сім'ям та їх пільгового погашення встановлюється Кабінетом Міністрів України.

Молодь, яка проживає у сільських населених пунктах і працює у сільськогосподарському виробництві, переробній та обслуговуючих галузях агропромислового комплексу, що функціонують у сільській місцевості, соціальній сфері села та органах місцевого самоврядування на селі, користується також пільгами, передбаченими Законом України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві».

Державною цільовою програмою розвитку українського села на період до 2015 року у сфері комунального господарства передбачається забезпечити упорядження сільських садиб з урахуванням нових стандартів забудови сільських територій, поліпшити їх забезпечення засобами зв'язку, електро-, газо-, тепло- та централізованого водопостачання і водовідведення; здійснити побудову необхідної інфраструктури

для надання сільському населенню житлово-комунальних послуг, поліпшення якості таких послуг (п. 5 розд. II). Для стабільного функціонування сільського житлово-комунального господарства Міністерством аграрної політики України запроваджена програма «Реформування та розвиток комунального господарства у сільській місцевості». Порядок використання коштів державного бюджету, що спрямовуються для реформування та розвитку комунального господарства у сільській місцевості, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 6 травня 2005 р. № 325. Одержувачами бюджетних коштів є об'єднання «Кримсількомунгосп», обласні формування сільського комунального господарства, управління виробничо-технологічної комплектації, що входять до складу Укрсількомунгоспу та надають житлово-комунальні послуги в сільській місцевості.

Особливо гострою на сьогоднішній день є проблема водопостачання села. З метою створення системи водопостачання сільських населених пунктів для забезпечення належних соціально-побутових умов проживання та життєдіяльності населення у маловодних і забруднених регіонах, яке користується неякісною та небезпечною для здоров'я водою, Кабінетом Міністрів України від 27 серпня 2008 р. № 741 затверджено Державну цільову соціальну програму першочергового забезпечення централізованим водопостачанням сільських населених пунктів, що користуються привізною водою, на період до 2010 р.

Потребують розв'язання проблеми автомобільних доріг загального користування місцевого значення. На сьогодні 1087 сільських населених пунктів не охоплені регулярним автобусним сполученням, а 269 з них не мають під'їздів з твердим покриттям. Такий стан автомобільних доріг призводить до поступового занепаду сільських населених пунктів (Концепція реформування системи державного управління автомобільними дорогами загального користування, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2008 р. № 1096). Зрозуміло, що за таких обставин улаштувати під'їзні дороги з твердим покриттям до кожного сільського населеного пункту до кінця 2009 р,, як це заплановано Державною програмою розвитку автомобільних доріг загального користування на 2007-2011 роки, затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 3 серпня 2005 р. № 710 (розд. IV), було практично неможливо.

Законом України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» передбачено, що усі шляхи, що зв'язують сільські населені пункти (у тому числі в межах цих населених пунктів) з мережею шляхів загального користування, належать до категорії шляхів загального користування і разом з

усіма під'їзними шляхами до сільських населених пунктів передаються на баланс Українському державному концерну по будівництву, ремонту та утриманню автомобільних шляхів (ст. 6).

Соціальний розвиток села є неможливим і без існування належної інженерної інфраструктури. Забезпечення її комплексного розвитку є одним із першочергових завдань держави і має здійснюватися шляхом будівництва та реконструкції мереж і об'єктів електропостачання; розроблення і виконання програм будівництва газопроводів-відводів, розвитку газових мереж високого та середнього тиску і регіональних програм поетапної газифікації сільських населених пунктів; забезпечення постійного контролю за станом навколишнього природного середовища в сільських населених пунктах та місцях накопичення відходів, удосконалення нормативно-правової бази з питань утилізації відходів (п. 4 Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року).

§ 4. Правове регулювання побутового обслуговування жителів села

Критичною на сьогоднішній день є ситуація, яка склалася із побутовим обслуговуванням сільського населення. Адже в сільській місцевості немає умов для одержання необхідних побутових послуг. До того ж, у сільській місцевості один такий об'єкт припадає на 5 поселень, або 2600 жителів. Технічний рівень переважної більшості підприємств, що надають побутові послуги, дуже низький. Близько 60 відсотків обладнання експлуатується понад 15—20 років (Концепція розвитку сфери побутового обслуговування населення, затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 11 жовтня 2002 р. № 569).

Для розвитку системи побутового обслуговування на селі важливу роль відіграє споживча кооперація. Адже вона має потужну матеріально-технічну базу підприємств торгівлі, громадського харчування, заготівельної та виробничої діяльності. Крім того, серед об'єктів, які належать їй на праві приватної власності, є велика кількість непрацюючих, які можна використовувати для відкриття перукарень, ремонтних майстерень, інших необхідних сільським жителям підприємств. Первинною ланкою споживчої кооперації є споживче товариство — самостійна, демократична організація громадян, які на основі добровільності членства і взаємодопомоги за місцем проживання або роботи об'єднуються для спільного господарювання з метою поліпшення свого економічного і соціального стану (п. 1 ст. 5 Закону України «Про споживчу кооперацію»).

У сфері торговельного обслуговування сільського населення споживча кооперація відіграє також важливу роль. Вона здійснює торговельну діяльність, забезпечуючи своїх членів та мешканців села товарами гарантованої якості, за прийнятними цінами; скуповує у пайовиків та інших жителів села продукцію їх особистих селянських господарств, дикорослі ягоди, горіхи, гриби, лікарські трави тощо; надає транспортні, житлово-комунальні, консультаційні, ритуальні та інші послуги; сприяє отриманню освіти та інформації. Також розвиток споживчої кооперації сприяє формуванню кадрового потенціалу на регіональному рівні.

Забезпечення жителів села послугами поштового зв'язку здійснюється на підставі Нормативів розвитку та розміщення у містах і сільській місцевості мережі об'єктів поштового зв'язку та поштових скриньок національного оператора поштового зв'язку, затверджених наказом Міністерства транспорту та зв'язку України від 28 жовтня 2005 р. № 688. Ними передбачається, що стаціонарні відділення поштового зв'язку відкриваються в сільських поселеннях адміністративно-територіальної одиниці (району), які мають найбільш зручне сполучення з іншими населеними пунктами зони обслуговування. Для сільських населених пунктів з чисельністю жителів понад 2000 чоловік встановлюється нормативний показник не менше одного стаціонарного відділення поштового зв'язку. Крім того, законодавством передбачено, що у сільських поселеннях із чисельністю населення понад 500 чоловік розміщується не менше однієї поштової скриньки.

Забезпечення селян телекомунікаційними послугами здійснюється на підставі Закону України «Про телекомунікації» від 18 листопада 2003 р. та Правил надання та отриманім телекомунікаційних послуг від 9 серпня 2005 р. № 720. Концепцією розвитку телекомунікації в Україні, схваленою розпорядженням Кабінету Міністрів України від 7 червня 2006 р. № 316, передбачається забезпечити доступ споживачів до загальнодоступних телекомунікаційних послуг через створення і розвиток пунктів колективного доступу (універсальні таксофони, переговорні пункти тощо) в усіх населених пунктах України з кількістю населення понад 50 чоловік. При цьому час доступу до найближчого пункту надання загальнодоступних телекомунікаційних послуг без застосування транспортних засобів не повинен перевищувати ЗО хвилин. Крім того, планується збільшити абонентську ємність сільської телефонної мережі і телефонізувати усі соціально значимі об'єкти: навчальні та дитячі дошкільні заклади, медичні установи, клуби, бібліотеки тощо.

Законами України «Про освіту» (ст. 14), «Про загальну середню освіту» (ст. 21) та «Про місцеве самоврядування в Україні» (ст. 32) пе-

редбачено забезпечення у сільській місцевості регулярного безоплатного підвезення до місць навчання і додому учнів та педагогічних працівників. З метою створення умов для забезпечення у сільській місцевості регулярного безоплатного перевезення до місць навчання і додому учнів та педагогічних працівників Кабінетом Міністрів України від 16 січня 2003 р. № 31 затверджено Програму «Шкільний автобус». Організація перевезення учнів і педагогічних працівників повинна здійснюватися шляхом: створення державних і комунальних спеціалізованих автотранспортних підприємств; укладення договорів з автотранспортними підприємствами, установами, організаціями усіх форм власності та перевізниками-фізичними особами на здійснення організованого підвезення або підвезення рейсовими автобусами. Для придбання шкільних автобусів для перевезення учнів загальноосвітніх шкіл, що проживають у сільській місцевості, Законом України «Про Державний бюджет на 2009 рік» передбачено виділення із Стабілізаційного фонду 150 млн грн (ст. 76).

З метою надання психологічних, соціально-педагогічних, соціально-медичних, соціально-економічних, інформаційних і юридичних послуг сім'ям, дітям та молоді на селі створюються центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, загальне положення про які затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 27 серпня 2004 р. № 1126. Крім того, створюються Мобільні консультаційні пункти соціальної роботи в сільській та гірській місцевостях.

Для задоволення потреб сільськогосподарських товаровиробників та сільського населення у розширенні професійних знань і вдосконаленні практичних навичок, підвищенні ефективності господарювання, на селі активно створюються дорадчі служби, діяльність яких регулюється Законом України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» від 17 червня 2004 р. Основними завданнями дорадчої діяльності є: підвищення рівня знань і вдосконалення практичних навичок прибуткового ведення господарства суб'єктів господарювання, які здійснюють діяльність у сільській місцевості, та сільського населення в умовах ринкової економіки; надання суб'єктам господарювання, які здійснюють діяльність у сільській місцевості, та сільському населенню дорадчих послуг з питань економіки, технологій, управління, маркетингу, обліку, податків, права, екології тощо; надання дорадчих послуг органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування з питань підготовки та реалізації планів соціально-економічного розвитку, формування громадянського суспільства; поширення та впровадження у виробництво сучасних технологій, новітніх досягнень науки і техніки; сприяння розвитку несільськогосподарського підприємництва в сільській місцевості, у тому числі сільського зеленого туризму, зайнятості сільського населення тощо; робота з сільською молоддю, ініціювання та реалізація молодіжних програм (ст. 4).

При отриманні деяких послуг для сільських жителів передбачено ряд пільг. Відповідно до ст. 12 Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» сільські жителі та працівники агропромислового комплексу, які проживають у селищах міського типу, використовують електроенергію за пільговими тарифами. Кількість електроенергії, що оплачується за пільговими тарифами, встановлюється урядом. Ці пільги поширюються також на пенсіонерів, які перед виходом на пенсію працювали в сільськогосподарському виробництві та соціальній сфері села не менше 15 років і мають особовий рахунок на використання житла, а також працівників селянських (фермерських) господарств, радгоспів, колективних та інших сільськогосподарських підприємств, які проживають у містах обласного і районного підпорядкування (ст. 12 Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві»). Збитки, завдані сільським споживачам позаплановим чи аварійним відключенням електроенергії, компенсуються у полуторному розмірі за рахунок винних у цьому підприємств і організацій Міністерства палива та енергетики України.

Обґрунтована потреба сільських жителів у паливі забезпечується в повному обсязі (ч. 3 ст. 13 України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві»), Крім того, законодавством передбачено надання субсидій на оплату житлово-комунальних послуг і придбання скрапленого газу та твердого палива. Громадянам надається щомісячна адресна безготівкова субсидія для відшкодування витрат на оплату користування житлом або його утримання та комунальних послуг (водо-, тепло-, газопостачання, водовідведення, електроенергія, вивезення побутового сміття та рідких нечистот), а також один раз на рік субсидія готівкою на придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

1. Що включає в себе поняття «соціальний розвиток села»?
2. Розкрийте поняття сільської поселенської мережі. Що являють собою трудонедостатні населені пункти?

3. Розкрийте порядок передачі об'єктів соціальної інфраструктури в процесі приватизації підприємств агропромислового комплексу до комунальної власності.
4. У чому полягає процес передачі об'єктів соціальної сфери до комунальної власності в процесі паювання майна недержавних сільськогосподарських підприємств?
5. Розкрийте порядок надання довгострокових кредитів індивідуальним забудовникам на селі.
6. Яким чином здійснюється на селі розвиток інженерної інфраструктури?
7. Які заходи планується здійснити для покращення торговельного та побутового обслуговування на селі. Згадайте, що являють собою споживчі кооперативи та яка їх роль у таких заходах?
8. Які нормативи встановлені законодавством для забезпечення жителів села послугами поштового зв'язку?
9. У чому полягає зміст програми «Шкільний автобус»?
10. Які пільги для жителів села встановлені при сплаті за електроенергію, оплаті житлово-комунальних послуг і придбанні скрапленого газу та твердого палива?

Розділ 31

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН У СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВАХ

§ 1. Загальна характеристика правового регулювання трудових відносин у сільськогосподарських підприємствах

Проблема захисту трудових прав селян набула особливої актуальності з огляду на процеси реформування, які відбуваються на селі. На жаль, питання правового регулювання праці в сільськогосподарських підприємствах залишились поза увагою науковців, а також не знайшли чіткого вирішення ні в аграрному, ні в трудовому законодавстві.

Серед основних прав і свобод, закріплених у Конституції України, особливе місце відведене економічним та соціальним правам, таким як: право на здорові та безпечні умови праці, на її мінімальну оплату та своєчасне одержання (частини 4, 7 ст. 43); на захист від незаконного звільнення (ч. 6 ст. 43); обмеження максимальної тривалості робочого часу; право на відпустку мінімальної тривалості (ст. 45); право на судовий захист трудових прав (ст. 55); право на соціальне страхування (ст. 46). Крім того, в Основному Законі закріплено, що Україна є соціальною державою, в якій на перше місце винесено права людини та гарантії їх захисту (ст. 3), всім громадянам гарантовано рівні конституційні права і свободи (ч. 1 ст. 24). Таким чином, можна зробити висновок, що вищезазначені права (як і всі інші, закріплені в Конституції України) розповсюджуються однаковою мірою і на працівників сільського господарства, незалежно від організаційно-правових форм підприємств, в яких вони працюють.

Трудові відносини у виробничих кооперативах та фермерських господарствах базуються на основі праці їх членів. У разі виробничої потреби вони мають право залучати до роботи інших громадян за трудовим договором (контрактом). Наймана праця використовується в інших сільськогосподарських підприємствах. Мінімальні соціальні га-

рантії для найманих працівників встановлюються державою у Кодексі законів про працю України.

Необхідно виділити дві категорії особливостей, які впливають на трудові відносини в будь-яких сільськогосподарських підприємствах. По-перше, в науковій літературі звертається увага на особливий характер сільськогосподарської праці, який проявляється, насамперед, у галузевій специфіці таких підприємств. Це — використання земель сільськогосподарського призначення як основного засобу виробництва, вплив на ефективність та характер такої праці погодних і кліматичних умов, її сезонний характер, невідповідність тривалості виробництва продукції тривалості робочого часу, неможливість завчасного визначення наслідків праці, високий рівень виробничого ризику тощо. У свою чергу, вищезазначені обставини обумовлюють певний порядок організації та нормування праці, умови її оплати, встановлення робочого часу і часу відпочинку, особливості в охороні праці (її організації, порядку розгляду нещасних випадків на аграрних підприємствах, відшкодування шкоди, заподіяної здоров'ю сільськогосподарських працівників) тощо. Тобто основні засади сільськогосподарської праці є однаковими для працівників усіх підприємств, які здійснюють свою діяльність в аграрному секторі економіки, незалежно від їх організаційно-правової форми та форми власності.

Враховуючи те, що вищезазначені питання стосуються всіх працівників агропромислового комплексу, їх основних трудових прав та гарантій їх захисту, необхідно зазначити, що вони повинні регулюватися саме на законодавчому рівні. На жаль, у сучасному аграрному законодавстві відсутній нормативно-правовий акт, який би регулював особливості праці в агропромисловому комплексі. Зважаючи на незадовільний стан нормативної бази, на практиці підвищується значення колективно-договірного регулювання трудових відносин у сільському господарстві. На галузевому рівні ці відносини регулюються Галузевими угодами, які укладаються між Міністерством аграрної політики України, галузевими об'єднаннями підприємств та профспілкою працівників агропромислового комплексу України на відповідний період. В них закріплюються норми щодо нормування і оплати праці, встановлення для підприємств галузі мінімальних гарантій заробітної плати відповідно до кваліфікації на основі єдиної тарифної сітки за мінімальною межею; мінімальних розмірів доплат і надбавок з урахуванням специфіки, умов праці окремих професійних груп і категорій працівників галузі; встановлення мінімальних соціальних гарантій, компенсацій, пільг у сфері праці й зайнятості; трудових відносин; умов і охорони праці; житлово-побутового, медичного, культурного обслуговування, організації оздоровлення і відпочинку; умов зростання фонду оплати праці (ст. 8 Закону України «Про колективні договори і угоди» від 1 липня 1993 р.). Нині саме цей документ практично є єдиним комплексним актом, якій відбиває особливості сільськогосподарської праці. Але слід зазначити, що умови галузевої угоди обов'язкові тільки для сторін, що ведуть на підприємствах колективні переговори і укладають колективний договір. Зважаючи на те, що далеко не на кожному підприємстві такий договір укладається, велика кількість недержавних сільськогосподарських підприємств залишаються поза межами її регулювання.

Крім того, слід звернути увагу, що особливості правового становища членів сільськогосподарських виробничих кооперативів і фермерських господарств також впливають на формування специфіки трудових правовідносин у цих підприємствах. По-перше, члени формують відповідні фонди таких підприємств, беруть участь у розподілі прибутків, несуть ризик втратити свою частку, мають право на свою частку в разі виходу з підприємства тощо. Тому в науковій літературі їх навіть називають працюючими власниками. По-друге, вони беруть участь в управлінні справами таких підприємств. По-третє, повинні приймати обов'язкову трудову участь у їх діяльності. Саме ці ознаки не дають можливості ототожнити членів таких підприємств з найманими працівниками. Таким чином, правовий режим їх праці набуває істотних відмінностей порівняно з умовами, передбаченими трудовим законодавством. Саме вони і повинні бути відображені у спеціальному законодавстві, яке регулює основні питання діяльності цих підприємств, а також в їх статутах.

Встановлення таких особливостей не повинно погіршувати правове становище членів (учасників) зазначених суб'єктів господарювання або сприяти зменшенню обсягу їхніх трудових прав порівняно з трудовим законодавством. При цьому гарантії щодо зайнятості, охорони праці, праці жінок, молоді, інвалідів надаються в порядку, передбаченому законодавством про працю (ст. З КЗпП України).

Трудові відносини членів кооперативу (об'єднання) регулюються Законом, законодавством про працю, статутом та правилами внутрішнього розпорядку кооперативу (ст. 35 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію»). На жаль, з тексту Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» не зрозуміло, які ж особливості щодо регулювання зазначених відносин у ньому встановлено, крім права кооперативу самостійно визначати форми і систему оплати праці його членів і найманих працівників (ч. 3 ст. 35). Враховуючи, що основна мета створення і діяльності будь-якого кооперативу — це підвищення

добробуту його членів, рівня їх соціальних прав, у Законі необхідно передбачити розділ, який би регулював ці питання. До речі, в законах України «Про кооперацію» (ст. 35), «Про колективне сільськогосподарське підприємство» (ст. 21) та «Про споживчу кооперацію» (ст. 14) закріплено обов'язок кооперативів щодо забезпечення соціально-економічних гарантій їх членів. Особливості ж правового регулювання праці учасників господарських товариств взагалі не враховуються в чинному законодавстві. Законом України «Про фермерське господарство» також не встановлено жодних особливостей в регулюванні трудових відносин його членів. Передбачено лише, що вони регулюються статутом (ст. 27).

Що стосується гарантій трудових прав працюючих членів, то на голову фермерського господарства та сільськогосподарського кооперативу лише покладається обов'язок створювати безпечні умови праці для членів господарства, забезпечувати дотримання вимог техніки безпеки, виробничої гігієни та санітарії, пожежної безпеки (ст. 27 Закону України «Про фермерське господарство» та ст. 36 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію»). Крім того, кооператив несе відповідальність за шкоду, заподіяну здоров'ю членів кооперативу (об'єднання) фізичних осіб внаслідок виконання ними своїх службових обов'язків, відповідно до законодавства (ст. 36).

§ 2. Порядок виникнення і припинення трудових відносин у сільськогосподарських підприємствах

Питання про юридичні факти, які призводять до виникнення трудових відносин у таких підприємствах, також є спірними. Для того щоб дати відповідь на нього, необхідно зазначити, що трудові відносини в сільськогосподарських виробничих кооперативах та фермерських господарствах випливають із членства. Особа набуває право на одержання роботи в зазначених суб'єктах господарювання з моменту виникнення членських відносин і воно зберігається за нею протягом усього часу перебування в таких правовідносинах. Звісно особа може брати трудову участь у таких підприємствах, не набуваючи членства в них, але в такому випадку вона буде виступати як найманий працівник.

Слід зазначити, що тільки членства для виникнення трудових відносин недостатньо. Необхідною умовою їх виникнення в сільськогосподарських виробничих кооперативах є рішення відповідного органу кооперативу про доручення особі конкретної роботи. Воно не може бути прийняте в односторонньому порядку, оскільки правління (голова)

повинне враховувати, що працівник має право на вільний вибір професії, роду занять і роботи (ст. 2 Кодексу законів про працю України). У ньому має бути зазначено: трудову функцію особи, посаду, її місце роботи, час початку роботи та інші суттєві умови, необхідні для виникнення трудових правовідносин. Згідно з законодавством про працю трудовий договір вважається укладеним у випадках видання власником або уповноваженим ним органом наказу про прийняття на роботу згідно із заявою працівника, а також і тоді, коли він був фактично допущений до роботи, хоч ніякі документи при прийнятті на роботу не оформлялися. Таким чином, наявність рішення правління (голови) про прийняття у члени кооперативу згідно із заявою працівника (якщо в ньому визначено трудову функцію особи, її місце роботи та час початку роботи) свідчить про те, що трудовий договір укладено. Тобто трудовий договір у сільськогосподарських виробничих кооперативах практично укладається в усній формі (за бажанням заявника може бути оформлений і в письмовій формі). Це можна вважати однією з основних особливостей оформлення трудових відносин саме в зазначених суб'єктах господарювання. Необхідно зазначити також, що трудові договори у виробничих кооперативах не можуть бути строковими, адже трудові відносини тісно пов'язані з членством, яке є постійним. Крім того, з членами кооперативів не повинно допускатись укладення трудових контрактів. Адже, по-перше, сфера застосування контрактів визначається законами України (ч. 3 ст. 21 КЗпП України). По-друге, як правило, контракт укладається на певний строк (ч. 3 ст, 21 КЗпП України). По-третє, при його укладенні існує тільки письмова форма (п. 3 ст. 24 КЗпП України). Крім того, контракт може мати невигідні для особи умови, наприклад, додаткові підстави розірвання договору (п. 8 ст. 36 КЗпП України) тощо.

Як і в кооперативах, виникнення трудових відносин в фермерських господарствах пов'язане із інститутом членства. В таких господарствах членство носить сімейно-родинний характер, кількість родичів є невеликою і вони безпосередньо зацікавленні в кінцевих результатах своєї праці, тобто відбувається максимальне поєднання їх підприємницької та трудової діяльності.

На відміну від виробничих кооперативів та фермерських господарств, у господарських товариствах виникнення трудових відносин пов'язане не з інститутом членства, а з трудовим договором (контрактом), оскільки участь у таких товариствах не передбачає обов'язкового виконання особою певної трудової функції.

Для виконання статутних завдань і цілей кооператив (об'єднання) може залучати до роботи за трудовим договором осіб, які не є члена-

ми кооперативу. За згодою сторін між кооперативом та найманим працівником може укладатися договір у формі контракту (ст. 35 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію»). З особами, залученими до роботи у фермерському господарстві, також може укладатися трудовий договір (контракт) у письмовій формі, в якому визначаються строк договору, умови праці і відпочинку (тривалість робочого дня, вихідні дні, щорічна оплачувана відпустка, форми оплати праці та її розміри, харчування тощо) (ст. 27 Закону України «Про фермерське господарство»). У даному випадку, трудовий договір (контракт) укладається з особами, які залучаються до роботи в фермерському господарстві, та які не є його членами (роз'яснення Міністерства юстиції, Міністерства праці та соціальної політики України «Щодо застосування положень статті 3 Закону України «Про фермерське господарство» від 19 червня 2003 р. № 973, в частині правомірності оформлення трудових відносин шляхом укладання трудового договору з членами (головою) фермерського господарства» від 5 грудня 2007 р. № 21-46-846/№013-1866-3).

Крім того, відповідно до ст. 6 Закону України від 21 вересня 2006 р. «Про управління об'єктами державної власності» та ст. 65 ГК України, наймання на роботу керівника підприємства, установи та організації, що є у державній власності, здійснюється шляхом укладання з ним контракту. Особливості укладання, переукладання, продовження терміну дії та розірвання контрактів з керівниками державних підприємств, установ та організацій, що належать до сфери управління Мінагрополітики, встановлені наказом Міністерства аграрної політики України від 21 березня 2007 р. № 201. Так, контракт з керівником підприємства, що належить до сфери управління вищезазначеного міністерства, може бути укладений на термін від 1 до 5 років. Наймання на роботу керівника державного підприємства, здійснюється міністерством через укладання з ним контракту за погодженням з місцевою державною адміністрацією та Кабінетом Міністрів України. Контракт набуває чинності з моменту його підписання сторонами і є підставою для видання наказу про призначення керівника на посаду з дня, встановленого у контракті.

Час роботи членів (учасників) зараховується до загального трудового стажу на підставі записів у трудових книжках. Трудові книжки ведуться на всіх працівників, які працюють на підприємстві, в установі, організації усіх форм власності або у фізичної особи понад п'ять днів, у тому числі осіб, які є співвласниками (власниками) підприємств, селянських (фермерських) господарств, сезонних і тимчасових працівників, а також позаштатних працівників за умови, якщо вони підлягають державному соціальному страхуванню (п. 1.1 Інструкції про порядок ведення трудових книжок працівників, затвердженої наказом Міністерства праці, Міністерства юстиції, Міністерства соціального захисту України від 29 липня 1993 р. № 58).

Припинення трудових відносин повинне відбуватися на підставах, передбачених законодавством про працю. У разі звільнення осіб, які працювали в фермерському господарстві за трудовим договором, або припинення членства в ньому після відповідних записів у трудових книжках, зроблених головою такого господарства, трудовий стаж у ньому підтверджується підписом керівника, заступника, іншої уповноваженої на це особи та завіряється печаткою місцевого органу державної виконавчої влади (абз. 3 п. 4.1 Інструкції про порядок ведення трудових книжок працівників).

§ 3. Особливості правового регулювання оплати праці в сільському господарстві

Як уже зазначалося вище, на членів (учасників) вищезазначених суб'єктів господарювання повинні розповсюджуються мінімальні соціальні гарантії, закріплені Конституцією України та трудовим законодавством. Так, згідно із Конституцією України кожний має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло (ст. 48). Кодексом законів про працю України передбачено, що основним елементом, який визначає життєвий рівень громадян, є одержувана ними заробітна плата — винагорода, обчислена, як правило, у грошовому виразі, яку власник або уповноважений ним орган виплачує працівникові за виконану ним роботу (ч. 1 ст. 94). У законодавчому порядку держава встановлює її мінімальний розмір, що є обов'язковим на всій території України для підприємств, установ, організацій усіх форм власності і господарювання та фізичних осіб (ч. 4 ст. 95).

Конституцією України гарантується своєчасне одержання заробітної плати (ч. 7 ст. 43). Так, вона повинна виплачуватися працівникам не рідше двох разів на місяць через проміжок часу, що не перевищує шістнадцяти календарних днів (ч. 1 ст. 115 КЗпП України). Законом України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» від 5 жовтня 2000 р. мінімальний розмір оплати праці віднесено до державних соціальних гарантій. У випадках затримання виплат по заробітній платі працівникам нараховуються компенсації за кожен місяць затримки (п. 2 постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про порядок компенсації працівникам втрати

частини заробітної плати у зв'язку з порушенням термінів її виплати» від 20 грудня 1997 р. № 1427).

Мінімальні гарантії в оплаті праці осіб, які перебувають у трудових відносинах на підставі трудового договору з підприємствами, установами, організаціями усіх форм власності та господарювання, закріплено в Законі України «Про оплату праці». Його дія поширюється на акціонерів (учасників) господарських товариств, які є найманими працівниками, а також на членів сільськогосподарських виробничих кооперативів, адже, як зазначалось вище, фактично з ними укладаються трудові договори в усній (письмовій) формі на невизначений термін.

Що стосується фермерських господарств, то згідно із Методичними рекомендаціями з організації та ведення бухгалтерського обліку в селянських (фермерських) господарствах, затвердженими наказом Міністерства аграрної політики України від 2 липня 2001 р. № 189, одержаний господарством дохід визначається за видами діяльності та в цілому по господарству. Він зменшується на суму витрат за рахунок прибутку. Визначений дохід розподіляється між членами господарства пропорційно трудовому внеску кожного з них і використовується для визначення заробітку, утримань і відрахувань на соціальні заходи згідно з чинним законодавством (п. 7). Оплата праці членів господарства здійснюється за результатами господарської діяльності з прибутку після покриття витрат, сплати податків, зборів та інших платежів або іншим чином за домовленістю. Враховуючи наведене, доходи, що одержують від фермерського господарства його засновники (голова та члени), слід розглядати як доходи, що виплачуються юридичною особою у зв'язку з розподілом чистого прибутку на користь її засновників (власників) (лист Державної податкової адміністрації України «Про оподаткування членів фермерських господарств» від 25 квітня 2006 р. № 7720/7/17-0717).

У сучасних умовах оплата праці членів кооперативів здійснюється згідно з принципом розподілу за працею з єдиного фонду оплати праці цього кооперативу. З метою забезпечення права селян на гарантовану заробітну плату Галузевою угодою між Міністерством аграрної політики України, галузевими об'єднаннями підприємств та Профспілкою працівників агропромислового комплексу України на 2006—2008 рр. передбачено, що частка фонду оплати праці (без нарахувань) у валових (операційних) витратах підприємства не може бути меншою за ЗО відсотків (термін дії зазначеної Галузевої угоди було продовжено на 2009 р.).

Оплата праці виплачується, як правило, у грошовій формі. Виплати натурою допускаються законодавством лише як виняток (ч. 1 ст. 94 КЗпП України) та в тих галузях і за тими професіями, де така оплата є бажаною для працівників або звичайною, крім товарів, перелік яких затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 3 квітня 1993 року № 244 (зокрема: усіх видів алкогольних напоїв, включаючи спирт і виноматеріали; коконів шовкопряду, вовни (сировина), продукції звірівництва, хутра, шкіри та шкірсировини, коренеплодів цукрових буряків, племінного поголів'я тварин тощо).

Основними критеріями при визначенні розмірів натурального фонду підприємства повинні бути рівень виробництва продукції, забезпечення потреб громадського виробництва, розумні потреби працівників господарства в тому чи іншому виді продукції, спеціалізація господарства тощо. Враховуючи вищевикладене, працівникові за виконану норму праці нараховують заробітну плату (у грошовій формі), а після, з урахуванням умов колективного договору та ст. 23 Закону України «Про оплату праці» (щодо обмеження натуроплати), здійснюють нарахування та виплату натури (лист Міністерства праці та соціальної політики України від 24 вересня 2007 р. № 675/13/84-07). При виплаті натуральної частини оплати праці правлінням має бути встановлено мінімальну ціну продукції (але не вище її собівартості). Крім того, щоб уникнути необмежених виплат натурою, Законом України «Про оплату праці» передбачено, що розмір виплат натурою не може перевищувати ЗО відсотків (ч. 3 ст. 23).

Основою організації оплати праці на підприємстві є тарифна система оплати праці, яка включає тарифні ставки, тарифні сітки та схеми посадових окладів і тарифно-кваліфікаційні характеристики (довідники) (ст. 96 КЗпП України). Тарифна система, а особливо рівень тарифних ставок, у кожному господарстві може бути різним і залежатиме від ефективності господарювання та рівня доходів підприємства або колективу. Галузевою угодою між Міністерством аграрної політики України, галузевими об'єднаннями підприємств та Профспілкою працівників агропромислового комплексу України на 2006—2008 роки встановлено мінімальний гарантований розмір тарифної ставки робітника 1-го розряду з 1 грудня 2008 р. — 682 грн у розрахунку на місяць, або 4,08 грн за годину.

Практика виробила дві основні системи оплати праці, які застосовуються як у «чистому» вигляді, так і з різними модифікаціями — погодинну і відрядну. При відрядній системі оплати праці розмір основної заробітної плати визначається за відрядними розцінками за обсяг виконаної роботи або за одиницю виробленої продукції (праця винагороджується за тарифними ставками за виконання норми). Її сутність полягає в тому, що заробіток працівника перебуває у прямій залежності

від індивідуального виробітку, і за кожну одиницю роботи йому нараховується заробітна плата згідно з прийнятою в господарстві тарифною сіткою і нормами виробітку на дану роботу[1]. При погодинній оплаті праця винагороджується за відпрацьований робочий час (за встановленими погодинними, денними і місячними тарифними ставками). За цією системою оплати праці відсутній зв'язок між оплатою праці і кінцевим результатом роботи. Може застосовуватись при оплаті праці конюхів, скотарів по догляду за бугаями, прибиральниць. Акордна форма оплати праці — оплата праці за кінцевим результатом. Остаточний розрахунок проводиться за акордним нарядом після прийняття всього обсягу робіт, про що складається акт.

З метою посилення стимулювання праці членів кооперативу можуть застосовуватися погодинно-преміальна, відрядно-преміальна та акордно-преміальна оплата праці. ***Відрядно-преміальна*** система передбачає оплату праці за виконання денної норми виробітку або її частини, а також за обслуговування тварин і птиці за встановленою нормою, виходячи з визначеного для цієї роботи тарифного розряду та відповідної денної тарифної сітки оплати праці. За якісне і своєчасне виконання робіт нараховується премія у відсотках від основного заробітку за відрядною розцінкою. ***Погодинно-преміальна*** система оплати праці передбачає оплату за відпрацьовані години, виходячи з розряду виконуваної роботи і погодинної (денної) тарифної ставки, що цьому розряду відповідає. За якісне виконання робіт нараховується премія у відсотках від одержуваного заробітку. Таку систему оплати праці рекомендується застосовувати на роботах, на яких не можна встановити норми виробітку або норми обслуговування (робота обліковця, касира, сторожа). При ***акордно-преміальній*** системі оплата праці провадиться за підсумковими результатами роботи, тобто за вироблену продукцію або за певний закінчений цикл робіт. Крім оплати за встановленими розцінками, за одиницю продукції виплачуються премії у відсотках від вартості надпланової продукції або від суми економії прямих затрат (зниження собівартості продукції). Так оплачується праця бригад (ланок), зайнятих у рослинництві.

У сільськогосподарських підприємствах розрізняють основну і додаткову оплату праці. ***Основна заробітна плата —*** це винагорода за виконану роботу відповідно до встановлених норм праці (норми часу, виробітку, обслуговування, посадові обов'язки). Вона встановлюється у вигляді тарифних ставок (окладів) і відрядних розцінок для робітників та посадових окладів для службовців. Вона виплачується за: виконання обсягу робіт за нормами виробітку чи нормами обслуговування та встановленими розцінками відповідно до прийнятих у кооперативі тарифних ставок для погодинної оплати; відпрацьований час за погодинною системою оплати праці, згідно з прийнятими тарифними ставками та посадовими окладами управлінського та обслуговуючого персоналу; виготовлену продукцію за акордно-преміальною та погодинно-преміальною системою оплати праці з урахуванням її якості та кількості. На погляд ряду науковців, основна оплата має включати ще й надбавки та доплати у розмірах, встановлених відповідними правовими актами. До них можна віднести, зокрема, ті, що передбачені КЗпП України та є обов'язковими для виплати усім категоріям працівників: надбавки та доплати до тарифних ставок та посадових окладів: за керівництво бригадами (бригадиру не звільненому від основної роботи), за звання майстра та кваліфікацію, за суміщення професій (посад) (ст. 105); розширення зон обслуговування чи збільшення обсягу виконуваних робіт, за працю на важких роботах, на роботах зі шкідливими і небезпечними умовами праці, на роботах з особливими природними, географічними і геологічними умовами та умовами підвищеного ризику для здоров'я (ст. 100); оплата щорічних та додаткових відпусток, грошова компенсація за невикористану відпустку, оплата праці у святкові і неробочі дні (ст. 107); вночі (ст. 108); надурочного часу (ст. 106) та ін. Вони є постійними і обов'язковими для застосування підприємствами всіх форм власності, тобто виступають як мінімальні соціальні гарантії для будь-якої категорій працюючих.

Треба зазначити, що основні особливості оплати праці залежать від виду робіт, які виконуються у сільськогосподарському виробництві, що і зумовлює застосування певних видів заохочень. У суспільстві дуже мало сфер діяльності людини, в яких період від початку прикладання своїх сил у процесі виробництва до досягнення кінцевих результатів, є таким тривалим, як у рослинництві. Тому заробіток або винагорода за працю протягом цього періоду носить характер авансу. Конкретні розміри та форми додаткової оплати визначаються по кожній культурі, групі культур чи по виду продукції та залежно від її трудомісткості з урахуванням економічних можливостей господарства.

Зважаючи на провідну роль механізованих робіт у сільському господарстві, оплаті праці трактористів-машиністів завжди приділялася велика увага. Для всіх механізаторів, які працюють у сільськогосподарському виробництві, встановлюється єдина професія — тракторист-машиніст сільськогосподарського виробництва. Галузевою угодою між Міністерством аграрної політики України, галузевими об'єднаннями

[1] Оплата праці в сільськогосподарському виробництві / за ред. Ю. Я. Лузана. — К.: Мін. аграр. пол. України, Наук.-дослід. центр нормативів праці, 2000. — С. 94.

підприємств та Профспілкою працівників агропромислового комплексу України на 2006—2008 роки передбачено виплату надбавок: трактористам-машиністам I класу - 20%, II - 10% тарифної ставки. Крім того, для цієї категорії працівників повинна вводитися підвищена оплата праці при збиранні врожаю в оптимальні строки і без втрат на період перших днів масового збирання. Так, листом Міністерства аграрної політики України «Рекомендації щодо оплати праці працівників сільськогосподарських підприємств усіх форм власності на збиранні врожаю зернових 2002 року» від 14 червня 2002 р. № 37-22-12/5716 було передбачено проводити оплату праці в перші 10 днів масового збирання врожаю (за умови виконання змінних норм виробітку) трактористам-машиністам — за розцінками, збільшеними на 60 відсотків, іншим працівникам - на 15 відсотків. Крім того, при збиранні зернових культур трактористам-машиністам і їх помічникам, які працюють на комбайні, за виконання агрегатом протягом доби не менше двох змінних норм, рекомендується нараховувати додатково 20 відсотків основного заробітку.

У тваринництві також застосовують як відрядну, так і погодинну форми оплати праці. Нараховується оплата за натуральними показниками, тобто за живою вагою худоби, за одержання приплоду, а також одержання яєць птахофермами, меду — пасіками, надою молока на фермах та ін.

З метою матеріального і морального стимулювання своїх працівників на підприємстві може застосовуватись і преміювання. Його необхідно відрізняти від додаткової оплати праці. Так, розмір останньої нараховується добре працюючому колективу (бригаді) залежно від обсягу чи вартості виробленої сільськогосподарської продукції. Преміальна оплата — це заохочувальні виплати, які розраховуються від основного заробітку. Джерелом коштів для преміювання є чистий прибуток та інші понадпланові надходження. Нарахування премій регулюється виключно локальними нормативними актами, а тому кожний кооператив залежно від конкретних умов виробництва та результатів своєї господарської діяльності встановлює відповідне преміювання за показниками, розробленими в господарстві. Так, показниками преміювання можуть бути: підвищені проти норм надої молока, приросту тварин, збереження молодняка різних тварин, забезпечення товарного виходу овочевої та іншої продукції тощо (п. 4.3.4 Рекомендацій щодо визначення заробітної плати працюючих в залежності від особистого внеску працівника в кінцеві результати роботи підприємства, затверджених наказом Міністерства праці та соціальної політики України від 31 березня

1999 р. №44). Зниження (позбавлення) премії може проводитися за спеціальними підставами, а саме: за порушення виробничої, технологічної дисципліни; повернення продукції внаслідок незадовільної якості; прогул; поява на роботі в нетверезому стані та ін.

Недостатній рівень правової регламентації аграрних трудових відносин вимагає прийняття комплексного уніфікованого нормативно-правового акта, який урахував би всі особливості оплати праці в сільськогосподарських підприємствах.

§ 4. Облік робочого часу в сільськогосподарських підприємствах. Підсумований облік робочого часу

Особливості використання робочого часу та часу відпочинку членами сільськогосподарських виробничих кооперативів повинні відбиватись у їх Правилах внутрішнього розпорядку з урахуванням мінімальних гарантій, які встановлюються законодавством про працю. Так, тривалість робочого часу не може бути більшою ніж 40 годин на тиждень (ч. 1 ст. 50 КЗпП України). Самостійно встановлюючи на локальному рівні тривалість робочого тижня - п'ятиденний з двома вихідними днями чи шестиденний з одним вихідним — сільськогосподарські підприємства повинні дотримуватися в останньому випадку положення, що тривалість щоденної роботи не може перевищувати 7 годин при тижневій нормі 40 годин; 6 годин - при тижневій нормі 36 годин; 4 години - при тижневій нормі 24 години (ст. 52 КЗпП України). Крім того, напередодні святкових та неробочих днів тривалість роботи повинна скорочуватися на 1 годину (виняток передбачено для працівників, яким встановлено скорочений робочий день (ст. 53 КЗпП України). У сільськогосподарському виробництві може застосовуватись і скорочений робочий час. Так, чинним законодавством передбачено встановлення скороченого робочого тижня для працівників, зайнятих на роботах з пестицидами, агрохімікатами та у галузі ветеринарної медицини (не більше 36 годин (п. 27 Переліку виробництв, цехів, професій і посад із шкідливими умовами праці, робота в яких дає право на скорочену тривалість робочого тижня, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 21 лютого 2001 р. № 163 тощо.

В особливих випадках (посівна, збір врожаю) можуть застосовуватись надурочні роботи, але з урахуванням встановлених граничних норм, які не повинні перевищувати для кожного працівника чотирьох годин протягом двох днів поспіль і 120 годин на рік (ст. 65 КЗпП Украї-

ни). Припустимим є залучення окремих працівників до робіт у святкові дні, коли припинення робіт неможливе через виробничо-технічні умови (ч. 3 ст. 73 КЗпП України). Це стосується необхідності невідкладного ремонту агрегатів, проведення вантажно-розвантажувальних робіт, роботи на тваринницьких фермах, у рослинництві, у період напружених польових робіт (посівна, догляд за посівами, заготівля кормів, збір урожаю, оранка зябу). Робота у вихідний день компенсується за згодою працівника і власника наданням іншого дня відпочинку або у грошовій формі у подвійному розмірі (ст. 72 КЗпП України).

Для зайнятих у тваринництві та на інших роботах з безперервним циклом, а також для механізаторів у напружені часи робіт може вводитися 2-змінна чи 3-змінна робота. Порядок чергування змін встановлюється Правилами внутрішнього розпорядку. У тих галузях, де обсяг робіт нерівномірно розподіляється протягом дня (наприклад, для тваринників час годівлі і доїння корів призначається у певний час), робочий день може бути поділений на частини, з умовою, що загальна тривалість роботи не повинна перевищувати встановленої тривалості робочого дня (ст. 60 КЗпП України). Також у сільськогосподарському виробництві застосовується режим ненормованого робочого часу, який встановлюється для певної категорії працівників у разі неможливості нормування часу трудового процесу. Міра праці таких працівників визначається не тільки тривалістю робочого часу, а й колом обов'язків і обсягом виконаних робіт навантаженням) (п. 1 Рекомендацій щодо порядку надання працівникам з ненормованим робочим днем щорічної додаткової відпустки за особливий характер праці, затверджених наказом Міністерства праці та соціальної політики України від 10 жовтня 1997 р. № 7). Списки посад, робіт та професій з ненормованим робочим днем затверджуються колективним договором, угодою (п. 2 ч. 1 ст. 8 Закону України «Про відпустки» від 15 листопада 1996 р.). Так, у Галузевій угоді між Міністерством аграрної політики України, галузевими об'єднаннями підприємств та Профспілкою працівників агропромислового комплексу України на 2006—2008 роки передбачено, що до них належать: керівники та їх заступники, головні бухгалтери та їх заступники; начальники, майстри, завідувачі та інші керівники структурних підрозділів, цехів, відділів, служб, дільниць, виробництв, ферм тощо та їх заступники, головні та провідні спеціалісти тощо. В сільськогосподарських підприємствах відповідні списки повинні розроблятися правлінням та затверджуватися загальними зборами і приєднуватися до Положення про оплату праці.

У зв'язку з особливостями у сільськогосподарському виробництві може застосовуватися підсумований облік робочого часу, який введено

постановою Ради Міністрів СРСР «Про режим робочого часу робітників радгоспів та інших державних підприємств сільського господарства» від 24 травня 1962 р. № 475. Такий облік робочого часу використовувався для працівників, зайнятих у рослинництві, а також для робітників ремонтних майстерень, автотранспорту, складів та інших підрозділів, які обслуговують рослинництво. Його тривалість за обліковий період не повинна перевищувати нормативного числа робочих годин (ст. 61 КЗпП України). Обліковий період визначається за календарем (це може бути рік) з розрахунку шестиденного робочого тижня, семигодинного робочого дня (чи відповідного скороченого робочого дня) з урахуванням скорочення робочого часу напередодні вихідних днів до 5 годин і напередодні святкових і неробочих днів — на 1 годину. Розрахована таким чином норма робочого часу має бути реалізована шляхом виходу на роботу за графіком. Збільшення тривалості роботи цієї категорії працівників до 10 годин на день у період напружених польових робіт компенсувалося зменшенням тривалості роботи в інші періоди. Надурочною роботою при підсумованому обліку робочого часу є робота понад встановлену тривалість робочого часу за обліковий період.

§ 5. Право на відпочинок працівників сільського господарства

Право на відпочинок, гарантоване ст. 45 Конституції України, забезпечується наданням днів щотижневого відпочинку, а також оплачуваної щорічної відпустки, встановленням скороченого робочого дня щодо окремих професій і виробництв, скороченої тривалості роботи у нічний час. Як і для інших категорій працюючих, для робітників, зайнятих у сільському господарстві, це право включає: 1) право на відпочинок протягом робочого дня (зміни); 2) право на щоденний безперервний відпочинок; 3) право на щотижневий безперервний відпочинок; 4) право на відпочинок у святкові дні; 5) право на відпустку. Не зупиняючись докладно на розкритті змісту права на відпочинок, лише зазначимо, що при його реалізації керівництво сільськогосподарських підприємств зобов'язане дотримуватися гарантій, встановлених Кодексом законів про працю України. Так, слід врахувати, що, крім перерв для відпочинку і харчування, які не включаються в робочий час і не оплачуються, законодавством передбачені перерви, які входять до складу робочого часу. У разі роботи на відкритому повітрі, а також у неопалюваних приміщеннях, у холодну пору року при визначеній температурі та силі вітру робітникам повинні надаватися перерви для обігрівання

та відпочинку (ст. 168 КЗпП України) тощо. ***У сільському господарстві можуть застосовуватись особливі види відпочинку.*** Так, при використанні засобів малої механізації для профілактики перевтоми протягом робочого дня рекомендовано застосовувати короткочасні перерви (5—7 хв) та мікропаузи (2—3 хв) для відпочинку та проведення спеціальних гімнастичних вправ на розслаблення м'язів плечового пояса, рук та ніг. Кількість таких перерв може складати 7—10 для осіб до 50 років та 10—12 для підлітків та осіб старшого віку (п. 8.5 Державних санітарних правил по обладнанню та експлуатації засобів малої механізації для сільськогосподарського виробництва ДСП 3.3.2.040-99, затверджених постановою Головного державного санітарного лікаря України від 1 грудня 1999 р. № 40). Порядок надання таких перерв, їх тривалість та кількості протягом робочого дня (зміни) кооперативи повинні врегульовувати у своїх правилах внутрішнього трудового розпорядку.

Надання щотижневих днів відпочинку працівникам сільського господарства пов'язане з рядом особливостей. Так, у рослинництві та інших галузях виробництва, які мають сезонний характер, дні відпочинку можуть переноситися на вільний від роботи час. Працівникам тваринництва та інших галузей з безперервним процесом виробництва дні відпочинку повинні надаватися згідно з графіком, затвердженим керівником виробничого підрозділу. Членам сільськогосподарських кооперативів надаються відпустки у порядку, передбаченому Законом України «Про відпустки».

Крім основних щорічних відпусток, у сільському господарстві також передбачене застосування додаткових відпусток для працівників виробництв, цехів, професій і посад зі шкідливими і важкими умовами праці, згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 17 листопада 1997 р. № 1290. Зокрема це такі категорії працівників, як: тваринник, зайнятий доглядом за тваринами на свинокомплексах; оператор цехів для приготування кормів (у тваринництві, птахівництві); робітник, безпосередньо зайнятий переробкою солодцю; оброблювач харчових продуктів і тари, зайнятий обробкою хмелю сірчистим газом тощо. Крім того, встановлено додаткову відпустку за особливий характер праці відповідно до Списку виробництв, робіт, професій і посад працівників, робота яких пов'язана з підвищеним нервово-емоційним та інтелектуальним навантаженням або виконується в особливих природних географічних і геологічних умовах та умовах підвищеного ризику для здоров'я, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 17 листопада 1997 р. № 1290. Це: працівники, безпосередньо зайняті навантажуванням, розвантажуванням, транспортуванням отрутохіматів, що застосовуються для боротьби зі шкідниками та хворобами сільськогосподарських рослин, а також протруєного зерна; проведенням хімічного прополювання бур'янів; обліком осередків комах-алергенів; тваринник з догляду за бруцельозними та туберкульозними тваринами тощо.

§ 6. Правове забезпечення додержання дисципліни праці на підприємствах АПК

Одним із основних обов'язків працівників сільськогосподарських підприємств є обов'язок неухильно дотримуватися дисципліни праці, без якої неможлива організована робота жодного з суб'єктів господарювання. Порушення трудової дисципліни — невиконання чи неналежне виконання з вини працівника покладених на нього трудових обов'язків тягне за собою застосування заходів дисциплінарного впливу. Слід звернути увагу, що згідно з Конституцією України діяння, які є дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них визначаються виключно законами України (ст. 92). Кодексом законів про працю України встановлено вичерпний перелік стягнень, які можуть застосовуватися до працівника за порушення трудової дисципліни: догана або звільнення (ст. 147). Відповідно суб'єкти господарювання не мають права в своїх статутах встановлювати перелік санкцій та порядок їх застосування. Всупереч законодавству, широке розповсюдження отримала практика застосування штрафів як одного з видів дисциплінарних стягнень.

Крім того, Законом України «Про оплату праці» передбачено, що відрахування із заробітної плати (сюди ж належать і премії, які передбачено системою оплати праці) можуть провадитися тільки у випадках, передбачених законодавством (ч. 1 ст. 26). Що ж стосується позбавлення премій та винагород за результатами роботи за рік, то воно може передбачатись у локальних нормативно-правових актах, але в них повинні встановлюватись конкретні умови та порядок такого позбавлення. Треба врахувати, що позбавлення премії, яке передбачене системою оплати праці (при застосуванні відрядно-преміальної, погодинно-преміальної та акордно-преміальної систем) не можуть застосовуватись як захід дисциплінарного впливу. Взагалі ж питання про надання підприємствам права самостійно встановлювати види дисциплінарних стягнень не може бути вирішене позитивно (зокрема у локальних нормативних актах), оскільки безпосередньо зачіпає права працівників і може погіршити їх становище.

§ 7. Правове забезпечення підготовки кадрів для села

Правове забезпечення підготовки кадрів для села здійснюється відповідно до норм чинного законодавства України. Зокрема, загальні положення щодо освіти містяться у цілій нйзці нормативно-правових актів. Насамперед, це закони України «Про освіту» від 23 травня 1991 р., «Про вищу освіту» від 17 січня 2002 р., «Про професійно-технічну освіту» від 10 лютого 1998 р., «Про загальну середню освіту» від 13 травня 1999 р., «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві», а також постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про державний вищий навчальний заклад» від 5 вересня 1996 р. № 1074, «Про підготовку фахівців для роботи в сільській місцевості» від 29 червня 1999 р. № 1159.

Законодавством України визначаються основні форми підготовки спеціалістів і підвищення їх кваліфікації. Відповідно до Закону України «Про освіту», підготовка спеціалістів для села може здійснюватися через загальну середню освіту, професійні навчально-виховні заклади, вищу освіту, підвищення кватіфікації і перепідготовки кадрів. Професійні навчально-виховні заклади здійснюють підготовку, перепідготовку і підвищення кваліфікації громадян за державним замовленням, а також за договорами з підприємствами, установами, організаціями, окремими громадянами. Професійні навчально-виховні заклади можуть мати одне або декілька базових підприємств (об'єднань, організацій), для яких вони готують робітничі кадри і відносини з якими регулюються на основі договорів.

Відповідно до ст. 21 Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» фінансування наукових досліджень з проблем соціального розвитку села та агропромислового виробництва здійснюється в основному за рахунок державного бюджету. Дослідні та дослідно-експериментальні господарства є самостійними у визначенні своєї господарської діяльності, розвитку зв'язків з промисловими підприємствами та зарубіжними партнерами. Доходи від освоєння науково-технічних нововведень в агропромисловому виробництві протягом 5 років не оподатковуються.

Відповідно до ст. 22 Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» у всіх вищих навчальних закладах (університетах, інститутах), коледжах, технікумах тощо встановлюється квота прийому сільської молоді, яка є обов'язковою для виконання. Порядок та умови квотування, а також використання випускників визначаються урядом. Так, постановою Кабінету Міністрів України «Про підготовку фахівців для роботи в сільській місцевості» затверджено Порядок встановлення квоти підготовки фахівців для агропромислового комплексу, залізничного транспорту, митних органів і соціальної сфери сільської місцевості у вищих навчальних закладах. Згідно із вказаним Порядком встановлена квота не повинна перевищувати 75 відсотків обсягів державного замовлення на підготовку фахівців з кожної спеціальності у вищих сільськогосподарських, 50 відсотків — у вищих педагогічних та у вищих навчальних закладах залізничного транспорту, митної служби і 25 відсотків — в інших вищих навчальних закладах.

У разі коли обсяги підготовки спеціалістів з тієї чи іншої спеціальності не забезпечують потреб села, відповідні міністерства, інші центральні органи виконавчої влади можуть коригувати плани прийому абітурієнтів, збільшуючи їх кількість у межах загальних обсягів державного замовлення та ліцензованого обсягу на підготовку фахівців.

Суб'єкти господарської діяльності агропромислового комплексу, заклади освіти, охорони здоров'я, побутового обслуговування, культури, фізичної культури і спорту разом з вищими навчальними закладами проводять профорієнтаційну роботу серед сільської молоді та здійснюють підготовку її до вступних іспитів. Прийом абітурієнтів до вищих навчальних закладів за встановленою квотою здійснюється на підставі цільових направлень, що видаються абітурієнтам, які постійно проживають у сільській місцевості або селищах міського типу

Загальна кількість цільових направлень на виділені місця за квотою прийому сільської молоді, що видається Радою міністрів Автономної Республіки Крим, обласними та районними держадміністраціями, керівниками залізниць, Держмитслужбою, повинна забезпечувати конкурс за кожною спеціальністю не менш як 150 осіб на 100 місць у закладах освіти третього і четвертого рівнів акредитації і 130 осіб на 100 місць — у закладах освіти першого і другого рівнів акредитації.

Зарахування абітурієнтів, які мають цільове направлення і успішно склали вступні іспити, здійснюється за окремим конкурсом, який організовується за кожною спеціальністю і повинен враховувати обсяги державного замовлення та встановлену квоту відповідних регіонів.

Після закінчення навчання випускники вищих навчальних закладів, які зараховувалися за цільовими направленнями згідно з установленою квотою, розподіляються і направляються в розпорядження Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних та районних держадміністрацій, які видавали ці направлення, для роботи на підпри-

ємсгвах, в організаціях агропромислового комплексу та закладах соціальної сфери села у порядку, визначеному постановою Кабінету Міністрів Україні «Про Порядок працевлаштування випускників вищих навчальних закладів, підготовка яких здійснювалась за державним замовленням» від 22 серпня 1996 р. № 992.

Підготовка, перепідготовка і підвищення кваліфікації спеціалістів та робітничих кадрів для виробничої і соціальної сфери села у державних навчальних закладах здійснюються за рахунок державного і місцевого бюджетів, а також на підставі договорів між навчальними закладами, підприємствами, організаціями. Перепідготовка і підвищення кваліфікації спеціалістів, робітничих кадрів є обов'язковими і здійснюються періодично в строки, визначені державними органами.

Крім цього, уваги потребує питання правового забезпечення підготовки фахівців сільськогосподарського спрямування, наприклад за спеціальностями «ветеринарна медицина», «агрономія», «технологія виробництва та переробки продукції тваринництва», «процеси, машини та обладнання». Оскільки в сучасному агропромисловому комплексі неможливо досягнути значних результатів без відповідної підготовки висококваліфікованого спеціаліста.

У системі Міністерства аграрної політики фахівців для галузі готують 23 вищі навчальні заклади III—IV рівня акредитації та 118 вищих навчальних закладів I—II рівня акредитації, що становить близько 16% всіх вищих навчальних закладів України. Основною метою аграрної освіти та національної освіти загалом є підготовка конкурентоспроможних фахівців на ринку праці та забезпечення кадрами села.

Окремі накази Мінагрополітики спрямовані на врегулювання важливих питань функціонування аграрних вищих навчальних закладів та забезпечення належних умов для студентів, наприклад наказ Міністерства аграрної політики України «Про підвищення ефективності функціонування аграрних вищих навчальних закладів» від ЗО вересня 2008 р. № 626 та наказ Міністерства аграрної політики України «Про стан житлово-побутових умов у студентських гуртожитках аграрних вищих навчальних закладів та шляхи їх покращення» від 19 лютого 2008 р. №63.

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Про державне замовлення на підготовку фахівців, науково-педагогічних та робітничих кадрів, підвищення кваліфікації та перепідготовку кадрів (післядипломна освіта) для державних потреб у 2008 році» від 9 липня 2008 р. № 633 Мінагрополітики встановлено державне замовлення на прийом студентів за освітньо-кваліфікаційними рівнями «бакалавр» обсягом 14655 осіб, «спеціаліст» — 7576 осіб та «магістр» — 3980 осіб.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

1. Яким чином регулюються трудові відносини сільськогосподарських підприємствах. У чому полягають особливості такого регулювання?
2. Які особливості впливають на трудові відносини в сільськогосподарських підприємствах?
3. Які особливості правового регулювання оплати праці в сільському господарстві вам відомі?
4. Яким чином здійснюється облік робочого часу в сільськогосподарських підприємствах?
5. Згадайте, що таке підсумований облік робочого часу?
6. Що включає в себе право на відпочинок?
7. У чому полягають особливості при реалізації права на відпочинок працівниками сільського господарства?
8. Яким чином здійснюється правове забезпечення додержання дисципліни праці в підприємствах АПК?
9. Вкажіть основні нормативно-правові акти в сфері підготовки кадрів для села.
10. Визначте поняття та порядок встановлення квоти підготовки фахівців для агропромислового комплексу.

Розділ 32
ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОХОРОНИ ПРАЦІ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

§ 1. Поняття та джерела охорони праці в сільському господарстві

Відповідно до ст. 43 Конституції України кожна особа має право на належні, безпечні та здорові умови праці, яке реалізується через систему заходів з охорони праці на всіх підприємствах, установах, організаціях незалежно від форми власності та виду господарської діяльності. Саме такий зміст вкладений у легальне визначення охорони праці у Законі України «Про охорону праці» від 14 жовтня 1992 р., ст. 1 якого визначає, що ***охорона праці*** — це система правових, соціально-економічних, організаційно-технічних і лікувально-профілактичних заходів і засобів, спрямованих на збереження здоров'я і працездатності людини в процесі праці.

Метою охорони праці в сільському господарстві є створення для працівників сприятливих умов праці, зниження рівня виробничого травматизму, запобігання виникненню професійних захворювань тощо під час виконання ними своїх трудових обов'язків. Реалізовується поставлена мета на базі нормативно-правових норм, які в сукупності складають комплексний правовий інститут охорони праці в сільському господарстві.

Названий правовий інститут включає у себе загальні та спеціальні норми. До першої групи можна віднести ті, що регламентують порядок організації охорони праці на сільськогосподарському підприємстві (створення служби охорони праці, проходження медичних оглядів, проведення навчання з питань охорони праці, фінансування охорони праці, розслідування та облік нещасних випадків, професійних захворювань і аварій тощо), стимулювання охорони праці, державне управління, державний нагляд та громадський контроль за дотриманням законодавства про охорону праці, а також норми, що передбачають відповідальність за порушення цього законодавства. Другу групу норм можна диференціювати за сферою поширення на норми з охорони праці, що поширюються на:

а) певні категорії працюючих (охорона праці жінок, неповнолітніх, інвалідів);

б) певні галузі сільського господарства (охорона праці в рослинництві, тваринництві, переробній галузі тощо).

Правові норми інституту охорони праці в сільському господарстві містяться в різних за своєю юридичною силою нормативно-правових актах, що є джерелами охорони праці в сільському господарстві. Конституція України має найвищу юридичну силу, закони і підзаконні нормативні акти приймаються на її основі. Для охорони праці в сільському господарстві особливе значення має ст. 43 Конституції, що надає кожній особі право на належні, безпечні та здорові умови праці.

Відповідно до Конституції України прийнято цілий ряд законів, що конкретизують положення Основного Закону щодо охорони праці: Кодекс законів про працю від 10 грудня 1971 р., закони України «Про охорону праці» від 14 жовтня 1992 р., «Про фермерське господарство» від 20 грудня 1991 р., «Про колективне сільськогосподарське підприємство» від 14 лютого 1992 р., «Про сільськогосподарську кооперацію» від 17 березня 1997 р., «Про пестициди і агрохімікати» від 2 березня 1995 р., «Про пожежну безпеку» від 17 грудня 1993 р., «Про дорожній рух» від ЗО червня 1993 р. та ін.

Поряд із законами, джерелами охорони праці в сільському господарстві є постанови та розпорядження Кабінету міністрів України, нормативні акти міністерств та відомств. Наприклад, постанова Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо виконання Закону України «Про охорону праці» від 27 січня 1993 р. № 64, наказ Мінагрополітики України «Про затвердження Правил пожежної безпеки в агропромисловому комплексі України» від 4 грудня 2006 р. № 730/770, наказ Держнаглядпраці «Про затвердження Типового положення про порядок проведення навчання і перевірки знань з питань охорони праці та Переліку робіт з підвищеною небезпекою» від 26 січня 2005 р. № 15 тощо.

Є джерелом охорони праці в сільському господарстві і норми міжнародного права, зокрема Конвенція Міжнародної організації праці № 184 2001 р. «Про безпеку та гігієну праці в сільському господарстві», ратифікована Законом України від 1 квітня 2009 р. Основний масив джерел правового регулювання охорони праці в сільському господарстві складають правила, норми, стандарти, інструкції, об'єднані в Державний реєстр нормативно-правових актів з охорони праці. Ці нормативні акти можна об'єднати у три групи:

1) інструкції, положення, правила, що належать до міжгалузевих нормативних актів, дія яких поширюється на декілька видів економічної діяльності, наприклад Типове положення про порядок проведення навчання і перевірки знань з питань охорони праці (НПАОП 0.00-4.12-05), Положення про розробку інструкцій з охорони праці (НПАОП 0.00-4.15-98) тощо. Вони розробляються, затверджуються та переглядаються Державним комітетом України з промислової безпеки, охорони праці та гірничого нагляду (Держгірпромнагляд);

2) примірні інструкції, положення тощо, які розробляються і затверджуються міністерствами, іншими органами виконавчої влади, науковими об'єднаннями, котрим надане таке право, погоджуються з Держгірпромнаглядом, наприклад «Примірна інструкція для тракториста-машиніста сільськогосподарського виробництва», розроблена Українським науково-виробничим інженерним центром по охороні праці у сільському господарстві відповідно до Положення про розробку інструкцій з охорони праці;

3) нормативні акти з охорони праці, що діють на конкретних підприємствах. Вони розробляються на основі примірних інструкцій керівниками структурних підрозділів і служб. Як правило, такі інструкції розробляються за видами робіт чи за професіями.

§ 2. Організація охорони праці в сільськогосподарських підприємствах

Організація охорони праці у сільському господарстві і АПК — це передбачений чинним законодавством комплекс заходів щодо державного регулювання охорони здоров'я працівників АПК, забезпечення виконання основних вимог законодавства з охорони праці безпосередньо на підприємствах, додержання кожним працівником правил і норм з охорони праці.

Відповідно до Закону України «Про охорону праці» (далі — Закон), дія якого поширюється на всіх юридичних та фізичних осіб, які відповідно до законодавства використовують найману працю, та на всіх працюючих, обов'язок створення на робочому місці в кожному структурному підрозділі умов праці відповідно до нормативно-правових актів, а також забезпечення додержання вимог законодавства щодо прав працівників у галузі охорони праці покладається на роботодавця. З цією метою роботодавець забезпечує функціонування системи управління охороною праці, яка створюється суб'єктом господарювання і має передбачати підготовку, прийняття та реалізацію завдань щодо здійснення організаційних, технічних, санітарно-гігієнічних та лікувально-профілактичних заходів, спрямованих на збереження життя, здоров'я та працездатності найманих працівників у процесі їх трудової діяльності.

Для цього роботодавець створює відповідні служби і призначає посадових осіб, які забезпечують вирішення конкретних питань охорони праці, затверджує інструкції про їх обов'язки, права та відповідальність за виконання покладених на них функцій, а також контролює їх додержання. Для функціонування системи управління охороною праці роботодавцем на основі ст. 15 Закону та Типового положення про службу охорони праці, затвердженого наказом Держнаглядохоронпраці від 15 листопада 2004 р. № 255 створюється служба охорони праці, яка підпорядковується безпосередньо роботодавцю, ним же розробляється і затверджується Положення про службу охорони праці відповідного підприємства.

Служба охорони праці створюється на підприємствах з кількістю працюючих 50 і більше осіб. На підприємстві з кількістю працюючих менше 50 осіб функції служби охорони праці можуть виконувати в порядку сумісництва (суміщення) особи, які мають відповідну підготовку, На підприємстві з кількістю працюючих менше 20 осіб для виконання функцій служби охорони праці можуть залучатися сторонні спеціалісти на договірних засадах, які мають виробничий стаж роботи не менше трьох років і пройшли навчання з охорони праці. Ліквідація служби охорони праці допускається тільки в разі ліквідації підприємства чи припинення використання найманої праці фізичною особою.

Служба охорони праці виконує цілий ряд функцій, передбачених ч. 3 Типового положення по службу охорони праці. Серед них можна назвати наступні: розробка комплексних заходів з охорони праці; перевірка дотримання працівником вимог нормативно-правових актів з охорони праці; складання звітності з охорони праці на підприємстві за встановленими формами; проведення вступного, періодичного, позапланового інструктажу та навчання з охорони праці; розгляд скарг, заяв працівників з питань охорони праці; участь у розслідуванні нещасних випадків, професійних захворювань та аварій на виробництві та ін.

З метою забезпечення пропорційної участі працівників у вирішенні будь-яких питань безпеки, гігієни праці та виробничого середовища на підприємстві за рішенням трудового колективу може створюватися комісія з питань охорони праці. До її складу входять представники роботодавця та професійної спілки, а також уповноважені найманими працівниками особи, спеціалісти з безпеки, гігієни праці та інших служб підприємства відповідно до Типового положення про комісію з

питань охорони праці підприємства, затвердженого наказом Держгірпромнагляду від 21 березня 2007 р, № 55. Комісія є постійно діючим консультативно-дорадчим органом. Комісія раз на рік звітує про виконану роботу на загальних зборах (конференції) трудового колективу. Рішення комісії оформлюється протоколом та мають рекомендаційний характер.

До обов'язків роботодавця з охорони праці входить за власний рахунок забезпечення фінансування та організація проведення попереднього та періодичного медичних оглядів працівників, зайнятих на важких роботах, роботах зі шкідливими чи небезпечними умовами праці або таких, де є потреба у професійному доборі, щорічного обов'язкового медичного огляду осіб віком до 21 року. Складання переліків професій і посад, згідно з якими працівники повинні проходити обов'язкові попередні і періодичні медичні огляди, покладається на службу охорони праці підприємства. Порядок проведення медичних оглядів працівників певних категорій затверджений наказом Міністерства охорони здоров'я від 21 травня 2007 р. № 246. Цей же нормативний документ містить і Перелік шкідливих та небезпечних факторів виробничого середовища і трудового процесу, при роботі з якими обов'язковий попередній (періодичні) медичні огляди працівників. У сільському господарстві такими факторами є вплив на організм людини пестицидів, добрив, збудників інфекційних захворювань тварин та людини, вібрація, шум, підвищена температура тощо.

Стаття 18 Закону покладає на роботодавця і обов'язок проведення для працівників інструктажів з охорони праці (які за характером і часом проведення поділяються на вступний, первинний, повторний, позаплановий та цільовий), навчання з охорони праці, з надання першої медичної допомоги потерпілим від нещасних випадків і правил поведінки під час виникнення аварій. Ці заходи проводяться за рахунок роботодавця на підставі Типового положення про порядок проведення навчання і перевірки знань з питань охорони праці, затвердженого наказом Держнаглядохоронпраці від 26 січня 2005 р. № 15. На підприємствах на основі Типового положення, з урахуванням специфіки сільськогосподарського виробництва та вимог нормативно-правових актів з охорони праці, розробляються і затверджуються відповідні положення підприємств про навчання з питань охорони праці, а також формуються плани-графіки проведення навчання та перевірки знань з питань охорони праці, з якими мають бути ознайомлені працівники. Працівники та посадові особи, які не пройшли навчання, інструктаж і перевірку знань з питань охорони праці, не допускаються до роботи.

Для деяких видів робіт, так званих робіт з підвищеною небезпекою, потрібне спеціальне навчання та щорічна перевірка знань з охорони праці. Перелік робіт з підвищеною небезпекою для конкретного сільськогосподарського підприємства затверджується роботодавцем на підставі наказу Держнаглядохоронпраці від 26 січня 2005 р. № 15. До таких робіт у сільському господарстві відносять:

— роботи, пов'язані з виробництвом, зберіганням, транспортуванням та застосуванням агрохімікатів, пестицидів, гербіцидів;

— управління тракторами і самохідним технологічним устаткуванням;

— роботи на цукрових заводах із обслуговування центрифуг і транспортерів;

— проведення робіт у силосах, призначених для різної сільськогосподарської продукції, в вагонах-зерновозах;

— роботи з обслуговування і ремонту аспіраційних та пневмотранспортних систем на підприємствах зі зберігання і переробки зерна;

— роботи з розвантаження, складання і зберігання зернових та олійних культур, висівок, макухи і шротів насипом і в затареному вигляді;

— роботи з обслуговування бугаїв-плідників, кнурів і жеребців.

На роботах зі шкідливими і небезпечними умовами праці, а також роботах, пов'язаних із забрудненням або несприятливими метеорологічними умовами, працівникам сільського господарства видаються безоплатно за встановленими нормами спеціальний одяг, спеціальне взуття та інші засоби індивідуального захисту (відповідно до Типових норм безплатної видачі спеціального одягу, спеціального взуття та інших засобів індивідуального захисту працівникам сільського та водного господарства, затверджених наказом Мінпраці та соціальної політики України від 10 червня 1998 р. № 117), а також миючі та знешкоджувальні засоби (ст. 165 КЗпП, ст. 8 Закону України «Про охорону праці»).

Фінансування профілактичної роботи, всіх заходів з охорони праці здійснюється за рахунок наступних джерел:

— для підприємств всіх форм власності, що використовують найману працю, — 0,5% від суми реалізованої продукції, для бюджетних організацій — 0,2% від фонду оплати праці (ст. 19 Закону України «Про охорону праці»);

— за рахунок валових витрат згідно з Переліком засобів та заходів з охорони праці (постанова Кабінету Міністрів від 27 червня 2003 р. № 994);

— за рахунок амортизаційних відрахувань (ст. 8 Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств» від 28 грудня 1994 р.);

— за рахунок Фонду виробничого розвитку, який формується за рахунок прибутку, що залишається у розпорядженні підприємств.

На окрему увагу заслуговує питання організації охорони праці фермерів та одноосібних підприємців, які не використовують найману працю, оскільки це питання є надзвичайно актуальним з огляду на зростання кількості таких господарств (станом на лютий 2009 р. їх в Україні налічувалося близько 44 тис. зареєстрованих фермерських господарств), та відповідно збільшення числа зайнятих у них працівників. З метою соціального захисту цієї категорії працюючих у сільському господарстві, підвищення рівня охорони праці Сектором охорони праці, дорожнього руху та пожежної безпеки Мінагрополітики України, Українським науково-виробничим інженерним центром по охороні праці у сільському господарстві —«Укрсільгоспохоронпраці», кафедрою охорони праці Національного аграрного університету була розроблена Система самоконтролю безпеки і охорони праці для фермерів і одноосібних підприємців, які не використовують найману працю. Міністерство аграрної політики України рекомендувало її як допоміжний посібник із організації самоконтролю безпеки праці для фермерських господарств та сільськогосподарських підприємств, де не використовується наймана праця.

Таким чином, обов'язок створення безпечних умов праці для членів фермерського господарства, забезпечення дотримання вимог техніки безпеки, виробничої гігієни та санітарії, пожежної безпеки в фермерському господарстві покладено на голову фермерського господарства (ч, 5 ст. 27 Закону України «Про фермерське господарство»). При створенні підприємства і в процесі його діяльності одноосібний підприємець (фермер) може отримати певну допомогу від служби охорони праці районного управління агропромислового розвитку. Допомога може бути організована шляхом надання консультативних послуг з питань охорони праці в конкретних умовах виробництва.

Одноосібні підприємці з урахуванням специфіки сільськогосподарського виробництва повинні знати та дотримуватись вимог нормативно-правових актів з охорони праці. На діяльність одноосібних підприємців поширюються вимоги усіх існуючих законів і інших нормативно-правових актів з безпеки та охорони праці, що є чинними і регламентують їх діяльність.

Самостійну роботу за професією або виконання відповідного виду робіт можуть здійснювати особи, які пройшли навчання з питань охорони праці, попередній медичний огляд і не мають медичних протипоказань для виконання даної роботи, володіють необхідними знаннями з охорони праці з урахуванням специфіки виробництва та вимог нормативно-правових актів.

§ 3. Охорона праці окремих категорій працюючих у сільському господарстві

Усі громадяни України є рівними у своїх трудових правах (у тому числі й у праві на охорону праці). Проте законодавець виокремлює жінок та неповнолітніх в окрему категорію працюючих, оскільки виходячи з особливостей фізіологічних особливостей організму, інтересів матері та дитини, економічних, культурних та інших міркувань випливає необхідність особливого правового регулювання охорони праці цих осіб.

При цьому варто наголосити, що відповідно до ст. 3 КЗпП України гарантії щодо зайнятості, охорони праці, праці жінок та молоді надаються в порядку, передбаченому законодавством про працю (зокрема гл. XII, XIII КЗпП України, статтях 10,11 Закону України «Про охорону праці»).

У сільському господарстві жінки складають до 40% працюючих, причому серед тих, хто виконує важку і некваліфіковану роботу, 70% також становлять жінки. Особливості охорони праці жінок у сільському господарстві виявляються, насамперед, у забороні застосування праці жінок на наступних роботах:

— знімання шкір з трупів великої рогатої худоби, коней та розрубування туш;

— навантаження і розвантаження трупів тварин, конфіскатів і патологічних матеріалів;

— роботи у колодязях, гноївкозбірниках і цистернах, силососховищах і сінажних баштах;

— транспортування, навантаження, розвантаження, складання, приготування робочих форм пестицидів, а також технічне обслуговування і ремонт технічних засобів, які використовуються при застосуванні пестицидів;

— укладання дренажних трубок, обладнаних опилювачами, оприскувачами при роботі з пестицидами.

Закріплені на законодавчому рівні і граничні норми підіймання і переміщення важких речей жінками (наказ Мінохорони здоров'я України «Про затвердження Граничних норм підіймання і переміщення важких речей жінками» від 10 грудня 1993 р. № 241).

Особливості праці вагітних жінок і жінок, що мають дітей до трьох років, регулюються статтями 178, 179, 180, 181, 183, 184 КЗпП України. Приділяється увага охороні праці жінок у сільському господарстві і в нормах міжнародного права (див. Рекомендацію Міжнародної орга-

нізації праці щодо праці жінок у нічний час у сільському господарстві № 13).

Дедалі більшого поширення набуває і застосування в сільському господарстві праці неповнолітніх. Сільське господарство є найбільш поширеною сферою застосування дитячої праці в Україні — в ньому працюють 46% усіх зайнятих дітей, у сільській місцевості — 75%. Установлено, що працювати в полі та на присадибних ділянках діти починають рано: у 10 років — кожна п'ята дитина, у віці 12—14 років — 38%, а у віці 15—17 років — до 62%. Доглядом за худобою займаються до 25% дітей у віці від 10—14 років, у старших вікових групах - кожний третій-четвертий підліток. Виникає нова форма дитячої праці — дитяча наймана праця за оплату. Важливими чинниками залучення працюючих дітей у цю сферу фахівці визначають низькі вимоги до якості робочої сили, значні масштаби використання ручної праці, майже повну відсутність контролю за використанням робочої сили, толерантне ставлення громадськості до дитячої праці в сільському господарстві тощо. Як правило, трудові відносини в сільському господарстві за участю дітей та підлітків офіційно не оформлюються і в результаті діти залишаються соціально незахищеними в тому числі і в питаннях охорони праці.

Мінімальний вік прийняття на роботу встановлений ст. 188 КЗпП України у 16 років. Як виняток, за згодою одного із батьків або особи, що його замінює, можуть прийматись на роботу особи, які досягли п'ятнадцяти років. Для підготовки молоді до продуктивної праці допускається прийняття на роботу учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних і середніх спеціальних навчальних закладів для виконання легкої роботи, що не завдає шкоди здоров'ю і не порушує процесу навчання, у вільний від навчання час по досягненні ними чотирнадцятирічного віку за згодою одного з батьків або особи, що його замінює. Ці положення трудового законодавства не узгоджуються з Законом України «Про фермерське господарство», ст. 3 якого відносить до членів фермерського господарства дітей, які досягли 14 років, а ст. 27 вказує на те, що трудові відносини фермерського господарства базуються на праці його членів. Очевидно, що з метою охорони прав неповнолітніх, забезпечення отримання ними обов'язкової освіти, підвищення рівня охорони праці таких працівників, зайнятих на сільськогосподарських роботах, це питання має бути обов'язково вирішене.

На сьогодні особливості охорони праці неповнолітніх у сільському господарстві врегульовуються, насамперед ДНАОП 0.03-8.07-94 «Перелік важких робіт і робіт із шкідливими і небезпечними умовами праці, на яких забороняється застосування праці неповнолітніх», затвердженим наказом Мінохорони здоров'я України від 31 березня 1994 р. № 46, розділ 31 якого забороняє використання праці неповнолітніх в якості:

— консервувальників пантів;

— конярів, зайнятих обслуговуванням жеребців-плідників;

— причіплювачів на причіпних сільськогосподарських машинах;

— тваринників, зайнятих обслуговуванням бугаїв-плідників;

— робітників, зайнятих на грензаводах;

— робітників, зайнятих на плантаціях опійного маку;

— робітники, зайнятих на роботах в колодязях, гноєзбірниках, цистернах та інших ємкостях;

— робітників, зайнятих роботою всередині теплиць;

— робітників, зайнятих поливанням бавовни ручним способом;

— робітників, зайнятих прибиранням, транспортуванням та первинною обробкою тютюну;

— санітарів ветеринарних.

Допускається застосування праці осіб не молодше 17 років (юнаків) на самохідних сільськогосподарських машинах за наявності у них посвідчення на право керування цими машинами, виданого у встановленому порядку. Випускники середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладів (юнаки), які закінчили курс трудового навчання з професії механізатора і одержали у встановленому порядку відповідне посвідчення на право керування самохідними сільськогосподарськими машинами, можуть допускатися до роботи на вказаних машинах до досягнення 17-річного віку під керівництвом досвідчених механізаторів-наставників за умови суворого дотримання чинних санітарних норм і правил та гігієнічних нормативів.

Наказом Мінохорони здоров'я України від 22 березня 1996 р. № 59 затверджені Граничні норми підіймання і переміщення важких речей неповнолітніми, які діють на всій території України і поширюються на всі підприємства, установи, організації, навчальні заклади, а також на юридичних та фізичних осіб, які використовують працю підлітків від 14 до 18 років. Забороняється призначати підлітків на роботи, які пов'язані виключно з підійманням, утриманням або переміщенням важких речей. До роботи, що потребує підіймання та переміщення важких речей, допускаються підлітки, які не мають медичних протипоказань, що засвідчено відповідним лікарським свідоцтвом. До тривалої роботи з підіймання та переміщення важких речей підлітки до 15 років не допускаються.

Роботодавець повинен забезпечити обов'язкове проходження працюючими у нього підлітками попереднього та наступних періодичних

медичних оглядів (щорічно, до досягнення особою 21-річного віку). Загальна тривалість робочого часу підлітків не повинна перевищувати 24 год на тиждень для підлітків 14—15 років та 36 год — для підлітків 16—17 років. Обов'язковим повинен бути рівномірний розподіл тижневого робочого часу за днями п'яти- або шестиденного робочого тижня. Робота підлітків з вантажами не повинна становити більше 1/3 робочого часу.

Батькам, усиновителям і піклувальникам неповнолітнього, а також державним органам та службовим особам, на яких покладено нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю, надається право вимагати розірвання трудового договору з неповнолітнім, у тому числі й строкового, коли продовження його чинності загрожує здоров'ю неповнолітнього або порушує його законні інтереси.

§ 4. Особливості охорони праці в галузях сільського господарства

Як вже зазначалося вище, основним завданням заходів та засобів із охорони праці в сільському господарстві є створення для працівників здорових, безпечних умов праці, попередження та профілактика виникнення професійних захворювань, нещасних випадків та аварій, пов'язаних із виробничими процесами в сільському господарстві, тобто захист працюючих від впливу шкідливих та небезпечних виробничих факторів (чинників) — фізичних, хімічних, біологічних та психофізичних. При цьому сільськогосподарське виробництво характеризується цілою низкою структурних, організаційних, технологічних особливостей, що впливають на рівень виробничих ризиків та роблять цю галузь однією з найбільш травмонебезпечних (після вугільної промисловості). Наприклад, за статистичними даними, протягом 2008 р. в АПК травмувалися 1700 працівників, з них 123 отримали смертельні травми, за I квартал 2009 р. травми на виробництві отримали 209 працівників з них 23 — із смертельним наслідком.

Агропромислове виробництво характеризується наявністю цілого ряду негативних факторів, що вже стали традиційними: старіння основних фондів, зростаюча кількість фізично зношеного і морально застарілого обладнання, машин і механізмів, що не відповідають безпечним умовам праці; постійно зростаюча кількість робочих місць, що не відповідають вимогам нормативно-правових актів з охорони праці, незабезпеченість працюючих засобами індивідуального захисту; значне послаблення трудової і виробничої дисципліни.

Основними особливостями організації виробничого процесу в аграрному секторі економіки є:

— сезонність робіт, що практично не дає можливості в окремі періоди року дотримуватися нормативної тривалості робочого дня, внаслідок чого щорічно травматизм досягає пікових значень в одні й ті самі місяці року. Перший пік припадає на липень-серпень (пора збирання ранніх зернових і зернобобових) — 22—23 відсотки річної кількості смертельно травмованих. Другий пік травматизму припадає на жовтень — понад 11 відсотків всіх смертельних випадків на виробництві);

— нерівномірна завантаженість працівників протягом року (кількість працюючих в агропромисловому виробництві в липні переважає середню за рік на 13—16 відсотків);

— залучення до роботи в напружені періоди підлітків та осіб пенсійного віку (в липні кількість їх досягає 4—5 відсотків загальної кількості тих, що працюють у цей час у сільському господарстві).

Крім того, сільське господарство включає в себе основні галузі: рослинництво (рільництво, овочівництво, плодівництво, виноградарство, вирощування квітів тощо) та тваринництво (скотарство, свинарство, птахівництво, вівчарство тощо) а також обслуговуючі (експлуатація іригаційних меліоративних систем, ветеринарне обслуговування, технічне обслуговування машин та обладнання і тощо) та переробні, кожна з яких має цілий ряд специфічних шкідливих (вплив яких за певних умов може призвести до захворювання, зниження працездатності та (або) негативного впливу на здоров'я нащадків) та небезпечних (вплив яких на працівника в певних умовах призводить до травм, гострого отруєння або іншого раптового різкого погіршення здоров'я або до смерті) виробничих чинників.

Так, притаманними для рослинництва є різноманітні роботи, пов'язані з застосуванням пестицидів та мінеральних добрив; боротьба з бур'янами, шкідниками та хворобами рослин, приготування робочих розчинів, протравлювання насіння, опилювання, обприскування, фумігація рослин, ґрунту та приміщень, приготування та розкидання протруєних приманок, підживлювання рослин, внесення мінеральних добрив. Більшість пестицидів та мінеральних добрив є токсичними для людського організму. Потрапляючи до організму людини такі речовини можуть спричинювати порушення його нормальної життєдіяльності та виступати причиною гострих чи хронічних інтоксикацій. Високий рівень небезпеки мають і механізовані роботи в рослинництві, оскільки працівники піддаються тривалому впливу підвищеного рівня шуму, вібрації, підвищеної температури в кабіні тракторів та комбайнів, нервовим перенапруженням, що призводить до найвищого показника ви-

робничого травматизму саме серед трактористів-машиністів сільськогосподарського виробництва.

Типовими для тваринництва є небезпечні та шкідливі чинники, зумовлені застосуванням у цій галузі різноманітних технічних засобів: машин та механізмів для приготування кормів, прибирання гною, доїння молочних тварин, при обслуговуванні великої рогатої худоби, поголів'я свиней, кіз, овець тощо; широким використанням токсичних та подразнюючих речовин (лікарських та мінеральних домішок до кормів, дезинфікуючих, миючих засобів тощо); постійним контактом працівників з патогенними мікроорганізмами (бактеріями, вірусами та продуктами їх життєдіяльності, паразитами-збудниками інвазійних хвороб, спільних для людини і тварин). Крім того самі по собі тварини являються джерелом підвищеної небезпеки.

З огляду на вищезазначене для найбільш ефективного правового регулювання охорони праці в сільському господарстві поряд із загальними нормами (які було розглянуто в попередніх підрозділах підручника) існує ряд спеціальних норм, що відображають саме специфіку виробничих процесів за галузями сільськогосподарського виробництва та, відповідно, особливості охорони праці в них. Ці норми містяться в галузевих нормативних актах з охорони праці (НПАОП), які являють собою правила з охорони праці за видами виробничих процесів, та примірних інструкціях за видами робіт чи за професіями, на підставі яких власником підприємства розробляються інструкції з охорони праці вже на конкретному сільськогосподарському підприємстві.

До чинних на території України спеціальних нормативних актів з охорони праці в рослинництві належать:

— Правила охорони праці у сільськогосподарському виробництві НПАОП 01.1-1.01-00 (ДНАОІ1 2.0.00-1.01-00);

— Правила безпеки праці під час виконання робіт у захищеному ґрунті НПАОП 01.1-1.02-01 (ДНАОП 2.1.10-1.01-01);

— Правила безпеки та виробничої санітарії для насіннєвих заводів НПАОП 01.1-1.18-85 (НАОП 1.8.10-1.18-85);

— ССБП. Процеси виробничі. Бавовництво. Вимоги безпеки НПАОП 01.1-7.01-84 (НАОП 2.1.10-2.04-84 (ОСТ 46.3.1.160-84);

— ССБТ, Процеси виробничі в сільському господарстві, ефіроолійні культури. Вимоги безпеки НПАОП 01.1-7.02-84 (НАОП 2.1.10-2.10-84 (ОСТ 46.3.1.155-84);

— Примірна інструкція з охорони праці під час виконання ручних робіт у рослинництві ПІ 2.0.00-081-99;

— Примірна інструкція з охорони праці під час виконання робіт із пестицидами та агрохімікатами ПІ 2.0.00-082-99;

— Примірна інструкція з охорони праці під час післязбиральної доробки зерна ПІ 2.0.00-083-99;

— Примірна інструкція з охорони праці під час заготівлі кормів ПІ 2.0.00-084-99;

— Примірна інструкція з охорони праці під час доробки та закладання на зберігання плодоовочевої продукції ПІ 2.0.00-085-99;

— Примірна інструкція з охорони праці під час виконання робіт у садах і на виноградниках ПІ 2.0.00-086-99;

— Примірна інструкція з охорони праці під час виконання робіт у захищеному ґрунті ПІ 2.0.00-087-99;

— Примірна інструкція з охорони праці для тракториста-машиніста сільськогосподарського виробництва ПІ 2.0.00-013-1999 та ін.

Специфіку охорони праці в тваринництві відображають такі нормативні акти:

— Техніка безпеки для робітників, які зайняті монтажем технологічного устаткування тваринницьких і птахівничих ферм НПАОП 01.2-1.01-67 (НАОП 2.1.20-1.05-67);

— Правила охорони праці у тваринництві. Свинарство НПАОП 01.2-1.09-05;

— Правила охорони праці у тваринництві. Велика рогата худоба НПАОП 01.2-1.10-05;

— Правила охорони праці у птахівництві НПАОП 01.2-1.03-08;

— Примірна інструкція з охорони праці під час заготівлі кормів ПІ 2.0.00-084-1999;

— Примірна інструкція з охорони праці під час догляду за тваринами ПІ 2.1.00-089-2000;

— Примірна інструкція з охорони праці під час виконання робіт у птахівництві ПІ 2.1.00-090-2000;

— Примірна інструкція з охорони праці під час ветеринарних, санітарно-профілактичних робіт та штучного осіменіння тварин ПІ 2.1.00-091-2000;

— Примірна інструкція з охорони праці під час механічного та ручного доїння ПІ 2.1.00-092-2000 та ін.

Особливості охорони праці в обслуговуючих процесах містять:

— Правила охорони праці під час технічного обслуговування та ремонту машин і обладнання сільськогосподарського виробництва НПАОП 01.41-1.01-01 (ДНАОП 2.2.00-1.01-01);

— Правила з безпечного складування, зберігання, перевезення, підготовки і внесення в ґрунт аміачної селітри НПАОП 01.41-1.05-72 (НПАОП 63.12-1.07-72) (НАОП 2.2.00-1.05-72);

— Правила техніки безпеки при роботі з водним аміаком (аміачною водою) НПАОП 01.41-1.07-63 (НАОП 2.2.00-1.07-63);

— Правила безпечного застосування рідкого аміаку в сільському господарстві НПАОП 01.41-1.08-82 (НАОП 2.2.00-1.08-82);

— Правила безпечної експлуатації насосних станцій водогосподарських систем меліорації НПАОП 01.41-1.11-99 (ДНАОП 2.2.00-1.11-99);

— Правила безпечної експлуатації каналів, трубопроводів, інших гідротехнічних споруд у водогосподарських системах меліорації НПАОП 01.41-1.12.00 (ДНАОП 2.2.00-1.12.00);

— Примірна інструкція з охорони праці під час приймання, зберігання й видачі паливо-мастильних матеріалів та заправляння ними машин ПІ 2.1.00-115-2000 тощо.

Як бачимо, на сьогодні особливості охорони праці за галузями сільського господарства відображені в досить великій кількості нормативно-правових актів. Проте більшість з них були розроблені та прийняті ще в 70—90-х роках XX ст. і в сучасних умовах не в змозі ефективно врегулювати питання охорони праці в сільськогосподарських підприємствах на фоні докорінних змін як організаційних форм сільськогосподарських підприємств, так і технологій виробництва продукції рослинництва та тваринництва. У сучасному сільськогосподарському виробництві постійно зростає кількість технологічних процесів, різноманітних речовин, генетично-модифікованих організмів, що становлять небезпеку для життя та здоров'я працівників сільського господарства, і саме врахування цих нових небезпечних та шкідливих чинників з метою розробки ефективних заходів та засобів з охорони праці та їх закріплення на законодавчому рівні є підґрунтям для підвищення рівня безпеки сільського господарства як однієї з основних галузей економіки нашої країни.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

1. Дайте визначення поняття «охорона праці».
2. Як здійснюється організація охорони праці на сільськогосподарських підприємствах?
3. Які особливості має охорона праці жінок та неповнолітніх осіб у сільському господарстві?
4. Б яких нормативних актах відображається специфіка охорони праці в рослинництві?
5. У чому полягає специфіка охорони праці в тваринництві?
6. Назвіть функції служби охорони праці сільськогосподарського підприємства.

7. Які обов'язки покладаються на Фонд соціального страхування від нещасних випадків відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності»?
8. Вкажіть, яким нормативно-правовим актом встановлено перелік робіт з підвищеною небезпекою та перелічіть такі види робіт у сільському господарстві.
9. Яким чином здійснюється організація охорони праці фермерів та одноосібних підприємців, які не використовують найману працю?
10. З яких джерел здійснюється фінансування профілактичної роботи, всіх заходів з охорони праці на сільськогосподарських підприємствах?

Модуль 9

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

Розділ 33

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

§ 1. Поняття, принципи та види використання природних ресурсів у сільському господарстві

Сільськогосподарське використання природних ресурсів є складним міжгалузевим правовим інститутом, який являє собою сукупність як аграрно-правових норм, так і норм природоресурсного, цивільного, адміністративного та інших галузей права, що регулюють суспільні відносини у сфері використання природних об'єктів, природних ресурсів та природних комплексів під час діяльності, пов'язаної з виробництвом, переробкою та реалізацією сільськогосподарської продукції.

Використання природних ресурсів у сільському господарстві здійснюється на основних засадах (принципах), передбачених переважно нормами екологічного, зокрема природоресурсного права. Умовно їх можна поділити на чотири групи. До ***першої групи*** належать міжнародні (універсальні) еколого-правові принципи: стійкого (сталого) розвитку як основи для розв'язання глобальних екологічних та продовольчих проблем сьогодення; екосистемного підходу до природи, врахування інтегрованості та взаємозв'язку всіх природних процесів і явищ, які відбуваються на планеті; міжнародного екологічного співробітництва у різноманітних сферах, пов'язаних із сільськогосподарським використання природних ресурсів.

До ***другої групи*** принципів сільськогосподарського використання природних ресурсів належать конституційно-правові принципи: гуманізму — пріоритетності прав людини, в т. ч. екологічних, зокрема на якісні на безпечні продукти харчування (статті 3,50 Конституції України); націоналізації природних ресурсів — належності природних ресурсів Українському народу, виключної загальнонародної власності на природні ресурси (ст. 13 Конституції України); гарантування загального природокористування (ст. 13 Конституції України) та його безоплатний характер; принцип землі як основного національного багатства (ст. 14 Конституції України); наявності екологічних обов'язків Української держави щодо підтримання екологічної рівноваги, збереження генофонду Українського народу, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи (ст. 16 Конституції України); відкритості екологічної інформації, яка не може бути засекречена за жодних підстав (ст. 50 Конституції України); відшкодування екологічної шкоди (ст. 66 Конституції України); поєднання екологічних прав і обов'язків людини (ст. 23 Конституції України).

До ***третьої групи*** принципів сільськогосподарського використання природних ресурсів належать міжгалузеві аграрно-правові, земельно-правові, еколого-правові, адміністративно-правові та інші принципи: пріоритету вимог екологічної безпеки; забезпечення продовольчої безпеки; системності у регулюванні екологічних відносин; комплексності забезпечення охорони природних ресурсів; раціонального використання природних ресурсів; платності спеціального природокористування; гарантування прав громади при прийнятті екологічно значущих рішень; особливої охорони цінних природних територій та об'єктів; юридичної відповідальності за екологічні правопорушення тощо.

Четверту групу принципів сільськогосподарського використання природних ресурсів становлять такі галузеві правові принципи, як рівність прав власності на землю (ст. 5 Земельного кодексу України); басейнового управління водними ресурсами (ст. 13 Водного кодексу України) тощо.

За видами сільськогосподарське використання природних ресурсів класифікується за різноманітними ознаками, зокрема за правовими підставами використання того чи іншого природного ресурсу на праві загального або праві спеціального природокористування. Універсальність використання природних ресурсів у сільському господарстві на праві загального природокористування полягає у загальнодоступності, оскільки гарантується всім фізичним особам, які перебувають на території України; безоплатності, оскільки здійснюється для задоволення життєво важливих потреб людини; відсутності дозволів

та відбувається без юридичного закріплення природних об'єктів за певними особами. Дані основні юридичні ознаки використання природних ресурсів на праві загального природокористування закріплено в ст. 38 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» та детально регламентовано у Водному і Лісовому кодексах України, законах України «Про тваринний світ» та «Про рослинний світ».

На відміну від права загального природокористування, сільськогосподарське використання природних ресурсів на праві спеціального природокористування має на меті одержання прибутку, тому є платним, надається переважно юридичним, а також фізичним особам, на підставі спеціального дозволу (ліцензії) із частковим або повним закріпленням за ними відповідного природного об'єкта в правових формах, передбачених цивільним законодавством (на праві власності, оренди, господарського відання, оперативного управління тощо). До основних юридичних ознак використання природних ресурсів на праві спеціального природокористування також належить застосування технічних пристроїв, механізмів або спеціальних споруд під час сільськогосподарської діяльності.

Залежно від строків сільськогосподарське використання природних ресурсів може здійснюватися на праві постійного та праві тимчасового природокористування. Зокрема юридичним особам публічного права у ***постійне користування,*** тобто без заздалегідь встановленого строку, можуть передаватися лише земельні ділянки, що перебувають у державній або комунальній власності. На праві ***тимчасового природокористування*** можуть використовуватися як земельні ділянки, так і ділянки надр, лісу, водних об'єктів тощо.

Відповідно до законодавства сільськогосподарське використання природних ресурсів на праві тимчасового природокористування поділяється на ***короткострокове*** та ***довгострокове.*** Як уже зазначалося, земля може передаватися у короткострокове користування терміном до 5 років, а у довгострокове — до 50 років (ст. 93 Земельного кодексу України). Водні ресурси можуть надаватися у короткострокове користування терміном до 3 років, а у довгострокове — від 3 до 50 років (ст. 50 Водного кодексу України). Для тимчасового користування надрами встановлено терміни короткострокового надрокористування до 5 років і довгострокового — до 20 років (ст. 15 Кодексу України про надра). Тимчасове лісокористування може здійснюватися на строк відповідно від 1 року до 50 років (ст. 18 Лісового кодексу України). Особливістю користування мисливськими угіддями під час ведення мисливського господарства є встановлення нижньої граничної межі тимчасового користування терміном не менше 15 років (ст. 22 Закону України «Про мисливське господарство та полювання»).

Залежно від рівня природоохоронного режиму сільськогосподарське використання природи поділяється на користування природними ресурсами загальнодержавного значення та користування природними ресурсами місцевого значення. Крім того, сільськогосподарське використання земельних, водних та лісових ресурсів за способами виникнення поділяється на первинне та вторинне про що йтиметься далі.

§ 2. Особливості використання водних ресурсів та надр у сільському господарстві

Поряд із землекористуванням водокористування є одним із основних видів сільськогосподарського використання природних ресурсів, оскільки під час здійснення сільськогосподарської діяльності споживаються найбільші обсяги води порівняно з іншими групами споживачів. Законодавче регулювання використання водних ресурсів у сільському господарстві здійснюється на підставі Водного кодексу України, законів України «Про питну воду та питне водопостачання», «Про меліорацію земель», а також низки підзаконних нормативно-правових актів.

Право сільськогосподарського використання водних ресурсів має певні особливості правового регулювання залежно від цільового призначення: для задоволення питних та господарсько-побутових потреб, потреб сільського, лісового, рибного, мисливського господарства.

Використання водних ресурсів під час ведення сільського господарства здійснюється громадянами та іншими фізичними особами переважно на праві загального водокористування. Відповідно до ст. 47 Водного кодексу України безоплатно та без надання спеціальних дозволів можуть здійснюватися такі види загального водокористування, як забір води зі струмків, річок, водойм, інших водних об'єктів та криниць без застосування спеціальних технічних пристроїв; водопій сільськогосподарських тварин; любительське і спортивне рибальство з метою особистого споживання здобутої риби чи інших об'єктів водного промислу в межах обсягу безоплатного вилову тощо.

Якщо сільськогосподарське використання водних ресурсів здійснюється із значним навантаженням на екосистему, наприклад для зрошення сільськогосподарських угідь, скидання дренажних вод або забруднюючих речовин у водні об'єкти та інших видів діяльності, які не віднесено до загального водокористування, господарюючі суб'єкти

повинні мати спеціальний дозвіл на первинне або вторинне водокористування. Згідно зі ст. 42 Водного кодексу України до первинних водокористувачів віднесено юридичних та фізичних осіб, іцо мають власні водозабірні споруди і відповідне обладнання для забору води та скидання стічних вод у водні об'єкти. Всі інші водокористувачі є вторинними, які реалізують право спеціального водокористування переважно на підставі договорів із первинними водокористувачами, а також на підставі дозволів на спеціальне водокористування.

Порядок видачі дозволів на спеціальне використання водних ресурсів встановлено постановою Кабінету Міністрів України від 13 березня 2002 р. № 321. Дозвіл на спеціальне водокористування видається на підставі клопотання водокористувача з обґрунтуванням потреб у воді, погодженого з відповідними територіальними органами Державного комітету по водному господарству, якщо використовуються поверхневі води, з територіальними органами Державної геологічної служби, якщо використовуються підземні води, а також Міністерством охорони здоров'я України у разі використання водних об'єктів, що є лікувальними.

Згідно зі ст. 49 Водного кодексу України дозволи на спеціальне використання водних ресурсів видаються залежно від охоронного режиму водних об'єктів: Міністерством охорони навколишнього природного середовища України (Мінприроди) у разі спеціального використання водних об'єктів загальнодержавного значення; Верховною Радою Автономної Республіки Крим, обласними, Київською і Севастопольською міськими радами за погодженням із відповідними територіальними органами Мінприроди — у разі спеціального використання водних об'єктів місцевого значення.

За спеціальне використання водних ресурсів справляється державний збір, порядок сплати і розміри якого визначаються згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 16 серпня 2002 р. № 1494. Державний збір за спеціальне водокористування у вигляді збору за використання води водних об'єктів та збору за скидання в них забруднюючих речовин сплачують юридичні та фізичні особи, що здійснюють підприємницьку діяльність, зокрема у сфері сільського господарства. Розмір збору за використання води визначається на основі нормативів збору, фактичних обсягів використаної води та встановлених лімітів використання води. Зокрема у разі відсутності лічильників обсягу спожитої води громадяни, які займаються сільськогосподарською діяльністю, сплачують її залежно від одиниць великої рогатої худоби, свиней, овець тощо.

З метою охорони водних об'єктів від забруднення, засмічення чи вичерпання, запобігання шкідливим діям вод та поліпшення стану водних об'єктів відповідно до ст. 87 Водного кодексу України навколо водних об'єктів встановлено водоохоронні зони. У межах даних територій зі спеціальним водоохоронним режимом забороняється або обмежується городництво, садівництво, розорювання земель, облаштування пасовищ, застосування стійких або сильнодіючих пестицидів, влаштування гноєсховищ, звалищ сміття тощо. Порядок визначення розмірів і меж водоохоронних зон та режим ведення господарської діяльності в них регламентується постановою Кабінету Міністрів України від 8 травня 1996 р. Хе 486.

Певну специфіку має правове регулювання використання водних об'єктів під час розведення, вирощування та вилову водних живих ресурсів. Особливості їх правового режиму та перелік промислових ділянок рибогосподарських водних об'єктів та їхніх частин визначається постановою Кабінету Міністрів України від 22 травня 1996 р. № 552.

Відповідно до ч. 2 ст. 59 Земельного кодексу України можуть передаватися у приватну власність земельні ділянки водного фонду, на яких розташовано замкнені водойми площею до 3 гектарів, у складі угідь особистих селянських, фермерських та інших господарств. Варто зазначити, що для сільськогосподарського водокористування водоймами, які перебувають у приватній власності громадян України, не передбачено одержання спеціальних дозволів для їхніх власників. При цьому повинні додержуватися права й обов'язки водокористувачів та екологічні вимоги, передбачені законодавством.

Інформацію про водні об'єкти, їх кількісні та якісні характеристики, а також про розподіл серед власників та первинних водокористувачів можна одержати з державного водного кадастру, порядок ведення якого визначається постановою Кабінету Міністрів України від 8 квітня 1996 р. № 413.

Надрокористування у сільському господарстві також відзначається певними особливостями правового регулювання, які передбачено в Кодексі України про надра, Гірничому законі України, Законі України «Про державну геологічну службу» та іншими законодавчими та підзаконними нормативно-правовими актами. Істотною рисою правовідносин, що складаються у сфері сільськогосподарського використання надр, є конституційне закріплення надр як об'єкта права виключної власності Українського народу. Згідно з даною засадою конституційного ладу під час здійснення сільськогосподарської діяльності надра можуть надаватися фізичним і юридичним особам лише у тимчасове користування.

Сільськогосподарське використання надр пов'язане переважно з видобуванням корисних копалин місцевого значення. Відповідно до

ст. 23 Кодексу України про надра видобування місцевих корисних копалин і торфу загальною глибиною розробки до 2 метрів можуть здійснювати безоплатно і без спеціальних дозволів власники землі та землекористувачі в межах наданих ним земельних ділянок. Згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 12 грудня 1994 р. № 827 до корисних копалин місцевого значення належать пісок, глина, крейда, галька, гравій, ракуша, вапняк, гіпс, сапропель, гажа, лес, граніт, піщовик, сланець, суглинок, супісок тощо.

Хоча підземні води, в тому числі прісні, належать до корисних копалин загальнодержавного значення, використання для сільськогосподарських потреб прісних підземних вод також не потребує одержання спеціальних дозволів, якщо глибина їх розробки становить до 20 метрів. При цьому використання зазначених місцевих корисних копалин, торфу та прісних підземних вод має здійснюватися з метою задоволення господарських та побутових потреб власників земельних ділянок та землекористувачів.

Лише на підставі спеціального дозволу можливе використання для потреб сільського господарства корисних копалин загальнодержавного значення, а також прісних підземних вод та корисних копалин місцевого значення, якщо перевищено дозволену загальну глибину розробки або обсяги яких перевищують господарські та побутові потреби власників чи користувачів земельних ділянок.

Спеціальний дозвіл (ліцензія) на користування надрами надається Державною геологічною службою за погодженням з Мінприроди України. Право на користування надрами документально оформлюється актом про надання гірничого відводу. Відповідно до ст. 17 Кодексу України про надра гірничим відводом є частина надр, надана користувачам для цілей промислової розробки родовища, корисних копалин та цілей, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин (зокрема будівництвом та експлуатацією підземних споруд для збереження харчових продуктів, утримання виноматеріалів, вирощування рослин та грибів шахтним способом тощо).

Гірничі відводи для розробки корисних копалин місцевого значення надаються відповідно Верховною Радою Автономної Республіки Крим, обласними, Київською і Севастопольською міськими радами за погодженням із територіальними органами гірничого нагляду в порядку, передбаченому постановою Кабінету Міністрів України від 27 січня 1995 р. № 59. Варто зазначити, що відповідно до ст. 26 Кодексу України про надра право надрокористування припиняється у разі, якщо користувач без поважних причин не приступив до користування надрами протягом 2 років.

Надрокористування, в тому числі й для здійснення сільськогосподарської діяльності, є платним. Плата за користування надрами справляється у вигляді платежів за користування надрами; збору за видачу спеціальних дозволів (ліцензій); відрахувань за геологорозвідувальні роботи, виконані за рахунок державного бюджету тощо. Порядок та розміри плати за користування надрами для видобування корисних копалин визначається постановою Кабінету Міністрів України від 12 вересня 1997 р. № 1014, а плата за користування надрами в цілях, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин, регламентується постановою Кабінету Міністрів України від 8 листопада 2000 р. № 1682.

§ 3. Особливості використання лісових ресурсів, рослинного та тваринного світу в сільському господарстві

Лісові ресурси у вигляді деревини, технічної сировини, харчових, кормових, лікарських та інших продуктів лісу широко використовуються у сільськогосподарській діяльності. Правовідносини, пов'язані з використанням лісових ресурсів у сільському господарстві, регулюються, насамперед, Лісовим кодексом України, законами України «Про рослинний світ», «Про природно-заповідний фонд» та іншими законодавчими та підзаконними нормативно-правовими актами.

Лісове право розрізняє ***загальне*** і ***спеціальне лісокористування*** (статті 49,50 Лісового кодексу України). Право загального використання лісових ресурсів належить лише громадянам та іншим фізичним особам, які безоплатно і без спеціальних дозволів можуть збирати для власного споживання плоди дерев, ягоди, гриби, дикорослу трав'янисту рослинність, квіти в лісах державної і комунальної власності. Норми збору лісових ресурсів на праві загального лісокористування встановлюються відповідними територіальними органами Державного комітету лісового господарства (Держкомлісгоспу) за погодженням з органами Мінприроди України.

Спеціальне використання лісових ресурсів здійснюється лише у межах земельних ділянок лісового фонду, наданих юридичним або фізичним особам у користування. У порядку спеціального лісокористування можлива заготівля деревини під час рубок головного користування, заготівля живиці та другорядних лісових матеріалів (пень, луб, кора, деревна зелень). Це здійснюється на підставі спеціального дозволу — лісорубного квитка (ордера), який видається територіальними органами Держкомлісгоспу за погодженням з відповідною місцевою радою. Варто зазначити, що громадянам, як правило, видається лісо-

рубний квиток на незначний (до 10 куб. м) відпуск деревини. Порядок видачі лісорубного квитка (ордера) встановлюється Правилами відпуску деревини на пні в лісах України, затвердженими постановою Кабінету Міністрів України від 29 липня 1999 р. № 1378.

На праві спеціального лісокористування здійснюються ***побічні лісокористування,*** до яких належать випасання худоби, розміщення пасік і вуликів, заготівля сіна, деревних соків, збирання і заготівля дикорослих ягід, грибів, горіхів, плодів дерев, лікарських рослин і технічної сировини, лісової підстилки та очерету, розміщення туристичних таборів, баз відпочинку та спорудження в лісах для цих цілей будівель некапітального типу строком до 1 року. Ці побічні лісокористування здійснюються на підставі лісового квитка, який видається лісогосподарськими підприємствами на строк, погоджений з відповідною місцевою радою.

Варто зазначити, що після закінчення строку дії спеціального дозволу на лісокористування складається акт про результати спеціального використання лісових ресурсів (акт огляду обсягів та місць спеціального використання лісових ресурсів). Порядок заготівлі другорядних лісових матеріалів та здійснення побічних лісокористувань здійснюється відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 23 квітня 1996 р. № 449.

Спеціальне лісокористування для потреб сільськогосподарського виробництва є платним та здійснюється за встановленими Кабінетом Міністрів України таксами на деревину лісових порід, що відпускається на пні та на живицю, затвердженими постановою Кабінету Міністрів України від 20 січня 1997 р., а також збором за спеціальне використання лісових ресурсів та користування земельними ділянками лісового фонду, затвердженими постановою Кабінету Міністрів України від 6 липня 1998 р. № 1012.

Відповідно до ч. 2 ст. 56 ЗК України можуть передаватися у приватну власність замкнені земельні ділянки лісового фонду загальною площею до 5 гектарів у складі угідь особистих селянських, фермерських та інших господарств. Варто зазначити, що для сільськогосподарського використання лісовими ресурсами, які перебувають у приватній власності громадян України, не передбачено одержання спеціальних дозволів для їхніх власників. При цьому повинні додержуватися права й обов'язки лісокористувачів та екологічні вимоги, передбачені законодавством.

Як вже зазначалося, правові особливості сільськогосподарського використання рослинного світу врегульовано Законом України «Про рослинний світ», який є базовим законодавчим нормативно-правовим

актом флористичного права. Розмежування правового регулювання використання об'єктів рослинного світу сільськогосподарського і несільськогосподарського призначення полягає в тому, що, на відміну від аграрного права, об'єктом флористичного права є дикорослі та інші несільськогосподарського призначення судинні рослини, мохоподібні, водорості, лишайники, а також гриби, їх угруповання та природне місцезростання. До об'єктів природоресурсного, зокрема флористичного, права, завжди будуть належати рослини, занесені до Червоної чи Зеленої книг України, навіть у разі вилучення їх з екосистеми та використання у сільськогосподарській діяльності (наприклад у селекції).

Сільськогосподарське використання рослинного світу поділяється на ***загальне*** і ***спеціальне,*** до якого належать види діяльності, тотожні загальному лісокористуванню та спеціальному лісокористуванню відповідно. Для спеціального використання об'єктів рослинного світу загальнодержавного значення необхідно мати дозвіл, який видається територіальними органами Мінприроди України. Спеціальне використання об'єктів рослинного світу місцевого значення здійснюється на підставі дозволу, який видається місцевими радами за погодженням з відповідними територіальними органами Мінприроди України.

Варто зазначити, що спеціальне використання природних рослинних ресурсів у сільському господарстві є платним, однак для потреб бджільництва здійснюється безоплатно та без отримання спеціального дозволу. Дозвільний режим не застосовується до власників і користувачів, які використовують дикорослу рослинність (крім занесених до Червоної або Зеленої книг України) на належних їм земельних ділянках.

Особливості сільськогосподарського використання тваринного світу врегульовано законами України «Про тваринний світ», «Про захист тварин від жорстокого поводження», «Про мисливське господарство та полювання», «Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них», які є базовими законодавчими нормативно-правовими актами фауністичного права.

На відміну від аграрного права, об'єктами фауністичного права згідно зі ст. 3 Закону України «Про тваринний світ» є дикі тварини (хордові й безхребетні) в усьому їх видовому і популяційному розмаїтті та на всіх стадіях розвитку (ембріони, яйця, лялечки), частини диких тварин (роги, шкіра, ратиці, копита), продукти їхньої життєдіяльності (мед, віск тощо). Основною юридичною ознакою дикої тварини є її здатність самостійно жити в умовах екосистеми.

Відповідно до ст. 16 Закону України «Про тваринний світ» загальне використання об'єктів тваринного світу в сільському господарстві дозволено без вилучення їх із природного середовища, руйнування їх-

нього житла чи споруд (нір, хаток, гнізд, лігв, мурашників, боброві загат тощо), порушення середовища існування тварин, погіршення умов їх розмноження, а також без знищення тварин. Всі інші види діяльності щодо сільськогосподарського використання диких тварин, крім любительського та спортивного рибальства здійснюються на підставі спеціального використання об'єктів тваринного світу відповідно до Положення про порядок видачі дозволів на спеціальне використання природних ресурсів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 10 серпня 1992 р. № 459. Справляння збору за спеціальне використання об'єктів тваринного світу здійснюється у порядку та розмірах, визначених постановою Кабінету Міністрів України від 25 січня 1996 р. № 123.

Варто зазначити, що сільськогосподарське використання природних ресурсів має провадитися на засадах невиснажування природних ресурсів, їх раціонального використання, комплексної охорони та створення сприятливих умов для відтворення природних ресурсів в інтересах теперішнього та прийдешніх поколінь.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

1. Дайте визначення сільськогосподарського використання природних ресурсів як інституту аграрного права.
2. На яких принципах здійснюється сільськогосподарське використання природних ресурсів?
3. Які види сільськогосподарського використання природних ресурсів?
4. Які особливості сільськогосподарського використання водних ресурсів?
5. Які особливості сільськогосподарського використання надр?
6. Які особливості сільськогосподарського використання лісових ресурсів?
7. Які особливості сільськогосподарського використання об'єктів рослинного світу?
8. Які особливості сільськогосподарського використання об'єктів тваринного світу?
9. До компетенції яких органів публічної влади належить надання дозволів на сільськогосподарське використання природних ресурсів?

Розділ 34

ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

§ 1. Поняття земель сільськогосподарського призначення

Землям сільськогосподарського призначення відведена окрема глава 5 розділу II чинного Земельного кодексу України. Відповідно до ч. 1 ст. 22 ЗК України, ***землями сільськогосподарського призначення*** визнаються землі, надані для виробництва сільськогосподарської продукції, здійснення сільськогосподарської науково-дослідної та навчальної діяльності, розміщення відповідної виробничої інфраструктури, у тому числі інфраструктури оптових ринків сільськогосподарської продукції, або призначені для цих цілей.

В ієрархії категорій земель, що визначені в ст. 19 ЗК України, землі сільськогосподарського призначення посідають перше місце, що підкреслює виняткову цінність земель сільськогосподарського призначення для України як для держави аграрно-промислового вектору розвитку.

До земель сільськогосподарського призначення належать:

а) сільськогосподарські угіддя (рілля, багаторічні насадження, сіножаті, пасовища та перелоги);

б) несільськогосподарські угіддя (господарські шляхи і прогони, полезахисні лісові смуги та інші захисні насадження, крім тих, що віднесені до земель лісогосподарського призначення, землі під господарськими будівлями і дворами, землі під інфраструктурою оптових ринків сільськогосподарської продукції, землі тимчасової консервації тощо).

Враховуючи відсутність законодавчих визначень понять, що є складовими сільськогосподарських угідь, та виняткову значимість земель сільськогосподарського призначення для нашої держави як бази сільськогосподарського виробництва і засобу забезпечення продовольчої безпеки держави є потреба розглянути складові сільськогосподарських угідь.

Отже, ***рілля (орна земля)*** — земельні ділянки, які систематично обробляються і використовуються під посіви сільськогосподарських

культур, включаючи посіви багаторічних трав, а також чисті пари, площі парників і теплиць. До ділянок ріллі не належать сіножаті і пасовища, що розорані з метою їх докорінного поліпшення і використовуються постійно під трав'яними кормовими культурами для сінокосіння та випасу худоби, а також міжряддя садів, які використовуються під посіви.

Багаторічні насадження (багаторічники) — рослини, що живуть більше двох років. Багаторічні рослини можуть бути як трав'янистими, так і дерев'янистими. Трав'янистими багаторічними рослинами називають багаторічні рослини, наземні частини яких не дерев'яніють, як це відбувається у дерев і кущів, а дерев'янистими — решту багаторічних рослин. Тоді як дерева і кущі завжди багаторічні, трав'янисті рослини можуть також бути однорічними та дворічними.

Сіножаті, сінокоси — сільськогосподарські угіддя, рослинність яких систематично використовують на сіно, один з основних видів кормової бази. Рослинність сіножаті складається з різних видів багаторічних трав. Розрізняють сіножаті заплавні (їх заливають весняні води річок), суходільні і заболочені (їх найбільше на Поліссі); серед двох перших виділяють природні (не поліпшені) та поліпшені сіножаті.

Пасовища — сільськогосподарські угіддя, призначені для випасання худоби. Ділянка землі з трав'янистою рослинністю, де пасеться худоба, птиця. Розрізняють пасовища: суходільні, обводнені, болотисті, гірські та інші.

Перелоги — сільськогосподарські угіддя, які тимчасово не використовуються як базис для здійснення сільськогосподарської діяльності з метою природного оновлення родючості ґрунтів.

До земель сільськогосподарського призначення належать також особливо цінні землі, склад яких передбачено ч. 1 ст. 150 ЗК України, серед яких, зокрема, чорноземи неородовані несолонцюваті на лесових породах; лучно-чорноземні незасолені несолонцюваті суглинкові ґрунти; темно-сірі опідзолені та чорноземи опідзолені на лесах і глеюваті; бурі гірсько-лісові та дерновобуроземні глибокі і середньоглибокі; дерново-підзолисті суглинкові ґрунти; торфовища з глибиною залягання торфу більше одного метра і осушені незалежно від глибини; коричневі ґрунти Південного узбережжя Криму; дернові глибокі ґрунти Закарпаття.

Виходячи з вищевикладеного визначальними факторами, що впливають на особливості правового режиму земель сільськогосподарського призначення, є склад земель сільськогосподарського призначення (ч. 2 ст. 22, ч. 1 ст. 150 ЗК України) та цілі використання земель сільськогосподарського призначення, перелік яких не є вичерпним (ч. 1 ст. 22 ЗК України).

Особливості правового режиму земель сільськогосподарського призначення. Особливе стратегічне значення земель сільськогосподарського призначення для внутрішньої безпеки України та як базису забезпечення економічної потужності держави обумовлює необхідність здійснення правового регулювання відносин, що виникають між суб'єктами при набутті земельних ділянок сільськогосподарського призначення на певному правовому титулі, їх використанні, охороні.

Норми, що визначають вимоги до суб'єктів, які можуть набути земельні ділянки сільськогосподарського призначення у власність чи у користування, визначають порядок набуття земель сільськогосподарського призначення у власність чи користування, а також правила використання земель сільськогосподарського призначення утворюють ***правовий режим земель сільськогосподарського призначення.***

Відносини щодо набуття та використання земель сільськогосподарського призначення регулюються нормами Земельного кодексу України, законами України «Про особисте селянське господарство», «Про фермерське господарство», «Про землеустрій», «Про державну експертизу землевпорядної документації» та ін.

Цінність земель сільськогосподарського призначення для держави обумовлює ***особливості правового режиму земель сільськогосподарського призначення,*** які проявляються у суб'єктному складі власників та користувачів земель сільськогосподарського призначення, зміст прав та обов'язків суб'єктів та порядку набуття земельних ділянок сільськогосподарського призначення у власність чи користування.

§ 2. Особливості суб'єктного складу у відносинах власності та користування землями сільськогосподарського призначення

Відповідно до ч. 3 ст. 22 Земельного кодексу України землі сільськогосподарського призначення можуть передаватися у власність громадянам України для ведення особистого селянського господарства, садівництва, товарного сільськогосподарського виробництва.

Безоплатна передача земельних ділянок у власність громадян провадиться у разі:

а) приватизації земельних ділянок, які перебувають у користуванні громадян (щодо земельних ділянок для ведення особистого селянського господарства, садівництва, ведення фермерського господарства), в порядку, передбаченому частинами 1, 2 ст. 118 ЗК України;

б) одержання земельних ділянок внаслідок приватизації державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та ор-

ганізацій для ведення особистого селянського господарства, товарного сільськогосподарського виробництва, в порядку, передбаченому ст. 25, частинами 3—5 ст. 118 ЗК України;

в) одержання земельних ділянок для ведення особистого селянського господарства, садівництва, ведення фермерського господарства із земель державної і комунальної власності в межах норм безоплатної приватизації, в порядку, визначеному частинами 6—10 ст. 118 ЗК України.

Відповідно до ч. 3 ст. 22, ст. 92 ЗК України земельні ділянки сільськогосподарського призначення у постійне користування можуть набуватися:

а) державними та комунальними сільськогосподарськими підприємствами, установами та організаціями, громадськими організаціями інвалідів, їх підприємствами та об'єднаннями — для ведення товарного сільськогосподарського виробництва;

б) державними та комунальними сільськогосподарським науково-дослідними установами та навчальними закладами, сільськими професійно-технічними училищами та загальноосвітніми школамии — для дослідних і навчальних цілей, пропаганди передового досвіду ведення сільського господарства;

в) державними та комунальними несільськогосподарськими підприємствами, установами та організаціями, релігійними організаціями та об'єднаннями громадян — для ведення підсобного сільського господарства.

Відповідно до законодавства України землі сільськогосподарського призначення можуть передаватися у користування на умовах оренди:

а) громадянам України, особам без громадянства, іноземним громадянам — для ведення особистого селянського господарства, садівництва, ведення товарного сільськогосподарського виробництва;

б) сільськогосподарським підприємствам — для ведення товарного сільськогосподарського виробництва;

в) сільськогосподарським науково-дослідним установам та навчальним закладам, сільським професійно-технічним училищам та загальноосвітнім школам — для дослідних і навчальних цілей, пропаганди передового досвіду ведення сільського господарства;

г) несільськогосподарським підприємствам, установам та організаціям, релігійним організаціям і об'єднанням громадян — для ведення підсобного сільського господарства;

г) оптовим ринкам сільськогосподарської продукції — для розміщення власної інфраструктури.

Покупцями земельних ділянок сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва можуть бути:

а) громадяни України, які мають сільськогосподарську освіту або досвід роботи у сільському господарстві чи займаються веденням товарного сільськогосподарського виробництва;

б) юридичні особи України, установчими документами яких передбачене ведення сільськогосподарського виробництва.

Переважне право купівлі земельних ділянок сільськогосподарського призначення мають громадяни України, які постійно проживають на території відповідної місцевої ради, де здійснюється продаж земельної ділянки, а також відповідні органи місцевого самоврядування.

Покупцями земельних ділянок сільськогосподарського призначення для ведення садівництва та особистого селянського господарства можуть бути громадяни України та юридичні особи України.

Іноземні громадяни та особи без громадянства можуть набувати права власності на земельні ділянки тільки несільськогосподарського призначення. Землі сільськогосподарського призначення, прийняті у спадщину іноземними громадянами, а також особами без громадянства, протягом року підлягають відчуженню.

§ 3. Особливості набуття прав на земельні ділянки сільськогосподарського призначення

Набуття громадянами України земельних ділянок сільськогосподарського призначення шляхом *приватизації* передбачає наступні варіанти реалізації цього права громадянами.

Спрощена процедура приватизації.

Варіант 1 спрощеної процедури приватизації регламентується частинами 1, 2 статті 118 ЗК України та передбачає приватизацію земельних ділянок громадянами України, яким такі земельні ділянки сільськогосподарського призначення належать на умовах користування.

Спрощена процедура приватизації передбачає декілька умов, наявність яких є обов'язковою для реалізації права громадян за частинами 2 ст. 118 ЗК України, до якої варто віднести:

— спеціальну правосуб'єктність — громадянство України (п. «в» ч. 1 ст. 81 ЗК України);

— наявність спеціального земельно-правового статусу — землекористувача, який має бути підтверджений державним актом на право

постійного користування земельною ділянкою (частинами 3—4 ст. 126 ЗК України) чи договором оренди землі (ч. 5 ст. 126 ЗК України);

— наявність технічних матеріалів та документів, які підтверджують розмір земельної ділянки;

— площа земельної ділянки, що знаходиться в користуванні громадянина, має відповідати нормам безоплатної передачі громадянам земельних ділянок у розмірах, визначених у ст. 121 ЗК України:

а) *для ведення фермерського господарства* — у розмірі земельної частки (паю), визначеної для членів сільськогосподарських підприємств, розташованих на території сільської, селищної, міської ради, де знаходиться фермерське господарство. Якщо на території сільської, селищної, міської ради розташовано декілька сільськогосподарських підприємств, розмір земельної частки (паю) визначається як середній у цих підприємствах. У разі відсутності сільськогосподарських підприємств на території відповідної ради розмір земельної частки (паю) визначається як середній по району;

б) *для ведення особистого селянського господарства* — не більше 2,0 гектара;

в) *для ведення садівництва* — не більше 0,12 гектара.

Розмір земельної ділянки, що передається безоплатно громадянину у власність у зв'язку з набуттям ним права власності на жилий будинок, не може бути меншим, ніж максимальний розмір земельної ділянки відповідного цільового призначення, встановлений частиною першою цієї статті (крім випадків, якщо розмір земельної ділянки, на якій розташований будинок, є меншим).

Процедура реалізації права громадян на приватизації земельних ділянок сільськогосподарського призначення передбачає:

1) подання громадянином України заяви до компетентного органу про передачу у власність земельної ділянки, яка перебуває у його користуванні.

Компетентний орган визначається залежно від місцезнаходження земельної ділянки, яким відповідно до п. 12 Перехідних положень ЗК України може бути:

— районна, Київська чи Севастопольська міська державна адміністрація (якщо земельна ділянка знаходиться за межами населеного пункту);

— сільська, селищна, міська рада (якщо земельна ділянка знаходиться в межах населеного пункту);

2) прийняття компетентним органом у місячний строк рішення про приватизацію земельної ділянки;

3) замовлення громадянином України у суб'єкта, який має ліцензію на проведення робіт із землеустрою, виготовлення технічної документації із землеустрою щодо складання документів, що посвідчують право на земельну ділянку, склад якої передбачений ч. 1 ст. 56 Закону України «Про землеустрій» від 22 травня 2003 р.;

4) отримання зареєстрованого державного акта на право власності на земельну ділянку.

Варіант 2 спрощеної процедури приватизації земельних ділянок регламентується абз. 2 п. 1 Перехідних положень ЗК України та передбачає приватизацію земельних ділянок громадянами України, щодо яких було прийнято рішення органів місцевого самоврядування про передачу земельних ділянок у приватну власність, проте яке не було реалізоване до 1 січня 2002 р. (дата набрання чинності Земельним кодексом України).

Процедура приватизації за зазначеною нормою передбачає декілька умов, серед яких наступні:

— наявність рішення сільської, селищної, міської ради, прийнятого відповідно до Декрету Кабінету Міністрів України «Про приватизацію земельних ділянок» від 26 грудня 1992 р. Виходячи з зазначеного рішення ради про передачу земельної ділянки для ведення особистого підсобного господарства чи садівництва у приватну власність громадянина має бути прийнято з 15 січня 1993 р. (дата опублікування Декрету) по 1 січня 2002 р. (дата набрання чинності Земельним кодексом України);

— відсутність виданого на підставі даного рішення державного акта на право власності на земельну ділянку;

— особа, яка вказана в рішенні (зацікавлена особа), або її спадкоємець є громадянами України (п. «в» ч. 1 ст. 81 ЗК України);

— спадкоємці зацікавленої особи мають свідоцтво про право на спадщину або рішення суду.

Процедура реалізації права громадян на приватизацію земельних ділянок за абз. 2 п. 1 Перехідних положень ЗК України передбачає:

1) подання громадянином України (або його спадкоємцем) до сільської, селищної, міської ради заяви про оформлення державного акта на право власності на земельну ділянку.

До заяви громадянин додає:

— рішення сільської, селищної, міської ради, прийняте відповідно до Декрету Кабінету Міністрів України «Про приватизацію земельних ділянок» від 26 грудня 1992 р. про передачу земельної ділянки для ведення особистого підсобного господарства, садівництва у приватну власність громадянина;

— щодо земельних ділянок, наданих «для ведення особистого підсобного господарства» — рішення сільської, селищної, міської ради про уточнення цільового призначення земельної ділянки «з особистого підсобного господарства» на «ведення особистого селянського господарства»;

— для спадкоємців громадян, зазначених у рішенні ради — свідоцтво про право на спадщину або рішення суду;

2) передачу сільською, селищною, міською радою до відповідного територіального органу Держкомзему заяви громадянина з додатками за актом приймання-передачі;

3) укладення відповідним територіальним органом Держкомзему договору на виготовлення технічної документації із складання державного акта на право власності на земельну ділянку та договору на виготовлення та державну реєстрацію такого державного акта;

4) отримання зацікавленим громадянином або його спадкоємцем зареєстрованого державного акта на право власності на земельну ділянку.

Ускладнена процедура приватизації.

Процедура регламентується ст. 25, частинами 3—5 ст. 118 ЗК України та передбачає приватизацію громадянами України земельних ділянок, які перебувають у постійному користуванні державних і комуналь-

Процедура приватизації за частинами 3—5 ст. 118 ЗК України висуває декілька обов'язкових умов, серед яких наступні:

— зацікавлені особи повинні мати громадянство України (п. «в» ч. 1 ст. 81 ЗК України);

— зацікавлені особи, які можуть набувати земельні ділянки у власність зі складу державних, комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій, об'єднуються у дві групи:

1) група 1 — зацікавлені особи, які повинні перебувати у трудових правовідносинах з державним, комунальним сільськогосподарським підприємством, установою та організацією, тобто бути працівниками цього підприємства, установи та організації, або бути пенсіонерами з їх числа;

2) група 2 — зацікавлені особи, які перебувають у трудових правовідносинах з державними і комунальними закладами освіти, культури, охорони здоров'я, розташованими на території відповідної ради, а також пенсіонери з їх числа;

— зацікавлені особи станом на 1 січня 2002 р. не приватизували земельні ділянки шляхом оформлення права на земельну частку (пай) (абз. 2 п. 8 Перехідних положень ЗК України);

— державне, комунальне сільськогосподарське підприємство, установа та організація є постійним користувачем земельної ділянки, що має підтверджуватися державним актом на право постійного користування земельною ділянкою;

— загальними зборами (зборами уповноважених) було прийнято рішення про приватизацію державного та комунального сільськогосподарського підприємства, установи та організації;

— власник підприємства, установи та організації прийняв рішення про приватизацію підприємства (Закон України «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі»).

Процедура реалізації права громадян на приватизацію земельних ділянок за ст. 25, частинами 3—5 ст. 118 ЗК України передбачає:

1) подання працівниками державних, комунальних сільськогосподарських підприємств, установ, організацій та пенсіонерами з їх числа клопотання про приватизацію земель, які перебувають у постійному користуванні державного або комунального сільськогосподарського підприємства, установи та організації до відповідного компетентного органу, якими є:

— районна, Київська чи Севастопольська міська державна адміністрація, якщо земельна ділянка знаходиться за межами населеного пункту;

— сільська, селищна, міська рада, якщо земельна ділянка знаходиться в межах населеного пункту;

2) розгляд клопотання громадян компетентним органом протягом місяця та прийняття рішення щодо його задоволення. У разі прийняття позитивного рішення відповідні органи надають дозвіл державним, комунальним сільськогосподарським підприємствам, установам та організаціям на розробку проекту приватизації земель, що перебувають у їх постійному користуванні;

3) замовлення зацікавленими особами (працівниками та пенсіонерами з їх числа) у суб'єкта, який має ліцензію на проведення робіт із землеустрою, проекту приватизації земельних ділянок зі складу земель державного, комунального сільськогосподарського підприємства, установи та організації. Проекти мають містити відомості про цільове призначення земель та місця їх розташування, про те, які саме площі підлягають приватизації, а які залишаються у державній або комунальній власності, про кількість працівників та пенсіонерів з їх числа, які мають право на приватизацію, тощо;

4) розгляд та затвердження проекту приватизації земель компетентним органом;

5) одержання зацікавленими особами, виділених у натурі (на місцевості) земельних часток (паїв), шляхом оформлення та видачі державних актів на право власності на земельні ділянки для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, особистого селянського господарства.

Загальна процедура приватизації.

Процедура визначається частинами 6—10 ст. 118 ЗК України і передбачає виділення із земель державної або комунальної власності у власність громадян України земельних ділянок для ведення фермерського господарства, особистого селянського господарства або садівництва.

Процедура приватизації за частинами 6—10 статті 118 ЗК України передбачає як обов'язкову умову наявність у зацікавленої особи громадянства України (п. «в» ч. 1 ст. 81 ЗК України).

Процедура реалізації права громадян на приватизацію земельних ділянок за загальною процедурою приватизації передбачає:

1) подання зацікавленою особою клопотання з додатками до відповідної районної, Київської чи Севастопольської міської державної адміністрації або сільської, селищної, міської ради за місцезнаходженням земельної ділянки (п. 12 Перехідних положень ЗК України) про одержання безоплатно у власність земельної ділянки із земель державної або комунальної власності (ч. 6 ст. 118 ЗК України);

2) розгляд у місячний строк компетентним органом зазначеного клопотання і надання дозволу на розроблення проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки або мотивованої відмови у його наданні. Підставою відмови у наданні такого дозволу може бути лише невідповідність місця розташування об'єкта вимогам законів, прийнятих відповідно до них нормативно-правових актів, генеральних планів населених пунктів та іншої містобудівної документації, схем землеустрою і техніко-економічних обґрунтувань використання та охорони земель адміністративно-територіальних утворень, проектів землеустрою щодо впорядкування територій населених пунктів, затверджених у встановленому законом порядку;

3) замовлення громадянином України у суб'єкта, який має ліцензію на проведення робіт із землеустрою, розроблення проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки;

4) подання розробленого проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки Комісії з розгляду питані, пов'язаних з погодженням документації із землеустрою;

5) надання Комісією протягом трьох тижнів з дня одержання проекту відповідному органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування свого висновку щодо погодження проекту або відмови у його погодженні. У разі відмови у погодженні проект повертається заявнику в цей же строк.

Підставою відмови у погодженні проекту може бути лише невідповідність його положень вимогам законів та прийнятих відповідно до них нормативно-правових актів;

6) у випадках, визначених ст. 9 Законом України «Про державну експертизу землевпорядної документації», отримання зацікавленою особою висновку державної експертизи;

8) розгляд компетентним органом погодженого проекту та прийняття рішення про його затвердження та передачу земельної ділянки у власність зацікавленого громадянина України;

9) виготовлення та отримання зареєстрованого державного акта на право власності на земельну ділянку.

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання реалізації права власності на землю громадянами України у 2009 році» від 5 серпня 2009 р. № 844 технічна документація із землеустрою та державні акти на право власності на земельні ділянки для ведення особистого селянського господарства, що розташовані в межах населених пунктів, та на земельні ділянки для ведення садівництва у 2009 р. оформлялися безкоштовно для громадян за рахунок Стабілізаційного фонду.

Розглянемо порядок набуття земельних ділянок сільськогосподарського призначення юридичними особами.

Порядок оформлення права постійного користування земельними ділянками.

Процедура регулюється ст. 123 ЗК України, яка передбачає:

1) подання клопотанням про надання дозволу на розробку проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки із земель державної або комунальної власності до відповідної сільської, селищної, міської, районної, обласної ради, Кабінету Міністрів України, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, місцевої державної адміністрації особою, яка зацікавлена в одержанні такої земельної ділянки у користування. У клопотанні зазначаються орієнтовний розмір земельної ділянки та її цільове призначення. До клопотання додаються графічні матеріали, на яких зазначено бажане місце розташування та розмір земельної ділянки, письмова згода землекористувача, посвідчена нотаріально (у разі вилучення земельної ділянки);

2) компетентний орган в місячний строк розглядає клопотання і дає дозвіл на розроблення проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки або надає мотивовану відмову у його наданні. Підста-

вою відмови у наданні такого дозволу може бути лише невідповідність місця розташування земельної ділянки вимогам законів, прийнятих відповідно до них нормативно-правових актів, а також генеральних планів населених пунктів, іншої містобудівної документації, схем землеустрою і техніко-економічних обґрунтувань використання та охорони земель адміністративно-територіальних утворень, проектів землеустрою щодо впорядкування території населених пунктів, затверджених у встановленому законом порядку;

3) замовлення юридичною особою у суб'єкта, який має ліцензію на проведення робіт із землеустрою, розроблення проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки;

4) подання розробленого проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки Комісії з розгляду питань, пов'язаних з погодженням документації із землеустрою;

5) надання Комісією протягом трьох тижнів із дня одержання проекту відповідному органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування свого висновку щодо погодження проекту або відмови у його погодженні. У разі відмови у погодженні проект повертається заявнику в цей же строк. Підставою відмови у погодженні проекту може бути лише невідповідність його положень вимогам законів та прийнятих відповідно до них нормативно-правових актів;

6) у випадках, визначених ст. 9 Закону України «Про державну експертизу землевпорядної документації» від 17 червня 2004 р., зацікавлена особа має отримати висновок державної експертизи;

7) подання зацікавленою особою заяви про надання земельної ділянки в постійне користування та проекту відведення до компетентного органу, яким можуть бути суб'єкти, визначені у частинах 7—9 ст. 123, ст. 122 ЗК України;

8) розгляд компетентним органом погодженого проекту та прийняття рішення про:

— затвердження проекту відведення земельної ділянки;

— надання земельної ділянки зацікавленій особі у постійне користування з визначенням категорії земель та вимог щодо її використання, затвердження умов надання, у тому числі (у разі необхідності) вимог щодо відшкодування втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва, встановлення обґрунтованих граничних термінів забудови земельної ділянки;

9) виготовлення та отримання державного акта на право постійного користування земельною ділянкою.

Виготовлення державних актів у всіх випадках приватизації земельних ділянок та набуття земельних ділянок у постійне користування відбувається відповідно до Інструкції про порядок складання, видачі, реєстрації і зберігання державних актів на право власності на земельну ділянку і право постійного користування земельною ділянкою та договорів оренди землі, затвердженої наказом Держкомзему від 4 травня 1999 р. № 43, зареєстрованої в Міністерстві юстиції України 4 червня 1999 р. за № 354/3647 з урахуванням вимог Інструкції про заповнення бланків державних актів на право власності на земельну ділянку і на право постійного користування земельною ділянкою, затвердженої наказом Держкомзему від 22 червня 2009 р. № 325, зареєстрованої в Міністерстві юстиції України 6 серпня 2009 р. за № 735/16751.

Набуття земельних ділянок сільськогосподарського призначення на умовах оренди.

Процедура регламентується ст. 124 ЗК України, Законом України «Про оренду землі».

Передача в оренду земельних ділянок, що перебувають у державній або комунальній власності, здійснюється на підставі рішення відповідного органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування чи договору купівлі-продажу права оренди земельної ділянки (у разі продажу права оренди) шляхом укладення договору оренди земельної ділянки.

Юридичні особи набувають право оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення в порядку, визначеному ст. 123 ЗК України, на підставі рішення відповідного органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування у випадках, визначених частинами 2, 3 ст. 134 ЗК України.

До таких випадків відносяться:

— належність на праві власності юридичній особі, у якої відсутні акції (частки, паї), що належать державі, об'єктів нерухомого майна, розташованих на земельній ділянці (крім випадків відмови власника розташованого на земельній ділянці нерухомого майна від її викупу або укладення договору оренди);

— відведення земельної ділянки для городництва, сінокосіння та випасання худоби на умовах оренди громадянами України (ч. 3 ст. 134 ЗК України);

— відведення земельної ділянки на умовах оренди юридичними особами для розміщення інфраструктури оптових ринків сільськогосподарської продукції (ч. 3 ст. 134 ЗК України).

В усіх інших випадках, що не визначені частинами 2, 3 ст. 134 ЗК України передача в оренду фізичним та юридичним особам земельних ділянок, що перебувають у державній або комунальній власності, здійснюється за результатами проведення земельних торгів.

Передача в оренду земельних ділянок, що перебувають у власності громадян і юридичних осіб, здійснюється за договором оренди між власником земельної ділянки і орендарем. Підставою для укладення договору оренди може бути цивільно-правовий договір про відчуження права оренди.

Порядок набуття земельних ділянок сільськогосподарського призначення шляхом укладання цивільно-правових угод.

Відповідно до п. 15 Перехідних положень ЗК України до набрання чинності законами України про державний земельний кадастр та про ринок земель, але не раніше 1 січня 2012 р., не допускається:

а) купівля-продаж земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної та комунальної власності, крім вилучення (викупу) їх для суспільних потреб;

б) купівля-продаж або відчуження в інший спосіб земельних ділянок і зміна цільового призначення (використання) земельних ділянок, які перебувають у власності громадян та юридичних осіб для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, земельних ділянок, виділених у натурі (на місцевості) власникам земельних часток (паїв) для ведення особистого селянського господарства, крім передачі їх у спадщину, обмін земельної ділянки на іншу земельну ділянку відповідно до закону та вилучення (викупу) земельних ділянок для суспільних потреб.

Таким чином, оборотноздатними із земель сільськогосподарського призначення є лише земельні ділянки для ведення садівництва та земельні ділянки для ведення особистого селянського господарства, утворені шляхом відведення з земель запасу чи резервного фонду.

Перехід права власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення здійснюється на підставі таких цивільно-правових угод, як договір купівлі-продажу, міни, ренти, дарування, успадкування тощо, при укладанні яких необхідно враховувати вимоги, передбачені ст. 132 Земельного кодексу України.

Права та обов'язки суб'єктів при використанні земель сільськогосподарського призначення.

Особливість правового режиму земель сільськогосподарського призначення відображається в обсязі прав та обов'язків власників та користувачів земельних ділянок сільськогосподарського призначення.

Загальні права землевласників та землекористувачів визначені статтями 90, 95 ЗК України, до яких належать такі правові можливості:

а) продавати або іншим шляхом відчужувати земельну ділянку, передавати її в оренду, заставу, спадщину;

б) самостійно господарювати на землі;

в) мати право власності на посіви і насадження сільськогосподарських та інших культур, на вироблену продукцію;

г) використовувати у встановленому порядку для власних потреб наявні на земельній ділянці загальнопоширені корисні копалини, торф, лісові насадження, водні об'єкти, а також інші корисні властивості землі;

ґ) мати право на відшкодування збитків у випадках, передбачених законом;

д) споруджувати жилі будинки, виробничі та інші будівлі і споруди.

Проте, з огляду на цінність земель сільськогосподарського призначення, зазначені права землевласників щодо земель сільськогосподарського призначення законодавчо обмежуються або уточнюються залежно від виду їх цільового використання.

Зокрема на земельних ділянках, наданих для городництва, закладання багаторічних плодових насаджень, а також спорудження капітальних будівель і споруд не допускається. Виходячи із зазначених законодавчих обмежень, користувач земельної ділянки для ведення городництва позбавлений таких правових можливостей, як: споруджувати жилі будинки, виробничі та інші будівлі і споруди, закладати багаторічні плодові насадження та отримувати їх плоди.

Такі самі обмеження обумовлені таким видом цільового використання земельної ділянки, як сінокосіння та випасання худоби.

Виключення із зазначеного правила становлять земельні ділянки для садівництва, які можуть використовуватися для закладання багаторічних плодових насаджень, вирощування сільськогосподарських культур, а також для зведення необхідних будинків, господарських споруд тощо.

Законодавча тенденція до розширення загальних прав землевласників та землекористувачів спостерігається щодо земельних ділянок для ведення особистого селянського господарства. Зокрема використання земельних ділянок для ведення особистого селянського господарства передбачає задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції, реалізацію її надлишків та надання послуг із використанням майна особистого селянського господарства, у тому числі й у сфері сільського зеленого туризму. З цією метою землевласники та землекористувачі земельних ділянок для ведення особистого селянського господарства мають, окрім загальних правових можливостей, право:

— відкривати рахунки в установах банків та отримувати кредити в установленому законодавством порядку;

— бути членами кредитної спілки та користуватися її послугами;

— отримувати в установленому законом порядку трудову пенсію, а також інші види соціальної державної допомоги та субсидії;

— надавати послуги з використання майна особистого селянського господарства;

— отримувати дорадчі послуги;

— брати участь у конкурсах сільськогосподарських виробників для отримання бюджетної підтримки відповідно до загальнодержавних і регіональних програм;

— об'єднуватися на добровільних засадах у виробничі товариства, асоціації, спілки з метою координації своєї діяльності, надання взаємодопомоги та захисту спільних інтересів тощо відповідно до законодавства України;

— проводити в установленому законом порядку зовнішньоекономічну діяльність.

Відповідно до статей 91, 96 ЗК України власники та користувачі земельних ділянок зобов'язані:

а) забезпечувати використання їх за цільовим призначенням;

б) додержуватися вимог законодавства про охорону довкілля;

в) своєчасно сплачувати земельний податок;

г) не порушувати прав власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів;

ґ) підвищувати родючість ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі;

д) своєчасно надавати відповідним органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування дані про стан і використання земель та інших природних ресурсів у порядку, встановленому законом;

е) дотримуватися правил добросусідства та обмежень, пов'язаних із встановленням земельних сервітутів та охоронних зон;

є) зберігати геодезичні знаки, протиерозійні споруди, мережі зрошувальних і осушувальних систем.

Обираючи земельну ділянку того чи іншого цільового призначення необхідно також враховувати, окрім загальних, ще конкретні обов'язки, які повинен нести власник чи користувач земельної ділянки, виходячи із цільового призначення земельної ділянки.

Зокрема використання земельної ділянки для здійснення товарного сільськогосподарського виробництва відповідно до Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» передбачає, що валовий дохід за попередній звітний (податковий) рік фізичної або юридичної особи незалежно від форми власності та господарювання має перевищувати 75 відсотків загальної суми валового доходу від операцій з реалізації

сільськогосподарської продукції власного виробництва та продуктів її переробки, за наявності сільськогосподарських угідь (ріллі, сіножатей, пасовищ і багаторічних насаджень тощо) та/або поголів'я сільськогосподарських тварин у власності, користуванні, в тому числі й на умовах оренди. Це обмеження не поширюється на осіб, які ведуть особисте селянське господарство.

Вищевикладене свідчить про особливе значення земель сільськогосподарського призначення для людини та держави, що і обумовлює особливий правовий режим їх використання.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

1. Визначте поняття та склад земель сільськогосподарського призначення.
2. У чому проявляється особливість правового режиму земель сільськогосподарського призначення?
3. Які особи можуть набувати права власності на землі сільськогосподарського призначення?
4. Які суб'єкти можуть набувати земельні ділянки сільськогосподарського призначення на умовах постійного користування?
5. Чи можуть іноземні громадяни та іноземні юридичні особи набувати земельні ділянки сільськогосподарського призначення у власність та користування на умовах оренди?
6. Які ви знаєте способи приватизації земель сільськогосподарського призначення? Яка різниця між ними?
7. У якому порядку можуть набуватися земельні ділянки сільськогосподарського призначення у користування на умовах оренди?
8. Які ви знаєте загальні та спеціальні права, що мають власники чи користувачі земельних ділянок сільськогосподарського призначення?
9. Які ви знаєте загальні та спеціальні обов'язки, які мають власники чи користувачі земельних ділянок сільськогосподарського призначення?

СПЕЦІАЛЬНА ЧАСТИНА

Модуль 10

АГРАРНЕ ЗАКОНОДАВСТВО ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Розділ 35

АГРАРНЕ ЗАКОНОДАВСТВО КРАЇН-ЧЛЕНІВ ЄС

§ 1. Сільське господарство України після вступу до СОТ

Європейська Рада 11 грудня 1999 р. схвалила спільну стратегію ЄС щодо України, яка спрямована на зміцнення партнерства між Україною та ЄС, передбачає підтримку процесу демократичних та економічних перетворень в Україні, вирішення спільних проблем щодо підтримання стабільності та безпеки на Європейському континенті, зміцнення співпраці між ЄС та Україною у контексті розширення Євросоюзу. До основних положень стратегії ЄС належать питання прискорення проведення аграрної та земельної реформ з метою створення високоефективного, конкурентоспроможного АПК та сільського господарства України. План дій «Україна—Європейський Союз», схвалений Кабінетом Міністрів України 12 лютого 2005 р., визначає, що до першочергових завдань України в процесі здійснення інтеграції до ЄС належать: підвищення безпеки продуктів харчування для споживачів, приєднання до Комісії Кодексу Аліментаріус та міжнародної конвенції про захист рослин, забезпечити імплементацію угод СОТ «Про сільське господарство» та «Про застосування санітарних та фітосанітарних заходів», забезпечити прогрес у наближенні до законодавства ЄС у сфері відстеження харчового ланцюга «від лану до столу»; загальних принципів та вимог до безпеки продуктів харчування; ефективно імплементувати систему (HACCP) на підприємствах та в органах контролю, включаючи рибне господарство..

З 16 травня 2008 р. Україна набула повноправного членства у СОТ на підставі Закону України «Про ратифікацію Протоколу про вступ України до Світової організації торгівлі» від 10 квітня 2008 р. № 250. Розпорядженням Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів щодо адаптації української економіки до вимог СОТ» від ЗО жовтня 2008 р. № 1381 у сфері сільського господарства необхідно: підвищення якості та безпеки сільськогосподарської продукції вітчизняного виробництва; просування вітчизняної сільськогосподарської продукції на зовнішній ринок; удосконатення існуючих і запровадження нових програм державної підтримки сільського господарства відповідно до норм СОТ; створення ефективної системи охорони та раціонального використання земель сільськогосподарського призначення; забезпечення виконання загальнодержавних програм у сфері сільського господарства України (Загальнодержавної програми селекції у тваринництві на період до 2010 року, Загальнодержавної програми розвитку рибного господарства України на період до 2010 року). Розпорядженням Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану першочергових заходів щодо виконання зобов'язань України в рамках членства у СОТ» від 17 грудня 2008 р. № 1570 визначено: приведення державних стандартів у відповідність з рекомендаціями Кодексу Аліментаріус, зокрема встановлення вимог до строків зберігання риби, надання внутрішньої підтримки виробникам сільськогосподарської продукції відповідно до механізму, передбаченого угодами СОТ тощо.

Україна — повноправний член СОТ і саме відповідним статусом учасника міжнародної торгівлі передбачається право вільного доступу продуктів харчування та продовольчої сировини вітчизняного виробництва до світових аграрних ринків, але з урахуванням дотримання виробниками вимог міжнародних стандартів якості та безпечності виробленої продукції та правил добросовісної конкуренції. Міжнародна торгівля продовольчими товарами включає торгівлю продукцією рослинництва, тваринництва, рибальства, морського промислу, а також напівфабрикатами. Основним видом продукції, на яку завжди є попит на світових товарних ринках, є зернові культури: пшениця, кукурудза, рис та жито, оскільки рівень забезпечення продовольчої безпеки будь-якої держави визначається саме за показниками стратегічних запасів зерна. Таким чином, розвиток сільського господарства України безпосередньо залежить від політики державного протекціонізму, заходи якої передбачаються Угодою про сільське господарство СОТ 1994 р. і повинні обов'язково бути враховані у чинному законодавстві країни—члена СОТ.

Законом України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» від 18 жовтня 2005 р. визначено, що державна аграрна політика базується на національних пріоритетах і враховує необхідність інтеграції України до Європейського Союзу та світового економічного простору.

За таких умов перед державою постає завдання щодо створення та запровадження виваженої аграрної політики, яка б сприяла розвитку організованого аграрного ринку, запобігала проявам демпінгу продовольчих товарів та сільськогосподарської продукції, захищала населення країни від низькоякісного дешевого імпорту продуктів харчування, сприяла збільшенню експортних поставок основних продовольчих товарів та давальницької сільськогосподарської сировини вітчизняного виробництва, зокрема зерна, цукру, насіння до світових продовольчих ринків з метою повернення Україні репутації «житниці Європи» та світового експортера зерна.

Україна є членом СОТ з 16 травня 2008 р. при цьому аграрна політика підтримки має бути більше сфокусована на питанні ефективності бюджетних програм підтримки, чіткому визначенні індикаторів для оцінки результативності кожної бюджетної програми, ніж збільшенні фінансування галузі. Визначальним напрямом державної політики підтримки сільського господарства має стати розробка та впровадження нових програм так званої «зеленої скриньки» відповідно до вимог Угоди «Про сільське господарство СОТ». Перспективи сільського господарства України будуть формуватися під впливом зобов'язань, які взяла на себе країна в ході переговорного процесу, конкурентоспроможності національних виробників на внутрішньому і зовнішніх ринках, тенденцій розвитку світових агропродовольчих ринків. Виробництво та торгівля сільськогосподарськими і продовольчими товарами регулюється в державах СОТ такими угодами цієї міжнародної організації: «Про технічні бар'єри у торгівлі» «Про сільське господарство», «Про санітарні та фітосанітарні заходи» тощо.

Положення Угоди «Про технічні бар'єри у торгівлі» встановлюють, що члени СОТ повинні забезпечити у частині технічних регламентів товарам, що імпортуються з території будь-якого члена СОТ, надання режиму не менш сприятливого, ніж той, що надається аналогічним товарам вітчизняного походження та аналогічним товарам, що походять з інших країн. При цьому члени СОТ повинні забезпечити, щоб технічні регламенти не розроблялися, не приймалися і не застосовувалися у спосіб, метою або наслідком якого є створення невиправданих перепон для міжнародної торгівлі. Для цього технічні регламенти не

повинні мати більш обмежувального впливу на торгівлю, ніж це є необхідним для виконання законних завдань, з урахуванням ризиків, які б виникли в результаті їх невиконання.

Угода про сільське господарство визначає особливості регулювання торгівлі сільськогосподарськими товарами, механізми застосування заходів державної підтримки виробництва і торгівлі в цьому секторі. Угода про застосування санітарних і фітосанітарних норм визначає умови застосування заходів санітарного і фітосанітарного контролю. СОТ реалізує принцип справедливої конкуренції на ринках сільськогосподарської продукції (як зовнішніх, так і внутрішніх). Відповідно до цього принципу заходи державної підтримки сільського господарства, що справляють найбільший протекціоністський і стимулюючий вплив на виробництво сільгосппродукції, а також заходи, спрямовані на захист внутрішнього агропродовольчого ринку, мають скорочуватися. Адже вважається, що вони впливають «викривлюючим чином» на ринок, тобто на обсяги виробництва та ціни. Отже, країни, що приєднуються до СОТ, беруть на себе певні зобов'язання з чотирьох напрямів: щодо державної підтримки сільського господарства; доступу на ринок сільськогосподарських і продовольчих товарів; санітарних і фітосанітарних заходів, експортної конкуренції в сільськогосподарській і продовольчій торгівлі.

Україна в ході переговорів відмовилася від застосування експортних субсидій для сільськогосподарської продукції, отже, зміни у вітчизняному АПК відбуватимуться під впливом перших трьох чинників. Слід зауважити, що поступова відмова країн—членів СОТ від застосування експортних субсидій та поступове зменшення фермерських субсидій вигідні Україні як нетто-експортеру сільськогосподарської продукції з обмеженими фінансовими можливостями субсидування експорту і підтримки сільського господарства, адже ці чинники зумовлюють поступове зростання світових цін на сільськогосподарську продукцію.

Згідно з додатком 2 до Угоди «Про сільське господарство СОТ» 1994 р. всі заходи щодо державної підтримки сільського господарства умовно поділені на три групи, або розкладені по різнокольорових скриньках: «зеленій», «блакитній» і «жовтій» (чи «бурштиновій»).

До «зеленої скриньки» належать заходи, не спрямовані на підтримку обсягів виробництва та цін виробників, отже, не порушують принципів справедливої конкуренції. У додатку 2 визначені два основні критерії, яким мають відповідати ці заходи: підтримка повинна надаватися через урядові бюджетні програми, а не за кошти споживачів; наслідком

підтримки не повинне бути надання цінової підтримки виробникам. Державні витрати в межах «зеленої скриньки» можуть здійснюватись у таких напрямах:

— наукові дослідження, підготовка та підвищення кваліфікації кадрів, інформаційно-консультаційне обслуговування;

— ветеринарні та фітосанітарні заходи, контроль безпеки продуктів харчування;

— сприяння збуту сільгосппродукції, у тому числі збирання, обробка та поширення ринкової інформації;

— удосконалення інфраструктури (будівництво шляхів, електромереж, меліоративних споруд) за винятком операційних витрат на її утримання;

— утримання стратегічних продовольчих запасів, внутрішня продовольча допомога;

— забезпечення гарантованого доходу сільгоспвиробникам, удосконалення землекористування тощо;

— підтримка доходів виробників, не пов'язана з видом і обсягом виробництва;

— сприяння структурній перебудові сільськогосподарського виробництва;

— охорона навколишнього середовища;

— програми регіонального розвитку.

Держава, що є членом СОТ, має право фінансувати заходи «зеленої скриньки» в будь-якому обсязі залежно від можливостей свого бюджету.

Немає також заперечень проти бюджетного фінансування заходів «блакитної скриньки», оскільки вони спрямовані на обмеження перевиробництва (скорочення поголів'я худоби, посівних площ тощо).

Найбільш дискусійним питанням при вступі України до СОТ є заходи «жовтої скриньки». До них належать заходи внутрішньої підтримки, що справляють викривлюючий вплив на торгівлю і виробництво: дотації на продукцію тваринництва та рослинництва; дотації на племінне тваринництво; дотації на елітне насінництво; дотації на комбікорми; компенсація частини витрат на міндобрива та засоби захисту рослин; компенсація частини витрат на енергоресурси; цінова підтримка: компенсація різниці між закупівельною і ринковою ціною на сільгосппродукцію; надання виробнику товарів і послуг за цінами, нижчими за ринкові; закупівля у виробника товарів (послуг) за цінами, що перевищують ринкові; пільгове кредитування сільгоспвиробників за рахунок бюджету, списання боргів; пільги на транспортування сільгосппродукції; витрати лізингового фонду та деякі інші.

Щодо заходів «жовтої скриньки» держава повинна взяти зобов'язання із скорочення бюджетного фінансування. У ході визначення умов вступу до СОТ розраховується такий показник сукупного виміру підтримки, як щорічна сума всіх видів державної підтримки, на які поширюються зобов'язання із скорочення. Протягом 6-річного перехідного періоду, як правило, скорочується на 20% (норма СОТ для країн з розвинутою економікою).

Ефективність підтримки виробників програмами, що кваліфікуються як програми «жовтої скриньки», є низькою внаслідок вкрай нерівномірного розподілу субсидій серед сільськогосподарських підприємств, непрозорих механізмів розподілу коштів, перерозподілу субсидій на користь суміжних секторів. Крім того, особисті селянські та фермерські господарства, які виробляють понад 60% сільськогосподарської продукції і забезпечують зайнятість двох третин працездатних селян, фактично позбавлені державної підтримки, у тому числі з урахуванням наслідків світової фінансової кризи.

Тенденція до зростання підтримки сільського господарства заходами «зеленої скриньки» є характерною і для розвинутих країн. Зокрема, за даними Секретаріату СОТ, з 1995 р. по 2008 р. витрати на «зелену скриньку» збільшилися у країнах ЄС на 56%, у США — на 26, в Австралії — на 53%.

В Україні зростання підтримки села заходами «зеленої скриньки» означає, що поступово відбуватиметься зміщення акцентів бюджетної підтримки сільського господарства з підтримки сільськогосподарських підприємств у бік підтримки розвитку сільської місцевості. Як і в країнах Центральної та Східної Європи, ці тенденції посиляться в ході європейської інтеграції України, адже розвиток сільської місцевості в країнах ЄС є рівним за пріоритетністю напрямом аграрної політики нарівні з підтримкою сільськогосподарських виробників. Це означає, що держава активно підтримуватиме розвиток інфраструктури у сільській місцевості (будівництво шляхів, електромереж, меліоративних споруд), розвиток ринкової інфраструктури для селянських господарств (сприяння збуту сільськогосподарської продукції, у тому числі збирання, обробка та поширення ринкової інформації), охорону довкілля, депресивні території, вкладатиме гроші у людський капітал села.

Як показали події 2006 р. на ринку молока і м'яса, незалежно від набуття членства у СОТ, щоб конкурувати на зовнішніх і внутрішньому ринках, Україна має вкладати державні кошти у наукові розробки в галузі стандартизації, реформувати систему оцінки відповідності, сприяти виробникам у переході на світові стандарти. Ці заходи, які належать до «зеленої скриньки», стануть найбільш ефективними для підтрим-

ки конкурентоспроможності національних виробників в умовах СОТ. Нейтралізації можливих негативних наслідків для сільського населення від вступу України до СОТ і реалізації можливих позитивних наслідків сприятимуть підтримка формування та розвитку ринкової і соціальної інфраструктури, обслуговуючих кооперативів, дорадчих служб. Взагалі, як свідчить аналіз досвіду країн із перехідною економікою, підстав для прогнозування катастрофічних наслідків від членства у СОТ для сільського господарства немає. Правила цієї організації не завжди сприятливі для нових членів, передусім для країн, які ще не подолали кризи та депресії своїх агропродовольчих секторів. Для останніх існує ймовірність збільшення і без того значної різниці у рівнях підтримки внутрішнього ринку між новими і наявними членами СОТ.

§ 2. Загальна характеристика аграрного законодавства держав ЄС

Процеси формування аграрної політики ЄС ще й досі тривають. Історично аграрна політика ЄС створювалася у форматі регулювання системи цін та ринкового механізму сільськогосподарського виробництва щодо наявності доступних та якісних продуктів харчування з метою забезпечення продовольчої безпеки. При проведенні аграрної політики ЄС було визначено два основних її завдання: державне регулювання аграрного виробництва та ринку і проведення структурних реформ щодо укрупнення господарств з використанням програм стимулювання інтенсифікації аграрного виробництва. При цьому перше завдання допомагало виконувати стратегічну мету — забезпечити розвиток стабільного економічного середовища для функціонування сільського господарства держав ЄС. Водночас було здійснено розподіл завдань аграрної політики на загальну (ЄС) та національну (на рівні кожної держави окремо). Цінова та зовнішня політика були виведені у розпорядження загальних органів ЄС, а національна політика концентрувалася на створенні інфраструктури, стимулюванні аграрного виробництва та збереженні природного навколишнього середовища, а також на вирішенні соціальних питань села. При проведенні спільної аграрної політики ЄС її організатори та виконавці зіткнулося із багатьма проблемами, внаслідок різного економічного розвитку аграрного виробництва в окремих країнах ЄС, різної кількості та розміру господарств; тому її реалізація мала певні регіональні відмінності та особливості. Важливе місце в процесі реалізації аграрної політики ЄС посідають питання забезпечення продовольчої безпеки. Так, 12 січня 2000 р. була схвалена «Біла книга про безпеку харчових продуктів» ЄС. У Європі

«Біла книга» означає офіційне видання, у якому висвітлюються важливі події та процеси у певних галузях суспільного життя. Таким чином, Європейською комісією з питань безпеки харчових продуктів було визначено коло стратегічних заходів, необхідних для поліпшення стандартів безпеки харчових продуктів на декілька наступних років. Підставами для запровадження «Білої книги про безпеку харчових продуктів» стало те, що за останні десятиріччя спостерігався надзвичайний розвиток як методів виробництва і переробки харчових продуктів, так і контролю, необхідного для забезпечення додержання прийнятних стандартів безпеки. Зрозуміло, що в деяких сферах існуюче європейське законодавство повинне бути приведеним у відповідність до вимог сучасності. Було встановлено відповідний офіційний контроль за якістю харчових продуктів на національному і європейському рівнях.

Завданням «Білої книги» стали: прозорість політики ЄС у сфері безпеки харчових продуктів на усіх рівнях й сприяння зростанню довіри споживачів, визначення пропозицій, які перетворять продовольчу політику ЄС на випереджаючий, динамічний, логічно послідовний і всеохоплюючий інструмент для забезпечення високого рівня людського здоров'я і захисту споживачів від існуючих загроз продовольчій безпеці. У «Білій книзі про безпеку харчових продуктів» деталізовано основні принципи продовольчої безпеки держав ЄС. Провідним принципом «Білої книги» в цілому є те, що політика безпеки продуктів харчування має базуватися на всеохоплюючому, інтегрованому підході. Це стосується продовольчого ланцюга в системі «від лану до столу» на усіх етапах від заготівлі кормів і закінчуючи реалізацією готової до споживання продукції. Також усі учасники продовольчого ланцюга (виробники кормів, фермери й виробники продуктів харчування) повинні бути чітко визначені: виробники кормів, фермери й оператори продуктів харчування несуть першочергову відповідальність за безпеку продовольства; компетентні органи проводять моніторинг й несуть відповідальність через організацію спостережень і функціонування систем контролю. Споживачі також мають визнати, що вони відповідальні за належне зберігання, обробку й приготування їжі. Таким чином, продовольча політика «від лану до столу», яка охоплює усі ланки продовольчого ланцюга, включаючи виробництво кормів, вирощування сировини, переробку, зберігання, транспортування й роздрібну торгівлю, повинна втілюватися систематично й послідовно.

Аналіз ризиків має стати основою, на якій базуватиметься політика безпеки харчових продуктів, при цьому ЄС має будувати свою продовольчу політику на застосуванні трьох компонентів аналізу ризиків: оцінка ризиків (наукові рекомендації й аналіз інформації), управління

ризиками (регулювання і контроль) й інформація про ризики. Успішна продовольча політика вимагає, щоб існувала можливість відстежувати корми й продукти харчування та їх інгредієнти, таким чином, необхідно запровадити відповідні процедури, що полегшують відстеження і вони включають у себе зобов'язання суб'єктів агробізнесу, що займається кормами та продуктами харчування, дотримуватися відповідних процедур й відкликати з ринку корми й товари в тих випадках, коли виникає ризик для здоров'я споживачів. Оператори продуктів харчування також мають вести ретельні записи про постачальників сировини та складники, що в разі потреби дасть змогу визначити джерело проблеми. Однак потрібно звернути увагу на те, що чітке відстеження кормів і продуктів харчування та їх інгредієнтів — складна проблема й потрібно зважати на специфіку різних галузей і товарів. Обов'язковим є усебічний, інтегрований підхід, що є запорукою логічно послідовної, ефективної й динамічної продовольчої політики у ЄС. Збір інформації та її аналіз є основними елементами політики безпеки харчових продуктів і відіграють важливу роль у визначенні потенційної небезпеки кормів і продуктів харчування.

Фундаментальними актами законодавства ЄС у сфері сільського господарства та забезпечення безпеки харчових продуктів стали: Регламент Європейського Парламенту та Ради ЄС № 1257/1999 «Про підтримку розвитку сільський районів з боку Європейського гарантійного фонду розвитку сільського господарства» від 17 травня 1999 р.; Регламент Європейського Парламенту та Ради ЄС № 178/2002 «Про встановлення загальних принципів та вимог законодавства щодо харчових продуктів, створення Європейського органу з безпеки харчових продуктів та встановлення процедур у галузі безпеки харчових продуктів» від 28 січня 2002 р.; Регламент Європейського Парламенту та Ради ЄС № 1831/2003 «Питання кормових добавок для використання в годівлі тварин» від 22 вересня 2003 р.; Регламент Європейського Парламенту та Ради ЄС № 1782/2003 «Про встановлення єдиних правил для програм прямої підтримки в рамках спільної сільськогосподарської політики, програми підтримки фермерів і внесення змін в регламенти (ЄС) № 2019/93, (ЄС) № 1452/2001, (ЄС) № 1453/2001, (ЄС) № 1454/2001» від 29 вересня 2003 р.; Регламент Європейського Парламенту та Ради ЄС № 852/2004 «Щодо гігієни харчових продуктів» від 29 квітня 2004 р.; Регламент Європейського Парламенту та Ради ЄС № 853/2004 «Про встановлення спеціальних санітарних норм для харчових продуктів тваринного походження» від 29 квітня 2004 р.; Регламент Європейського Парламенту та Ради ЄС № 882/2004 «Про офіційний контроль за підтвердженням відповідності законодавчих норм щодо кормових та

харчових продуктів, ветеринарних норм та правил догляду за тваринами» від 29 квітня 2004 р.; Регламент Європейського Парламенту та Ради ЄС № 854/2004 «Про встановлення спеціальних правил організації офіційного контролю щодо продуктів тваринного походження, призначених для споживання людиною» від 29 травня 2004 р.; Регламент Європейського Парламенту та Ради ЄС № 1290/2005 року «Про фінансування спільної аграрної політики» від 21 червня 2005 р.; Регламент Європейського Парламенту та Ради ЄС № 1698/2005 «Щодо підтримки розвитку села з боку Європейського Сільськогосподарського Фонду Розвитку Села» від 20 вересня 2005 р.; Регламент Європейського Парламенту та Ради ЄС № 2073/2005 «Про мікробіологічні критерії для харчових продуктів» від 15 листопада 2005 р.; Регламент Європейського Парламенту та Ради ЄС № 1198/2006 «Про Європейський фонд рибного господарства» від 27 липня 2006 р.; Регламент Європейського Парламенту та Ради ЄС № 1974/2006 «Про визначення правил застосування Регламенту Європейського Парламенту та Ради ЄС № 1698/2005 «Щодо підтримки розвитку села з боку Європейського Сільськогосподарського Фонду Розвитку Села» від 15 грудня 2006 р.; Директива Ради ЄС № 89/397 «Про офіційний контроль за якістю продуктів» від 14 червня 1989 р.; Директива Ради ЄС № 90/496 «Про маркування харчової цінності продуктів харчування» від 24 вересня 1990 р.; Директива Ради ЄС № 91/492 «Про санітарно-гігієнічні вимоги виробництва та продажу на ринку живих молюсків» від 15 липня 1991 р.; Директива Ради ЄС № 91/493 «Про санітарно-гігієнічні вимоги до виробництва та продажу на ринку риби та рибних продуктів» від 22 липня 1991 р.; Директива Ради ЄС № 92/46 «Про встановлення вимог виробництва та розміщення на ринку сирого молока, молока, підданого термічній обробці та молокопродуктів» від 16 червня 1992 р.; Директива Ради ЄС № 93/43 «Про гігієну харчових продуктів» від 14 липня 1993 р.; Директива Ради ЄС № 94/36 «Про барвники, призначені для застосування у їжі» від ЗО червня 1994 р.; Директива Ради ЄС № 94/65 «Про вимоги до виробництва та продажу рубленого м'яса та м'ясних напівфабрикатів» від 14 грудня 1994 р.; Директива Ради ЄС № 94/62 «Про упаковку та відходи пакування» від 20 грудня 1994 р.; Директива Ради ЄС № 77/96 «Про постачання дитячих зернових продуктів харчування як продовольчої допомоги» від 19 січня 1996 р.; Директива Ради ЄС № 98/83 «Щодо якості води, призначеної для споживання людиною» від 3 листопада 1998 р.; Директива Ради ЄС № 2000/13 «Про наближення законів держав—членів стосовно маркування, презентації та реклами харчових продуктів» від 20 березня 2000 р.; Директива Ради ЄС № 2000/29 «Щодо запобіжних заходів від проникнення на територію

ЄС організмів, які можуть завдати шкоди рослинам або рослинним продуктам та їх розповсюдження на території Співтовариства» від 8 травня 2000 р.; Директива Комісії № 2001/95/ЄС «Про загальну безпеку продукції» від 3 грудня 2001 р.; Директива Ради ЄС № 2001/111 «Про певні види цукру, призначені для споживання людиною» від 20 грудня 2001 р.; Директива Ради ЄС № 2001/112 «Про фруктові соки та деякі подібні продукти, призначені для споживання людиною» від 20 грудня 2001 р.; Директива Ради ЄС № 2002/99 «Про встановлення ветеринарних норм виробництва, обробки, розповсюдження та імпорту продуктів тваринного походження, призначених для споживання людиною» від 16 грудня 2002 р.

Розвиток аграрного виробництва у державах ЄС неможливий без здійснення фермерам субсидій. Аграрний сектор ЄС споживає 40% усього бюджету, при цьому у сільському господарстві задіяно лише 5,7% населення і виробляється приблизно 2% ВВП. Започаткувати системи субсидування історично було пов'язане з потребою забезпечити, з одного боку, максимальну доступність продуктів харчування для населення європейських країн, а з другого — високий рівень життя фермерів.

Стаття 33 Римського договору 1957 р. регламентує зміст спільної аграрної політики ЄС: забезпечити населення Європи продовольством за розумними цінами, а фермерів — справедливими доходами. Така політика швидко забезпечила Європу продовольством, але штучне підтримання високого рівня життя фермерів призвело до того, що ціни на європейську сільськогосподарську продукцію значно вищі за світові, які формувалися або під впливом субсидованого експорту з розвинутих країн, або дешевого експорту з країн третього світу. Досягти обох цілей одночасно — розумних цін і справедливих доходів — виявилося неможливим. Справедливість доходів фермерів зумовлювала зависокі ціни. Щоб розірвати замкнене коло, ЄС вирішив компенсувати частину вартості сільськогосподарської продукції і запровадив систему субсидування фермерів. У результаті роздрібні ціни стали доступними, а доходи фермерів справедливими саме за рахунок субсидій. Так, з 1992 р. почалося поступове реформування аграрної політики ЄС, і частка витрат на сільське господарство скоротилася з 45 до 38% його бюджету. Реформування також спрямоване на припинення виробництва надлишкової сільгосппродукції, яке ставало дедалі важчим тягарем для бюджету ЄС (адже надвиробництво теж субсидувалося). На період до 2013 р. спільна аграрна політика передбачає поступове зменшення обсягів фінансування сільського господарства, адже мета спільної аграрної політики залишається — створення умов для розвитку багатофункціонального, стійкого та конкурентоспроможного сільського господарства в ЄС.

Головними елементами спільної аграрної політики є: 1) система платежів фермерам не залежить від обсягів виробництва; 2) прив'язка платежів до екологічних стандартів, стандартів харчової безпеки, охорони здоров'я та умов утримання тварин, а також підтримки високих аграрних та екологічних умов утримання земель; 3) вдосконалення політики розвитку сільської місцевості за рахунок надання додаткових коштів, нових заходів щодо захисту навколишнього середовища, покращення якості продуктів харчування та допомоги фермерам у досягненні виробничих стандартів ЄС; 4) скорочення прямих платежів для більших фермерських господарств з метою фінансування розвитку сільської місцевості; 5) угода щодо фінансової дисципліни гарантує, що аграрний бюджет до 2013 р. не буде перевищено.

Нова спільна аграрна політика ЄС почала діяти з 1 січня 2005 р. Вона спрямована на відмову ЄС від прямого субсидування сільського господарства. Фермерам будуть компенсувати тільки витрати, пов'язані із захистом навколишнього середовища, відтворенням ґрунтів, покращенням умов утримання тварин, виконанням стандартів харчової безпеки. Тепер основною умовою отримання сільськогосподарських субсидій у ЄС стає дотримання високих стандартів та екологічна спрямованість аграрного виробництва. Виробники сільськогосподарської продукції будуть позбавлені стимулу збільшувати виробництво, орієнтуючись лише на дотації. У підсумку, за відсутності прямої залежності між субсидіями й обсягом виробництва фермери повинні будуть при плануванні орієнтуватися лише на попит на продукцію сільського господарства. Сума платежів фермам визначатиметься на основі обсягів субсидій, отриманих ними у період з 2000 по 2002 рр. Крім цього, платежі будуть здійснюватися у формі одноразових виплат на основі виробничих результатів за попередній рік і можуть бути зменшені на 25% при порушенні екологічних норм, стандартів якості при виробництві продуктів харчування та законодавства щодо охорони праці. Додаткове фінансування фермерів передбачається на здійснення заохочення схем розвитку сільської місцевості, що дозволяють фермерам диверсифікуваги аграрне виробництво. Ще одне важливе положення спільної аграрної політики - «модуляція», що передбачає щорічне скорочення протягом 2005-2012 років прямого субсидування господарств, які отримують пряму допомогу в розмірі понад 5 тис. євро. Кошти, що залишаються, будуть перерозподілені між країнами—членами ЄС та спрямовані на розвиток сільської місцевості. Тепер, відповідно до вимоги Німеччини, не менше 80% коштів, що були зекономлені в одній країні

ЄС, завдяки виплаті прямих субсидій, повинні бути витрачені в цій самій країні. При збереженні старих принципів субсидування темпи розвитку сільського господарства нових членів могли б розорити ЄС. Тому вони не відразу одержать доступ до субсидій у повному обсязі.

Так у 2004 р. фермери нових членів ЄС отримували сільськогосподарські субсидії в розмірі 25% рівня старих членів, у 2005 р. вони отримали 30%, у 2007 р. — 40%, а потім цей показник буде зростати на 10% щорічно, поки обсяги допомоги не зрівняються в 2013 р. Розмір витрат на фінансування аграрного сектору до 2013 р. залишається на рівні 43 млрд євро на рік, що означає скорочення обсягів субсидій у порівнянні зі старими членами ЄС. Введення нового механізму фінансової дисципліни покликане забезпечити виконання фінансування в межах бюджетного обмеження. У 2006 р. 55% усієї фінансової допомоги отримали фермери старих членів ЄС. Але сам факт членства цих країн у ЄС створює для фермерів відмінні перспективи. Просте застосування ринкових механізмів ЄС приведе до зростання доходів фермерів у таких державах як Болгарія, Румунія, Словаччина. Поетапне збільшення субсидій для країн, які нещодавно приєдналися до ЄС, створить кращі умови для адаптації відповідних процесів у аграрному секторі.

Як свідчить досвід спільної аграрної політики країн ЄС та багатьох держав—членів СОТ, сільське господарство не може існувати без цілеспрямованої державної підтримки (субсидування). Країни, що приєднуються до СОТ, відповідно до Угоди СОТ про сільське господарство, беруть на себе певні зобов'язання щодо державної підтримки сільського господарства; доступу на ринок сільськогосподарських і продовольчих товарів; санітарних і фітосанітарних заходів, експортної конкуренції в сільськогосподарській і продовольчій торгівлі.

Держави—члени ЄС можуть у кожній окремій галузі сільського господарства використати 10% свого національного бюджету для прямих виплат, що йдуть на захист довкілля або поліпшення якості чи просування на ринок продуктів у даній галузі, при цьому кошти не повинні обов'язково бути використані в одному й тому самому секторі; вони можуть бути використані для допомоги фермерам, що виготовляють молоко, яловичину, м'ясо кіз та овець у менш заможних регіонах; вони також можуть бути використані для підтримки заходів із управління ризиками — наприклад схем страхування від природних катаклізмів чи спільних фондів для боротьби із хворобами тварин.

Нині всім фермерам, що отримують пряму допомогу обсягом понад 5000 євро на рік, скоротили підтримку на 5%, а виділені в такий спосіб кошти перевели до бюджету Фонду розвитку сільської місцевості. Європейська Комісія пропонує протягом наступних років (до 2012 р.) збільшити обсяг відрахувань на розвиток сільської місцевості до 13%. Також допомогу буде зменшено для більших ферм (для тих, хто отримає понад 100 тис. євро на рік — збільшення відрахувань ще на 3%; 200 тис. на рік — на 6%; 300 тис. — на 9%). Кошти, що будуть у такий спосіб отримані, використають у державах—членах ЄС для посилення програм у сферах боротьби зі змінами клімату, розвитку відновлюваних джерел енергії, управління водними ресурсами та захисту біорозмаїття.

§ 3. Програми підтримки сільського господарства держав, які нещодавно набули права членства в СОТ

У державах, які нещодавно приєдналися до Європейського Союзу (Болгарія, Румунія, Словаччина), діє комплексна програма розвитку сільського господарства та сільських територій «***САПАРД»*** (5***'ресіаі ассешоп рго§гатте /ог а§гісиІіиге апй гигаї йеюеіортепі***), яка являє собою заходи фінансової підтримки аграрного сектору економіки на допомогу країнам-кандидатам з Центральної та Східної Європи у підготовці до вступу до ЄС.

Метою цієї програми є структурна перебудова сільського господарства країни-вступника та поступова реалізація на її території спільної аграрної політики ЄС. Програма «САПАРД» існує з червня 1999 р. як складова програми розвитку сільського господарства держав ЄС ***<А§encIa2000»-.*** Реалізація програми «САПАРД» в Болгарії та Румунії розрахована на період до 2013 року.

У рамках «САПАРД» відбувається фінансування таких інвестиційних проектів як: підтримка сільського господарства в сфері виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції; створення конкурентоспроможної харчової промисловості, вирішення пріоритетних завдань щодо розвитку сільської інфраструктури; субсидування діяльності фермерських господарств, охорона сільськогосподарських угідь, розвиток рибної промисловості, запровадження європейських стандартів якості сільськогосподарської продукції.

Залучення інвестицій до аграрного сектора здійснюється також з метою модернізації існуючих ринкових структур, створення ефективних оптових сільськогосподарських ринків та дієвої системи агромаркетингу. Програма «САПАРД» також передбачає стимулювання діяльності фермерів у сфері здійснення охорони навколишнього природного середовища: реалізацію пілотних проектів проведення агроекологічних заходів, які передбачають збереження ландшафту, ефективне викорис-

тання пасовищ, органічне рослинництво, реалізацію програм сільського зеленого туризму.

Програмою «САПАРД» регулюються умови та порядок надання субсидій фермерам, індивідуальним підприємцям та аграрним підприємствам на розвиток окремих галузей сільського господарства і визначається перелік комплексних агроекологічних заходів, які підпадають під дію компенсаційних виплат; селекційні процеси у тваринництві, органічне землеробство тощо. Фінансова допомога у вигляді компенсаційних виплат за виконання одного або декількох агроекологічних заходів фермерам здійснюються у такому розподілу: 75% фінансової допомоги — за рахунок бюджету ЄС, а 25% — із державного бюджету держави, яка набула членства у ЄС. Максимальний розмір компенсаційних виплат за реалізацію одного агроекологічного проекту складає 10000 євро на рік, при цьому фінансова допомога надається строком на 5 років з дати підписання відповідного контракту.

Так, у межах цієї програми урядом Румунії було розроблено пакет заходів, під реалізацію яких здійснюється фінансова підтримка, зокрема це заходи: № 112, № 123, № 312. *Захід М 112 «Становлення молодих фермерів*» передбачає з метою підвищення конкурентоспроможності сільського господарства заохочення молодих фермерів та їх підтримку щодо виконання вимог охорони навколишнього природного середовища, захист тварин, удосконалення виробничих процесів, підвищення доходів фермерів. Загальний обсяг субсидування плану № 112 у Румунії складає 337 млн євро, з яких 20% — внесок уряду, а 80% — з бюджету ЄС та діє план до 2013 р. Під дію цієї програми підпадають фермери віком до 40 років, які уклали відповідні контракти на виконання елементів заходу № 112.

*Захід № 123 *Підвищення доданої вартості на сільськогосподарську продукцію>* має на меті досягнення таких результатів: запровадження і розвиток нових технологій та процесів для забезпечення конкурентоспроможного сільськогосподарського виробництва, підвищення продуктивності та зростання доходів аграрних підприємств, ефективність аграрного бізнесу, модернізація обладнання та технологічної обробки у сільському господарстві. Загальний обсяг субсидування плану № 123 у Румунії складає 1,07 млрд євро, з яких 20% — внесок уряду, а 80% — з бюджету ЄС та діє план до 2013 р. Реалізація плану № 123 передбачає залучення інвестицій у такі галузі сільського господарства, як: переробка та збут сільськогосподарської продукції, у тому числі сировини. Під дію цього заходу підпадають малі та середні аграрні підприємства, у тому числі переробні. Особливе значення мають технічні вимоги, що повинні бути реалізовані за заходом № 123: удосконалення та оптимізація виробництва, модернізація процесів сортування та пакування сільськогосподарської продукції, підвищення якості продукції, запровадження новітніх технологій у процесах виробництва та переробки, вдосконалення внутрішнього контролю за якістю сировини, напівфабрикатів та основної продукції з метою підвищення рівня забезпечення продовольчої безпеки. Економічні вимоги спрямовані на підвищення ефективності використання ресурсів виробництва, підвищення рентабельності аграрних підприємств. З позиції охорони навколишнього природного середовища та безпеки харчових продуктів виставляються такі вимоги: дотримання правил охорони навколишнього природного середовища, підвищення якості продукції щодо дотримання міжнародних стандартів ІЗО 22000:2005 у виробничих процесах.

Захід № 312 «Підтримка створення та розвитку малих аграрних підприємств» запроваджується з метою підвищення доходів сільського населення та диверсифікації економіки сільської місцевості. Відповідно до цього плану передбачається: сприяння здійсненню несільськогосподарської діяльності у сільських районах, підтримка та заохочення діяльності промислів та підсобних господарств. Загальний обсяг фінансування плану № 312 у Румунії складає 383 млн євро, з яких 20% — внесок уряду, а 80% — з бюджету ЄС та діє план до 2013 р.

У Румунії на виконання програми «САПАРД» було створене державне агентство «САПАРД», яке надає технічну та фінансову допомогу фермерам та аграрним підприємствам, у тому числі асоціації виробників сільськогосподарської продукції Румунії. Національна програма розвитку сільського господарства і розвитку сільських районів була затверджена Європейською комісією № 372/2000 від 12 грудня 2000 р. і являє собою документ, який забезпечує виконання актів аграрного законодавства на території Румунії. Фінансова допомога за програмою «САПАРД» здійснюється у два етапи: з 2000 по 2006 рік — як початковий і 2007—2013 роки — як основний. До пріоритетних заходів програми «САПАРД» належать: створення вільного доступу до ринків сільськогосподарської продукції, покращення сільської інфраструктури, розвиток конкурентоспроможності аграрних підприємств. Інвестування у сільське господарство Румунії передбачає здійснення фінансування у такі галузі, як: внутрішній контроль за якістю сировини, модернізація технологій переробки м'яса, обробка, переробка та утилізація відходів аграрного виробництва, проведення заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, модернізація обладнання та устаткування первинної обробки та зберігання зерна, вдосконалення технологій щодо зберігання, маркування та пакування цукру тощо.

Запровадження у Болгарії програми «САПАРД» в обов'язковому порядку передбачає поетапну реалізацію внутрішньої державної політики підтримки розвитку аграрного сектору у вигляді програмного документа — Національного стратегічного плану розвитку сільського господарства та сільських територій на 2007—2013 роки, який містить інформацію щодо екологічної та соціально-економічної ситуації, яка склалася на відповідних територіях, викладається бюджетна програма та комплексна стратегія розвитку сільських районів, особливо тих, що перебувають у занепаді і особливо потребують залучення інвестицій, зазначаються «проблемні» галузі аграрного виробництва, які не можуть самостійно функціонувати без державної підтримки. Національний план розвитку передбачає інвестування з метою вдосконалення технологічних процесів виробництва, гігієни та якості сільськогосподарської продукції, підтримання таких галузей як: винобробство, виноградарство, виробництво молочної продукції, рибництво. Важливим елементом національного плану розвитку сільських територій є екологічна спрямованість аграрного виробництва та покращення умов життя та добробуту сільського населення. Не допускається здійснення інвестування у придбання техніки, обладнання та устаткування, що були у вжитку для підприємств переробної промисловості та фермерів. Залучення інвестицій до аграрного сектору здійснюється також з метою модернізації існуючих ринкових структур, створення ефективних оптових сільськогосподарських ринків та дієвої системи агромаркетингу.

Програма «САПАРД» також передбачає стимулювання діяльності фермерів у сфері здійснення охорони навколишнього природного середовища: реалізацію пілотних проектів проведення агроекологічних заходів, які передбачають збереження ландшафту, ефективне використання пасовищ, органічне рослинництво, реалізацію програм сільського зеленого туризму. Окрім національного стратегічного плану розвитку сільського господарства та сільських територій на 2007—2013 роки у Болгарії на виконання програми «САПАРД» діє національний стратегічний план розвитку рибного господарства та аквакультури на 2007—2013 роки, у якому визначено шляхи розвитку таких галузей як промислове рибальство та рибництво, проведено аналіз ризиків у відповідній сфері, до яких належать: критичне зменшення прісноводних рибних ресурсів, забруднення водойм, нерегульованість вилову, посилення конкуренції на європейському рибному ринку. Завданням розвитку рибного господарства Болгарії є: збереження рибної галузі, раціональне використання водних ресурсів, розвиток та підтримка аквакультури, надання фінансової допомоги господарствам, які спеціалізуються на розведенні риби, крабів та молюсків.

На виконання програми «САПАРД» у Болгарії діють Правила надання фінансової підтримки розвитку сільського господарства та охорони навколишнього природного середовища, затверджені наказом Міністерства сільського та лісового господарства республіки Болгарія від 17 жовтня 2006 р. № 113. Правилами регулюються умови та порядок надання субсидій фермерам, індивідуальним підприємцям та аграрним підприємствам на розвиток окремих галузей сільського господарства і визначається перелік комплексних агроекологічних заходів, які підпадають під дію компенсаційних виплат: селекційні процеси у тваринництві, органічне землеробство тощо. Фінансова допомога у вигляді компенсаційних виплат за виконання одного або декількох агроекологічних заходів фермерам здійснюються у такому розподілі: 75% фінансової допомоги — за рахунок бюджету ЄС, а 25% — із державного бюджету республіки Болгарія. Максимальний розмір компенсаційних виплат, які виділяються на реалізацію одного агроекологічного проекту, складає 10 тис. євро на рік, при цьому фінансова допомога надається строком на 5 років з дати підписання відповідного контракту.

Окрім зазначеного, наказами Міністерства сільського та лісового господарства республіки Болгарія «Про умови та порядок надання фінансової допомоги щодо вдосконалення переробки та збуту продукції сільського господарства та риболовства» від 18 травня 2001 р. № 16, «Про надання субсидій на розвиток села, збереження культурної спадщини та традицій» від 27 серпня 2003 р. № 38 визначено порядок надання субсидій фермерам та іншим аграрним товаровиробникам у таких галузях як переробка та реалізація рибної продукції, розвиток сільської інфраструктури тощо.

Європейський фонд сільськогосподарського та сільського розвитку здійснює моніторинг реалізації програми «САПАРД» а також з 2007 р. було створено Агентство з розвитку сільських районів та риболовства (АРГЖР), яке також реалізує проекти програми «САПАРД».

Таким чином, програма «САПАРД» має стратегічне значення для розвитку сільського господарства таких країн, як Болгарія, Румунія, Словаччина, які нещодавно набули членства в ЄС, якою передбачається підтримка малого та середнього аграрного бізнесу шляхом реалізації інвестиційних проектів у різних галузях аграрного виробництва і передбачається розвиток сільської інфраструктури з метою реалізації у сільському господарстві Болгарії, Румунії та Словаччини аграрної політики ЄС. Так, загалом виконання програми «САПАРД», наприклад у Румунії, передбачає реалізацію 4713 проектів на загальну суму 1,49 млрд євро.

Слід констатувати, що завданням спільної аграрної політики держав ЄС є: забезпечення зростання обсягів сільськогосподарського ви-

робництва, стабільних ринків сільськогосподарської продукції, встановлення паритетних цін на сільськогосподарську продукцію, забезпечення показників якості та безпечності сільськогосподарської продукції. Найважливішою складовою спільної аграрної політики є ефективний механізм ціноутворення, який полягає у встановлені мінімальних цін імпорту.

Положення Рішення Ради ЄС № 2006/144 «Про стратегічні принципи ЄС в інтересах розвитку сільських районів» від 20 лютого 2006 р. регламентують перспективи розвитку сільських районів на період з 2007 по 2013 рр., оскільки функціонування сільського господарства та продовольчого сектору є важливою складовою економіки ЄС, який дає не менше 4,4% ВВП.

Політика ЄС щодо розвитку сільських районів передбачає: залучення інвестицій, екологічну спрямованість аграрного виробництва, підвищення конкурентоспроможності, створення нових робочих місць, вдосконалення системи управління земельними ресурсами з метою збереження ландшафтів та навколишнього природного середовища, модернізацію засобів ведення сільського господарства, професійну підготовку та перепідготовку фермерів, створення нових сільськогосподарських ринків, економічне зростання суміжних галузей, таких як переробна промисловість, сприяння інноваційної діяльності у сільській місцевості, стимулювання динамічного аграрного підприємництва, особливо діяльності молодих фермерів, державну підтримку виробництва біопалива, боротьбу із змінами клімату, ведення органічного землеробства, покращення якості життя у сільській місцевості, стимулювання диверсифікації аграрної економіки з метою покращення економічного та соціального балансу, розвиток сільської інфраструктури, заохочення розвитку сільського зеленого туризму.

Регламент Європейського Парламенту та Ради ЄС № 1782/2003 «Про встановлення єдиних правил для програм прямої підтримки в рамках спільної сільськогосподарської політики» від 29 вересня 2003 р. започатковує програми підтримки фермерів і вносить зміни в регламенти (ЄС) № 2019/93, (ЄС) № 1452/2001, (ЄС) № 1453/2001, (ЄС) № 1454/2001. Виплата прямої допомоги в повному обсязі повинна надаватися за дотримання правил щодо сільгоспугідь, сільськогосподарського виробництва та сільськогосподарської діяльності. Такі правила повинні слугувати об'єднанню основних стандартів спільного ринку щодо екології, безпеки продуктів харчування, здоров'я й умов утримання тварин, а також щодо належного сільськогосподарського та екологічного стану угідь. У разі недотримання таких основних стандартів, держави-члени повинні припинити надання прямої допомоги повністю

або частково на основі пропорційних, об'єктивних і диференційованих критеріїв.

Регламент Європейського Парламенту та Ради ЄС № 178/2002 «Про встановлення загальних принципів та вимог законодавства щодо харчових продуктів, створення Європейського органу з безпеки харчових продуктів та встановлення процедур у галузі безпеки харчових продуктів» від 28 січня 2002 р. регламентує питання щодо створення надійного механізму забезпечення продовольчої безпеки у державах ЄС.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

1. Що являє собою спільна аграрна політика ЄС?
2. Визначте завдання спільної аграрної політики ЄС.
3. Визначте основні завдання сучасної аграрної політики України в умовах членства України у СОТ?
4. Вкажіть основні завдання та мету Угоди про сільське господарство СОТ 1994 р.
5. Що являє собою стратегічна програма спільної аграрної політики ЄС «САПАРД»?
6. Визначте Європейське законодавство в сфері регулювання сільського господарства?
7. Яка кінцева мета здійснення субсидій та компенсацій фермерським господарствам Європи?

СПИСОК
РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Нормативно-правові акти

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1996. - № ЗО. - Ст. 141.
2. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р.// Відомості Верховної Ради України. - 2003. - № № 18, 19-20, 21-22. - Ст. 144.
3. Господарський процесуальний кодекс України від 6 листопада 1991 р. // Відомості Верховної Ради. — 1992. — № 6. — Ст. 56.
4. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2003. - № № 40-44. - Ст. 356.
5. Кодекс законів про працю України, затверджений Законом від 10 грудня 1971 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1971. - Додаток до № 50. - Ст. 375.
6. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. // Урядовий кур'єр. — 2001. — 15 листопада.
7. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2001. - № № 25-26. - Ст. 31.
8. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. — 1984. — Додаток до № 51. - Ст. 1122.
9. Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом: Закон України від ЗО червня 1999 р. // Голос України. - 1999. - №159.-31 серпня.
10. Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі: Закон України від 10 липня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1996. - № 41. - Ст. 188.
11. Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України від 24 червня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2004. - № 49. - Ст. 527.
12. Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001—2004 років: Закон України від 18 січня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2001.-№ 11. - Ст. 52.
13. Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві: Закон України від 17 жовтня 1990 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 32. — Ст. 453.
14. Про колективне сільськогосподарське підприємство: Закон України від 14 лютого 1992 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1992. — № 20. - Ст. 272.
15. Про сільськогосподарську кооперацію: Закон України від 17 липня 1997 р. // Голос України. - 1997. - № 150. - 13 серпня.
16. Про фермерське господарство: Закон України від 19 червня 2003 р. // Голос України. — 2003. — 29 липня.
17. Про особисте селянське господарство: Закон України від 15 травня 2003 р. // Урядовий кур'єр. - 2003. - № 106. - 11 червня.
18. Про плату за землю: Закон України від 3 липня 1992 р.// Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 38. — Ст. 560.
19. Про оренду землі: Закон України від 6 жовтня 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1998. - № 46-47. - Ст. 280.
20. Про оцінку земель: Закон України від 11 грудня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2004. - № 15. - Ст. 229.
21. Про охорону земель: Закон України від 19 червня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 39. — Ст. 349.
22. Про державний контроль за використанням та охороною земель: Закон України від 19 червня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2003. - № 39. - Ст. 350.
23. Про захист конституційних прав громадян на землю: Закон України від 20 січня 2005 р. // Офіційний вісник України. — 2005. — № 4.
24. Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв): Закон України від 5 червня 2003 р. // Урядовий кур'єр. — 2003. — № 124. — 9 липня.
25. Про фіксований сільськогосподарський податок: Закон України від 17 грудня 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № № 5-6. - Ст. 39.
26. Про збір на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства: Закон України від 9 квітня 1999 р. // Офіційний вісник України. — 1999. — № 18.
27. Про зерно та ринок зерна в Україні: Закон України від 4 липня 2002 р. // Урядовий кур'єр. — 2002. — № 138. — 31 липня.
28. Про державне регулювання виробництва і реалізації цукру: Закон України від 17 червня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1999. - № 32. - Ст. 268.
29. Про племінну справу в тваринництві: Закон України від 17 червня 1999 р. // Офіційний вісник України. - 1999. - № 27.
30. Про ветеринарну медицину: Закон України (у ред. від 16 листопада 1996 р.) // Відомості Верховної Ради України. — 2007. — № № 5—6. — Ст. 53.

31. Про бджільництво: Закон України від 2 лютого 2000 р.// Відомості Верховної Ради України. - 2000. - № 21. - Ст. 157.
32. Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них: Закон України від 6 лютого 2003 р. // Урядовий кур'єр. — 2003. — № 46. — 12 березня.
33. Про молоко та молочні продукти: Закон України від 24 червня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 47. — Ст. 513.
34. Про насіння і садивний матеріал: Закон України від 26 грудня 2002 р. // Голос України. — 2003. — 28 січня.
35. Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року: Закон України від 18 жовтня 2005 р. // Урядовий кур'єр. — 2005. — 16 листопада.
36. Про сільськогосподарську дорадчу діяльність: Закон України від 17 червня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 38. — Ст. 470.
37. Про безпечність та якість харчових продуктів: Закон України від 6 вересня 2005 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2005. — № 50. — Ст. 533.
38. Про сільськогосподарський перепис: Закон України від 23 вересня 2008 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2009. - № 9. - Ст. 115.
39. Про захист рослин: Закон України від 14 жовтня 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1998. - № № 50-51. - Ст. 310.
40. Про охорону прав на сорти рослин: Закон України від 21 квітня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 21. — Ст. 218.
41. Про пестициди і агрохімікати: Закон України від 2 березня 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — № 14. — Ст. 91.
42. Про карантин рослин: Закон України від ЗО червня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 34. — Ст. 352.
43. Про виноград та виноградне вино: Закон України від 16 червня 2005 р. // Урядовий кур'єр. — 2005. — № 168. — 7 вересня.
44. Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі: Закон України від 10 липня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1996. - № 41. - Ст. 188.
45. Про ідентифікацію та реєстрацію тварин: Закон України від 4 червня 2009 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2009. - № 42. - Ст. 635.
46. Про оптові ринки сільськогосподарської продукції: Закон України від 25 червня 2009 р. // Офіційний вісник України. — 2009. — № 58. — Ст. 2024.
47. Про державне регулювання імпорту сільськогосподарської продукції: Закон України від 17 липня 1997 р. // Офіційний вісник України. — 1997. — № 41. — Ст. 1.
48. Про Єдиний митний тариф: Закон України від 5 лютого 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2008. — № 25. — Ст. 239.

49. Про вивізне (експортне) мито на живу худобу та шкіряну сировину: Закон України від 7 травня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1996. - № 28. - Ст. 134.
50. Про ставки вивізного (експортного) мита на насіння деяких видів олійних культур: Закон України від 10 вересня 1999 р. // Офіційний вісник України. - 1999. - № 39. - Ст. 389.
51. Про встановлення тарифної квоти на ввезення в Україну цукру-сирцю з тростини: Закон України від ЗО листопада 2006 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2007. — № 4. — Ст. 39.
52. Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки: Указ Президента України від 3 грудня 1999 р. № 1529 // Офіційний вісник України. - 1999. - № 49. - Ст. 11.
53. Про заходи щодо забезпечення захисту майнових прав селян в процесі реформування аграрного сектора економіки: Указ Президента України від 29 січня 2001 р. № 62/2001 // Офіційний вісник України. - 2001. - № 5. - Ст. 38.
54. Про додаткові заходи щодо підвищення рівня захисту майнових прав сільського населення: Указ Президента України від 21 лютого 2002 р. № 170 // Офіційний вісник України. — 2002. — № 9.
55. Питання Міністерства аграрної політики України: Указ Президента України від 7 червня 2000 р. № 772/2000 // Офіційний вісник України. - 2000, - № 23. - Ст. 933.
56. Про додаткові заходи щодо соціального захисту селян-власників земельних ділянок та земельних часток (паїв): Указ Президента України від 2 лютого 2002 р. № 92/2002 // Офіційний вісник України. - 2002. - № 6. - Ст. 239.
57. Про гарантування захисту економічних інтересів та поліпшення соціального забезпечення селян-пенсіонерів, які мають право на земельну частку (пай): Указ Президента України від 15 грудня 1998 р. № 1353/98 // Офіційний вісник України. — 1998. — № 50. — Ст. 24.
58. Про захист прав власників земельних часток (паїв): Указ Президента України від 21 квітня 1998 р. № 332/98// Офіційний вісник України. - 1998,- № 16.- Ст. 590.
59. Про Основні засади розвитку соціальної сфери села: Указ Президента України від 20 грудня 2000 р. № 1356 // Урядовий кур'єр. - 2001. — 24 січня. - № 13.
60. Про першочергові заходи щодо підтримки розвитку соціальної сфери села: Указ Президента України від 15 липня 2002 р. № 640 // Урядовий кур'єр, — 2002. — 31 липня. — № 138.
61. Про схвалення Концепції Загальнодержавної програми соціального розвитку села на період до 2011 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 10 серпня 2004 р. № 573 // Офіційний вісник України. - 2004. - № 32. - Ст. 2172.

62. Про схвалення Концепції Комплексної програми підтримки розвитку українського села на 2006—2010 роки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 грудня 2005 р. № 536 // Офіційний вісник України. - 2005. - № 52. - Ст. 3339.
63. Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. № 1158 // Офіційний вісник України. — 2007. — №73.-Ст. 2715.
64. Положення про порядок справляння та обліку фіксованого сільськогосподарського податку, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 квітня 1999 р. № 658 // Офіційний вісник України. — 1999. - № 16. - Ст. 659.
65. Про підготовку фахівців для роботи в сільській місцевості: Постанова Кабінету Міністрів України від 29 червня 1999 р. № 1159 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: \y\¥лу.1і§а.кіеу.иа
66. Про затвердження Порядку перетворення у процесі приватизації державних, орендних підприємств і підприємств із змішаною формою власності у відкриті акціонерні товариства: Постанова Кабінету Міністрів України від 11 вересня 1996 р. № 1099 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: \\ⁿ\y\y.rac1a.§oy.иа
67. Про підприємства, що приватизуються з урахуванням особливостей, визначених законодавством для агропромислового комплексу: Постанова Кабінету Міністрів України від 12 червня 1996 р. № 638 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: ^V\V\V.^ac^a£OV.иа
68. Про затвердження Порядку використання коштів державного бюджету для надання підтримки новоствореним фермерським господарствам та фермерським господарствам з відокремленими садибами: Постанова Кабінету Міністрів України від 25 серпня 2004 р. № 1102 // Офіційний вісник України. — 2004. — № 34. — Ст. 2269.
69. Про затвердження мінімальних розмірів земельних ділянок, які утворюються в результаті поділу земельної ділянки фермерського господарства, що успадковується: Постанова Кабінету Міністрів України від 10 грудня 2003 р. № 1908 // Офіційний вісник України. - 2003. - №51.-Ст. 2682.
70. Про затвердження Положення про Міністерство аграрної політики України: Постанова Кабінету Міністрів України від 1 листопада 2006 р. № 1541 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: \yy^.rac1a.80y.иа
71. Про затвердження Положення про Державний комітет рибного господарства України: Постанова Кабінету Міністрів України від 24.січня 2007 р. № 42 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: \y\\^.rac!a.§oy.иа
72. Про затвердження типових положень про Головне управління агропромислового розвитку обласної, управління агропромислового розвитку Севастопольської міської, районної державних адміністрацій: Постанова Кабінету Міністрів України від 25 липня 2007 р. № 967 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: \y\»лу.га(1а.£0у.иа
73. Про затвердження типового договору оренди землі: Постанова Кабінету Міністрів України від 2 березня 2003 р. № 220 // Урядовий кур'єр. — 2004, - № 50. - 17 березня.
74. Про врегулювання питань щодо забезпечення захисту майнових прав селян у процесі реформування аграрного сектору економіки: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2001 р. № 177 // Урядовий кур'єр. — 2001. — № 46. — 15 березня.
75. Про затвердження порядку визначення розрахункового місячного доходу на одного члена особистого селянського господарства: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 грудня 2003 р. № 2031 // Офіційний вісник України. — 2003. — № 52.
76. Питання Державного департаменту ветеринарної медицини: Постанова Кабінету Міністрів України від ЗО серпня 2007 р. № 1075 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: \улу\у.га<іа.§оу.иа
77. Порядок і правила проведення обов'язкового страхування врожаю сільськогосподарських культур і багаторічних насаджень державними сільськогосподарськими підприємствами, врожаю зернових культур і цукрових буряків сільськогосподарськими підприємствами всіх форм власності, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 11 липня 2002 р. № 1000 // Офіційний вісник України. - 2002. - № 29. - Ст. 1379.
78. Порядок і правила проведення обов'язкового страхування тварин на випадок загибелі, знищення, вимушеного забою, від хвороб, стихійних лих та нещасних випадків, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 23 квітня 2003 р. № 590 // Офіційний вісник України. - 2003. - № 17. - Ст. 780.
79. Положення про Аграрний фонд, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 6 липня 2005 р. № 543 // Урядовий кур'єр. — 2005. - 13 липня.
80. Порядок декларування зерна суб'єктами його зберігання, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 12 грудня 2002 р. № 1877 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: ^\y^.rac1a.§0y.иа
81. Про затвердження Положення про порядок проведення професійного відбору з питань створення фермерських господарств: Наказ Мінагрополітики, Мінпраці та соціальної політики України від 17 грудня 2003 р. № 452/335, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 28 січня 2004 р. за № 118/8717 // Офіційний вісник України. - 2004. - № 4.
82. Про затвердження Порядку та умов проведення конкурсів, переліку документів, які подаються для надання фінансової підтримки фермерських господарств через механізм мікрокредитування: Наказ Мінагрополітики України від 1 квітня 2004 р. № 116, зареєстрований в Міні-

стерстві юстиції України 20 квітня 2004 р. за № 504/9103 // Офіційний вісник України. — 2004. — № 16.
83. Примірні статути сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу, затверджені наказом Міністерства аграрної політики України від 26 червня 2003 р. № 191 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: ^V\V\V.1i§akieV.ua

Навчальні посібники та підручники

1. Аграрне законодавство України: проблеми ефективності / за ред. В. І. Семчика. — К.: Наукова думка, 1998. — 240 с.
2. Аграрне право України : підруч. / за ред. В. З. Янчука. — 2-ге вид., перероб. та допов. — К.: Юрінком Інтер, 2000. — 720 с.
3. Аграрне право : навч. посіб. / за ред. В. П. Жушмана. — Х.: Нац. юрид. академія України, 1997. — 230 с.
4. Аграрне право України: підруч, для студ. юрид. спеціальностей вищих закладів освіти / за ред. В. М. Гайворонського та В. П. Жушмана. — Х.: Право, 2003. - 240 с.
5. Аграрне право України: підруч. / за ред. О. О. Погрібного. — К.: Істина, 2006. - 448 с.
6. Жушман В. П. Аграрне право та законодавство України: навч.-практ. посіб. / В. П. Жушман. - Х.: Одіссей, 2003. - 447 с.
7. Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України : наук.-навч. посіб. / за ред. Н. І. Титової. — Л.: ПАІС, 2005. — 368 с.
8. Правові основи майнових і земельних відносин: навч. посіб. / за ред. В. М. Єрмоленка. — К.: Магістр—XXI сторіччя, 2006. — 384 с.
9. Порадник керівникові сільськогосподарського підприємства / за ред. А. П. Гетьмана, В. З. Янчука. — К.: Юрінком Інтер, 2005. — 624 с.

Навчально-наукова література

1. Агропромисловий комплекс: правові питання / за ред. Ю. С. Шемшученка. - К.: Урожай, 1992. - 190 с.
2. Гафурова О. В. Сільськогосподарські виробничі кооперативи: права та обов'язки членів : монографія / О. В. Гафурова. — К.: МАУП, 2006. — 200 с.
3. Гуревський В. К. Право приватної власності громадян України на землі сільськогосподарського призначення. — О.: АстроПринт, 2000. — 138 с.
4. Єрмоленко В. М. Майнові правовідносини приватних сільськогосподарських підприємств: теорія, законодавство, практика: монографія / В. М. Єрмоленко. — К.: Магістр—XXI сторіччя, 2005. — 304 с.

-5. Єрмоленко В. М. Теоретичні проблеми аграрних майнових правовідносин : монографія / В. М. Єрмоленко. — К.: Магістр—XXI сторіччя, 2008. - 188 с.
6. Інвестиційна діяльність у сільському господарстві: правові питання: монографія / за ред. В. І. Семчика. — К.: Юридична думка, 2008. — 252 с.
7. Земельний кодекс України : наук.-практ. ком. / за заг. ред. В. І. Семчика. - К.: Ін Юре, 2007. - 896 с.
8. Курман Т. В, Правовое обеспечение хозяйственной деятельности государственньїх специализированньїх сельскохозяйственньїх предприятий : монография / Т. В. Курман. - СПД-ФЛ Чальцев А. В., 2006. - 208 с.
9. Муді Р. Експортно-імпортні операції з країнами ЄС: сільськогосподарська продукція : посіб. з правових питань / Р. Муді, О. Поліводський. — К.: Європейська Комісія, 2005. — 106 с.
10. Науково-практичний коментар до Закону України «Про особисте селянське господарство» / за ред. В. В. Носіка. — К.: Кондор, 2004. — 252 с.
11. Науково-практичний коментар до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» / за заг. ред. А. М. Статівки // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. — 2005. — № 10. - 350 с.
12. Організаційно-правові проблеми розвитку аграрного і земельного ринків в Україні: тези доп. і наук, повідомлень на наук.-практ. конф. — К.: АПНУ ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАНУ, 2004. — 130 с.
13. Організаційно-правові питання аграрної реформи в Україні / за ред. В. І. Семчика. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. - 2003. - 280 с.
14. Перспективи міжнародної інтеграції агропромислового комплексу України «МІА України 2005» : матер. міжнар. наук.-теорет. конф. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. — 120 с.
15. Піддубний О. Ю. Державні сільськогосподарські інспекції в Україні: стан та можливості удосконалення правового регулювання : монографія/О. Ю. Піддубний. - К.: Ірідіум, 2009. - 128 с.
16. Правові проблеми залучення інвестицій у сільське господарство та соціальну сферу села : матер. міжнар. наук.-практ. конф. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. — 156 с.
17. Правовое регулирование развития АПК Украиньї / Ц. В. Бьічкова, П. Ф. Кулинич, В. Н. Петрина [и др.]; АН Украиньї; Институт государства и права им. В. М. Корецкого. — К.: Наук, думка, 1993. — 148 с.
18. Проблеми вдосконалення земельного та аграрного законодавства України в умовах ринкової економіки : матер. державної наук. конф. — Біла Церква: БДАУ, 2004. - 125 с.

19. Стативка А. Н. Договори в агропромышленном комплексе Украиньї в условиях рьінка: монография / А. Н. Стативка. — Х.: Право, 1997. — 237 с.
20. Стативка А. Н. Новьіе видьі договорньїх отношений с участием аграрних товаропроизводителей : монография / А. Н. Стативка. — Х.: Право, 1999. - 124 с.
21. Статівка А. М. Організаційно-правові питання соціального розвитку села в Україні: монографія / А. М. Статівка. — Х.: Право, 2007. — 208 с.
22. Стан та перспективи розвитку аграрного права: матер. міжнар. наук,-теорет. конф., присвяченої 80-річчю докт. юрид. наук, проф., акад. АПрН України В. З. Янчука / за ред. В. М. Єрмоленка, В. І. Курила. — К.: Магістр—XXI сторіччя, 2005. - 304 с.
23. Титова Н. Фермерство в Україні: основні правові засади. Питання та відповіді / Н. І. Титова. — Л.: Атлас, 1998. — 181 с.
24. Уркевич В. Ю. Проблеми теорії аграрних правовідносин: монографія / В. Ю. Уркевич. — Х.: Харків юридичний, 2007. — 496 с.
25. Уркевич В. Ю. Становлення сільськогосподарських кооперативів в умовах ринкової економіки України: деякі правові аспекти : монографія / В. Ю. Уркевич. - Х.: Одіссей, 2004. - 120 с.
26. Федорович В. І. Правові основи створення та діяльності сільськогосподарських кооперативів в Україні: монографія / В. І. Федорович. — Л.: Атлас, 1998. - 142 с.

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

Аграрна біржа 402
Аграрне законодавство 72
Аграрне законодавство держав ЄС 589
Аграрне право 46
Аграрний ринок 396
Аграрний фонд 405
Аграрні інвестиційні відносини 477
Аграрні трудові правовідносини 510
Аграрно-правова відповідальність 191
Аграрно-правовий договір 424
Аграрно-правовий звичай 67
Агротуризм 274

Бджільництво 361
Біологічний метод захисту рослин 332
Бонітування 352
Ветеринарно-санітарна експертиза 380
Виробничо-господарська діяльність сільськогосподарських товаровиробників 285

Генетично модифікований організм (ГМО) 300

Давальницька сировина 442
Декларування зерна 412
Державна аграрна інтервенція 407
Державна підтримка ОСГ 281
Державна реєстрація племінних тварин 349
Державна сільськогосподарська інспекція 177
Державне регулювання ринку зерна 411
Державно-правове регулювання сільського господарства 159
Деривати 401
Добровільне страхування 466
Договір комісії 433
Договір контрактації сільськогосподарської продукції 426
Договір кредитування 434
Договір міни 433
Договір поставки 431
Договір складського зберігання зерна 414

Договір страхування сільськогосподарських підприємств 469
Договір фінансового лізингу 436

Екотуризм 274
Експорт сільськогосподарської продукції 443
Еталонна колекція сортів рослин 323

Єдиний митний тариф України 443

Загальні збори сільськогосподарського кооперативу 228
Заставна торгівля 408
Захист рослин 330
Заходи «зеленої» скриньки 577
Заявка на сорт рослин 321
Зелений туризм 274
Земельна частка (най) 125
Землі сільськогосподарського призначення 557

Ідентифікація тварин 349
Імпорт сільськогосподарської продукції 444
Іноземне інвестування у сільське господарство 488

Карантин рослин 334
Карантин тварин 379
Карантинна зона 379

Лікарня державної ветеринарної медицини 373

М'ясне скотарство 355
Майно фермерського господарства 247
Майновий пай 148
Метод аграрного права 54
Методика паювання майна КСП 138
Методика перепаювання майна КСП 141
Міжнародний ветеринарний сертифікат 448
Міністерство аграрної політики України 164
Міністерство охорони навколишнього природного середовища 168
Молочне тваринництво 355

Надрокористування 549
Наркотичні рослини 338
Насадження 326
Насіння 326

Об'єкт ФСП 459
Об'єкти соціального розвитку села 495
Облік робочого часу 521
Обов'язки членів ОСГ 279

Ознаки охороноздатності сорту 317
Оплата праці в сільському господарстві 516
Опціон 401
Організація охорони праці в сільському господарстві 532
Основна заробітна плата 518
Особисте селянське господарство (ОСГ) 273
Охорона праці в сільському господарстві 530

Пай 234
Пайовий внесок 234
Пайовий фонд кооперативу 233
Пайовий фонд КСП 137
Паспорт великої рогатої худоби 351
Патент 318
Паювання землі 122
Перепаювання майна КСП 140
Пестициди 331
Підготовка кадрів 527
Підсобне промислове господарство 292
Племінна справа 346
Племінне свідоцтво (сертифікат) 352
Племінний облік 348
Порядок реєстрації пасіки 364
Права членів ОСГ 278
Правління сільськогосподарського кооперативу 230
Право на відпочинок 524
Правове регулювання ветеринарної медицини 371
Предмет аграрного права 48
Приватизація підприємств агропромислового комплексу 107
Приватно-орендне сільськогосподарське підприємство (ПОСП) 267
Принципи аграрного права 55
Програма «САПАРД» 587
Процедура приватизації сільськогосподарських земель 561
Птахівництво 356

Ревізійна комісія сільськогосподарського кооперативу 231
Реєстр складських документів на зерно 415
Рентабельність 285
Рибогосподарське підприємство 91
Рілля 557
Рослинництво 311

Свідоцтво про визнання відповідності 309
Свідоцтво про державну реєстрацію сорту рослин 318
Сертифікат сільськогосподарської продукції 308
Сертифікований товарний склад 412

Сільськогосподарська дорадча діяльність 384
Сільськогосподарська продукція 298
Сільськогосподарське підприємство 91
Сільськогосподарське товариство 253
Сільськогосподарське товариство з обмеженою відповідальністю (СТОВ) 255
Сільськогосподарський виробник 87
Сільськогосподарський виробничий кооператив 220
Сільськогосподарський експерт-дорадник 385
Сільськогосподарський кооператив 218
Сільськогосподарський обслуговуючий кооператив 220
Сільськогосподарський товаровиробник 88
Складська квитанція 417
Сорт рослин 316
Соціальний розвиток села 493
Спеціалізація аграрних товаровиробників 288
Спеціальне лісокористування 553
Ставка ФСП 460
Стандарт сільськогосподарської продукції 306
Суб'єкт аграрного права 79
Суб'єкти ринку зерна 411
Суб'єкти сплати ФСП 456

Тарифна система праці 517
Тваринництво 344
Технічний регламент 309
Технічні умови сільськогосподарської продукції (ТУ) 306

Український державний фонд підтримки фермерських господарств 243

Фермерське господарство 239
Фермерський кооператив 249
Фіксований сільськогосподарський податок (ФСП) 454
Фітосанітарна експертиза 335
Фонд аграрних страхових субсидій 471
Форвардні закупівлі зерна 421
Форма страхування 465
Формальна експертиза сорту рослин 320

Члени фермерського господарства 240
Членство в сільськогосподарському кооперативі 221

Якість і безпечність сільськогосподарської продукції 298

Навчальне видання

АГРАРНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

Підручник

За загальною редакцією В. М. Єрмоленка, доктора юридичних наук, професора

Затверджено
Міністерством освіти і науки України

Шеф-редактор В. С. Ковальський,
кандидат юридичних наук, доцент

Юрінком Інтер - редакція
наукової та навчальної літератури

Відповідальна за випуск *Т. М. Виноградова*
Редактор *М. І. Ромась*
Комп'ютерна верстка *В. Ю. Романенка*
Художнє оформлення *М. П. Черненка*

Підписано до друку 20.04.2010. Формат 60*90/16. Папір офсетний Хе 1.
Гарнитура Петербург. Умови, друк. арк. 38,00. Обл.-вид. арк. 35,65.
Наклад 3000 прим. Зам. № 473.

З питань придбання літератури звертатися
до видавництва «Юрінком Інтер» за адресою:
04209, Київ-209, вул. Героїв Дніпра, 316, тел. 411-64-03,411-69-08

Оригінал-макет виготовлено комп'ютерним центром СП «Юрінком Інтер»
(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції - серія ДК № 19 від 20.03.2000)

Віддруковано в ЗАТ «Віпол», 03151, м. Київ, вул. Волинська, 60.
(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції - серія ДК № 752 від 27.12.2001)